

TÜRK ATTILA

AZ URÁLTÓL A KÁRPÁTOKIG
RÉGÉSZET ÉS KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM

Szegedi Középkortörténeti Könyvtár
Magyar Óstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A sorozatot alapította:

Kristó Gyula

Sorozatszerkesztő:

Petrovics István

Lektorálta:

Klíma László, Gulyás Bence és Polgár Szabolcs

Szerkesztette:

Jancsik Balázs

Címlapterv:

Ambrus Edit és Óvári Péter

A képtáblákat szerkesztette:

Ambrus Edit, Németh Dániel és Szinyei Viktor

Kiadja:

a Szegedi Középkorász Műhely

Nyomás:

Pauker Nyomda

ISBN 978-963-306-951-6

ISSN 1216-3120

ISSN 2786-1538

DOI: 10.55722/Arpad.Kiad.2023.8

Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 30.
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 8.
Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 30.

TÜRK ATTILA

AZ URÁLTÓL A KÁRPÁTOKIG
RÉGÉSZET ÉS KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM

Budapest–Szeged, 2023

A kutatás

az OTKA 91199 pályázat (Bizánc Közép- és Kelet-Európában [régészeti és művészettörténeti kutatások] MTA BTK RI 2008–2012) és a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program keretében készült. A kötet kiadását Az etelközi szállásterület archeogenomikai kutatása című Kiemelt Kutatási Téma pályázat (ELKH 2021–2023) (Archaeogenomic research in the Etelköz region” Priority Research Theme proposal of the ELKH [2021-2023]) – SA-30/2021, és az Árpád-ház Program IV. 2., valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Központi Alapprogram KAP-1.8-15. és Program 2023 projekt támogatta

A kötet a PPKE-BTK-KUT-23 számú számú és a PPKE-BTK Mester és Tanítványa projekt keretében, a PPKE BTK által nyújtott finanszírozással valósult meg.

Borítókép:

Karikacsüngős veret a Verhnyij Szaltyiv-i temetőből
(Ambrus Edit és Óvári Péter grafikája)

© Türk Attila

© Szegedi Középkorász Műhely

© HUN-REN BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

© PPKE BTK Régészettudományi Intézet

© Martin Opitz Kiadó

BEVEZETÉS

A korai magyar történelem – közismertebb nevén a magyar őstörténet – az egyik olyan tudományterület, amelyet a mindenkori magyar társadalom leginkább érdeklődéssel követ, és ennek okán fontos szerepet játszik a magyar identitás tekintetében is. Tudományos alapokon és megfelelő módszerekkel való érdemi kutatása tehát a hazai kutatás kiemelt feladata. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a magyarság eredetének kérdése nem pusztán magyar belügy (és főleg nem érzelmi ügy), hanem egy nemzetközileg releváns tudományos kérdés, mert több kelet-európai ország történeti és régészeti kutatását érinti (1, 12, 113, 114, 105–107, 140. kép).

A mai magyarság kialakulásának gyökereit több tudományág igyekszik felderíteni, immár évszázadok óta. A korai magyar történelem az írásos emlékeket tekintve ugyanis forrásszegény kutatási terület. A régészet azonban mint folyamatosan, sőt rohamosan gyarapodó forrásbázisú tudományág kiemelkedő jelentőséggel bír a téma kutatásában. Bár a régészeti leletek közvetlen történeti-etnikai forrásértéke ma már itthon is sokkal szigorúbb megítélés alá esik, de kutatásainkat a modern természettudományos vizsgálatokkal kiegészítve (elsősorban archeogenetika) ma már jóval több információt nyerhetünk ki a tárgyi hagyatékából.

A magyar őstörténet napjainkban leginkább elfogadott régészeti modellje az 1960–1970-es évek szovjetunióbeli ásatási eredményeire épült (105, 121. kép). A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdés máig nem sokat változott. Nevezetesen, hogy a korábban nyelvészeti módszerekkel azonosított délnyugat-szibériai őshazától nyugatra eső, tehát az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő terület régészeti hagyatékából mi kapcsolható a magyarság kora középkori elődeihez? Vajon az írott források és nyelvészeti elvárások alapján feltételezett egyes szállásterületek elhelyezkedése és időrendje hogyan pontosítható az újabb tárgyi leletek tükrében (113, 115, 129. kép)?

Közismert, hogy a korai magyar történelem régészeti emlékei Kelet-Európában keresendők, miként az is, hogy az őshaza és a feltételezett egy-

kori magyar szállásterületek: Levédia és Etelköz, valamint a 13. századi *Magna Hungaria* a mai Oroszország, Ukrajna és Moldovai Köztársaság területén helyezkedtek el (106, 114, 129, 143. kép). A rendszerváltást követően a kelet-európai tudományos régészeti kapcsolatok (is) szinte eltűntek, így a szakirodalom és az új keleti ásatási adatok csak szórványosan, személyes kapcsolatok révén jutottak el hozzánk. Az elmúlt másfél évtized azonban komoly változásokat hozott mind az új leletek, mind pedig a tudományos kapcsolatok vonatkozásában, mely lehetővé tette új östörténeti szintézis elkészítését.

Munkám elsősorban a feltételezett levédiai szálláshellyel kapcsolatba hozott Kazár Kaganátus, illetve a szaltovói kultúrkör (2–4, 13–14, 123–125. kép) régészeti hagyatékát, továbbá azok lehetséges magyar vonatkozásait tekinti a legfrissebb eredmények alapján. Jelen kötet alapja a 2011-ben a Szegedi Tudományegyetemen megvédett PhD disszertációm (Türk Attila: *A magyar östörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*) szövegének és a szerzői joggal nem védett kelet-európai régészeti leletek képanyagának javított, bővített és továbbfejlesztett változata. A kéziratnak ezt a részét 2018-ban zártam le. A könyv második fele tágabb kitekintésben foglalja össze a honfoglalás kori régészeti hagyaték utóbbi években kibővült kora középkori kelet-európai kapcsolatrendszerét (107. kép). Összegezve pedig egy minden korábbinál nagyobb adatbázison nyugvó, a hazai és nemzetközi eredményeket egyaránt tekintetbe vevő kurrens modellt állítok fel a korai magyar történelemre.

MÓDSZERTANI SZEMPONTOK A KUTATÁSTÖRTÉNET FÉNYÉBEN

A korai magyar történelem hazai és nemzetközi régészeti kutatása az elmúlt, mintegy húsz évben jelentős változáson ment és megy keresztül, ugyanakkor újfajta kritikus szemlélet kialakulásáról is beszélhetünk. Egyrészt az 1990–2000-es évek elején a korábbinál is csak szórványosabban váltak itthon is (köz)ismertté a Kárpát-medence 10. századi hagyatékával kapcsolatba hozható kelet-európai leletek. Másrészt az 1970–80-as évekhez hasonló kutatási intenzitás már nyomokban sem mutatkozott meg a kutatási együttműködésekben, illetve a témában itthon született dolgozatok mennyiségében és minőségében (BÁLINT 1996, 939). Válságról azonban az „átütő”¹ keleti leletanyag előkerülésének (további) elmaradása miatt nem beszélhetünk, sokkal inkább a korábbi kutatás módszertani szempontú kritikája kérdőjelez meg hosszú időn át alapvetőnek tartott tételeket. Ennek lényege, hogy a régészeti leleteken alapuló, klasszikus etnikus őstörténetírás létjogosultsága – a „tárgy = *etnikum szemlélet*” mechanikus alkalmazásának nyilvánvaló tarthatatlansága (BÁLINT 1994) miatt – nálunk is alapjaiban kérdőjeleződött meg.²

Ez utóbbi probléma elsősorban olyan területeken érvényes fokozottan, amelyeket korábban gyakran érintettek népvándorlások. Ezekről a vándorlásokról, beköltözésekről ugyanis mára kiderült, hogy nem jártak feltétlenül együtt az anyagi kultúra gyökeres megváltozásával, ugyanakkor nagy horderejű változás néha (be)vándorlás nélkül is kimutatható.³ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a régészet szerepe teljesen ignorálható lenne az etnogenetikai kutatásokban, de annak lehetőségei régióként és korszakokként (igen) eltérőek. Például az Urál-vidék egyes sziklarajzain (Kr. e. IV. évezred), illetve bronzkori kerámiáin (Kr. e. III–II. évezred) megfigyelt ábrázolások az adott

¹ Értsd: mindent megoldó.

² Bálint Csanád szóhasználatával „Ethnoarchaeologia”, vö. BÁLINT 2004, 326. A kelet-európai kora középkori régészeti hagyatékkal kapcsolatban hasonlóan számos példával ld. AFANASZJEV 2008.

³ Főleg BRATHER 2004; továbbá BÓNA 1979; BÁLINT 2005; BÁLINT 2004, 323–326.

régió lakosságának néprajzi hagyatékában is pontos párhuzamokkal bírnak.⁴ Ugyanitt szintén jól ismertek pl. az obi-ugor népek 17–18. századi temetőinek (pl. Halasz Pogor) és a bennük feltárt leletanyagok 8–10. századi előzményei. A mordvin területekről szintén ismerünk hasonló példákat, melyekből nemrég Klima László mutatott be néhányat: Peter Simon Pallas 18. századi utazónak az erza és moksa női viseletről készült rajzait elemezve egyes ékszer- és viseleti elemek pontos megfelelőit mutatta ki a 8–11. századi Jelizavet Mihajlovka-i és a 7–9. századi Sztaroje Bagyikovo-i temető leletanyagában.⁵ Bár a hasonlóságok nem jelentenek feltétlenül kapcsolatot is, ezek az említett adatok természetesen nem hagyhatóak figyelmen kívül. Ezen összefüggések mennyiségük és jellegük folytán – a jövőben bővebb archeometriai és antropológiai vizsgálatokkal kiegészülve – véleményem szerint nem irrelevánsak a helyi népesség etnogenezisének kutatásában és egyelőre munkahipotézisként használhatók.

A magyar régészeti kutatás számára természetesen alapvető feladat maradt a 10. századi hagyaték genezisének kutatása. Ennek földrajzi perspektívái örvendetes módon kiszélesedtek (FODOR 1981; MESTERHÁZY 1990; MESTERHÁZY 1991; BÁLINT 2004a; LANGÓ–TÜRK 2004b; BOLLÓK 2006) a korábbi egysíkú Kelet-preferens szemléletmóddal szemben (BÁLINT 1999). Ami viszont nem történt meg, az éppen az „új”⁶ keleti leletek adatainak összegyűjtése és kiértékelése,⁷ ami messze elmaradt azoktól a lehetőségektől, melyet a közelmúlt oroszországi, ukrainai és moldáviai (leletmentő) feltárásainak hatalmas mennyiségű új leletanyaga, és a helyi publikációk számának ugrásszerű

⁴ Magyarul részletesen ld. FODOR 1980, 348–349; FODOR 2006, 92–93.

⁵ Pl. a csatfíbuláról (szjulgam) lelőgő és sugarasan szétágazó csüngők <http://renhirek.blogspot.com/2009/02/megint-pallas.html> (utolsó megtekintés: 2019. 05. 08.)

⁶ Jóllehet ezeket a leleteket az oroszországi és ukrainai kutatók körében néha már évtizedek óta ismertek voltak, de magyar vonatkozásait korábban még nem ismerték fel.

⁷ 2008-ban jelent meg egy hiánypótló munka a keleti párhuzamokról (ERDÉLYI 2008, 59–206), ami – minden pontatlansága és már megjelenésekor is bizonyos fokú elavultsága ellenére – valójában az első komolyabb összefoglalás, amelynek célja egy teljes kelet-európai adatbázis megteremtése.

megnövekedése kínált.⁸ Mindezek elmaradása következtében történhet meg, hogy Magyarországon a mai napig jelennek meg olyan történeti-régészeti dolgozatok is – miközben hivatkoznak orosz és ukrán régészeti szakirodalmakra –, amelyek következtetései ott már az 1980-as évek végén is gyakran elavultnak számítottak.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az új leletek feldolgozása mellett nem kevésbé fontos a már korábban ismert „keleti” régészeti leletek értékelésében bekövetkezett változások nyomán követése sem,⁹ ez a folyamat ugyanis a 7–10. század esetében különösen erőteljesnek mondható (118–119. kép). Ilyen kérdés pl. szaltovói vonatkozásban a kazárok régészeti hagyatékának meghatározására tett újabb kísérletek, illetve az Alsó-Don menti, 8. századi leletanyag relatív időrendje. Továbbá a Kuvrat-féle bolgár birodalom régészeti hagyatéka azonosításának megkérdőjelezése, illetve a Maloje Perescsepino-i lelet korai kazár hagyatékként való meghatározása, valamint kronológiai-régészeti összekapcsolása a szaltovói kultúra időrendjének kezdetével.¹⁰ Ide sorolhatjuk még a szaltovói hamvasztásos temetkezések újabb interpretációit és a szaltovói kultúra Sz. A. Pletnyova-féle értelmezésének (2. kép) kritikáit.¹¹

A magyar őstörténet vonatkozásában ilyen kérdés a Volga–Dél-Urálvidéken a kusnarenkovói és karajakupovói kultúrák (135. kép) szétválasztása (utóbbi ma már többnyire időrendi horizont értelemben használatos a

⁸ A szaltovói kultúra elmúlt tíz évének kutatásával kapcsolatban, ebben a vonatkozásban elég csak a *Хазарский альманах* (Harkiv) eddigi 20 kötetét, és a *Стеты Европы в средневековья* sorozat (Donyeck) 1–2, 4–5. és a 7, 9, 13. kötetét említeni.

⁹ Természetesen a hazai, örvendetes módon évről évre folyamatosan bővülő, 10. századi régészeti hagyaték folyamatos újraértékelése szintén nem kerülhető el, amelynek eredményeként korábban nem vagy csak kevésbé hangsúlyozott keleti kapcsolatra derült fény. Néhány példa: az íjmarkolatok markolatélei (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009), a kurgánba és kurgán alá való temetkezések és a padkás, valamint padmaljos sírok hangsúlyosabb szerepe, vagy akár a lovas temetkezések formái változataiban megfigyelhető párhuzamok (pl. a lókoponya északi vagy déli irányú tájolása) (összefoglalóan ld. TÜRK 2009).

¹⁰ Ez utóbbi lelet alapján, az M. I. Artamonova és A. I. Ajbabinra visszamenő Perescsepino-kultúra fogalmának korábbinál egyértelműbb definiálása és belső-ázsiai kapcsolatrendszerének feltárása volt (KOMAR 1999; KOMAR 2005).

¹¹ A témáról összefoglalóan ld. AFANASZJEV 2001; KOMAR 1999; KOMAR 1999a; KOMAR 2006; KRUGLOV 2006. stb.

szakirodalomban), valamint ezen leletek egyre markánsabb előfordulása az uráli átjáróban, illetve az Urál keleti oldalán (*136, 142. kép*) (IVANOV 1999; BOTALOV 2010; BOTALOV ET AL. 2011). A sztyepp másik, nyugati végén, Moldáviában a helyi régészek újabban már komolyan számolnak a magyar komponenssel a helyi, 9. századi emléanyagban (*113–114. kép*). Egy érdekes elképzelés is napvilágot látott ezzel kapcsolatban arról, hogy mivel a két helyi szláv törzs, az ulicsek és tivercsek a 940-es évek elejéig valószínűleg nem kerültek a Kijevi Rusz fennhatósága alá (az ellenük vezetett hadjáratok sikertelenségéről van adatunk), továbbá mivel a dunai bolgár állam, illetve a Kijevi Rusz között a 10. század első harmadában gyakorlatilag nincs nyoma diplomáciai kapcsolatnak, felvethető, hogy a magyarok fennhatósága még a 895. évi elköltözésüket követően is érvényesült Keleten, a Dnyeszter folyó vonaláig (RJABCEVA–RABINOVICS 2007). Az új szempontú kutatások között említhetjük a Kijevi Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt (főleg annak déli területén) nem csak viking-varég, hanem sztyeppi nomád hatást.¹²

A Kárpát-medencei 10. századi magyar régészeti hagyaték szaltovói gyökereinek kutatása máig akut probléma. Jelen dolgozatom célja e kérdéskör vizsgálata. A szaltyiv-majaki kultúra, illetve szaltovói kultúrkör Kelet-Európa 8–10. századi történelméhez kapcsolt/kapcsolódó anyagi műveltség, amelyhez napjainkban több mint 1000 régészeti lelőhelyet, többségében telepmaradványt sorol a kutatók többsége (*1–12. kép*). Tényleges, valamennyi régészeti aspektusra kiterjedő monografikus feldolgozásuk nem született meg, többnyire a kazár történelem vonatkozásában tárgyalták őket. A feltárt hatalmas leletanyag döntő többsége közöletlen, és a közlések jelentős része pedig használhatatlan (különböző gyűjteményes kötetekben, képek és részletes tárgyleírások nélkül megjelent konferenciátézisek). A kultúra első feltárója, V. A. Babenko mellett a korszak valamennyi ismert és kevésbé ismert szakértője foglalkozott vele, többek között: Sz. A. Pletnyova, Sz. Szemjonov-Zuszer, D. Z. Berezovec, A. M. Pokrovskij, E. P. Trefiljev, P. P. Jefimenko, O. A. Szpicin, V. O. Gorodcov, N. A. Makarenko, M. I. Artamonov, I. I. Ljapuskin, Ny. Ja. Merpert, G. E. Afanasz'ev, V. Sz. Fljorov, R. I. Vetstejn, A. T. Brajcsjevskaja, M. Sovkopljac,

¹² Pl. a lószerszámok és azok díszítményeinek vonatkozásában vö. HAMAJKO 2009.

V. P. Petrov, T. A. Sapovalov, M. I. Levcsenko, I. M. Donyecko, E. I. Sapoval, V. N. Korpuszova, A. A. Zimina, V. G. Olejnik, G. P. Zinevics, Sz. I. Zsiljaeva, M. I. Jagodzinszkij, A. G. Nikolajenko, V. K. Mihejev, V. Sz. Akszjonov, V. G. Borodulin, V. V. Koloda, A. V. Kriganov, A. A. Tortyika és N. V. Csernigova.

A szaltyiv-majaki kultúra fogalma szűkebb értelemben a többnyire az egykori Harkivi kormányzóság, illetve Voronyezsi kerület területére eső, a kutatás többsége által a korabeli alán/asz/burtasz lakossághoz kötött régészeti lelőhelyek összességét jelenti, a névadó lelőhelyeken megfigyelt jellegzetességek alapján.¹³ Tágabb értelemben a Kazár Kaganátus területén található korabeli lelőhelyek összessége (ZSIVKOV 2010), amely a Kaganátus „*állami kultúrája*” volt (1, 12, 31. kép). Míg a temetkezési szokásokban a legszűkebb értelemben vett törzsterületen is viszonylag nagy változatossággal találkozunk, a standardizálódott kerámia- és fémművesség egyes elemeit/termékeit, vagy azok utánezatait azonban a kaganátus területénél jóval nagyobb területen elterjedve találjuk meg (itt több szempontból kiemelkedik a Káma-vidék, illetve Baskíria, de apró leleteket és jellegzetes kerámiák töredékeit Kirgiziatól a Krímen át az Al-Dunáig terjedő területről közölt kora középkori régészeti szakirodalomból egyaránt gyűjthetünk). A folyamatosan – bár a rohamosan jelző ez esetben pontosabb – bővülő régészeti leletanyag ezen megfigyelése alapján ezért újabban még tágabb, a régészeti kultúra fogalmát szétfeszítő etnikumokon és országhatárokon áthúzódo „*civilizáció*” (PRIHODNYUK 2001, 91) vagy „*kulturális-történeti egység*” (KOMAR 2002) terminusokkal is találkozhatunk. Néhányan következetesen ragaszkodnak a „Pletnyova előtti”, klasszikus értelemben vett szaltovói kultúra fogalomhoz,¹⁴ mások elfogadják Sz. A. Pletnyova nézetét bizonyos területi módosításokkal.

A kérdés vizsgálata és az új eredmények összefoglalása magyar szempontból azért aktuális, sőt elengedhetetlen, mert a szaltovói–magyar kapcsolatok vonatkozásában nem kisebb jelentőségű kérdést véltünk eldöntöttnek, mint pl. az írott forrásokból ismert szállásterület, Levédia lokalizálását (105–106. kép) és a kazár magyar kapcsolatok kérdését (ERDÉLYI 1984; PETRIK 2008). Vagyis annak a területnek a meghatározását, ahol a magyarok megismerték a lete-

¹³ Az 1950-es évekre ez déli irányban kibővült az azovi térségig (vö. ARTAMONOV 1937; LJAPUSKIN 1958).

¹⁴ Vö. G. Je. Afanaszjev munkái.

lepült életmód és a fejlett mezőgazdaság, valamint település- és házkultúra később általuk is használt alapjait, és ahol az ezzel kapcsolatos ótörök jövővényszavakat átvették (BARTHA 1968, 82–102; FODOR 1975, 172–195; BÁLINT 1975, 59–61; MATOLCSI 1982; BÁLINT 1989, 50–51; FODOR 2009, 51–54). Az ilyen roppant nagy horderejű történeti megállapítások alátámasztására felsorakoztatott releváns régészeti érvanyag csekélységére ugyan már többen is felhívták a figyelmet,¹⁵ mindennek azonban csekély hatása érezhető a hazai történeti interpretációkon.¹⁶ A (vélt) szaltovói kapcsolatok hátterében az a leegyszerűsített elképzelés áll, amely szerint, ha a DAI alapján¹⁷ a magyarok a kazárokkal együtt – vagy éppen azok birodalmának területén – éltek, akkor ebből kifolyólag a szaltovói kultúrában kell keresni a magyarok elődeinek 8–9. századi hagyatékát. A szaltyiv-majaki kultúra ugyanis megfelel a Kazár Kaganátus térbeli és időbeli kiterjedésének egyaránt. Az alapvető probléma azonban ott jelentkezik, hogy ez utóbbi állítást tételes régészeti elemzéssel eddig még senki nem bizonyította. Aki viszont túllépett a régészeti leletanyag végletekig historikus interpretációján és valóban elemezte is azt – összehasonlítva pl. a szaltovói műveltség földrajzi variánsait –, az gyökeresen más eredményre jutott (LJAPUSKIN 1958; AFANASZJEV 1987; AFANASZJEV 2001; IVANOV 2000, 23; FLJOROVA–FLJOROV 2000).

A hazai kutatás említett helyzete nem okoz meglepetést, ha ugyanis kritikus szemmel végigtekintünk az itthon e témában született dolgozatok irodalomjegyzékén, ott elsősorban interpretációs jellegű, összefoglaló dolgozatokra találunk hivatkozásokat (azt is igen gyakran hibákkal).¹⁸ A jellegzetes – és főként újabban feltárt – tényleges szaltovói leletek, valamint az Sz. A. Pletnyova által képviselt szemlélettől eltérő vélemények ismertetésével

¹⁵ A legfontosabb idesorolt tárgytypusokkal kapcsolatban részletes áttekintést ld. Révész 1998.

¹⁶ A hazai iskolai tankönyvekben és történeti atlaszokban még ma is sok helyen az áll, hogy a magyarok a 8. század közepétől a Kazár Kaganátus északnyugati zónájában éltek, a térképen mindezt berajzolva a szaltovói kultúra két névadó lelőhelyének vidékére (vö. FODOR 2009, 39).

¹⁷ VII. (Bíborbanszületett) Konstantin: *A birodalom kormányzásáról*. 38. fejezet (ford.: Moravcsik Gy.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged 1995, 121–122.

¹⁸ Orosz régészek az elmúlt években többször is felhívták a figyelmet a magyar szakirodalomban a szaltovói kultúrával kapcsolatos pontatlanságokra, illetve nem kellő tájékozottságra (vö. AFANASZJEV 1999, 87; AFANASZJEV 2001, 45; FLJOROVA 2003, 173).

(AFANASZJEV 1987; WERBART 1996; FLJOROVA–FLJOROV 2000; FLJOROVA 2001; FLJOROVA 2001c; FLJOROVA 2002) csak elvétve találkozunk (BÁLINT 1989, 57–59).

Ezért úgy vélem, elengedhetetlenül fontos áttekinteni a szaltovói kultúrkör problematikáját a korai magyar kapcsolatok fényében, visszanyúlva egészen az alapokhoz. Munkám első felében a kutatástörténettel kapcsolatban a szaltovói hagyatékk interpretációjában bekövetkezett változásokkal, illetve a régészeti érvelésekkel foglalkozom, majd áttekintem a feltételezett földrajzi variánsokat, illetve a klasszikus értelemben vett szaltovói leletanyagot. Vizsgálódási módszereimet illetően e téren szintén mellőzöm a telepek, háztípusok (91–92. kép) és a házi kerámia gyakran idézett kapcsolatainak részletes elemzését, tekintettel ezek 10. századi Kárpát-medencei keltezésének mindmáig igen bizonytalan voltára. Mivel a ténylegesen elemezhető 10. századi Kárpát-medencei leletanyagot – vagyis a kronológia alapját –, egyelőre a sírleletek adják, ezért mindkét régióban elsősorban ezeket lehet és kell összevetnünk. Első lépésben a klasszikus, eredeti értelemben vett szaltovói terület (ld. földrajzi határok fejezet, 1–14. kép) temetőinek leletanyagát tekintem át.¹⁹

Egy-egy adott földrajzi egység leletanyagának pontos ismerete, a régészeti kultúra fogalom szükséges és elégséges alapkritériumainak egyértelmű meghatározása, továbbá a határvonalak elkülönítése együttesen talán lehetővé teszi végül annak megállapítását, hogy létezett-e, és ha igen, akkor hol és milyen értelemben szaltyiv-majaki kultúra, pusztán régészeti szempontból. Ezt követően a honfoglalás kori hagyatékkban szaltovóinak meghatározott tárgytypusokat tekintem át. Röviden kitérek az írott források adataira a magyarok elődeinek feltételezett szállásterületeivel kapcsolatban.

¹⁹ Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a lelőhelyek, temetők pusztá felvétele az adatbázisba már eleve koncepcionális állásfoglalást jelent, nevezetesen, hogy személyesen a tárgyalta kultúra egységéről, összetartozásáról melyik koncepciót fogadjuk el. Mindehhez munkamódszerem az utazás és a leletanyag személyes tanulmányozása, majd összevetése mind a Kárpát-medencei, mind pedig a Volga–Ural-vidék hagyatékkával, kapcsolatrendszerük feltárása érdekében. Tanulmányútjaim alkalmával, amelyek során 2005–2019 között összesen 17 hónapot töltöttem orosz, ukrán és moldáv régészeti leletanyag és szakirodalom tanulmányozásával, közel 50 orosz, ukrán, moldáv és bolgár régészeti gyűjteményt volt alkalmam megtekinteni és többé-kevésbé feldolgozni, továbbá a témakör szakértőivel tanácskozni.

A kötet végén tágabb kitekintésben foglalom össze, majd az értékelésben pedig kitérek Kelet-Európa kora középkori régészetének legfrissebb eredményei alapján arra, hogy a honfoglalás kori régészeti hagyaték keleti gyökerei, illetve kapcsolatrendszere miben áll napjainkban. A szaporodó (114, 118–119. kép) és egyre jobban keltezhető (115–117. kép), immár archeogenetikai (145. kép) és más természettudományos módszerekkel vallatott forrásanyag földrajzi elterjedésében, illetve jellegében mutatkozó relevancia – úgy vélem – munkahipotézis szintjén pontosabb vándorlási irány és időpontok (105–107, 129. kép) meghatározását teszik lehetővé a magyarok elődeivel kapcsolatban, melynek összefoglalását jelen munkám zárófejezete nyújtja.

ÁTÍRÁSOK ÉS A SZALTYIV-MAJAKI KULTÚRA NEVÉNEK HELYESÍRÁSÁRÓL

A két névadó lelőhely kapcsán szót kell ejteni a kultúra magyar szakirodalomban használatos alakjairól, elsősorban a *szaltovó-majaki* terminusról, amely mind az átírást tekintve pontatlan és egyben tartalmilag is félrevezető (lehet). A kultúra névadó lelőhelye, a Majackoje gorodiscse (9. kép) ugyanis nem egy, a közelben fekvő Majaki nevű településről kapta a nevét, ami azért fontos, mert ilyen helynév több is ismert Oroszországban és Ukrajnában egyaránt. A lelőhely közelében egy Gyivnogorje (Дивногорье)²⁰ nevű falu található, míg magának a lelőhelynek az elnevezése feltehetően népetimológiai eredetű.²¹ A hazai szakirodalomban elsősorban Bálint Csanád (BÁLINT 1989, 9) és Fodor István²²

²⁰ Vö. [http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_\(местность\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_(местность)) (utolsó megtekintés: 2023. 04. 10.)

²¹ A „majaki” szó kozák tájszólásban, többes számban „zászlós póznát” jelent, amit régen a sztyeppen útjelzőként állítottak fel, míg a mai orosz nyelvben „világítótorony” a jelentése. Egy 1648-ban keletkezett, a kozákok földjeiről szóló leírásban szerepel először a vár neve: „*по реке Тихой Сосне до Маяцкого старинного городища*” (PLETNYOVA 1984, 3) alakban. Sz. A. Pletnyova feltételezi, hogy a kultúrának nevet adó kővár elnevezése onnan ered, hogy a folyami hajósok számára a szirtnél (világító)torony állhatott, vagy a folyóparti sziklák szolgálták akként a tájékozódást segítve (PLETNYOVA 1984, 3).

²² Véleménye szerint a földvár (sic!) neve Majaki (FODOR 1975a, 85. j.), ugyanakkor más munkáiban több alak is előfordul, pl. „szaltovo-majacki” kultúra (FODOR 1973, 196), illetve „szaltovó-majáki” (FODOR 2009, 49).

munkáira való hivatkozással, a „*Szaltovó-majaki*” alakban terjedt el a kultúra neve. Ha azonban a kultúrának nevet adó „Majackoe gorogyiscse” nevéből indulunk ki, akkor az általánosan hivatkozott átírási szabályok alapján ez nem logikus.²³ Erdélyi István valamennyi dolgozatában „*Szaltov-majackoje*” alakot használt, éppen ebből a problémából kifolyólag, következetesen utalva a névadó lelőhelyre és a név tulajdonnév voltára (ERDÉLYI 2004, 92).²⁴

A „szaltovó-majaki” alakkal azonban nemcsak helyesírási probléma van, az ugyanis alapvető félreértésre is okod ad. Ma csak Ukrajnában legalább négy Majaki nevű település ismert,²⁵ közöttük az egyik éppen a Szeverszkij Donyec²⁶ mentén. Ennek határában ugyanakkor egy szaltovói kultúra lelőhely is található, ráadásul egy gorogyiscse (Ukrajna, Donyecki terület, Kramatorszk járás). Ezt a V. K. Mihejev Harkivi régész által feltárt lelőhelyet az orosz szakirodalomban ugyan többnyire Carino gorodiscsének nevezik – a keveredést kerülendő –, de az itt feltárt hamvasztásos temető egyöntetűen Majaki-3 néven ismert (МИХЕЈЕВ 1985, 12–18). Ezért véleményem szerint a magyar „szaltovó-majaki” alak félreértésre ad okot, mert arra enged következtetni, hogy a névadó lelőhely nem a Majackoe gorogyiscse, hanem a Majaki-3. Különösen igaz ez akkor, amikor a hazai szakirodalomban többen, több helyen is földvárnak nevezik a Majackoe gorogyiscsét (amint ez pl. a magyar szakirodalomban is előfordult),²⁷ mert a Majaki-3 viszont valóban földvár.

A nemzetközi szakirodalomban az angol *Saltov-Mayatsk culture* (AFANASZJEV 1993, 163) mellett a *Saltivo* és a *Saltiv*, valamint a *Saltiv-Mayatsky*

²³ Egy majaki alak a magyar helynévképző miatt még elfogadható lenne, de pl. németül már nem (vö. Hrsg.: Bálint, Cs.: *Der Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*. Varia Archaeologica Hungarica III. Budapest 1990). Ráadásul németül a másik alak is hibás, helyesen „Saltowo” lenne. Valószínűleg nem véletlen, hogy az említett alak nem is terjedt el széles körben a nemzetközi kutatásban.

²⁴ Ismert olyan előfordulása a szakirodalomban – ráadásul európai nyelven –, ahol még ez az -o sem szerepel, maximálisan törekedve a lelőhelyek eredeti pontos alakjának használatára: „...civilization Saltov-Mayatskoe” (ALBEGOVA 2006, 356).

²⁵ Az orosz és ukrán helyneveknél gyakori jelenség a többes számú alak (V. Sz. Fljorov észrevételéért köszönetet mondok).

²⁶ A folyó nevének helyesírásához ld. <http://www.c3.hu/~magarynyelv/01-3/bona.htm#nb329> (utolsó megtekintés: 2023. 06. 21.)

²⁷ Valójában mészkőből faragott kváderekből, köpenyfalas technikával készült kővár.

alakok fordulnak elő. A német *Saltowo-Majazkoje-Kultur* (PLETNYOVA 1978, 75) formával csak Sz. A. Pletnyova idézett munkájában találkozunk, és inkább a *die Szaltyivo-Majaki-Kultur* a legelterjedtebb, de *die Szaltyiv-Kultur* és *die Szaltyivo-Majaki-Kultur* alak is előfordul.²⁸ A francia változatok között valamennyi, általam fellelt variáns az angolhoz áll közel. Mindezek inkább Erdélyi István véleményét támasztják alá. A névhasználat azonban mind a mai napig nem következetes és egységes.²⁹ A szaltovói kultúra nevének összetett alakja esetében a magyarban is célszerű megtartanunk az eredeti orosz terminust, de az ukrán lelőhelynévvel: szaltyiv-majaki kultúra.

Klima László átirással kapcsolatos nyelvészeti szakvéleményében szintén rámutatott, hogy a szaltovói régészeti kultúra nevének írása, az orosz elnevezés magyar fordítása³⁰ már akkor problémát okozott a magyar régészek körében, amikor még többen tudtak (írtak és beszéltek) oroszul, mint napjainkban. Az elsődleges orosz elnevezés a *Салтово-маяцкая культура* (Szaltyiv-Majaki kultúra / Szaltyivo-Majaki kul'tura)³¹. A szakirodalomban előfordul még *Салтовская культура* (Szaltovszkaja kultúra / Szaltyivskaja kul'tura) néven is. Napjainkban terjed a *Салтово-маяцкая культурно-историческая общность*, rövidítve: *Салтово-маяцкая КИО* elnevezés. A kultúra névadó települése Ukrajna területén van, az ukrán elnevezések a következők: *Салтівсько-маяцька культура* (Szaltyivszko-majacka kultúra / Saltivsko-majacka kul'tura), illetve *Салтівська культура* (Szaltyivszka kultúra / Saltivska kul'tura).

²⁸ Vö. *Стены Европы в эпоху средневековья* című donyecki sorozat megjelent kötetének idegen nyelvű rezüméit.

²⁹ A kultúra nevének helyesírásával kapcsolatban adott tanácsaikért V. Sz. Fljorovnak, Erdélyi Istvánnak és különösen Klima Lászlónak mondok köszönetet.

³⁰ Az orosz szavak átírására vonatkozó szabályokat az Akadémiai Kiadó által összeállított kiadvány tartalmazza, melynek címe: *A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Az új-görög nevek magyar helyesírása*. Szerk.: Hadrovics L. – Zoltán A. Budapest 1985. A kultúra nevének magyar adaptációja körüli bonyodalmak azonban csak részben átirási jellegűek, ezért az idézett mű sem szolgál a probléma minden elemében eligazító példákkal, ajánlásokkal

³¹ A zárójelben elől a szabályszerű magyar átirás, utána a nemzetközi szlavisztikai átirás.

Az újabb régészeti kutatások nyomán változó elnevezés az átírási problémát nem érinti, mivel a magyar régészek körében a szaltyiv-majaki szókapcsolat fordítása okoz gondot. A szaltovói kultúra magyar elnevezésével kapcsolatban több kutató inkább régészeti-szakmai szempontokat igyekezett érvényesíteni. Az Erdélyi István által javasolt elnevezés, a Szaltovo-majackoje kultúra nem szabályos, ugyanis a kultúra nevében szereplő Majaki alakot, avagy a Majackoje gorogyiscére utaló majackoje alakot a melléknévképző nélkül kell magyarra fordítanunk, majd utána a magyar -i melléknévképzővel ellátunk.³² Vagyis akár a majackoje, akár a Majaki alakból indulunk ki, az alapalaknak megfelelő magyar fordítás: majaki. A Szaltovo helynévvel kapcsolatban azonban a fő gond, hogy ilyen alak, helynév nincs Ukrajnában.³³ Az orosz helynevek nagyon gyakran végződnek 'o' hangra, ez téveszthette meg azokat a régészeket, akik a Szaltovo-majackaja kultúra elnevezést Szaltovó-majaki kultúrának fordították. A kultúra névadó települése azonban Felső-Szaltyiv / Felső-Szaltov (ukránul *Верхній Салтів*, oroszul *Верхний Салтов*, I, 6–8. kép). A Szaltovo-majackaja kultúra nevében a Szaltov szó végén egy kötőhangzó³⁴ található. Tehát ez az 'o' hang nem része a helynévnek. A kötőhang összetételekben általános, vö. *финно-угорские языки* = finnugor nyelvek). A *Салтово-маяцкая культура* (Szaltovo-majackaja kultúra/Saltovo-maackaa kultúra) elnevezés helyes fordítása: Szaltov–majaki kultúra. Tekintettel azonban arra, hogy a kultúra nevében szereplő település Ukrajna területén található, ezért nekünk az ukrán változatot (*Салтівсько-маяцька культура*) kell követnünk, tehát a magyar régészeti publikációkban a „szaltyiv–majaki kultúra” elnevezés használata a leghelyesebb.

³² Az idézett átírási szabályzat a következőképpen fogalmaz: „A nevek átvétele különösen a földrajzi nevek használatában jelent többet, mint puszta átírást. [...] Követelménye a magyar névhasználatnak az is, hogy az átadó nyelvben ragozott vagy képzett alakok a [...] fordítás során alapalakjukban kerüljenek a névbe...” (A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása. Szerk.: Hadrovics L. – Zoltán A. Budapest 1985, 25).

³³ Oroszországban van, a Volgográdi területen, <http://hu.postcode.info/oroszorszag/volgogradskaya-oblast/Szaltyivo>): (utolsó megtekintés: 2022. 12. 03.).

³⁴ Oroszul: *соединительное гласное*.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor a magyar szakirodalomban meghonosodott alakokkal kapcsolatban, hogy az átírási szabályzat azonban megengedő a hagyományos elnevezésekkel szemben akkor is, ha azok nem szabályszerűek. Jelen esetben a tudományos közéletben több elnevezés is meghonosodott, hagyománnyá vált, így ezek akkor is használhatók, ha a szabályos elnevezés még nem honosodott meg.³⁵

³⁵ Köszönetet mondok Klima László minden részletre kiterjedő szakmai véleményéért.

KUTATÁSTÖRTÉNET³⁶

A SZALTOVÓI-KAZÁR KUTATÁS KEZDETEI AZ ELSŐ LELETEKTŐL AZ 1917. OKTÓBERI BOLSEVIK FORRADALOMIG (1890–1917)

A szaltovói kultúrkör, illetve a szaltyiv-majaki régészeti kultúra névadó lelőhelyeinek kutatása a 19. századra nyúlik vissza (LJAPUSKIN 1958; AFANASZJEV 1987, 10–20; PLETNYOVA 1967, 3–12; PLETNYOVA 1981a; PLETNYOVA 1999, 7–23; MEDVEGYENKO 2006). A kazár történeti-régészeti probléma iránti érdeklődés – mely később kiemelkedő szerepet kapott a szaltovói leletek (6–14, 43–44. kép) értékelésében is – azonban az orosz történeti kutatásban már a 18. század második felében nyomon követhető. Ezek a korai történeti munkák egészen a 19. század végéig csak az orosz évkönyvek adatai alapján tárgyalták a kazár történelmet, elsősorban a rusz-kazár kapcsolatok tekintetében, illetve Bizánc vonatkozásában. Többnyire egyöntetűen keleti eredetű és török nyelvű népnek írták le a kazárokat, illetve a Kaganátus tárgyi emlékeivel kapcsolatban a bizánciak segítségét említették a Don menti várépítészetben, elsősorban Sarkel kapcsán (37–42. kép).³⁷

V. Ny. Tatyiscsev azt írta, hogy az orosz krónikák a kazárokat és a velük egy törzsbe tartozó bolgárokat szkíta eredetű szlávoknak nevezik, de a bizánci krónikákban a kazárok török származásúak is lehetnek, ahogy török eredetű a nyelvük és az államszervezetük (TATYISCSEV 1962). A bizánci krónikák Sarkelről is írnak, mely szerző a várat nem a Don, hanem inkább a Szeverszkij Donyec mellé helyezte. Ny. M. Karamzin szerint a kazárok a türkökkel egy törzset alkottak,

³⁶ Mivel a szaltovói kérdés kutatása, főleg a kezdeteknél igen sok szállal kapcsolódik a kazár probléma történeti kutatásához (vö. 123. kép), ezért a kutatástörténeti fejezetben a kettőt együtt vizsgálom.

³⁷ V. Ny. Tatyiscsev akkori véleménye szerint Sarkel helyszínéül nemcsak a Don, hanem a Szeverszkij Donyec is szóba jöhet, mivel a Rusz idejében ez utóbbit Kis-Donnak nevezték ld. MEDVEGYENKO 2006, 14.

akik a 8. században adót vetettek ki a poljánokra, szeverjánokra, radimicsekre és vjaticsokra. Véleménye szerint Sarkelt a Don partján a bizánciak építették a besenyők támadásai ellen (KARAMZIN 1989). A 19. század második felétől kezdve a történeti kutatásban a krónikák kazár-rusz adatainak ismertetése mellett megjelentek a bizánci és keleti források is. Sz. M. Szolovjov a kazárokról annyit mondott, hogy sztyeppi nép, amely több törzsből állt és négy vallás keveredik benne: pogány, mohamedán, keresztény és zsidó (SZOLOVJOV 1987, 84). Bár voltak városaik, a legtöbben sátorban laktak, néhány gazdagnak volt csak vályogtégla-háza, illetve a kagánnak kőből épített palotája.

A kazár kérdést önmagában csak a 19. század végén – 20. század elején kezdték behatóbban tanulmányozni. Az első, már kifejezetten kazár történeti témájú munka D. I. Jazikov cikke (JAZIKOV 1840), azonban V. V. Grigorjeva e témából született munkái voltak azok, melyek hosszú időre meghatározták a kutatást (GRIGORJEVA 1830). P. V. Golubovszkij összegyűjtötte az addigi régészeti leletanyagot, a forrásokra kevésbé koncentrált (GOLUBOVSZKIJ 1889). F. I. Uzpenszkij be akarta bizonyítani, hogy Sarkelt Bizánc építtette a fekete-tengeri területeinek védelmében a 10. század elején (USZPENSZKIJ 1889). Ezt vitatta V. G. Vasziljevskij, szerinte nem kételkedhetünk VII. (Bíborbanszületett) Konstantin elbeszélésében, mely alapján 837 körül tehető a vár felépítése, melyet a kazár kagán kérésére, maguk a bizánciak építettek. Ebből komoly vita alakult ki, mely során Ju. K. Kulakovszkij sokat hozott a kazár–bizánci kapcsolatok megértéséhez (KULAKOVSZKIJ 1910–1915).

A 19. század végén – 20. század elején megjelentek zsidó vonatkozású történeti források is. 1912-ben Amerikában S. Shechter publikált egy héber nyelvű dokumentumot, aminek köze van a Saprut és József kagán közti levelezéshez. Az iratot a cambridge-i egyetemen találta, a neve Cambridge-i Névtelen, melyet Oroszországban P. K. Kokovcov adott ki és a 12. századra datált. Egyben összehasonlította a József kagán levele néven ismert szöveggel, melynek Kokovcov a lehető legpontosabb orosz fordítását is közzétette, sok megjegyzéssel (KOKOVCOV 1913).

A forradalom előtt az orosz történetírás pozitívan ítélte meg a kazárok szerepét Kelet-Európa 8-9. századi történetében. M. Sz. Grusevskij leírta az orosz–kazár kapcsolatokat, és magát a Kazár Birodalmat Európának a nomád hordák elleni védőfalaként jellemezte (GRUSEVSKIJ 1913). V. O. Kljucsevskij

a kazárokat török eredetű nomád népnek nevezte, amely hamar letelepedett és békét teremtett Kelet-Európában (КЛУБОВСКИЙ 1987, 138). Szerinte a szlávok nem nagyon szenvedtek a kazár iga alatt, inkább élvezték annak gazdasági előnyeit. A kazárok az élénk kereskedelem közvetítői voltak a Dnyeper menti szlávok és az arab világ között a 8. századtól kezdve. M. Ljubavszkij szerint a Kazár Birodalom születése és a szlávokkal ápolt békés kapcsolatai jó hatással voltak a szláv letelepült életforma elterjedésére a sztyeppéken (ЛЮБАВСКИЙ 1918, 43–45). A szlávok harc nélkül behódoltak a kazároknak, ennek köszönhetően szóródtak szét olyan nagy területen, majd a kijevi varégoknak való behódolás egyszerű hatalomváltás volt. V. A. Parhomenko be akarta bizonyítani, hogy a kazárok fontos szerepet játszottak a Rusz állam létrejöttében, illetve, hogy a szlávok a kazároktól tanulták az államiság kiépítését (ПАРХОМЕНКО 1924, 12–13, 38–45, 58–60). Szerinte a kazár–szláv kapcsolatok kulturális-gazdasági jellegűek voltak, és a ruszok a kazár fővárosra kereskedelmi-politikai központként tekintettek. Az orosz krónikák békés behódolásról írnak, mert a kazárok közvetítők voltak a kereskedelmi és kulturális életben a szlávok és az arabok között, és védelmi vonalként funkcionáltak a Kelet felől érkező nomád támadásokkal szemben. Így már a 9. század második felében létre is hozták a saját politikai központjukat, Kijevet, sőt a kagán elnevezést megtartották a 10. század végén – 11. század első felében. A. A. Vasziljev azt írta Sarkelről, hogy Bizánci közreműködéssel épült az északi ruszok elleni védelemre (ВАСИЛЬЕВ 1925). V. V. Bartold a kazár történelem kérdéseivel, a kazár-orosz kapcsolatokkal is behatóan foglalkozott (BARTOLD 1929; BARTOLD 1940).

A Kazár Birodalom régészete az 1917-es októberi bolsevik forradalom előtt egyrészt a forrásokból kikövetkeztethető dagesztáni, másrészt a szaltovói emlékek kapcsán kezdődött. A kutatásokat ekkor még főleg utazók és műkedvelők végezték, a helyiek pedig sokszor szisztematikusan kirabolták az emlékeket, részletes leírások sajnos csak elvétve akadnak (МАГОМЕДОВ 1983, 8–9).

1881-ben az V. Orosz Régészeti Kongresszuson A. Ruszov és A. Komarov beszámolt a dagesztáni emlékek kutatásáról.³⁸ Később a dagesztáni emlékekkel

³⁸ V. Археологический съезд в Тифлисе: Труды подготовительных комитетов. Москва 1882. Т. 1. 434–438.

Je. Kozubszkij és G. Afanaszjev foglalkozott (MAGOMEDOV 1983, 10). 1904–1906 között A. I. Gren kutatta a kazárok emlékeit Dagesztánban, ahol magányos és csoportos kurgánokat tárt fel az Enderi és Haszav-Jurt közötti területen, illetve néhány kisebb ásatást végzett az andrejauli gorogyiscse területén (GREN 1905). Arra jutott, hogy Enderi valószínűleg Szemenderrel (Varacsan) azonosítható, az észak-dagesztáni terület pedig a kazár törzsek szállásterülete volt.

A 19. században Sarkelt és Bjelaja Vezsát az Alsó-Don vidékén keresték. V. I. Szizov 1883-ban és 1884–85-ben (SZIZOV 1889) vezetett expedíciót. Veszeloovszkij pedig 1887-ben végzett ásatásokat a bal parti cimljanszki gorogyiscsén, főként a falak mentén, de az erődön belül is találtak kisebb téglalapú épületeket, tárgyakat, illetve Karnauhovo település mellett is kutattak (POPOV 1895). V. I. Szizov a jobb parti cimljanszki gorogyiscsén is kutatott, felfedezte a várfalakat, belül pedig egy négyzet alaprajzú épületet. A kis számú tárgyi leletet a 13–14. századra keltezte.

A IX. Oroszországi Régészeti Kongresszuson H. I. Popov azon véleményének adott hangot, hogy a bal parti cimljanszki gorogyiscse (37–40. kép) talán a források Sarkeljával azonosítható (POPOV 1895). Érvei a következők voltak: a mésszel rakott téglafalak megfelelnek a Bíborbanszületett Konstantin által leírtaknak, a 10. és 11. századi kherszoni eredetű kereszték és márványoszlop töredékek (37. kép) a bizánci kapcsolatokra utalnak, míg a kijevei érme és a 11. századi kereszt pedig a kijeveiekre. Ez utóbbiakkal a kapcsolatokat az írott források is említik, a Sarkel–Bjelaja Vezsa név „fehér szállás, fehér ház”, vagyis a két adat összeköthető.

A jobb parti cimljanszki gorogyiscsétől (41. kép) északkeletre van egy átkelő a Donon, ahol a történészek szerint a térség karavánútjai találkoztak, közülük a legfontosabbak a Derbenttől észak, illetve a Volga torkolatától nyugat felé vezetőek voltak. H. I. Popov szerint mindezek figyelembevételével Sarkel lehetett az egyik fontos kazár kereskedelmi pont a Donon, bár ezen véleményét akkor sokan nem támogatták.³⁹

A középkori kazár emlékeknek a 19. század végétől ismertté vált egy másik nagy csoportja is, a szaltovói típusú régészeti leletek. 1890-ben a Voronyezs

³⁹ Труды IX Археологического съезда в Вильне 1893 г. Москва 1895. Т. II. 102.

közeliében lévő Gyivnogorje⁴⁰ falu melletti Majackoje gorogyiscse erőd, telep és temető volt az első lelőhely, ahol a kutatásuk megindult. Ezt követte a pokrovkai temető (Ukrajna, Harkivi terület, Kolomaki járás), amelyet az Orosz Archaeologiai Bizottság megbízásából, V. Z. Zavitnevic tart fel részben 1894-ben.

A Tyihaja Szoszna folyó doni torkolatánál lévő Majackoje gorogyiscse (9. kép), – mint első névadó lelőhely – első kutatója N. E. Makarenko volt. 1906-ban A. I. Miljutyin, majd 1907–1908-ban ismét Makarenko ásott itt. A temetkezéseket ekkor már pontosan datálták a 8–9. századra és megállapították, hogy leletanyaguk megegyezik a Verhnyij Szaltyiv-i temető anyagával (6–7. kép) (MILJUTYIN 1909).

A másik névadó lelőhely, a Harkivtól északkeletre lévő – mai nevén – Verhnyij Szaltyiv (Ukrajna, Harkivi terület, Volcsanszki járás) falu melletti kamrasíros temető ásását 1900-ban kezdte meg V. A. Babenko helyi tanító, amatőr régész.⁴¹ A. Babenko a Volcsanszki járásban született és 1897-ben került tanítóként Verhnyij Szaltyivba. Az első kamrasíros temetkezésekre, a helyi lakosok elbeszélései alapján bukkant 1899-ben, majd 1900 nyarán 12 kamrasírt tart fel, összesen 282 lelettel (BABENKO 1905; BABENKO 1905a; BABENKO 1914).

1901-ben a harkivi egyetem – felismerve a leletek jelentőségét – két fiatal régészt küldött ki Babenko említett ásására P. P. Jefimenko és V. A. Voronyec személyében. 1902-ben már maga D. D. I. Bagalej harkivi professzor vezetése alatt folytak a kutatások, melyen Jefimenko és Boronyec mellett A. M. Pokrovskij és V. I. Trefiljeva is részt vettek, mint képzett régészek. Ebben az évben 17 kamrasírt és bennük 742 leletet tártak fel. A továbbiakban az ásásokat A. M. Pokrovskij folytatta, közreműködésével 27 kamrasírt tártak fel, melyekben 621 tárgy került elő. Vele párhuzamosan V. A. Babenko szintén folytatta kutatásait és 8 kamrasírt tart fel 175 lelettel.

A két névadó lelőhelyen megindult temetőfeltárások eredményeit együtt először 1902-ben, a XII. Orosz Régészeti Kongresszuson mutatták be, ahol

⁴⁰ [http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_\(местность\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Дивногорье_(местность)) (utolsó megtekintés: 2023. 04. 10.)

⁴¹ A lelőhelyen ma összesen öt temetőben/temetőrészben (I–V. temető) összesen mintegy 30 000–60 000 temetkezést valószínűsítenek, vö. МОСЯ 2005, 414; ПРИХОДНУК 2001, 79.

mintegy 65 kamrásir, közel 1600 leletét állították ki Harkivban. Miután A. M. Pokrovszkij a kongresszuson beszámolt a Verhnyij Szaltyiv-i temetkezések feltárájáról, N. E. Brandenburg és G. Trunov a korábban említett déli, Alsó-Don menti területekről származó, kazár kori emlékeket a szaltovóiakhoz közelieknek nevezte. A déli területek nagyszámú, de történetileg korábban még nem azonosított kazár kori régészeti leletének meghatározását, új szempontok alapján történő vizsgálatát és a szaltovói horizonthoz való tartozását tovább erősítette a Zlivki I. egyszerű gödörsíros, de leletanyagában, főként a kerámiákban közeli szaltovói kapcsolatokat mutató temető feltárása 1901-ben, mely V. A. Gorodcov nevéhez fűződik (GORODCOV 1905).

V. A. Babenko már ekkor szükségesnek tartotta a temetők mellett az erdős sztyepp közeli (pl. Verhnyij Szaltyiv, Volcsanszk, Belgorod, Nezssegelszk stb.) gorogyiscséinek intenzív kutatását, de 1917 előtt ez a kitűzött cél még nem valósult meg. A sírok leletanyagának feltárása egyébként lendületesen folyt, 1902–1915 között 343 kamra-, 3 akna- és 7 lósír került elő a Verhnyij Szaltyiv-i temetőben (BABENKO 1905; BABENKO 1910; POKROVSZKIJ 1905), de a Majackoje gorogyiscse kutatása is folytatódott (MILJUTYIN 1909). 1911-ben a harkivi egyetem megbízásából A. Sz. Fjodorovszkij végezte a szaltovói temetők ásatását, 11 kamrasírt tárt fel. 1915-ben az Orosz Régészeti Bizottság végül elvette Babenkótól a megbízást és az ásatási engedélyt, arra hivatkozva, hogy hiányosan végezte munkáját, elsősorban a dokumentációkészítés területén. A Verhnyij Szaltyivból származó gazdag leletanyagból számos tárgy került több, távoli múzeumba, Moszkvától Helsinkiiig. A szaltovói leletanyag már korán felismert nemzetközi jelentőségét mutatja, hogy az I. világháborúban a Harkiv körzetét rövid ideig megszállva tartó német csapatok berlini régészek irányításával több kamrasírt is feltártak a Verhnyij Szaltyiv-i temetőben (AKSZJONOV 2006, 72–73).

A forradalom előtti években tehát a kutatók minden figyelme a Verhnyij Szaltyiv-i temető feltárára és anyagainak publikálására irányult, senki sem foglalkozott azzal, hogy az valójában milyen helyet foglal el a vidék településtörténetében. Ez volt az egyik oka annak, hogy a szaltyiv-majaki kultúra nem mint komplex régészeti egység került át a tudományos köztudatba, hanem csak a temetőrégészeti eredmények, ez pedig ahhoz az elmélethez vezetett, hogy az itt feltárt emlékek egy másik kultúrához tartoznak.

A leletek történeti értelmezéséről azonnal megindult a vita, és egymástól lényegesen eltérő interpretációk születtek. Jóllehet már kezdetben nyilvánvaló volt a jellegzetes formájú, a helyi előzményektől gyökeresen eltérő szaltovói kamrasíroknak és leletanyaguknak közvetlen rokonsága a Kaukázus északi előterének alán-asz kultúrkörbe tartozó temetőivel, a kutatók egy része mégis a kazárokhoz kötötte a szaltyiv-majaki kultúra eredetét. D. I. Bagalej és D. Ja. Szamokvaszov a XII. Régészeti Kongresszuson előadott elmélete szerint a szaltovói és a hozzá hasonló kamrasíros temetkezések kazárnak tekintendők. A két elméletnek voltak támogatói és ellenzői, de egyik sem volt kellően megalapozott. A kazár elképzelést tehát elsősorban D. Ja. Szamokvaszov (SZAMOKVASZOV 1908, 234). és D. I. Bagalej képviselte, (BAGALEJ 1905). míg V. A. Babenko nem zárta ki teljesen az alánok szerepét sem (BABENKO 1914).

A kazár teória kialakulásában – a leletek időrendje mellett – valószínűleg az is szerepet játszott, hogy már a 19. századi orosz történeti irodalomban jól kimutatható az igény a Kazár Kaganátus tárgyi hagyatékának meghatározására. Akkor az orosz történészek kifejezetten pozitívan értékelték a kazárok történeti szerepét, tekintve, hogy a forrásokból egy jól szervezett államalakulat képe bontakozott ki, amely visszaverte az arabok, illetve a keleti nomád törzsek támadásait. Ez egyértelműen kitűnik olyan 1917 előtti orosz történészek munkáiból, mint M. S. Hrusevszkij, V. O. Kljucsevszkij és M. K. Ljubavszkij. A munkásságát a forradalom után kifejtő V. F. Parhomenko pedig egyenesen a korai orosz állam létrejöttében játszott pozitív kazár szerepről, mint kulturális-gazdasági előzményről írt.⁴²

Ugyanez a kazár szemlélet tükröződik majd vissza az 1950-es évek végétől a szovjet kutatásban is. Jóllehet az 1950-es évek elején megjelentek a kazárokat negatívan megítélő történeti-régészeti vélemények (a történeti kutatásban később is), melyek képviselője elsősorban – N. Ja. Marr nyomán – B. A. Ribakov volt (RIBAKOV 1952; RIBAKOV 1953). A szovjet régészeti kutatás azonban gyorsan és határozottan reagált, elvetve azt.⁴³ Úgy vélem azt a nézetet, mely szerint a szovjet régészeti kutatásban az alánok szaltovói kultúrában játszott szerepének „túl-

⁴² A kérdésről részletesen ld. MEDVEGYENKO 2006, 16–17.

⁴³ Pl. MERPERT 1953.

hangsúlyozása” politikai (sztálinista, illetve orosz nacionalista) nyomásra történt volna,⁴⁴ a szaltviv-majaki kultúra kutatástörténeti elemzése nem támasztja alá. Kérdés az is, hogy beszélhetünk-e egyáltalán túlhangsúlyozásról, hiszen a nomád kazárok vezető szerepe a szaltovói kultúra létrehozásában éppen Sz. A. Pletnyova máig ható, és széles körben elfogadott kutatási eredményeinek legfőbb tétele. A szovjet-orosz régészek ezirányú munkáiban és főként érvelésében az alánokkal kapcsolatban – ha volt is ilyen nyomás⁴⁵ – a két névadó lelőhely körzetében feltárt régészeti és antropológiai anyag megítélése döntő szerepet játszott.⁴⁶

A szaltovói kutatás másik irányvonala, hogy – többek között a magyar őstörténet kutatásban jól ismert – A. A. Szpicin az említett észak-kaukázusi párhuzamok alapján alán eredetűnek vélte a szaltovói emlékeket (*vö. 4. kép*). A. A. Szpicin nagy jelentőséget tulajdonított a szaltovói temetők felfedezésének. Az Orosz Régészeti Társaság szláv-orosz részlegének ülésén kijelentette, hogy a Verhnyij Szaltov-i temető egy alán áttelepüléssel van kapcsolatban, majd 1909-ben ezt az elméletét a Népművelési Minisztérium folyóiratában megjelent cikkében továbbfejlesztette (SZPICIN 1909).

SZALTOVÓI KUTATÁS A SZOVJET PERIÓDUS ELSŐ FELÉBEN (1917–1945)

A szaltovói leletanyag szerepe a kazár történeti és régészeti kutatásokban

Az 1917-es forradalom után hosszú ideig csak esetlegesen folyt kutatás. Az ásatásokat a harkivi, voronyezsi és rosztovi területek múzeumainak helyi munkatársai végezték, egységes kutatási koncepció azonban ekkor még nem volt. Az 1920-as évek végén a Szeverszkij Donyec középső folyásánál

⁴⁴ Pl. BÁLINT 1996, 938.

⁴⁵ Az általam megkérdezett valamennyi szovjet-orosz régész tagadta, hogy az 1960-as évek elejétől az érdemi régészeti szaltovói kutatásban szerepet játszott volna politikai befolyás.

⁴⁶ Talán ugyanezzel a pozitív kazár szemlélettel (bár némileg más előjellel) függhet össze az a napjainkban megfigyelhető, inkább kultúrtörténeti, mint tudományos jelentőségű elképzelés, mely korabeli Rusz Kaganátust feltételez (ld. GALKINA 2001).

kiseb feltárásokat végeztek, pl. Zalimane, Selkovka, Petropavlovka területén az izjumi és luganszki múzeumok munkatársai (MEDVEGYENKO 2006, 27), illetve folytatódott a Verhnyij Szaltyiv-i temető ásátása is (13–14. kép). Ez utóbbi feltárását 1920-ban a harkivi múzeum végezte, majd 1921-ben a munkát ismét Babenko kapta meg, aki később még az 1947–48-as ásátásokon is dolgozott. A voronyezsi múzeum feltárásai nyomán az 1920-as években fény derült arra, hogy az e térségben feltárt egyes telepek a szaltovói kultúrához tartoznak. Új felfedezések is születtek, pl. a Podgorovka melletti település és temető, az urivi temető és mások, melyek szintén a szaltyiv-majaki kultúra részét képezik. Ugyanebben az időszakban a rosztovi munkatársak feltártak a Don-medencében és az Azovi-tenger közeli partjain egy sor kazár kori emléket. Dagesztánban 1923-ban Ny. Jakovlev vezetett még néprajzi-nyelvészeti expedíciót, míg a régészeti csoport A. Baskirov vezetésével várfalakat talált Mahacskala mellett, ezeket Szemender maradványainak vélték. Az Észak-Kaukázusból pedig a GAIMK⁴⁷ expedícióját említhetjük, mely széles körű, rendszerezett munkával vizsgálta az ország ezen vidékét (MILLER 1926).

Az észak-kaukázusi GAIMK-expedíciók (1924–1928)

1924–1928-ban A. A. Miller vezetésével a GAIMK-expedíció folytatott szisztematikus feltárásokat az Észak-Kaukázus vidékén. A terepbejárások mellett felmérték az erődöket, illetve az Alsó-Don mentén kazár kori leleteket gyűjtöttek. Ásátásokat végeztek a szemikarakorszojei gorogyicsén, valamint a bal és a jobb parti cimljanszki erődben, illetve felfedeztek egy új gorogyicsét Potajnovka mellett.⁴⁸ M. I. Artamonov is tagja volt az expedíciónak még aspiránsként,⁴⁹ ahol A. A. Millerrel több gorogyicsce területén is együtt ástak, de később elsősorban a bal parti cimljanszki erőd lett a fő kutatási témája. A GAIMK 1927-es ülésén M. I. Artamonov beszámolt az eredményeiről,

⁴⁷ GAIMK: Государственная академия истории материальной культуры.

⁴⁸ Az 1920–40-es években sokféle elnevezése volt a fenti lelőhelyeknek a szakirodalomban, az egyértelműség kedvéért munkámban a mai neveket és átírásukat használok.

⁴⁹ Дело аспиранта М. И. Артамонова. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп.1. Д. дело 29.

melynek ekkor egyik legfontosabb eleme a kutatott lelőhelyek egyidejűségének kimutatása és három főbb kerámiatípus elkülönítése volt.⁵⁰

1928-ban M. I. Artamonov a Kobjakov gorogyicsén ásott, illetve feltérképezte a jelizavetovkai gorodiscét. Még ebben az évben összegyűjtötte és feldolgozta az alsó-doni teljes, addig előkerült leletanyagot. A településeket három kronológiai szakaszra osztotta, de abszolút dátumokat még nem adott meg, csak azt, hogy egyes települések mindhárom időszakban lakottak voltak, mások csak kettőben. Az eredményeit összefoglaló *Средневековые поселения на Нижнем Дону* című nagyobb összefoglalása már 1929-ben kész volt, de csak 1935-ben jelent meg (ARTAMONOV 1935). Ebben összegezte a GAIMK expedíciók eredményeit. Feladatának azt tekintette, hogy a leleteket összekösse valamelyik kultúrával, illetve datálja a településeket, meghatározza az egyes településtípusok elterjedési területét, jóllehet a két főbb vizsgált terület, Cimljanszk környéke és a Don-torkolat között még igencsak szórványos adatok álltak rendelkezésére.⁵¹ Az Alsó-Don menti településeknek két kronológiai csoportját különítette el, az elsőbe azokat sorolta, amelyek hasonlóak a 8–9. századi, szaltovói típusú mellékletekhez, míg a 2. csoport leletei a 11–12. századi rusz kurgánokhoz és gorogyicsékhez kapcsolta (ARTAMONOV 1935a, 15–16).

A lelőhelyek csoportosításában az épített emlékek mellett M. I. Artamonov elsősorban a kerámialeletekre támaszkodott, és maga teremtette meg a régió kerámiatipológiájának alapjait. Az öt legfontosabb lelőhely kerámialeletei alapján elkülönített egy kézzel formált és egy korongolt kerámiacsoportot, ez utóbbit szürke, fekete és vörös árura osztotta. A kézzel formált kerámiákat főleg fazekak alkották, melyek között vastag és vékony falú változatot különített el. Másik fontos kézzel formált kerámiatípus a belsőfüles üst. A kézzel formált kerámiák előzményeit a helyi római kori kerámiaművességhez kötötte (ARTAMONOV 1935a, 45).

A korongolt edények három típusát különítette el: a szürke színű edények (I) I/1 csoportját a bal parti cimljanszki erődben feltárt fazekak alkotják, me-

⁵⁰ Выписка из журнала заседания Совета ГАИМК от 11 февраля 1927 г., №103.

⁵¹ Доклад М. И. Артамонова «Отчет о работах в Саркеле» в Протоколе заседания кафедры истории раннего средневековья народов СССР от 13 мая 1936 г. In: *Протоколы Института Феодального общества ГАИМК за 1936 г. II*. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 2, оп. I, 1936. Дело 27.

lyek hasonlítanak a szaltovói típusú települések anyagához. Az I/2 csoport leletei csak Potajnovkából és a bal parti cimljanszki erődből kerültek elő, melyek a 11–12. századi rusz kurgánok és gorogyiscsék anyagával mutattak hasonlóságot. M. I. Artamonov a hullámvonalas minta szláv eredetével kapcsolatban A. V. Arcihovszkij véleményével szemben (АРЦИХОВСКИЙ 1930, 92–93) A. A. Millerrel értett egyet, rámutatva, hogy ez a minta az észak-kaukázusi és a szaltovói leletanyagra is jellemző (MILLER 1926, 97; ARTAMONOV 1935a, 58–68). Az Alsó-Don mentén feltűnő fekete, fényezett, egy- vagy kétfülű korsók (II) szaltovói kapcsolataira szintén rámutatott. Ezek az edények véleménye szerint időben későbbiek a kézzel formált típusnál. A III. csoportba a vörös színű amforákat sorolta, melyek nagy területen terjedtek el, meglehetősen nagy formai egységben. Egy tojás alakú, magas nyakú, a perem síkjáig magasodó fülű, illetve egy körte alakú, alacsony nyakú, masszív, a perem fölé magasodó fülű változatot különített el. Az M. I. Artamonov által kidolgozott kerámiatipológia alapján három kulturális-kronológiai horizont rajzolódott ki. A legkorábbi periódust a térség szarmata korig visszanyúló, kézzel formált edényei jelentik, melyet a szaltovói jellegű, korongon formált, gyakran fényezett kerámialeletek időszaka követett. Végül a rusz telepanyagokra hasonlító hullámvonalas fazekak, illetve körte vagy kúp alakú amphorák. Vagyis a Kr. u. 4. század utáni elnéptelenedést a 9. századra letelepülő nomádok települései követik a sztyepp területén. A 9–10. századi mellékletek és településtípusok közel állnak a szaltovói típushoz, amelyek a délieknél némileg korábban tűntek fel a füves sztyepp és az erdős sztyepp határán. A 11. századra a települések nagy része eltűnt, csak a bal parti cimljanszki erőd maradt meg. A régiót a ruszok szállták meg, majd a 12. század második felében ez is megszűnt, amikor a vidéket elfoglalták a besenyők. Popov nyomán M. I. Artamonov a bal parti cimljanszki erődöt (38–40. kép) azonosította Sarkel–Bjelaja Vezsával.⁵²

A sarkeli téglákon talált jeleket M. I. Artamonov tamgáknak nevezte el, összegyűjtötte és rendszerezte azokat. Rájött, hogy az egyforma téglákon általában ugyanolyan jel van, tehát egy-egy mester készítményei. M. I.

⁵² М. И. Артамонов: *Отчет Саркелской экспедиции. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 2, оп. 13 1935. Дело 10.*

Artamonov említi azt is, hogy a bal parti cimljanszki erődben feltárt ábrázolások jellege hasonlít a Majackoe gorogyisce területén előkerült köveken megfigyelt rajzokhoz. A sarkeli állat- és emberábrázolások párhuzamai pedig Verhnyij Szaltyivból és az Olsanszki gorogyiscéből ismertek, egyben stílusuk közel áll az észak-kaukázusi hasonló ábrákhoz. Mindezek nagyban hozzájárultak a szaltovói és az Alsó-Don menti régészeti hagyaték kulturális-etnikai kapcsolatainak meghatározásához.

Ebben az időszakban a szaltyiv-majaki kultúra etnikai azonosítása kapcsán Ju. V. Gotyje tételesen cáfolta D. Ja. Szamokvaszov és D. I. Bagalej kazár nézetét. Véleménye szerint ezt a meghatározást egyrészt a régészeti leletek kapcsolatrendszere cáfolja, mivel azok P. Sz. Uvarova műve óta nyilvánvalóan az Észak-Kaukázus felé mutatnak.⁵³ Másrészt a kazár etnikai azonosításnak a történeti érvek is ellentmondanak, tekintve, hogy a kultúra névadó lelőhelyei olyan területen fekszenek, mely az írott források alapján közismerten igen távoliak a feltételezett kazár települési centrumtól (GOTYJE, 1927).⁵⁴ Gotyje a kazárokkal kapcsolatban azt a forradalom előtti álláspontot képviselte, miszerint a Kazár Kaganátus a keleti nomádok és Európa között védvonalat alkotott. A szerző ezen birodalom történetét kutatta az addig ismert arab, perzsa, bizánci és zsidó nyelvű írott források alapján.⁵⁵ Szerinte a kazárok hamar szakítottak a nomád élettel és egy köztes, félig letelepedett életformára tértek át. A keleti források szerint a lakosság a városok körül koncentráldott, amelyek Európa délkeleti részének kereskedelmi központjai voltak. A Kazár Kaganátus biztosította a Boszpor–Don és Kaszpi–Volga menti kereskedelmi utakat, így

⁵³ Elsősorban a *Материалов по археологии Кавказа* sorozat 1900-as kötete. A korszak publikációs viszonyai között kiváló minőségben előállított sorozatból 1905-ig 10 kötet jelent meg (részletesen ld. Зайцев, Б. П. – Парамонов, А. Ф.: *Графиня П. С. Уварова – председатель XII Археологического съезда*. <http://ysadba.rider.com.ua/almanah/03/3.doc> (utolsó megtekintés: 2019. 07. 17.)

⁵⁴ A kérdéstől továbbá ld. KUZNYECOV 1984, 123, 92. j; FODOR 1977, 87, 92; FODOR 1977a, 16.

⁵⁵ Доклад М. И. Артамонова «Проблемы древнейшей истории хазар (хазары, болгары и турки)». XV пленум ГАИМК 25–28 февраля 1936 г. Ип: *Съезды, пленумы, конференции и совещания ГАИМК за 1936 г.* Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп.1, 1936. Дело 4; *Стенографический отчет XV пленума ГАИМК, 25–28 февраля 1936 г.* Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 2, оп.1, 1936. Дело 153.

a 9–10. században hatalmas területen szerzett gazdasági és politikai hatalmat. A bevételei az utazóktól, illetve az utakon szállított árukából szedett vámból, tizedből származott, a kazár városok egyfajta korabeli „áruutózsdek”, piacok voltak (ARTAMONOV 1937, 106–134). Azt, hogy a kazárok miért nem hoztak létre saját kultúrát, Ju. V. Gotyje a még kezdetleges kutatási állapottal indokolta. Véleménye szerint a kazárok emlékeit a Kaszpi-tenger nyugati partján, a Derbenttől a Volgáig terjedően kell keresni a dagesztáni sztyeppéken.

M. I. Artamonov több munkájában is összefoglalta a Verhnyij Szaltyiv-i, zlivki, és majackojei lelőhelyekről származó addig ismert leleteket, rámutatva, hogy a temetkezési szokások (5. kép) mellett az erődépítészetben is kapcsolat figyelhető meg. Kifejtette, hogy a szaltovói típusú emlékek nagyon hasonlítanak az oszétiai, észak-kaukázusi középkori kultúrára (5. kép). Arra jutott, hogy a Don középső folyása és a Szeverszkij Donyec közti szaltovói régészeti hagyatéak az észak-kaukázusi kultúra változata, csak földrajzilag esnek távol egymástól (ARTAMONOV 1937, 112–122). A kazárok ugyanakkor mindig is a Kaukázusi északi előterének sztyeppéin éltek. A hegységtől északra, hatalmas területet uraltak kb. 400 évig, adót szedtek és meghódították a környék törzseit. Viszont nincs adat arról, hogy az egész uralmuk alatt lévő területen mindenütt megtelepedtek volna (ARTAMONOV 1937, 134).

A forradalom utáni korszakban a kutatás véletlenszerűen folyt, főleg a helyi múzeumok végeztek feltárásokat, és három jól megfogható kutatási irány rajzolódott ki: 1) a Kazár Kaganátus történetének kutatása a rusz–kazár kapcsolatok szemszögéből; 2) a Kazár Kaganátus, mint önálló történelmi tényező, főként a keletkutatók munkáiban; 3) a kazár kérdés régészeti-történeti kutatásának további kiszélesedése.

Az 1920-as évek közepén a kazárok szerepét az európai történelemben még inkább pozitívan szemlélték. Megoldatlan volt ugyanakkor a kazárok eredetének problematikája, illetve a Kazár Kaganátus határainak megrajzolása, valamint a forrásokból ismert városok lokalizálása. Mindezeket a kérdéseket röviddel később M. I. Artamonov kutatásai alapján válaszolták meg.

Az M. I. Artamonov vezette Don menti (Sarkel) expedíciók (1934–1936)

A szaltyiv-majaki kultúra és a szaltovói kultúrkör történeti-etnikai azonosítása
A Don menti expedíciókban 1934–1936-ban M. I. Artamonov már vezetőként vett részt. Ennek a munkának a tervét, jelentőségét és remélt eredményeit az ásatás előtt összefoglalta.⁵⁶ A legjobban a bal parti cimljanszki erőd érdekelte (37–40. kép), amelynek a forrásokban szereplő Sarkellel való azonosítását biztosra vette. Előzetesen három kronológiai réteget különített el: a vár építése, valamint az azt megelőző periódus mellett még egy rusz–kun időszakot (MEDVEGYENKO 2006, 35).

M. I. Artamonov a feltárások elsődleges céljának a bal parti cimljanszki erőd kultúrrétegeinek elkülönítését, továbbá statigráfiai helyzetük és számuk meghatározását tekintette. A vár belső védelmi rendszerének feltárása mellett, a körülötte elhelyezkedő kurgántemetőben 3–5 kurgán feltárását is célul tűzték ki. A jobb parti cimljanszki erőd (41. kép) esetében a hangsúly a várfalak és építmények (elsősorban házak) megismerésén volt. A munka befejezésével Artamonov egy írásos beszámolót is készített,⁵⁷ ami az 1930-as években nem volt szokásban a GAIMK-nál, azonban az 1930-as évek végén, amikor Artamonov lett az igazgató, ismét gyakorlattá vált.

A munka eredményeként megerősítést nyert az az elképzelés, hogy a bal parti cimljanszki erőd Sarkellel azonos. A kultúrrétegek téglában gazdagok voltak (39. kép), a felső rétegek faépületek maradványait őrizték. Az egykori állattartás, vadászat, halászat, földművelés és egy sor mesterség (csont, nemesfémek és üveg megmunkálása) nyomára derült fény. A leletek között számos

⁵⁶ О значении археологических исследований в окрестностях станицы Цымлянкой на Дону, на месте древнего Хазарского города Саркела. In: *О работах экспедиции по раскопкам Саркела в 1934 году*. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп. 1, 1934. Дело 196. Отчет о Саркелской экспедиции (М.И.Артамонов). In: *Протокол пленума ИИФО от 27 сентября 1934 г. - предварительные отчеты об экспедициях 1934 г.* Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп. 1, 1934. Дело 38.

⁵⁷ A GAIMK a mai szentpétervári orosz akadémiai régészeti intézet (ИМК) elődjének megnevezése 1926–1937 között (*Государственная академия истории материальной культуры*).

importtárgy is volt, főként kerámia- és üvegmaradványok, illetve márványból készült faragványok. Mindez arra utalt, hogy Sarkel nem csak katonai, hanem kereskedelmi-iparos központ is volt, amely azonban nem hagyott fel a földműveléssel sem. Nem sikerült ugyanakkor megállapítani az építmények alaprajzát és méreteit, de az biztos, hogy a gorogyiscse belső része valamennyi periódusban sűrűn be volt építve. Az alaprajz nem sokat változott (40. kép), az épületek elhelyezkedése és tájolása sem. Az építkezés jellege viszont igen: eleinte téglaházakat építettek, de nem sokáig, azokat a 9. század második felében felváltották a faépületek. A régi téglaházak mellett is épültek újak fából, a kibontott téglákból csinálták az alapozást. M. I. Artamonov szerint a 10. századra a téglaházak eltűntek. Ugyanebben az évben (1934) 7 kurgánt tártak fel a bal parti erőd keleti oldalán, a sánc mellett, valamennyiben lovastemetkezés is előfordult. M. I. Artamonov a 10. századra datálta azokat. A sáncban feltárt temetkezések többsége női és gyerekváz volt, melyek a 11. századra keltezhetők.

Az expedíció eredményeit M. I. Artamonov előadta a GAIMK XI. ülésén 1935-ben⁵⁸ és a kutatás eredményei alapján korrigálta a korábbi elméleteket. A kerámiatipológia alapján korábbra tette a település létrejöttét, mert elkülönítette a 9–10. századi korongolt edényeket a 8–9. századi kézzel készültektől. A Sarkel előtti periódust elvetette, a sarkeli időszakot pedig két kulturális-kronológiai periódusra osztotta. A korábbi a 9–10. századra tette a szaltovói és észak-kaukázusi emlékekkel kapcsolatba hozható leletek alapján, míg a későbbit a 11–12. századi Rusz időszakára. A kronológiával kapcsolatban Sarkel megsemmisülésének idejét is átgondolta: a kerámia alapján kiderült, hogy nem Szvjatoszláv foglalta el, hanem már korábban valamilyen katasztrófa történhetett, feltehetően a 9. században. A temetkezések datálásában is új eredmények születtek, ugyanis a 7 kurgánt nomád temetkezéseknek nevezte, míg a gödörsírokat a 11–12. századra tette.

1935-ben a kutatási terveket alapvetően meghatározta, hogy az azovi Fekete-tengeri Helytörténeti Múzeum kiállításához gyűjtöttek bemutatni való leletanyagot, de az erőd északnyugati végében új szelvényeket is nyitottak,

⁵⁸ Доклад М. И. Артамонова «Саркелская экспедиция» In: *Протокол и Стенограмма XI пленума ГАИМК 7–9 февраля 1935 г.* Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп. 1, 1935. Дело 6.

az épen maradt alsó rétegek feltárására. Beszámolójában Artamonov előadta, hogy világos képet alkotott a 10. század végi – 11. századi Sarkelről, főként a felső rétegről, a házakról és azok elhelyezkedéséről, az alsó réteg viszont értelmezhetetlen, tele van gödrökkel (MEDVEGYENKO 2006, 40).

A temető(k) kutatásával kapcsolatban a két évnvi (1934–1935) kutatás 17 kurgánt eredményezett: 16 kicsi és 1 nagyobb feltárására került sor. A kicsikben egy-egy temetkezés volt: jellegzetes 10. századi nomád sírok lóval, szegényes melléklettel, főleg fegyverleletek kerültek elő a mongoloid típusú vázak mellett. M. I. Artamonov szerint minden nagy kurgán a rusz típusba és időszakhoz tartozik, a rusz hódítások idejéből. Szintén a 11. századhoz tartoznak a sírgödrös temetkezések is, itt europid csontvázak vannak rusz jellegű mellékletekkel. Így nem volt kérdéses, hogy a település ebben az időben szoros kapcsolatban állt a korai rusz állammal, annak része volt. M. I. Artamonov 1936-ban befejezettnek tekintette a sarkeli kutatást, mivel csak a felső, 11–12. századi rétegek voltak számára értelmezhetőek, érdeklődése viszont a korábbi időszak felé vonzotta, ugyanakkor már ekkor el akarta kezdeni a jobb parti cimljanszki erőd ásátását is.⁵⁹

A Kazár Kaganátus régészeti hagyatékának meghatározása érdekében 1936–1939-ben orosz régészeti expedíció dolgozott az Észak-Kaukázusban A. P. Kruglov vezetésével. M. I. Artamonov egy sor középkori, kazár kori emléket kutatott Dagesztánban a hegyvidéki, illetve a sík területek találkozásának régiójában (29. kép).⁶⁰ Főleg Derbent és a körülötte lévő egyéb erődök és építmények érdekelték. A Don menti, illetve a kaukázusi ásátási eredményei győzték meg arról, hogy a bal parti cimljanszki erőd valóban azonosítható Sarkellel (MEDVEGYENKO 2006, 40). Sarkeli kutatásai érintették az északkeleti, északnyugati és a déli oldalon feltárt falak és tornyok belső stratigráfiáját. Az expedíció megvizsgálta a téglaeépítményeket a váron belül. M. I. Artamonov szerint ezek a helyőrség épületei, illetve raktárak voltak.

⁵⁹ Доклад М. И. Артамонова «Отчет о работах в Саркеле» Ин: *Протокол заседания кафедры истории раннего средневековья народов СССР от 13 мая 1936 г.* Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.2, оп.1, 1936. Дело 27.

⁶⁰ *Отчет о работах Северо-Кавказской археологической экспедиции в Дагестане в 1937–1938 гг.* Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.35, оп.1, 1938. Дело 41.

A márványból készült híres három oszlopfelvezetes leletet először keresztény templom részének gondolta. A déli sarokban a tornyot vizsgálták, ahol meghatározták az építési technikát is: a falak és a tornyok alapozás nélkül épültek, a technika és a téglák méretei nem bizánciak. A falak téglái négyzet és téglalap alakúak, a kötőanyag 3–4 cm vastag mészhabarcs volt, Artamonov ugyanakkor hiányolta a tipikus bizánci kő-tégla vegyes falazatot. A falak legalább 6–7 m magasak voltak, rajtuk fogazott mellvéd. Minden sarokban torony, bár ezekről többet nem sikerült megtudni, a kapu ugyanakkor Artamonov szerint az északnyugati falon lehetett. Voltak más tégláépületek is. A kapu mellett, a délnyugati fal közepénél és a déli sarokban, egy nagy épület közepén és kisebbek máshol. Artamonov úgy vélte, hogy nem nagyon lehet kideríteni róluk semmit, csak egy biztos, hogy a tégláépítmények a várfallal egy időben készültek (ARTAMONOV 1940, 140–142).

1937-ben Leningrádban beszámolót is tartott a sarkeli expedíció munkájáról,⁶¹ melyet aztán röviddel később publikált is (ARTAMONOV 1940, 130–165). Ez a mű a régészeti anyagok, valamint írásos emlékek együttes elemzése Sarkel és a Kazár Kaganátus történetének szempontjából. Az írott források elemzése során választ keresett arra, ki ellen épült Sarkel (ARTAMONOV 1940, 134–135). Szerinte ebben a kérdésben a kazároknak a besenyők elleni harca játszott szerepet, akik a Fekete-tenger menti sztyeppén jelentek meg a 830-as években.⁶² VII. (Bíborbanszületett) Konstantin tudósításait megerősítik a tények, a vár valóban a 9. században épült, bár semmi tipikusan bizáncit nem találtak, kivéve a márványoszlopot és oszlopfőt, de hogy volt-e templom, azt nem tudni. Artamonov szerint a várat kazárok építették a helyiek segítségével, de a mesetereket nem tudta meghatározni. Eléinte Sarkel csak vár volt helyőrséggel és raktárakkal. A lakosság csak akkor költözött be, amikor a besenyők nyugatra szorultak a Dnyeper mellé. Ezzel megváltozott Sarkel arculata a 10. században. Ekkorra az első téglavár és a többi épület már elpusztult, a helyükön 10. szá-

⁶¹ Доклад М. И. Артамонова «Саркел и некоторые другие укрепления в Северо-Западной Хазарин»: Протокол от 13 мая 1937 г. In: *Протоколы и переписка по кафедре раннего средневековья народов СССР*. Рукописный архив ИИМК. Ф.2, оп.1, 1937. Дело 128.

⁶² A. L. Jakubovszkij szerint viszont a magyarok ellen, akik csak a 9. század végén tűntek fel ebben a régióban (JAKUBOVSKIJ 1942).

zadi lakóházakat tártak fel a kutatók. Ezek fából és agyagból épültek, téglafelhasználásával. A régi téglákból készültek a kemencék és a padló kötőanyag nélkül vagy agyaggal. Az új lakosság megjelenésére utalnak a gabonatarólo gödrök, földműves eszközök és állatcsontok, tehát volt itt állattartás, vadászat és halászat, fémművesség, csont- és kőmegmunkálás, fazekasság. Sarkel a 10. században már mezőgazdasági település volt, a helyi kézművesség központja, középkori város,⁶³ mely a 11. századra – Artamonov szerint – olyan lett, mint a szláv városok. A 12. század elejéig állt, akkor a nomádok nyomásának hatására a lakosság elhagyta a várost (ARTAMONOV 1940, 151).

M. I. Artamonov felfigyelt arra is, hogy a Don alsó folyása menti, erődítés nélküli települések hasonlítottak a szaltovói telepekre, az erődítések esetében pedig a falak hasonló szerkezetére hívta fel a figyelmet a jobb parti cimljanszki,⁶⁴ illetve a majackoei, a Verhnyij Szaltyiv-i és a Verhnyij Olsanszk-i erődöknél. Elképzelése szerint szaltyiv-majaki kultúra hatásával lehet számolni, mely kiterjedhetett az Alsó-Don menti régióra. Ez utóbbi egy időben későbbi variáns, de ugyanazon kultúrkör részei (ARTAMONOV 1940, 162). M. I. Artamonov ismét felvetette tehát a szaltovói kultúrkör eredetének etnikai kérdését. Szerinte az alán gyökerek vitán felül állnak, az Alsó-Don menti leletek pedig a kazár-bolgár kultúra emlékei. Ezt arra alapozta, hogy a kazárokat hun-bolgár törzsnek tartotta, amely szkíta-szarmata alapon fejlődött – mint az alán is –, majd más nomád népcsoportok, főleg a türkök hatása alá került. Ebből kiindulva a szarmata elemek szerinte megmaradhattak az észak-kaukázusi alán kultúrában, és azokban a bolgár–kazár törzsekben is, amelyek elfoglalták a sztyepp területét. A legnagyobb jelentőséget annak tulajdonította, hogy földműves települések jelentek meg a sztyeppen, melyek a nomádok egy részének letelepedéséről tanúskodnak. A Kazár Kaganátus kialakulása a délkelet európai sztyepp vidékén hatalmas társadalmi-gazdasági változásokat

⁶³ Azt, hogy Sarkel város volt, M. I. Artamonov szerint az is bizonyítja, hogy a környékén, a Don alsó folyása mentén számos középkori település is ismert, melyekben nagyobb koncentrációban élt letelepült lakosság.

⁶⁴ 1939-ben I. I. Ljapuskín a Don menti (Sarkel) expedíció keretein belül ásatásokat végzett a jobb parti cimljanszki erődben, meghatározta a település karakterét és pontosította a kronológiai kereteit, eredményeit 1940-ben publikálta (LJAPUSKIN 1940).

hozott. Az akkor ismert adatok alapján M. I. Artamonov úgy vélte, hogy ezeket a változásokat nem lehet pontosan meghatározni, de többé-kevésbé feudális jellegűeknek tartotta azokat (ARTAMONOV 1940, 164).

A sarkeli ásatások később is folytatódtak. Azzal párhuzamosan az 1932–1958 közötti időszakban elsősorban délen, a füves sztyepp vidékén, a Don középső, illetve alsó folyása mentén zajlottak ásatások. A Volga és Don közötti területek kazár kori településeinek ásatásai⁶⁵ mellett ugyanakkor a névadó lelőhelyek kutatása sem szűnt meg (SZEMJONOV-ZUSZER 1952). Az előbbi terület leletanyagában bizonyos hasonlóságok mutatkoztak egyes északi, szaltyivi kerámiatípusokkal. Ennek eredményeként lassan megindult a kultúra fogalmának földrajzi kiterjesztése. M. I. Artamonov 1940-ben még csak a Don és a Szeverszkij Donyec-vidéki erdős sztyepp lelőhelyeit sorolta a szaltyiv-majaki kultúrába,⁶⁶ koncepciójában egy másik csoportot alkottak „*az Alsó-Don vidék kazár kori települései*.” Szerinte ez utóbbi csoport valamivel később alakult ki, mint az első, és a két csoport földrajzilag és etnikailag is határozottan elkülönül (ARTAMONOV 1937; ARTAMONOV 1940; ARTAMONOV 1962, 309–310, 313–314).⁶⁷ Artamonov szerint a szaltyiv-majaki kultúra lakosságának alapját a szarmata-alán korszak őslakossága alkotta, amely a török nyelvű népek Don-vidéki megtelepedése után nyelvileg eltörökösödött. Fontos ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy M. I. Artamonov a régészeti leletanyag történeti értékelésénél gyakran jóval óvatosabban fogalmazott, mint ahogy ez a munkáira történő hivatkozások gyakran kitűnik (AFANASZJEV 2001, 43–44).

A későbbiekben további etnikai azonosítások lehetősége is felmerült a tárgyalt kultúrával kapcsolatban, bár azok jelentősége és érvrendszere jóval szerényebb volt, és főként csak a Verhnyij Szaltyiv-i temető hagyatékának interpretációjára szorítkoztak. A nemzetközi szakirodalomban az 1930-as évek-

⁶⁵ A legnagyobb figyelmet a Cimljanszk környéki leletegyüttes kapta, itt a Don jobb és bal partján is folytak ásatások, 1949–1951-ben pedig a Volga–Don-expedíciók dolgoztak M. I. Artamonov vezetésével, rendkívül nagy mennyiségű leletanyagot begyűjtve.

⁶⁶ Pl. Majackoe gorogyiscse, Verhnyij Szaltyiv, Verhnyij Olsanzsk, Podgorovka, Pokrovka, Szalovka, Jutanovka, Nyizsnyije Lubjanki.

⁶⁷ Az 1950-es évek után született munkáiban ez a határozott elkülönítés már nem olyan éles.

ben Fettich Nándor részéről előbb a magyar (FETTICH 1933, 268),⁶⁸ majd 1943-ban G. Vernadsky részéről a viking-varég eredet koncepciója látott napvilágot. G. Vernadsky véleménye szerint a Don–Oszkol menti alán-asz lakosság a 8. század elején magyar fennhatóság alá került, melyet 735 körül a „svéd *expanszió*” váltott fel, így gyakorlatilag a szaltyiv-majaki kultúra „svéd-varég” eredetű lenne (VERNADSKY 1943, 226, 242, 272–401).⁶⁹ Sz. A. Szemjonov-Zuszer 1947-ben publikált véleménye felveti a kultúra szláv eredetének lehetőségét is (SZEMJONOV-ZUSZER 1947, 131–182). 1970-ben D. T. Berezovec ismét a „nem szláv nyelvű ruszokkal” hozta kapcsolatba a Verhnyij Szaltyiv-i hagyatékot (BEREZOVEC 1970, 72–73).⁷⁰

SZALTOVÓI KUTATÁS A SZOVJET PERIÓDUS MÁSODIK FELÉBEN (1945–1987)

Az 1940-es évek végén kezdődött a Volga–Don csatorna építése, amelynek során az Alsó–Don menti régészeti emlékek közül számos (pl. Sarkel) a leendő víztározó területére esett. A leningrádi IIMK ezen emlékek vizsgálatára újabb expedíciókat szervezett a Volga–Don mentén 1949–1951 között, melynek fő feladata a tervezett cimljanszki víztározó területének leletmentése volt, melyet több munkacsoportban végeztek. Az időszüke miatt az expedíció csak terepbejárásokat végzett, illetve szűrőpróbaszerű ásatásokat, valamint feltárta a bal parti cimljanszki erődöt, illetve a körülötte lévő temetőt. Ez utóbbi munkát O. A. Artamonova és A. L. Jakobson vezette, míg a kurgánsíros temetőt Sz. A. Pletnyova vezetésével tárták fel.

⁶⁸ Hasonlóan foglalt állást ZAHAROV–ARENDELT 1935, 69. Ennek tükröződése a magyarországi szakirodalomban MOLNÁR 1955; PERÉNYI 1956.

⁶⁹ Bár a birkai viking temető három női sírjából nyakban, függeszőfüllel ellátott, szaltovói típusú övveretek kerültek elő, és bár hasonló leletek megfigyelhetők a Rusz területén is (pl. Gnyozdovo), az idézett történeti koncepciót régészetileg semmilyen érvanyag nem támasztja alá. Az észak-európai elterjedésű szaltovói típusú leletekről újabban ld. PUSKINA 2007.

⁷⁰ Napjainkban ez a nézet – tudományos érvekkel jóval kevésbé alátámasztva – újra megfigyelhető, pl. http://sarkel.ru/istoriya/russkij_kaganat_zabytaya_istoriya_dona_sergej_bezzakonov, továbbá GALKINA 2001.

Az A. L. Jakobson által összeállított terv⁷¹ szerint különös hangsúlyt helyeztek város alapjainak feltárására és az erődrendszer feltérképezésének folytatására, ehhez a nyugati sarokban kellett feltárni az erőd falát a (kazár kori) saroktoronnyal, valamint megkeresni a városkaput. A kései periódusból a szláv házak és temetkezések vizsgálatát tervezték, hogy adatokat nyerjenek a gorogyiscse benépesítésének mértékéről, kronológiájáról, illetve a lakosság etnikai összetételéről.

A Kazár Kaganátus régészeti problematikája és a Volga–Don menti nagy régészeti expedíciók az 1950-es években

Az expedíció 1949-es munkájának legfőbb eredményeit M. I. Artamonov foglalta össze (ARTAMONOV 1949, 138–143), melyek 1950 márciusában, az IIMK ülésén tartott beszámolójában is elhangzottak. E munkák eredményei alapján megállapították, hogy Sarkel téglakerődjének alaprajza egy kb. 200 m hosszú és 150 m széles téglalap, az erőd téglafala 4 m vastag, amelyet masszív, tömören rakott, saroktoronyokkal és egymástól 32 méterre elhelyezett toronykiszögellésekkel erősítettek meg (38; 40. kép). A falakból és toronyokból a lelőhelyen leggyakrabban előforduló négyzet alakú téglákból rakott töredékek maradtak fenn. A téglák jól kiégetett, 25 × 25 cm méretűek, vastagságuk 5–6 cm volt. A védművek nem bizánci, hanem Artamonov szerint inkább közép-ázsiai építészeti tradíció szerint készültek (ARTAMONOV 1949, 138). Ugyanakkor Bizánc érdekelt volt a Kazár Kaganátus hatalmának megerősítésében a Fekete-tenger vidékén, ahol a magyarok és a besenyők éltek. Elsősorban a szárazföldi út, másodsorban a Don–Volga vízi út védelme volt a feladata, amikor ez utóbbin már nemzetközi kereskedelem folyt. Petronas missziója a Donon leginkább politikai színezetű volt. A bizánci politikai érdekek a Don mentén és Bizánc hatása a kazároknál a Sarkelben található keresztény templomban testesült meg az írott források alapján, de ennek egykori létét a 1949-es ásátások nem erősítették meg.

⁷¹ А. Л. Якобсон: *Предварительный отчет о раскопках Саркелского городища в 1949 г.* Рукописный архив ИИМК РАН. - Ф.35, оп. 1, 1949. Дело 119.

Az ásatások folyamán első ízben kerültek elő olyan kazár kori házak, amelyek fából, agyagból vagy nádból épültek földpadlóval, és vert agyagfaluk volt a padlóra rakott, boltozatos kemencékkel. Ezek többnyire közvetlenül az erőd falához épültek. A helyiségek kultúrétegeiben kerámiát is találtak: magas nyakú, lapos fülű korsókat, kézzel formált és korongolt fazekakat. Az északnyugati erőd fal alatt egy aknafolyosót találtak, 5,15 m távolságra a saroktoronytól. Az erődön kívül, a folyosó bejárata fölött egy kazár kori ház volt a 10. század végéről, benne a falnál egy boltozatos kemence. Ebből M. I. Artamonov arra következtet, hogy a folyosó még a 9. században készült, és menekülési útvonalként szolgált megszállás esetére. Később pedig téglával és kővel zárták le és földdel betemették, mivel nem volt rá szükség. A járat végében találtak egy emberi csontvázat, amely egy mélyedésben feküdt és téglával be volt fedve. A csontváz mellett poralapú festék maradványait találták (antimon) szamarkandi papírba tekerve, amelyet a 8. század végére – 9. század elejére datáltak.⁷² M. I. Artamonov megjegyezte, hogy a kazár kori Sarkel kultúrája a jellegzetes kerámiaanyagban hasonlít az észak-kaukázusi kamrasíros temetkezésekre és a Don-vidék szaltyivi kultúrájára. Annak ellenére, hogy ezeket a kultúrákat alán eredetűnek volt szokás tekinteni, ő a Kr. u. I. évezred második felében mégis két etnikai csoport létezéséről beszélt: alán és bolgár-kazár (MEDVEGYENKO 2006, 61). Véleménye szerint Sarkel nem alán, hanem kazár eredetű volt (ARTAMONOV 1949, 140). A szlávok megjelenése később Sarkelben (az orosz krónikák szerint Bjelaja Vezsa) ugyanakkor nem egyszerű földműves kolonizáció volt, Sarkel jelentős város volt fejlett kézművességgel és nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokkal. A lakosság kihasználta jó földrajzi adottságait (szárazföldi és vízi utak kereszteződése), és kiszolgált a kézművességével a környező nomád népeket. Így a lelőhelyet Artamonov a délkeleti sztyepp rusz előretolt helyőrségének tekintette (ARTAMONOV 1949, 141). Azt a kérdést azonban, hogy honnan érkezett a szláv lakosság az Alsó-Donhoz, nem volt könnyű megválaszolni. A 10. század második feléből származó Romni–Borsevo-kultúrához köthető kerámia ugyan előkerült, de a sírokban talált ékszerek nem illettek bele egyik szláv csoportba, kultúrába sem.

⁷² Összefoglalóban: *Тезисы доклада М. И. Артамонова «Раскопки в Саркеле»* Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 312, оп.1, 1950. Дело 315.

1950-ben a lelőhely kutatása a gorogyiscse északkeleti részén folytatódott, a kutatócsoport elsődleges célja a városkapu és a körülötte fekvő területek feltérképezése volt. Artamonov feljegyezte, hogy bár a kazár építésű erődfalakat lebontották az alapokig, a téglák lenyomatai az altalajban megmaradtak, így sikerült felismerni a tégláépítményeket. Az erődfal északnyugati, rövid oldalán, az északnyugati sarokhoz közelebb megtalálták a városkaput. A fal belső felén, a bejárat két oldalán két hosszú, téglalap alakú őrház volt téglából, a kapura néző ajtóval. Az északnyugati falnál azt is megállapították, hogy az erőd déli sarkát belülről citadellává alakították. Feltártak egy 3 m széles téglafalat, amely 60 m-re a déli saroktól, a délnyugati falra merőlegesen futott. A jelek szerint legalább 55 m hosszú volt, aztán derékszögben keletre fordult az erőd délkeleti fala felé, így egy négyszögletű teret, a citadella alapját zárta be az erőd déli sarkában. Még 1936-ban, a déli sarokban találtak egy tégláépületet két pincével és téglahomlokzattal. 1950-ben a citadella átellenes sarkában ugyanilyen került elő, melyek az ásató szerint kamrák vagy tömlőcök lehetek. A citadella mellett találtak egy hosszú, szűk, L alakú tégláépületet 40 m hosszú belső válaszfalakkal. Az épület egyik vége az erődfallal érintkezett, a másik a citadella keresztfalával. M. I. Artamonov szerint karavánszeráj lehetett nagy belső udvarral. 1950-ben a Don meredek partján, 2 km-rel feljebb a gorogyiscsétől feltártak három tégláégető kemencét is. Az 1950-es munkák rávilágítottak a kazár és szláv rétegek kapcsolatára, és felfedték a kazár erőd fő jellemzőit. A legnagyobb figyelmet ebben az évben a citadella kapta, mivel arról feltételezték, hogy a legfontosabb épület, vagyis az erőd katonai és adminisztratív központja volt. 1950-ben Sarkel tágabb környezetében, a Don bal partján is kutatásokat végeztek I. I. Ljapuskin vezetésével a Don bal partján, melyek közül a karnahuvói szaltovói telep volt a legjelentősebb.⁷³

1951-ben az expedíció kutatócsapata célul tűzte ki, hogy befejezi a terület általános vizsgálatát. A kutatás során feltárták az erőd jelentős részét, elkészült a teljes alaprajz, feltárták a keresztfalat, amely két részre osztotta az erődöt, a két részt pedig hosszú épületsorok és azok falai osztották részekre. Az erőd északi

⁷³ Az 1950. évi munkákról összefoglalóan ld. Тезисы доклада М. И. Артамонова «Работы Волго-Донской экспедиции» In: *Материалы Пленума ИИИМК, посвященного итогам работ экспедиции 1950 г.* Рукописный архив ИИИМК РАН. Ф. 312, оп. 1, 1951. Дело 333.

részén találtak még egy kaput, amely a folyóhoz vezetett. Befejezték az L-alakú épület feltárását a nyugati részen, amelyet M. I. Artamonov korábban karavánszerájnak gondolt. A tűzhelyek és kemencék hiánya, a falak vastagsága arra enged következtetni, hogy ez egy kétszintes épület volt, a földszinti helyiségek gyakran mésszel felöntött padlóval kialakított kamrák lehettek, vagy más gazdasági helyiségek. A helyőrség lakóhelyiségei az emeleten helyezkedtek el. Az 1951. évi kutatás sem találta keresztény templom nyomait, sem márvány használatára utaló jeleket Sarkelben. Ebből M. I. Artamonov arra következtetett, hogy a talált oszlopfőket Petronas hozhatta, de végül nem használták fel őket. Jól haladt ugyanakkor a Szvjatoszlav-féle hadjárat utáni rétegek vizsgálata. M. I. Artamonov megállapította, hogy a szláv lakosság a Romni–Borsevo-kultúra területéről érkezett. A Leningrádi Állami Egyetem 1951–52-es ülészakán elmondta, hogy a kutatás feltárta a kazár erőd arculatát, mely a Közép-, valamint Alsó-Don vidékén letelepedett kora középkori földműves lakosság kultúrájához hatalmas kutatási anyagot adott. Ez a népesség főleg a fekete-tengeri sztyepp származata-alán népességének leszármazottaiból állt, akik keveredtek az Ázsiából a hun hódítások elől benyomuló finnugor és türk törzsekkel. Az ebből a keveredésből született bolgár-kazár törzsek török nyelveken beszéltek. A lelőhely szláv időszakának a kunok előretörése vetett véget. A gorogyiscse késői rétegein a tűzvészek, rombolás és nomádok támadásainak következtében a lakosság elmenekülésének nyomai láthatók, melynek hatására 1117-ben Bjelaja Vezsa lakosai rusz területre költöztek és a lelőhely elnéptelenedett.⁷⁴

A rendszeres beszámolók és kisebb publikációk mellett a Volga–Don-expedíció munkájának eredményeiről három kötet⁷⁵ jelent meg (MEDVEGYENKO 2006, 65–73). Az első kötet megjelenését 1953-ra tervezték, de az 1951-es Pravda cikk hatására – melyben Artamonovot a Kazár Kaganátus szerepének túlértékelésével vádolták meg – a munka lelassult,

⁷⁴ ARTAMONOV 1952.

⁷⁵ *Труды Волго-Донской экспедиции*. Том I. МИА. 1958. №62; *Труды Волго-Донской экспедиции*. Том II. МИА. 1959. №75; *Труды Волго-Донской экспедиции*. Том III. МИА. 1963. №109.

és csak 1958-ban adták ki, módosított struktúrával.⁷⁶ Többek nyomására Artamonov bevonta az előkészületekbe az IIMK szláv-orosz régészeti csoportját is. A kötetben Artamonov összefoglalását olvashatjuk az erőd 1949–1951-es ásatási leleteiről, illetve történeti-kulturális következtetéseit a város életének két nagyobb periódusáról. A szaltovói kultúrkör tekintetében I. I. Ljapuskin összefoglaló cikkét kell kiemelnünk (LJAPUSKIN 1958), mely a kutatástörténeti összefoglalás mellett valamennyi akkor ismert szaltovói lelőhelyre kitért. Összefoglalta a kultúra alapvető jegyeit a települések, lakóházak, gazdasági épületek és temetkezések vonatkozásában, illetve részletesen jellemezte a leleteket (kerámia, földműves, halászati, fa- és kőmegmunkáló eszközök, lószerszám, fegyver, ékszer stb.), valamint kidolgozta tipológiájukat. Következtetéseket vont le a szaltovói lakosság társadalmi, gazdasági és kulturális életéről. A kultúra két variánsra osztásában (erdős sztyeppi: alán; sztyeppi: bolgár), egyetértettek M. I. Artamonovval, de a kultúra etnikai eredetében, hovatartozásában azonban nem (LJAPUSKIN 1958, 137–148).

A második kötetet 1955-re tervezték, de csak 1959-ben jelent meg. Ebből P. A. Rappoport cikkét kell kiemelnünk, mely az erőd és védműveinek építészeti technikáját foglalja össze azzal a végkövetkeztetéssel, hogy az építők valószínűleg a kazár fennhatóság kaukázusi területeiről érkeztek. Ott a kaukázusi Albániában ugyanis az égetett téglából való építkezés már a 6. század óta ismert volt. Ennek nyomán kerülhettek Sarkelbe a Szaszanida Irán építészeti hagyományai (RAPPOPORT 1959). V. D. Beleckij és M. I. Artamonov nem értett egyet abban, hogy melyik népességhez köthető az erőd felépítése. Beleckij véleménye szerint Sarkel helyén az erődöt megelőzően szaltovói település volt. Az erőd építése akkor kezdődött, amikor új etnikai csoport, nomád törökök érkeztek, akik később elfoglalták a citadellát. Ez a népesség a kazárokkal azonosítható (BELECKIJ 1959). M. I. Artamonov ebben nem volt biztos, mivel a citadella helyőrsége más török népcsoportból is állhatott, amely a kazár kagánt szolgálta, és ezt erősítik meg az írásos források is (ARTAMONOV 1958, 36–37). A Sarkel helyén álló település tényleg létezett, de az szerinte az erőd építője volt, akik

⁷⁶ A. L. Jakobson munkája a sarkeli házakról végül is nem kerülhetett bele, mert nem illett a kötet struktúrájába.

a szaltovói kultúra zlivki variánsához (18. kép) tartoztak, amely a jobb parti cimljanszki erőd területét is benépesítette. Abban sem értett egyet a két tudós, hogy mikor jelentek meg a szlávok a Don alsó folyásánál. V. D. Beleckij szerint a korai szláv népesség még a kazár időszakban megjelent Sarkelben, és egy ideig együtt élt itt a két másik népcsoporttal, a szaltovói és a nomád török etnikai komponenssel (BELECKIJ 1959, 132, 134). M. I. Artamonov szerint erre csak a 10. század második felében került sor, miután Szvjatoszláv elfoglalta az erődöt.

M. I. Artamonov 1935-ös művének nyomdokain haladva Sz. A. Pletnyova a sarkeli középkori kerámia tipológiáját dolgozta ki (PLETNYOVA 1959). Véleménye szerint a kazár korban a gorogyiscsét 2/3 részben szaltovói népek lakták, rajtuk kívül pedig nomádok is lehettek, részben pedig az általuk felbérelt besenyők vagy úzok – akik már annak első évtizedeiben beköltöztek a citadellába. Ezen kívül szlávok is éltek Sarkelben. A Rusz időszakban (965 után) a lakosság összetétele nem változott, csak a szlávok lélekszáma növekedett meg. A második kötetben ezen kívül speciális tanulmányok is megjelentek, pl. a vas- és üvegművességről (SZOROKIN 1959; LVOVA 1959).

A harmadik, és egyben utolsó kötet 1963-ban jelent meg, melynek legfontosabb részét a Sarkel–Bjelaja Vezsa mellett feltárt gödörsíros (szaltovói és szláv, 10. század vége – 12. század eleje) temetkezések bemutatása alkotja O. A. Artamonova tollából (ARTAMONOVA 1963). Sz. A. Pletnyova a besenyő–oguz nomád kurgános temetőt foglalta össze, amely szerinte a 10–11. századi helyőrség hagyatéka (PLETNYOVA 1963a). A kötetben több antropológiai tanulmány is napvilágot látott, melyek közül a számunkra érdekes korai időszakot L. G. Vujics dolgozta fel (VUJICS 1963). Az antropológiai vizsgálatok is a lakosság összetételének heterogén jellegét erősítették meg. Nagy részük helyi származású volt, a szarmaták, bolgárok és alánok közvetlen leszármazottai, a többiek betelepültek voltak: főleg szlávok, akik a Rusz birodalom határvidékéről költöztek ide. Idővel az Ázsia távoli részeiről idekerült nomád úzok és besenyők is a helyi lakosság részévé váltak.

A volga–doni expedíció 1949–1951-es feltárásai áttörést jelentettek a Kazár Kaganátus megismerésében. Egy nagy kutatógárda foglalkozott a feldolgozással, és a fiatal tudósok új ötleteket és elméleteket vittek a kazár tematikába. A kutatás eredményeképp megfejtették a város kazár és orosz rétege közti kapcsolatot, feltérképezték Bjelaja Vezsa arculatát, és elkülönítették a

szláv réteg három időszakát. Ez az új kazár kutatási tematika és csoport M. I. Artamonov vezetésével még jobban megerősödhetett volna, de az 1950-es években nagy ideológiai és politikai nyomás alá került. M. I. Artamonov más kutatókat is felkért a publikált kutatások és az ásatások beszámolóinak megvitatására, utóbbiakat két további kötetben tervezte megjelentetni, de csak három jelent meg. Sok adatot nem dolgoztak fel, az ásatási dokumentációt (melyet O. A. Artamonova folytatott) és a leletanyagot az Ermitázsban őrzik. Az anyagot M. I. Artamonov 1971-ben bekövetkezett halálát követően Sz. A. Pletnyova kapta meg. Ő 1993-ban fejezte be az 1949-es beszámoló kiegészítését és az 1950–1951. évi beszámoló elkészítését. A két beszámoló alapján 1996-ban kiadta monográfiáját, amelyben leírta és értelmezte a bal parti címljanszki erőd ásatásainak anyagát (PLETNYOVA 1996).

A Kazár Kaganátus történeti-régészeti kutatásának problematikája az 1950-es években

Az 1950-es évek végére 57-re emelkedett a kultúra ismert lelőhelyeinek száma. Az 1955–1965 között a Don mentén, valamint az Azovi-tenger előterében végzett kiterjedt leletmentő ásatásoknak köszönhetően (LJAPUSKIN 1940) ez a szám 271-re emelkedett (PRIHODNYUK 2001, 79).⁷⁷ Az 1950-es évek elején Ny. Ja. Merpert szintén etnikai különbségekkel magyarázta a kultúra erdős és füves sztyeppi csoportja közötti különbségeket. Az egyik csoportba sorolta Majackoe, Podgorovka, Karnauhovo és Szuvorovszkoje lelőhelyeket, a másikba Verhnyij Szaltyivot, Zlivkit és Novopokrovkát (MERPERT 1957; AFANASZJEV 1987, 10). Ny. Ja. Merpert felfogását követte később B. A. Sramko és D. T. Berezovec is (SRAMKO 1962; BEREZOVEC 1975, 421–435). Ny. Ja. Merpert 1951-ben még amellet érvelt, hogy a szaltovói alánok a helyi szarmata törzsektől származtak (MERPERT 1951, 14–30), de 1957-ben megváltoztatta álláspontját és a szaltovói kultúra megjelenését az észak-kaukázusi alán törzsek Don-vidéken történő feltűnésével magyarázta (MERPERT 1957, 611). A kultúra erdős sztyeppi variánsát az alánok, míg a sztyeppit a bolgárok hagyatékaként

⁷⁷ Folytatódott ugyanakkor a Verhnyij Szaltiv-i temető kutatása is (BEREZOVEC 1962).

határozta meg.⁷⁸ Ő volt az, aki a Verhnyij Szaltyiv-i temető elemzésével tétélesen cáfolta az ott eltemetettek magyar eredetét (MERPERT 1949, 321–353).

Az 1950-es évek végén I. I. Ljapuskin más értelmezésben, főként földrajzi-régészeti alapon különítette el két csoportot. Fontos hangsúlyozni: ő már ekkor felhívta a figyelmet arra, hogy a szaltovói kultúra – az addigra már földrajzilag kiterjesztett értelmében – nem tekinthető egységesnek. Egyik csoportjának a szaltovóit határozta meg, amelynek az ismertető jegyei a kamrasíros temetkezések, a *dolichokran* koponyák és a félig földbemélyített lakóházak. A másik a Zlivki-típus, melyre az aknasíros temetkezések, a *brachykran* koponyák (enyhén mongolid jegyekkel), a jurta alakú lakóházak, valamint a belsőfüles cserépüstök jellemzőek (LJAPUSKIN 1961). Véleménye szerint a Verhnyij Szaltyiv-i és a zlivki csoport együttesen alkotta a szaltovói kultúrát. Ugyanakkor a Ny. Ja. Merpert munkájával közel egyszerre megjelent tanulmányában az észak-kaukázusi alánok szerepét ő is meghatározónak vélte (LJAPUSKIN 1958, 146).

A Don–Szeverszkij Donyec vidéke mellett ugyanakkor más területeken is folyt a Kazár Kaganátus történeti-régészeti kutatása, mely ebben az időben még elválaszthatatlanul egybefonódott a szaltovói kultúrkör megismerésével. Je. I. Krupnov (KRUPNOV 1951) és K. F. Szmirnov⁷⁹ folytatta a dagesztáni kazár kori emlékek vizsgálatát, A. Ju. Jakubovszkij pedig a Kazár Kaganátus történetéről írt az arab nyelvű írott források alapján (JAKUBOVSKIJ 1946). M. I. Artamonov kezdeményezésére Je. Cs. Szkrizinszkaja foglalkozott a kazárokról szóló bizánci forrásokkal, erről tartott beszámolókat az IIMK szláv-rusz szekciójának ülésein.⁸⁰

⁷⁸ M. I. Artamonov ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy nincs olyan írott forrás, mely a kazár időszakban bolgárokat említene ebben a régióban (ARTAMONOV 1962, 313).

⁷⁹ К. Ф. Смирнов: Дагестанская экспедиция 1950 г. In: *Тезисы докладов на сессии Отделения истории и философии и пленуме Института ИИМК, посвященной итогам археологических исследований 1946–1950. г.*

⁸⁰ Е. Ч. Скрижинская: *Византийские источники о хазарах и Саркеле. Доклад от протоколы заседаний сектора славяно-русской археологии за 1952 год. Протокол №12 от 8 апреля 1952 г.* Рукописный архив ИИМК РАИ. Ф.312, оп.1, 1952. Дело 364.

Ugyanitt a kazár–rusz kapcsolatokról tartott előadást B. A. Ribakov⁸¹ és G. F. Korzuhina is.⁸²

1951. december 25-én a Pravdában megjelent egy cikk a szovjet kazár-kutatással kapcsolatban (IVANOV 1951), mely valójában nyílt politikai nyomásgyakorlás volt M. I. Artamonovra. Mivel ez rövidtávon kihatott a korszak teljes történeti-régészeti kutatására, ezért érdemes az alábbiakban ezzel a vitával kicsit részletesebben is foglalkozni.

N. A. Medvegyenko kritikái összefoglalása alapján (MEDVEGYENKO 2006, 73–95) a Pravda cikk P. Ivanov nevű szerzője – mely álnév a kutatók többségének véleménye szerint B. A. Ribakovot takarta – azt róttá fel közvetve M. I. Artamonov 1937-es dolgozatának bevezetőjére hivatkozva, hogy a zsidó Kazár Birodalom szerepe a szovjet történettudományban el lett túlozva. A szerző szerint a Kazár Kaganátus egy primitív államszervezet volt, M. I. Artamonov rosszul ítélte meg szerepüket a szláv államiság kialakulásában, mintegy kiforgatva a Rusz legkorábbi történetét (MEDVEGYENKO 2006, 74). A kazárok „*vad hordák*” voltak, félnomádok, fő bevételi forrásaik a rabságba vetett népektől szedett adók és a vámok voltak, nem hagytak maguk után jelentősebb régészeti emléket, primitív törzsszövetségük nem játszott pozitív szerepet a keleti szláv államszerveződésben, sőt inkább fékezte azt. A Rusz szétverte a Kazár Birodalmat és felszabadította a fejlett földműveléssel és kézműveléssel rendelkező szlávokat a kazár elnyomás alól. Cikkét azzal zárta, hogy az idealizált kazár-kép a burzsoá történetírás csökevénye, amelyet nem fogad el a szovjet történettudomány (MEDVEGYENKO 2006, 75).

Az M. I. Artamonov elleni ilyen mértékű nyílt fellépés részben váratlan volt, mivel ő ekkor volt pályája csúcán, már nemzetközi hírnévvel. Otthon a *Szovetszkaja Arheologija* főszerkesztője volt, a Leningrádi Állami Egyetem történelem szakának régészeti tanszékvezetője, tudományos rektorhelyettes,

⁸¹ Б. А. Рыбаков: *Русь и Хазария в X–XI вв. Протоколы заседаний сектора Средней Азии. Протокол № 10 от 31 мая 1950 г.* Рукописный архив ИИМК РАН. Ф.312, оп.1, 1950. Дело 322.

⁸² Г. Ф. Корзухина: *О роли Хазарского каганата в истории восточных славян. Протоколы заседаний сектора Древней Руси за 1951 год. Протокол №4 от 26 февраля 1951 г.* Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 312, оп.1, 1951. Дело 345.

és elsősorban az Állami Ermitázs Múzeum igazgatója. Ugyanakkor minden koncepciójában kiemelte Oroszország Európához tartozását, amely miatt ellenfelei kozmopolitizmussal vádolhatták. Néha merész, önálló tudományos elképzelései ellentétben álltak a hivatalos ideológiával, amint ez a Kazár Kaganátussal kapcsolatos kutatásainál is történt. Végül azzal vádolták meg, hogy ragaszkodik a marrizmushoz.

A hivatalos tudományos reakció gyors volt, már 1952. január 3-án összeült az IIMK moszkvai szekciójának tanácsa Sz. V. Kiszjeljov vezetésével, hogy megvitassák a cikket.⁸³ M. I. Artamonov az ülésen nem tagadta az ellene felhozott vádakot, úgy gondolta, hogy a Kazár Kaganátus megítélését valamennyi e témát érintő műve alapján kell értékelni. Továbbá ismertette véleményét a vizsgált kérdésben és elismerte, hogy elméleteit idővel helyesbítik majd (MEDVEGYENKO 2006, 76). A kazárok eredetét a hun-bolgár törzsekhez kötötte, akik keveredtek a helyi iráni nyelvű kelet-európai sztyeppi törzsekkel, melynek köszönhetően megjelentek a bolgár-kazár törzsek. Két politikai szerveződés alakult ki: a bolgár és a kazár, élükön török dinasztiákkal. A harcukból végül a kazárok kerültek ki győztesen, a bolgárok egy részét leigázták, a másikat pedig kiszorították a Duna felé. A Kazár Kaganátus kiterjesztte hatalmát az észak-kaukázusi, Krím-félszigeti népekre és az erdős sztyeppel határos területek szláv törzseire. Ez a kazár konszolidáció hamar egy erős kazár állam kialakulásához vezetett, amelyben fontos szerepet játszott a bolgár elem. Ugyanakkor részben elismerte, hogy eltúlozta a Kazár Kaganátus jelentőségét a világ- és az orosz történelemben, és alulértékelt a Rusz történelmi önállóságát. Nem értett egyet ugyanakkor azzal, hogy a kazárok mindössze egy „vad horda” lett volna saját kultúra nélkül, amelynek csak negatív történelmi szerep jutott. A Kazár Birodalom társadalmi-gazdasági fejlődésére jellemző a nomádok egy részének letelepedése, a mezőgazdaság és a kézművesség fejlődése, gorogyiscsék és kővárak építése, állandó temetkezési helyek létrejötte, s mindez jól tükröződik a szaltovói kultúrában. Elutasította a feltevést, hogy a szaltovói kultúra alán lenne, amely az eredetileg földművelő alán törzsek

⁸³ *Стенограмма заседания Ученого совета ИИМК от 3 января 1952 г.* Архив АН РАН. Фонд 1909 (Институт материальной культуры), оп.1. Ед.хр.190.

Észak-Kaukázusból való szétvándorlása nyomán jött létre – ő kazárnak tekintette azt, amely szoros kapcsolatban állt a nomád életformával és a letelepedő török nyelvű nomádokhoz tartozott (MEDVEGYENKO 2006, 77–78).

Az ülésen felszólaltak továbbá a szovjet régészet olyan jeles alakjai, mint A. P. Szmirnov, B. A. Ribakov, A. V. Arcihovszkij, Je. I. Krupnov, Sz. V. Kiszeljov. A felszólalók úgy vélték, hogy nem tekinthetjük a Kazár Kaganátust nagyhatalomnak, amely egyenrangú lehetett az Arab Kalifátussal vagy a Bizánci Birodalommal. A kazárok nem játszottak önálló szerepet, nem volt önálló történelmi hatásuk, pusztán a bizánci és arab érdekek eszközei voltak. Különösen B. A. Ribakov volt kritikus, aki szerint a forradalom előtti történettudományban a kazárokat a „kazár béke időszakának” megteremtőiként emlegették, mintha ők védték volna a kelet-európai népeket a nomádoktól, amely téves elképzelés. Természetesen kritikával illették M. I. Artamonov véleményét a kazárok és a szláv törzsek kapcsolatáról. Javasolták, hogy változtassa meg azon kijelentését, mely szerint a szláv törzseknek mindegy volt, hogy kinek fizetnek adót, a Rusz ugyanis egyenrangú volt a kazárokkal. A rusz fejlődelmet a 9. század elején kagan-rusznak hívták, mely a címet azért kaphatta, hogy elsimítsa a kazárok, a bizánciak és a ruszok közti ellentéteket.

Je. I. Krupnov szerint igaza volt Ju. V. Gotyjének abban, hogy a kazárok nem hoztak létre önálló kultúrát, csak szervező szerepet játszottak, amely segítette a bizánciak, az arabok, a kaukázusi népek és a ruszok kapcsolatainak kiépítését. Sz. V. Kiszeljov szerint a kazár városok kérdése erősen felnagyított, Sarkel inkább erőd, mint város, a többi kazár város meg szerény település volt, nem véletlen, hogy nem találjuk őket. A felszólalók egyetértettek abban, hogy a szaltyiv-majaki kultúra nem lehet kazár-bolgár. M. I. Artamonov mellett ugyanakkor kritikával illették V. Parhomenko, V. V. Mavrodin és S. P. Tolszov műveit is, akik szintén eltúlozták a Kazár Kaganátus szerepét a kelet-európai népek politikai életében, elsősorban a Kijevi Rusz kialakulásában és annak kultúrájában (MEDVEGYENKO 2006, 80).

A tanácskozás résztvevői végül határozatot hoztak, amelynek értelmében fel kell lépni a Kazár Kaganátus idealizálása ellen, kritikus szemmel felülvizsgálni az írott és régészeti forrásokat, és helyesen megítélni a kazárok történelmi szerepét. M. I. Artamonov beszédét meghallgatva megállapították, hogy ő továbbra

is fenntartja helytelen nézeteit, és a határozatba azt is belefoglalták, hogy az IIMK leningrádi részlegében is meg kell vitatni az ominózus Pravda-cikket.

Ez utóbbit 1951. január 11-én meg is tartották M. M. Gyjakonov vezetésével, ahol M. I. Artamonov már sokkal önkritikusabb volt, inkább csak vitatkozott a cikk szerzőjével. Arra, hogy helytelenül ítélte meg a kazárok szerepét, azt válaszolta, hogy ha ma írná, az „igen fontos” kifejezést kihagyná, csak annyit írna, hogy a kazároknak hatása volt a Kijevi Rusz kialakulására. A kazár kultúra túlértékelésének vádjára azt válaszolta, hogy sehol sem utalt arra, hogy a rusz kultúra fejlődése a kazár kultúrától függött volna, vagy hogy utóbbi felette állt volna az előbbinek. P. Ivanov szerint viszont M. I. Artamonov a kazárokat haladó népként és a rusz agresszió áldozataiként mutatta be, melyre ő elismerte, hogy ez a korábbi megfogalmazás (ARTAMONOV 1940) nem volt szerencsés, ahogy az sem, hogy Bjelaja Vezsa megjelenését az egyik legfontosabb pontjának tekintette a keleti rusz expanzióknak. Egyetértett abban, hogy az expanzió szót előremozdulásra kell cserélni, ami jobban megfelel a valóságnak. Viszont továbbra is tiltakozott az ellen, hogy a kazárokat „vad hordaként” emlegessék, amit a történeti források és a régészeti leletek is cáfolnak. Hibái elismerése mellett hangsúlyozta ugyanakkor, hogy vádlói a szövegeiből kiragadott mondatokból olyan állításokat raktak össze, amik nincsenek bennük.⁸⁴

Az IIMK leningrádi részlegének munkatársai közül többen is inkább M. I. Artamonovval értettek egyet. G. F. Korzuhina hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a kutatás túl felületesen ítéli meg a kazár uralmat a szlávok felett. B. A. Ribakov azt próbálta bizonyítani, hogy a szlávok nem voltak a kazárok adófizetői, hanem velük egyenrangúak voltak, mely elképzelést G. F. Korzuhina rendkívül egyedinek nevezte. A krónikák hiányos elbeszélései alapján világos, hogy a Dnyeper-vidék törzsei legalább 100 évig, a vjaticsok pedig 200 évig fizettek adót a kazároknak. A nép emlékezetében is megmaradt, a *Повесть временных лет* is ír róla, tehát nagy jelentősége volt – ugyanolyan-nak kell olyannak tekinteni, mint a tatár uralmat.

⁸⁴ Стенограмма заседания сектора Средней Азии и Кавказа. Рукописный архив ИИМК РАН. Ф. 312, оп.1, 1952. Дело 356.

M. I. Artamonov még egyszer megpróbálta megvédeni álláspontját az Ermitázs 1952. január 23–26-i ülésén a *Хазары и Русь* című előadásával, ugyanakkor a vita még sokáig nem zárult le és további dolgozatok mutattak rá M. I. Artamonov „hibás” nézeteire. B. A. Ribakov két további dolgozatban tárgyalta a kazárok parazita életmódját és hatását a Rusz államra (RIBAKOV 1952; RIBAKOV 1953). Elutasította, hogy a kazárok a szlávok védelmezői voltak, és kritizálta ennek az elméletnek a támogatóit, szerinte hibás feltételezés alakult ki a Kazár Birodalom méretéről, melynek sosem volt része a szaltyiv-majaki kultúra és területe (MEDVEGYENKO 2006, 85).

1953-ban jelent meg Ny. Ja. Merpert cikke, amelyben kritizálta Ny. Ja. Marr elméletét a kazárok származásáról, főleg azt, hogy a kazárok a szarmatákból alakultak volna ki nyelvi evolúció útján, és a kazároknak a kelet-európai kultúra megteremtőiként való ábrázolását (MERPERT 1953, 180–187). Véleménye szerint ez vezette M. I. Artamonovot is hibás következtetésekre, elsősorban abban, hogy a kazárokat Kelet-Európa őslakosaiként ábrázolta.⁸⁵

A szovjet kazárkutatás az 1950-es évek közepétől az 1960-as évek közepéig

A fentebb tárgyalt vitasorozat fontos eredménye lett, hogy kialakult és fejlődött a kazárkutatás, sok tekintetben M. I. Artamonov állhatatosságának köszönhetően. A Volga–Don-vidék mellett más területeken is folyt a kazárszaltovói hagyaték kutatása (MEDVEGYENKO 2006, 101).

Sz. A. Pletnyova 1958–1959-ben a jobb parti cimljanszki erődöt (38–40. kép) ásta (PLETNYOVA 1964), illetve 1957-től 1965-ig vezette északon az egyik legnagyobb szaltovói lelőhely, a dmitrijevкаи lelőhelykomplexum (10. kép) kutatását (PLETNYOVA 1989). Munkabírására, illetve a kutatás intenzitására jellemző, hogy mindemellett 1955-től kisebb feltárásokat végzett a Don-medencében is (PLETNYOVA 1960).

⁸⁵ Valójában M. I. Artamonov némileg másképpen írta le a kazárok eredetét, mint Ny. Ja. Marr (MEDVEGYENKO 2006, 86).

1951-től Dagesztánban is folytak expedíciók (A Szovjetunió Régészeti Intézetének Dagesztáni Csoportja által), ahol 1952–1953-ban a tengerparti sík Dagesztán északkeleti területein kutatott M. I. Pukil kutatócsoportja, míg a kizljari vízerőmű építésekor Északkelet-Dagesztánban, a Szulak folyó mindkét partján 1955–1958 között több régészcsoporthoz tartozó kutatók egy sor nagy, kazár korinak vélt gorogyiscsét és temetőt. Itt elsősorban a Verhnyij Csirjurt-i lelőhely-komplexumot (29. kép) kell kiemelnünk (MAGOMEDOV 1983, 2–15).

M. I. Artamonov figyelme ekkor ismét főképp a volga–doni expedíció eredményeire irányult, mely alapján már egy monográfiát készített elő. 1958-as összefoglaló tanulmánya ennek előfutára, melyben történelmi-kulturális következtetéseket vont le a bal parti cimljanszki erőd 1934–1936-os és 1949–1951-es kutatási eredményei alapján (ARTAMONOV 1958). Ebben a munkájában visszatért ahhoz a kérdéshez, hogy miért épült Sarkel, mi volt a funkciója. A kazárok egy viszonylag kis területet foglaltak el a Kaszpi-tenger partvidékén az Alsó-Volga és Észak-Dagesztán között, így Sarkel a nyugati határuk mentén épült. Egyetértett A. Ju. Jakubovszkij véleményével, mely szerint a besenyők a Fekete-tenger partvidéke menti füves sztyeppen csak a 9. század végén tűntek fel, amikor Sarkel erődje már állt (ARTAMONOV 1958, 48). A 830-as évektől a magyarok éltek itt a Kazár Birodalom politikai befolyása alatt, baráti kapcsolatban, de nem zárta ki, hogy eleinte a nyugati kazár határra érkező magyarok komoly veszélyt jelenthettek a birodalomra. A 9. század első felére esik a Rusz aktivizálódása is a Dnyeperen, így a kazárok hatalma meggyengült, melyet meg akartak erősíteni ebben a régióban. Vagyis északnyugaton a szaltyiv-majaki kultúra területén és a vele határos szláv törzsek (vjaticok, szeverjánok és radimicsok) területein, akik még fizettek adót a kazároknak (1. kép). Tehát Sarkel volt hivatott megerősíteni a kazár hatalmat a nyugati és északnyugati területeken (ARTAMONOV 1958, 50). Petronas szerepe az építkezésben csak tanácsadói lehetett, Bizánc valódi célja az volt, hogy felmérje az új politikai helyzetet Kelet-Európában.

1954-ben Amerikában megjelent D. M. Dunlop könyve, amely a kazárokról szóló összes ismert írott forrás összefoglaló munkája (DUNLOP 1954). M. I. Artamonov monográfiája ekkorra már gyakorlatilag kész volt, és végül úgy döntött, hogy kiadja, mert lényeges különbséget látott a két mű között. Az ő könyve ugyanis nem csak a kazárokról szólt, hanem felölelte Kelet-Európa déli részének

történelmét a hun hódításoktól a 11. századig. Továbbá míg D. M. Dunlop csak felsorolta a tudományos véleményeket, addig ő saját válaszokat próbált adni a kérdésekre új módszerek alapján és főként az új régészeti adatok felhasználásával. Így végül 1962-ben megjelent Artamonov nagy hatású monográfiája az *История хазар*, mely több mint 30 év kutatását foglalta össze.

A szerző az előszóban röviden leírta a kazár probléma kutatásának történetét az orosz-szovjet és a nemzetközi régészetben az 1950-es évek végéig, összefoglalta korábbi munkáit, ismertette Kelet-Európa déli részének történelmét (Kr. u. 4–11. sz.) és kitért mindazon népekre (hun, szavir, bolgár, avar, türk, kazár, alán, magyar, besenyő, oguz, kun), amelyek kapcsolatban álltak a kazár nép történetével az első pillanattól az utolsóig. Vizsgálta a kazárok társadalmi berendezkedését, külpolitikáját, bizánci, arab és szláv kapcsolatait és viszonyát a kaukázusi és azon túli népekkel. Értékelt a kagán regionális politikáját és a zsidó vallás felvételét. Felhasznált minden arab, perzsa, bizánci, örmény, grúz forrást és az orosz krónikákat, valamint a zsidó–kazár levelezést. A forrásokat össze is vetette, saját hipotézist állított fel, melynek bizonyítását a régészeti kutatások anyagaira alapozta.

Elképzelése szerint a 6. század végén a kazár törzsszövetség csatlakozott a Nyugati Türk Kaganátushoz, ahol a kazárokon kívül ebbe az egységbe tartoztak még a szavirok, barszilok és kisebb bolgár csoportok maradványai is, és ezt az egységet kezdték később kazároknak nevezni. Miután a 7. század közepén szétesett a Nyugati Türk Kaganátus, a kazár szövetség teljes önállóságot szerzett, élén egy türk dinasztiával (ARTAMONOV 1962, 133–156).

A könyvben Artamonov részletesen tárgyalta a kazár városok kérdését, köztük a kazár fővárosra, Itilre vonatkozó adatokat. Itil két helyen lehetett véleménye szerint: a Volga alsó folyásánál Asztrahán környékén (30. kép), vagy 120 km-rel feljebb Jenotajevszka-Szelitjarnoje környékén. Ez utóbbi helyen 1959-ben L. N. Gumiljov, V. D. Beleckij és Erdélyi István kutatók, és arra jutottak, hogy ha itt is volt Itil, elmosta a Volga, illetve a Kaszpi-tenger (GUMILJOV 1966; ERDÉLYI–GUMILJOV 1969). A többi város hollétéről csak elképzelései voltak: Belendzsert Bajnakszk vidékére, Szemendert pedig a Tyerek folyónál lévő Kizljár közelében feltételezte.

Mivel történeti érvelésben kiemelkedő szerepet játszottak a régészeti adatok, könyvének fontos része a Sarkel–Bjelaja Vezsa feltárása során nyert informáci-

ók összefoglalása. Végso állásfoglalásában a ruszok jelentette fenyegetés elleni védelemmel magyarázta az erőd felépítését a 830-as években. Megvizsgálta a szaltyiv-majaki kultúra etnikai hovatartozásának kérdését, végül arra jutott, hogy a kérdés pontosan nem eldönthető (ARTAMONOV 1962, 315). Megemlíti, hogy az alsó-doni variáns nagyon hasonlít a dunai bolgár kultúrára, mely arra utalhat, hogy ezeknek az emlékeknek közülük lehet a bolgárokhoz, talán a kazár-bolgár rokoni kapcsolatok miatt, és a szaltyiv-majaki kultúra kazár kapcsolatai miatt, de bizonyítékot nem talált erre. Továbbra sem értett egyet ugyanakkor azzal a nézetrel, hogy a földműves szaltyiv-majaki kultúra csak az eredetileg is földművelő alán törzs (az Észak-Kaukázusból történő) széttelepülése nyomán jött létre, és nem alakulhatott ki a nomádok letelepedése útján a Kazár Birodalom keretein belül (35; 121–125. kép), ehhez ugyanis kevesellte az alánok feltételezett létszámát.

A könyv utolsó fejezetében a szerző megpróbálta felkutatni a kazárok lezármazottait a kisszámú és ellentmondásos írott forrásanyag alapján a 12–13. századi kelet-európai események között. A könyvet a kazárok értékelésével zárja: *„megállították az arabok nyomását, ablakot nyitottak a bizánci kultúrára, rendet és biztonságot teremtettek a Kaszpi-tengeri és fekete-tengeri sztyeppéken, ezen országok gazdasági fejlődésének hatalmas lökést adtak és lehetővé tették, hogy a szlávok meglepedjenek a kelet-európai erdős sztyeppéken”* (ARTAMONOV 1962, 457).

A szaltovói kultúrkör eredeztetésével kapcsolatban M. I. Artamonovot a szovjet kutatók többsége támogatta, ugyanakkor egyik legismertebb tanítványa, I. I. Ljapuskin – a kultúra egyik kiemelkedő szakértője (ld. lentebb) – kritikával illette Artamonov véleményét. A nevezetes Pravda-cikk nyomán kialakult vitában I. I. Ljapuskin úgy érvelt, hogy a szaltovói kultúrának az Észak-Kaukázusban van analógiája, ezért célszerűbb lenne létrehozóit is onnan eredeztetni, annak figyelembevételével, hogy a nomádok nem válhattak földműves néppé egyik napról a másikra. A Kazár Birodalomban természetesen éltek letelepedett nomádok, amit a kétféle temetkezés is mutat: kamrásíros és sírgödörös temetők, illetve ezek a feltárt vázak antropológiai típusuk szerint is különböznek (LJAPUSKIN 1958, 137–150). I. I. Ljapuskin szerint azt, hogy a szaltyiv-majaki kultúra nem egységes, sem az alán származását támogatók, sem pedig M. I. Artamonov nem vette észre. A Verhnyij Szaltyiv-i emlékek az alánokhoz, a zlivkiek pedig a bolgárokhoz köthetők, de Sarkel 9–10. századi hagyatékával kapcsolatban csak feltételesen, kiterjesztett értelemben hasz-

nálhatjuk ezt a terminológiát. Ennek a vitának a hatására M. I. Artamonov véleménye felpuhult az 1950-es évek végére a szaltovói kultúrkör etnikai interpretációjával kapcsolatban. A Kazár Kaganátus területén mintegy néprajzi-antropológiai variánsokként a Don–Donyec közének szaltovói kultúrája mellett megnevezte továbbá a zlivki kultúrát (18. kép) (Alsó-Don), a kazár kultúrát (Alsó-Volga és Észak-Dagesztán), a déli alán (4–5. kép) kultúrát (Észak-Kaukázus középső része), illetve a bolgár kultúrát (Káma és Középső-Volga). Szerinte ezeket két etnolingvisztikai csoport alkotta: az iráni nyelvű alánok, akik a korábbi szarmata időszakból maradtak fenn, és a török nyelvű bolgárok és kazárok, akik a hunokkal együtt érkeztek Kelet-Európába, és kultúrájuk Ázsiából hozott elemeivel gazdagították a helyi lakosságét (ARTAMONOV 1962).

M. I. Artamonov 1962-es monográfiájának nagy visszhangja volt a szovjet tudományban, három recenziója is megjelent a központi sajtóban. Sz. A. Pletnyova a munka hatalmas adatbázisát és szintetizáló jellegét emelte ki, megemlítve ugyanakkor, hogy a régészeti adatok még nem teljesen feldolgozottak, így sok esetben azokat csak illusztrációként használta a szerző. A recenzió szerzője ugyanakkor nem értett egyet azzal, hogy az alán-bolgár törzsek Don-vidéki szaltovói településeit a kazárok lerombolták a polgárháború során, szerinte azok pusztulását a besenyők támadásai okozták a 9. század végén (PLETNYOVA 1963b, 279–283).

V. V. Mavrodin, aki a politikai indíttatású kritikák során végig kitartott M. I. Artamonov mellett, úgy vélte, hogy alapvető fontosságú munkáról van szó a szovjet történettudomány fejlődése szempontjából, és nagy politikai jelentőséggel is bír, hiszen P. Ivanov cikke után nem állt meg a kazár történelem kutatása (MAVRODIN 1963, 145–148).

Ja. A. Fjodorov, aki valójában B. A. Ribakov véleményét közölte, elismerte, hogy alapvető mű, mely új forrásokat és történeti kutatásokat alkalmaz, de van benne egy sor feltételezés is, és a szerző továbbra is eltúlozta a kazárok szerepét a történelemben.

A könyvnek ugyanakkor külföldön is nagy visszhangja volt, M. I. Artamonov archívumában ma is megvannak V. A. Moszin (Yu), D. M. Dunlop (USA), S. Sisman (Fr), V. F. Minorszkij (Gb) és Moravcsik Gyula magánlevelei, amelyekben nagyra értékelték a művet. A Leningrádi Állami Egyetem Tudományos Tanácsa és az Állami Régészeti Társaság 1962 végén

felterjesztette M. I. Artamonovot a Lenin-díjra, amit végül nem kapott meg (MEDVEGYENKO 2006, 112–113).

Ivan I. Ljapuskin munkássága

I. I. Ljapuskin, M. I. Artamonov egyik legjobb tanítványa volt és két nagy tanulmányt is szentelt a szaltovói kérdésnek: 1958-ban a Don menti emlékeket foglalta össze (LJAPUSKIN 1958), majd 1961-ben már az egész szaltovói kultúrkört (LJAPUSKIN 1961). Valamennyi akkor ismert lelőhelyet térképre vetített és elemezte elterjedésüket, illetve rávilágított arra a kutatástörténeti sajátosságra, hogy a szaltyiv-majaki kultúrát az 1920-as évek végéig még nem kerek egészenek tekintették, hanem a speciális kamrasíros rítus szemszögéből, melynek eredményeként pl. a telepekről származó, de teljesen azonos típusú leleteket sokáig más kultúrák hagyatékának határozták meg (LJAPUSKIN 1961, 188).

Ljapuskin a szaltovói emlékek (13. kép) három kategóriáját különítette el: telepeket (erődített, vagy anélküli), temetőket (kamra- és gödörsíros), illetve szórványleleteket. A szaltovói erődített települések a folyók magas, meredek partjain helyezkedtek el, átlagos méretük: 150 × 150 m, és kőből/téglából, illetve földfallal is készülhettek. A trapéz keresztmetszetű falak előtt árkok futottak. Ez az építészeti hagyomány gyorsan egységesült, gyakran szkíta kori erődöket is felhasználtak. Az erődítés nélküli telepek (oroszul: szeliscse, *селісца*) többnyire a gorogyiscék körül, néha távolabb helyezkedtek el, vagy teljesen önállóan. Ez utóbbiak közül az elsőt a podgorovkai temető feltárása során figyelték meg (LJAPUSKIN 1961, 190). A szeliscsék folyópartokon álltak, főleg vízfolyások feletti teraszokon és a folyópartok többé-kevésbé lankás lejtőin, amelyek teraszokba mennek át. Méretüket nehéz meghatározni, 150–400 × 300–700 m kiterjedésűek, egyrétegűek. Területükön szögletes vagy kerek alaprajzú, félig földbe mélyített házakat figyelhetünk meg. I. I. Ljapuskin a szláv háztípusoktól való legnagyobb eltérést abban látta, hogy a szaltovói házakban csak nyílt tűzhelyeket találtak. Igaz, ezeknek a sarokban lévő, kövekkel körberakott tűzhelyeknek is van néha szájuk, de boltozatuk nincs. I. I. Ljapuskin településrégészeti megközelítésében rámutatott, hogy a kerek, félig földbe mélyített házak lényegesen kisebbek a szögleteseknél, legnagyobb átmérőjük kb. 3 m, mélységük 0,5 m. A tűzhelyek nyíltak és még primitívebbek: egyszerű tűzrakó helyek, a ház közepén vagy ahhoz közel. A padló

döngölt agyag, egyes házakban a padló alatt pince található, a földfelszín fölé magasodó részről ugyanakkor elismerte, hogy csak feltevéseink lehetnek.

Határozottan elkülönítette ugyanakkor a gazdasági épületek több változatát (91–92. kép), a lakóházak melletti tárolóépületeket, a pincéket, melyek a lakóházakon belül és kívül is előfordulnak. A földfelszíni épületek közül többnyire csak a kőből épültek maradtak meg (pl. Majackoje gorogyiscse), illetve a vert- vagy tapasztott falú (nádvázás) házak (Karnahuvszkoje szeliscse), de ezek kis száma miatt részletes tipologizálásuktól eltekintett, pusztán nagyobb méreteikre (4–5,5 × 5–8,5 m) hívta fel a figyelmet (LJAPUSKIN 1961, 191–192).

A temetkezéseknél helyesen emelte ki, hogy a két nagy típusnál, a kamra-, illetve a füves sztyeppen domináns gödörsíros változatnál (11, 18, 43. kép) alapvetően ugyanazok a mellékletek fordulnak elő – bár az előbbieket gazdagabban –, a két típus antropológiai vonásai azonban markánsan különböznek. A szaltyiv-majaki kultúra fennállását a Don-medencében mintegy 200–250 évre tette a 8–10. század között, alapvetően elfogadva A. M. Pokrovskij mintegy 50 évvel korábbi, érdemein (93–94. kép) alapuló keltezését (LJAPUSKIN 1961, 196–197).

A szaltovói néven ismert emlékek Ljapuskin véleménye szerint tehát összességükben nem alkotnak egységes egészet. Az olyan elemek mellett, mint a kerámia és a sírmellékletek, amelyek az egész kultúrára jellemzőek, vannak olyanok is, amelyek egyes csoportoknál eltérőek. Ezek a különbségek a temetkezéseknél a legszembetűnőbbek: kamrasíros és sírgödörös, más-más antropológiai típusokkal. Bizonyos mértékben a települések anyagai is mutatják ezeket az eltéréseket, főleg a lakóházak. A rendelkezésre álló jó ásatási megfigyeléseket ekkor még kevésnek vélte bármiféle következtetés levonására, ugyanakkor a kamrasírok és a szögletes házak, valamint a sírgödörös temetkezés és az ovális házak közötti tendenciaszerű kapcsolatra felhívta a figyelmet. A „szaltovói” kifejezés véleményes szerint nem egy, hanem minimum két régészeti kultúrát takar: a szaltyivit és a zlivkit (6–7, 18. kép) (LJAPUSKIN 1961, 197).

Régészet és/vagy történelem – Svetlana A. Pletnyova munkássága

A szaltyiv-majaki kultúra és a szaltovói kultúrkör kutatásában az 1960-as években, – főként annak második felében – M. I. Artamonov egyik legkiemelkedőbb tanítványának, Sz. A. Pletnyovának a szerepe vált egyre meghatározóbbá. Ő visszatért a korábbi, elsősorban etnikai alapú interpretációs

vitához. A kultúra eredete kapcsán – elismerve a Kaganátus etnikai sokszínűségét – egyértelműen a nomád kazárok vezető szerepe mellett foglalt állást. 1967-ben publikált máig ható monográfiájában a Kazár Kaganátus „*állami kultúrájaként*” definiálta a szaltovói hagyatéket, ekkor öt (valójában hét) területi variánssal: dagesztáni, krími, Azov-melléki, Alsó-Don menti sztyeppi (bolgár) és Felső-Don menti, erdős sztyeppi (alán) területi variánsok (PLETNYOVA 1967, 185). Térképén azonban további két variánst is feltüntetett: a dunai és a volgai bolgár régészeti hagyatéket (2. kép).

Munkájában elsősorban a nomádok letelepedési folyamatát mutatta be, gyakran inkább a néprajzi párhuzamokkal operálva. A munka eredményeit magyarul is részletesen ismertette Fodor István (FODOR 1969). Sz. A. Pletnyova a régészeti leletanyagban egyértelműen mutatkozó hasonlóságok és kapcsolatok alapján, valamint az írott források adatait is bevonva úgy vélte, hogy a kamrasíros temetőket létrehozó népesség a Kaukázus északi előteréből a kazár–arab háborúk miatt északra települt alán lakossághoz köthető (PLETNYOVA 1989, 268–269).

A. V. Gadlo szerint a doni alánokat a kazár hatalom telepítette át a Kaukázusból az erdős sztyepp vidékére (GADLO 1984, 268). A forrásokból tudjuk, hogy a 737. évi arab hadjárat kezdetben nem a kazárok, hanem az alánok ellen indult, akiket korábban (721–722) a kazárok is támadtak, hogy megszilárdítsák uralmukat a Kaukázus keleti részén is (DUNLOP 1954, 61). Ezek átköltözésére (4. kép) a 737. évi arab hadjáratot követően került sor, így a szaltyiv-majaki kultúra kezdetét a 8. század 50–60-as éveire tette (PLETNYOVA 1989, 168–169). Olekszij Komar ezzel kapcsolatban később meggyőzően érvelt amellett, hogy amennyiben a szaltovói kronológia tekintetében nem csak a dmitrijevkai temetőre támaszkodunk – amint ezt Sz. A. Pletnyova tette –, úgy már a 740-es évektől ismerünk szaltovói leleteket az erdős sztyepp vidékén (KOMAR 1999).

Szerinte az erdős sztyeppen alánok, kisebb számban bolgárok és egy harmadik népesség, feltehetően a terület korábbi őslakosai (a nyugat felől bevándorló szlávokkal keveredve) éltek. Sz. A. Pletnyova – hasonlóan a szovjet kutatók döntő többségéhez – a magyarok elődeit soha nem kötötte konkrétan a szaltovói kultúrához, bár részvételüket a Don és Dnyeper között az ún. „kutatatlan sztyeppi” variáns területén nem zárta ki (PLETNYOVA 1967, 6).

A szakirodalomban és Sz. A. Pletnyova munkásságában 1981 jelentette a következő fontosabb állomást, amikor az *Археология СССР* középkori kötetében az eltelt 15 év új leleteit és eredményeit foglalta össze és értékelte, melyben már szerepet játszottak az 1975–1982 között folyt szovjet–bolgár–magyar expedíció (MATOLCSI 1982; FLJOROV 1990; ERDÉLYI 2002, 33–37; ERDÉLYI 2004, 97–98) első eredményei is (PLETNYOVA 1981a). Ekkor a volgai bolgár területeket és a Balkán–Dunai kultúrát⁸⁶ már nem sorolta a szaltyiv-majaki kultúrába, eltűnt az észak-kaukázusi alán kultúra szaltovói variánsként való értelmezése is, felbukkant viszont helyette az alsó-volgai variáns (*2 kép; 30. kép*).⁸⁷ Mindehhez tételek régészeti elemzést azonban nem találunk, sőt néha magát a konkrét leletanyagot sem (pl. az alsó-volgai variáns esetében). E koncepcionális változások hátterében feltehetően szerepet játszott, hogy az említett időszakban lényegesen új típusú leletek kerültek elő: északon a Szeverszkij Donyec menti erdős sztyeppen, illetve a Kubány folyó mentén újabb hamvasztásos sírokat és birituális temetőket tártak fel (*27–28. kép*), jellegzetes szaltovói leletanyaggal (PJANKOV–TARABANOV 1996; DMITRIJEV 2003; PJANKOV–TARABANOV 2008). Délen a Don alsó folyása és a Szal, valamint a Manyics folyók mentén egyre több négyzetes (és kör) alakú árkokkal körülvett kurgánok alatti (néha korábbi kurgánok betöltésébe beásott), többnyire padmalyos és padkás-padmalyos sír látott napvilágot (KLEJN ET AL. 1972; SZEMJONOV 1983; IVANOV 2000; IVANOV 2001; IVANOV 2002; AFANASZJEV 2001; KOMAR 1999; KRUGLOV 2006; FODOR 2006, 98). Értékelésük során azonban új vonásaik ellenére ezek már – koruk és földrajzi elterjedésüknel fogva – szinte automatikusan váltak „szaltovói” leletekké.⁸⁸ Még a gyakran gyökeresen eltérő régészeti és antropológiai kép is magyarázhatónak tűnt a földrajzi variánsok mögött meghúzódó etnikai eltérések képletével. Így az a kérdés, hogy régészetileg beszélhetünk-e egyetlen nagy koherens régészeti kultúráról, a historikus interpretáció miatt már fölöslegessé is vált.⁸⁹

⁸⁶ Ez a politikai eredetű terminus valójában az I. Bolgár Cárság hagyatékát jelenti, ahogyan román megfelelője, a Dridu-kultúra is.

⁸⁷ Ennek a variánsnak a hátterében a későbbi kazár főváros, Itil lokalizálásának igénye áll, melyet a kutatók többsége a Volga alsó folyásánál feltételez az írott források adatai alapján.

⁸⁸ Sőt, azok teljes hiánya esetén is, pl. „alsó-volgai” és a „kutatatlan sztyeppi” variáns esetében (*2. kép*).

⁸⁹ A szaltyiv-majaki kultúra fogalmának tartalmi változásait részletesen tárgyalta AFANASZJEV 2001.

Vissza a leletanyaghoz
Gennagyij Je. Afanaszjev kritikai elemzése (1987)

A régészeti megközelítéshez való visszatérésre hívta fel a figyelmet G. Je. Afanaszjev, aki az erdős sztyeppi ún. alán variáns hagyatékának mintaszerű régészeti elemzését tette közzé 1987-ben (AFANASZJEV 1987; AFANASZJEV 1987a). Munkájának eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy szaltyiv-majaki kultúrájának valójában csak a két névadó lelőhely, illetve annak körének jellegzetességeit tekinthetjük (14. kép). A többi variáns gyökeresen eltérő, és ezzel visszatért a korábbi, szűkebb értelemben vett definícióhoz (AFANASZJEV 1987).⁹⁰ Az általa fontosnak vélt meghatározó jegyek és jelenségek: a kamrasíros temetkezések és a hamvasztásos sírok, a Jutanovka-típusú vasolvastó kemencék, illetve a szaltovói erődített telepek és várak sűrű és jellemző elhelyezkedése (AFANASZJEV 1987, 13–15). Mindezek elterjedése nagyjából az erdős sztyepp egykori déli határával esnek egybe.⁹¹ Az újabb leletanyag alapján azonban az is világossá vált, hogy az erdős sztyepp és a sztyepp variánsainak korábban mereven vett megkülönböztető jegyei mégsem egyöntetűek és kizárólagosak. Kisebb arányban, de előfordulnak egymás területén, így például földvárak, jurta alakú házak (92. kép) és belsőfüles cserépüstök (86–87. kép) vannak az erdős sztyeppen is, miként a gödörsíros temetők (15–16, 18–19. kép) sem hiányoznak onnan (pl. Nyetajlovka, Volokonovka). G. Je. Afanaszjev véleménye szerint a régészeti hagyatékban megfigyelhető eltérések nem értelmezhetőek pusztán történeti/etnikai alapon, hanem azok kialakulásában az ökológiai-gazdasági feltételek is nagy szerepet játszottak. Az öt legjelentősebb erdős sztyeppi temető feldolgozása nyomán arra jutott, hogy a temetkezési szokásokban megfigyelhető jellegzetességek alapján három – földrajzilag is jól elkülönülő – csoport körvonalazható (14. kép). Keleten a Tyihaja Szoszna és a Don mentén a Majackoje gorogycse körüli csoport,

⁹⁰ Munkája sokáig visszhang nélkül maradt a magyar kutatásban.

⁹¹ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a korszak arid periódusának köszönhetően az erdős sztyepp és a sztyepp határa északi irányban helyenként 80–150 km-re is eltért a maitól (vö. AFANASZJEV 1987, рис. 1).

nyugatabbra a Verhnyij Szaltyiv–Jutanovka, illetve a Dmitrijevka–Nyizsnyije Lubjanki csoport (AFANASZJEV 1993, 91). Itt olyan különbségeket említhetünk, mint a kamrasírok eltérő formái és méretbeli kialakítása, illetve a sírok (rituális?) bolygatásának eltérő aránya. Az amulettek a Verhnyij Szaltyiv-i temetőben a fegyveres, rangos mellékletekkel eltemetett férfiak sírjaira, míg a többi csoportban főleg a nőkre jellemzőek, illetve maguk az amulett-típusok is eltérőek (ALBEGOVA 2001). Tehát magán az erdős sztyeppi variánsan belül is további lokális temető/lelettípusok látszanak elkülönülni.

G. Je. Afanaszjev korábbi véleményét mintegy 15 évvel később, az újabb ásatások eredményei alapján is igazoltak, sőt megerősítettnek vélte. Meghatározása szerint a szaltyiv-majaki kultúra az észak-kaukázusi alán-asz kultúrának (Kr. u. 2–13. század) egy attól időben és térben elkülönült variánsa-időszaka, mely a 8. század közepétől a 10. század végéig létezett a Szeverszkij Donyec mentén (4. kép) (AFANASZJEV 2001, 54).

A kamrasíros temetkezési szokás elemzése és az antropológiai anyag vizsgálata kapcsán (JEFIMOVA–KONDUKTOROVA 1993, 75; BUZSILOVA 1995) ma már világos, hogy szaltovói kultúrát létrehozó alán csoportok az Észak-Kaukázus nyugati régióiból költöztek el, főként a Kiszlovodszki-medence térségéből. Sz. A. Pletnyova korábban a Pjatyigorszk környéki alánok elvándorlását valószínűsítette (PLETNYOVA 1967, 91). Ma már elsősorban a Kiszlovodszki-medence T-alakú kamrasírjaiban megfigyelt halottfektetések jellegzetességei, továbbá a kamrában a bejáratnál lévő kis üreg, valamint a dromosz vége és a kamra alja közötti rész lépcsős kialakítása alapján Kiszlovodszk környéke lehetett a Szeverszkij Donyechhez vándorolt (telepített?) alán-asz népesség eredeti lakóhelye. Ezt az elképzelést közvetve az is támogatja, hogy a komoly népsűrűségre utaló korábbi, Kiszlovodszk környéki telepek, erődök és temetők használata gyakorlatilag abbamarad a 9. század elejére (4–5. kép) (KOROBOV 2009). A korabeli települési intenzitásra jellemző adat, hogy a Kiszlovodszki-medence mintegy 350 km²-nyi területéről ma már több mint 150 korabeli erődről, erődített telepről van adatunk.⁹² Az alánok esetében az erődjeikről még az írott

⁹² Az adatért és a hivatkozás lehetőségéért D. Sz. Korobovnak mondok köszönetet.

források is említést tesznek, pl. 735-ben három alán erődöt foglalt el Marwān ibn Muhammad, Armenia kormányzójának egyik serege a határzónában.⁹³

16. századi grúz történeti források, illetve szaporodó régészeti adatok utalnak arra, hogy a szaltovói alánok leszármazottainak egy része a kazár időszakot követően visszatelepült a Kaukázus északi előterébe. Részben a Kiszlovodszk környéki korábbi szállásaikra, valamint keletebbre is, Ingus- és Csecsenföld területére. A helyben maradt szaltovói népesség egyes antropológiai vonásai pedig még a 13. században is kimutathatónak látszanak az erdős sztyeppen, ezt pl. a mongol kori novoharkivi temetővel kapcsolatban feltételezték (BUZSILOVA–MEDNYIKOVA 2002, 162).

A modern szaltovói kutatás (1987–)

G. Je. Afanaszjev fenti kritikáját nagy csend követte a szovjet-orosz szakirodalomban, a témáról átfogó, elemző monográfia mindössze egy látott napvilágot azóta: Sz. A. Pletnyova 1999-es összefoglalása, ami ugyanakkor régészeti érvelésében nem sok igazi újdonságot tartalmaz (PLETNYOVA 1999).

Résztémákban és regionális anyagközlésekben szerencsére sikerült előrelépni.⁹⁴ Az újabb publikációk jellemző vonása, hogy kifejezetten a szaltovói terminológia – többnyire részletesen kifejtett állásfoglalások nélkül – de ebben az időszakban már csak az erdős sztyepp területéről felgyűjtött leletek elemzése kapcsán fordul elő. A tudományos szempontok mellett fontos hangsúlyozni, hogy a Szovjetunió felbomlása utáni időszak zavaros viszonyai a régészettudományt is súlyosan érintették, az anyagi források elapadása a je-

⁹³ Kmoskó M.: *Abū Ġāfar Muhammad ibn Ġarīr Al-Tabarī Évkönyveiből*. Kézirat. 40. Ld. Makó G.: *Fejezetek a kazár–arab háborúk történetéből*. Szeged 2008 (kézirat) 20. Köszönetemet fejezem ki a szerzőnek a kézirat ismeretéért.

⁹⁴ Pl. a lovastemetkezések összefoglalása (44. kép) (AKSZJONOV 1999), a sírkerámia összefoglalása (SZARAPULKIN 2003) a Szeverszkij Donyec menti erődrendszer (SZVISZTUN 2007), a Luhanszk megye területéről ismert szaltovói leletek (KRASZILNYIKOV 2005; KRASZILNYIKOV 2009) átfogó elemzése, vagy pl. a Szuha Gomolsa-i temető (17. kép) tételes közlése (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006).

lentősebb feltárások elmaradásához vezetett, és a korábbi ásatások anyagának feldolgozása és publikálása is késik.

Ebben az időszakban már egyre inkább nyomon követte, sőt hozzá is szolt a nemzetközi kutatás is a szaltovói problémához, melyhez nagyban hozzájárult Sz. A. Pletnyova 1978-ban németül megjelent összefoglaló munkája a kazárokról, benne egy fejezettel a szaltovói kultúráról (PLETNYOVA 1978). 1989-ben jelent meg Bálint Csanád német nyelvű monográfiája Kelet-Európa, illetve szélesebb kitekintésben a sztyepp kora középkori régészetéről, melyben szintén egy teljes fejezet tárgyalta a szaltovói műveltséget. Mái ez az egyetlen ilyen munka a nemzetközi középkorkutatásban (3. kép). Bálint Csanád a szovjet szakirodalom alapvető összefoglalása mellett – többnyire elfogadva Sz. A. Pletnyova nézeteit – a kultúra kronológiáját illetően fejtett ki eltérő véleményt, mely szerinte korábbi, mint a 8. század közepe. Előzményeit és kialakulását tekintve a Kuvrat-féle Bolgár Birodalom 650 utáni felbomlását hangsúlyozta, miként már korábban is (BÁLINT 1980, 383), illetve az alánok szerepének, valamint a kamrasíros temetők jelentőségének túlértékelése ellen érvelt (BÁLINT 1989, 44–73).

A kazárok régészetével, illetve a szaltovói kultúrával kapcsolatban B. Werbart 1996-ban Svédországban megjelent dolgozata érdemel feltétlenül említést, amely – bár a szerző nem specialistája a szaltovói–kazár problematikának – már címében is kiválóan tapint rá a Pletnyova-koncepció⁹⁵ alapvető nehézségére (WERBART 1996). Az a probléma, hogy a szaltovói kultúra lelőhelyei, hagyatéka stb. nem feleltethetők meg egy az egyben az írott forrásokból kirajzolódó kazár-képpel, szintén feltűnik egy nyugati kutató, T. S. Noonan dolgozatában is, aki a kazárok gazdaságával kapcsolatban használta fel a szovjet-orosz ásatások eredményeit (NOONAN 1994). Bár régészeti kérdésekben alapvetően Sz. A. Pletnyova nyomán halad, ugyanakkor felgyűjtve az *Археологические открытия* 1965–1986 közötti számaiban az előzetes ásatási jelentésekben szereplő szaltovói lelőhelyek kereskedelemmel kapcsolatos adatait, értékelése során érzékelteti azt az ellentmondást, hogy ez a kultúra egy letelepedett földművelő etnikum

⁹⁵ Valójában a teljes kelet-európai etnocentrikus régészeti kutatás módszertani problematikájára mutatott rá, amelyhez kimondatlanul is alapvető indítást adott számára Bálint Csanád 1993-as dolgozata (BÁLINT 1993). A magyar kutatást a nemzetközivel összehasonlítva el kell mondanunk, hogy ez a problematika nálunk még nem kellően megvitatott (vö. FODOR 2006).

hagyatéka, nem nomádoké, illetve a szaltovói kerámia jóval nagyobb, sőt eltérő területekről ismert, mint a kazárok elhelyezkedése (NOONAN 1994, 330–333), bár összességében a variánsok rendszerét nem vitatta.

Ellentétben például néhány bolgár régésszel, akik a szaltovói kultúrkör bolgár vonatkozásaival kapcsolatban helyenként komoly kritikát fogalmaztak meg, Sz. Angelova és L. Doncseva-Petkova kritizálták Sz. A. Pletnyova kerámiatipológiáját és főként a belsőfüles cserépüstökkel kapcsolatos nézetét, mely szerint ez a változat Sarkel környékéről terjedt el. A dmitrijevkai temető (10. kép) korrelációanalízisen alapuló kronológiáját nehezen érthetőnek nevezték, továbbá felhívták arra is a figyelmet, hogy a szovjet-orosz szerzőnő helyenként rossz bulgáriai párhuzamokra hivatkozott. A legnagyobb probléma természetesen a kronológia, hiszen a bolgárok elődei még azelőtt vándoroltak el a Kelet-Európából, mielőtt a szaltyiv-majaki kialakult volna, és bár valószínű, hogy tarthatták a kapcsolatot még egy ideig korábbi szállásterületükkel, mindezek bizonyítását (abból a célból, hogy a szaltovói kultúra vizsgálatához a dunai bolgár párhuzamokat is használhassuk) nem oldotta meg Sz. A. Pletnyova, mivel sokkal részletesebb régészeti elemzésre lett volna szükség (ANGELOVA–DONCSEVA-PETKOVA 1991)

Sz. A. Pletnyova 1999-es monográfiájában érezhetően az 1980–1990-es években felmerült alapvető kritikákra igyekezett válaszolni. A kötet szinte valamennyi újdonsága a bevezető részben szerepel, míg a többi fejezet a variánsokkal kapcsolatos ismeretek összefoglalása, a leletanyagból történő szemeztetés alapján.

Ebben a munkájában a szerző már több mint 800 szaltovói lelőhelyről tesz említést (jelentős részük terepbejáráson előkerült felszíni telepnyom). Ezek összefoglaló elemzése ugyanúgy elmaradt, mint korábban a dmitrijevkai temető kamrasírgjainak tételes közlése (PLETNYOVA 1989), ahol be kell érniünk a szerzőnő által fontosnak vélt tárgyak és jelenségek kiemelésével, és az azokból felállított klasszifikációs és tipokronológiai táblázatokkal.

Itt kell megemlíteni, hogy az eltérő vélemények mellett a tárgyalt időszakban már a kutatási módszerekben is nagy eltéréseket figyelhetünk meg a szovjet-orosz régészetben. Sz. A. Pletnyova helyenként nagyvonalú adatkezelése mellett ebben az időben mások már tételes adatfelvételeken nyugvó számítógépes adatbázisok elemzésére támaszkodtak az időközben hatalmasra duzzadt leletanyag értékeléséhez. Ezek közül a Szeverszkij Donyec menti kamrasírok tekintetében a több

mint 1100 temetkezés adatait tartalmazó „Burtasz” adatbázist említhetjük elsősorban, mely G. Je. Afanaszjev munkája. A Kaukázus északi előterének alán kamrasírfjai közül 1600 a D. Sz. Korobov által készített „Alan” – már térinformatikai rendszerrel kiegészített – adatbázisban került feldolgozásra. A. A. Ivanov a Szokolovszkaja Balka típusú lelőhelyek (31–34, 124. kép) anyagát gyűjtötte fel a „Hazar,” míg A. G. Atavin a Volga–Don közötti sztyeppen a kazároktól a kunokig terjedő időszak nomád kurgántemetkezéseit térképezte fel a „Nomad” elnevezésű adatbázisban (részletesen ld. AFANASZJEV 2001, 53; AFANASZJEV 2008, 403). Az ezekből az adatbázisokból, gyakran statisztikai módszerekkel is (pl. faktor-, klaszter- és diszkriminatív analízis) levont eredmények már nemcsak, hogy szinte nem is említhetőek egy lapon a korábbi hagyományos elemzésekkel, de talán legfontosabb eredményük, hogy gyakran kimutatták egy-egy korábban etnomarkernek vélt jegy szélesebb körű elterjedését, illetve olyanokat, amelyek valójában inkább társadalmi eltérésekkel magyarázhatóak.

Az Sz. A. Pletnyova által 1999-ben összeállított 19 szaltovói marker vizsont többségében széles körben elterjedt általánosságokra épít, pl. félig földbemélyített házak kemencével, kővárak, halotthamvasztás, *brachycran* és *dolichocran* koponyatípus stb. Ráadásul ezen túlmenően még azokat sem sikerült egyöntetűen kimutatnia valamennyi regionális variánsban. Ennek ellenére könyvének olyan megfogalmazásai, mint pl. „a kazár kultúra szaltovói fázisa” (PLETNYOVA 2003, 88) jól mutatják a fejlődést a téma kétségkívül egyik legnagyobb szakértőjének tudományos elképzeléseiben.

Kutatástörténeti értékelésében Pletnyova az 1955–1965 közötti időszakot emelte ki, mint a legintenzívebb kutatási periódust. A Don-medence folyóvölgyeiben egy 350 × 500 km kiterjedésű területen folyt a kutatás, melyek ugyan többnyire szűrőpróbaszerűek voltak, de ekkor már szisztematikusan választották ki, vizsgálták párhuzamosan az erdős és füves sztyepp és a tenger-melléki területek összefüggéseit. A nyolc, majd később ötre szűkített földrajzi-etnikai szaltovói variánssal (2. kép) (sztyeppi és erdős sztyeppi, azovi, krími és dagesztáni) kapcsolatban úgy vélte, hogy mivel a földrajzi viszonyok meghatározzák a kulturális-gazdasági körülményeket, azok pedig a mindennapi életet, ezért elkülönítésük egy kultúra keretein belül reális (PLETNYOVA 1999, 12). A Dunai és Volgai Bolgária, valamint az észak-kaukázusi Alánia területét

már kizárta a variánsok közül, mivel itt csak a kulturális és politikai kapcsolatok miatt tűnt úgy korábban, hogy variánsai a szaltyiv-majaki kultúrának.

A 19 szaltovói meghatározó jeggyel kapcsolatban kifejtette, hogy ezek arányainak eltéréseiben az egyes variánsoknál az eltérő mértékű feldolgozottság áll alapvetően a háttérben, ráadásul az egyes variánsokat gyakran más-más módszerek szerint értékelték. Az építészet vonatkozásában a fehér, faragott mészkő falú várak egyértelműen a sztyeppi variánsra jellemzőek, míg a föld-sáncsal épült erődök főleg a füves sztyeppire, míg a dagesztánira a nyerstégla változat. Ugyanakkor valamennyi variánsra jellemző az alapozás nélküli fal, mely elsősorban a hegyvidéki régiókra jellemző, a többenél véleménye szerint a földrengések veszélyének hiánya ezt nem követelte meg (PLETNYOVA 1999, 15). Valamennyi variánsban a félig földbe mélyített kör, illetve négyzetes ház-típus (91–92. kép) a domináns, az azovi régióban helyenként megfigyelhető kőalapozás a krímmel állhat rokonságban, bár ennek a területnek a hagyatéka alapvetően a Don–Donyec menti füves sztyepp hagyatékaéhoz áll közel.

A temetkezésekkel kapcsolatban az erdős sztyeppre jellemzőek a kamrasírok és a *dolicho cran* koponya típus, illetve a hamvasztásos temetkezések is itt fordulnak elő. A többi négy variánsra jellemzőek az egyszerű sírgödörös temetők, néha padmallyal, illetve kurgán alatti, döntően *brachy cran* embertani típusba sorolható vázakkal. Az erdős és a füves sztyeppi variánsnál a leletanyagban is vannak átfedések, de alapvető különbség, hogy kurgántemetkezések (31–33. kép) nincsenek az erdős sztyeppen, a füves sztyeppen pedig a kamra és hamvasztásos temetkezéseket (17–18, 27. kép) nem ismerünk még jelenleg.

Sz. A. Pletnyova az említett táblázatában az általa elsődlegesnek vélt jegyeket foglalta össze, de a variánsokat összekötő jegyek között másodlagos markereket is számításba vett, melyek közül legfontosabbnak a kerámiát vélte (PLETNYOVA 1999, 17–19). Az erdős sztyeppi települések fő edénytípusa a vastag falú, nagy fazék, melyek soványító adaléka a különböző szemcseméretű kerámiazúzalék, sőt még a vasgyártásból maradt salak is. Ezeket kézzel formálták, néha utójavítás készült kézi korongon, a díszítés lapos fogú eszközzel egyenetlenül felvitt vonalakból áll. A korongolás főleg a sírkerámiákra jellemző, ezek többnyire reduktív, szürkére égetett kancsók és korsók (82. kép), felületüket besimított és/vagy fényezett mintákkal díszítették, Sz. A. Pletnyova ezeket rokonította a dagesztáni sűrke kerámiával. A füves sztyeppi variánsban

homokkal soványították az agyagot és a fezekak vonatkozásában a korongolt áru aránya jóval magasabb (19, 85. kép). Nagyobb formaválaszték is jellemzi: tojás, gömb, majdnem kúp alakúak egyaránt előfordulnak. A díszítés az edény teljes felületére kiterjed vagy zonális, elsősorban besimított vonalakból áll, melyeket az edény vállrészén gyakran bekarcoltak. Az azovi régió kazár települési kerámiájának formázása és díszítése hasonló a füves sztyeppi variánusra, csak nem folyami, hanem tengeri homokot adtak az agyaghoz, amelyben finomra zúzott kagylóhéj is volt. Ez a jelenség szintén krími kapcsolatokra utal.

Speciális kerámiaváltozat és probléma a belső füles cserépbográcsok (86–87. kép) kérdése, melyek formai szempontból Kelet-Európa kora középkori hagyatékában ismertek a Don menti füves sztyeppen, korábbi időszakban már az Észak-Kaukázusban is, a Volgai és Dunai Bolgáriában, illetve a Kárpát-medencében. A cserépbográcsok korábbi, egysíkú, bolgár etnomarkerként való meghatározásával szemben a szerző elismeri, hogy ezen régiók cserépbográcsai között hatalmas különbségek vannak. A korábban gyakran idézett északkelet-bulgáriai bográcsokról elismeri, hogy alapvetően különböznek az alsó-doni bográcsoktól. Utóbbiak közül éppen a sarkeliek ütnek el leginkább a többi szaltovói variáns területén megfigyelt hasonló leletektől, elsősorban a belső fülek formai kialakítása alapján. A Volga-vidékiek ugyanakkor döntő többségükben kézzel formáltak és szerves anyaggal soványítottak, fülüket többnyire kívülről tapasztották rájuk.

A vasgyártáshoz használt kohók az erdős sztyeppen összetettebb szerkezetűek a füves sztyeppi változathoz képest (PLETNYOVA 1999, 21). Ugyanakkor mindenütt közös jellemzőnek tűnik a rovásírás és a tamgaszerű jelek széles körű elterjedése a várak fehér kőfalain, téglákon, edényeken, sőt állatcsontokon is (PLETNYOVA 1999, 23), bár ezek pontos jelentésének megfejtése egyelőre nem ismert.

A szaltovói variánsok külső kapcsolatait illetően a Krímben egyértelműen a bizánci kultúra volt a meghatározó (20–26. kép), mely részben az azovi tenger melléki lelőhelyeknél is megfigyelhető. Mindkét területen jellemző az antik romkontinuitás. A kereskedelmi kapcsolatok terén ez a tárolóedények formai továbbélésében mutatkozik meg: főleg az *amphorákban*, a *pithosokban*, illetve később a vörösre égetett agyagból készült ún. magas nyakú lapos fülekkel ellátott korsókban, valamint flaskákban, ezek viszont Dagesztánba és a Volga vidékére már nem jutottak el (28. kép). Itt viszont Iránnal, Horezmmel

és más közép- és kelet-ázsiai államokkal folytatott kereskedelmi és kulturális kapcsolatok mutathatók ki (PLETNYOVA 1999, 23).

Ha a hasonlóságokban megnyilvánuló korrelációs kapcsolatot összességében vizsgáljuk az elkülönített szaltovói variánsok között, akkor azt mondhatjuk, hogy ez az arány az erdős sztyeppi és a többi között 68,5%, a füves sztyeppi és a többi között 63%, az azovi esetében 52,5%, a kríminél 47%, míg a dagesztáni variánsnál 57% Sz. A. Pletnyova számításai alapján (PLETNYOVA 1999, 21). Összefoglalva tehát úgy tűnik, hogy a különböző szaltovói variánsok (2. kép) közötti belső kohézió kérdéses, ezért további kutatásokra és koncepciómentes elemzésekre van szükség. Ennek fényében, az alábbiakban a magyar szakirodalomban kevésbé idézett, főként az elmúlt tíz évben öröndetesen megszorodott, többnyire egyszerű, történeti értékelésektől mentes leletközlésekre építve, azokat saját helyszíni anyaggyűjtéssel kiegészítve⁹⁶ tekintem át előbb a feltételezett földrajzi variánsokat, majd külön kiemelve a kultúrának nevet adó két lelőhely jellegzetességeit annak meghatározásához, hogy pontosan milyen régészeti hagyatékok nevezhetünk szaltyiv-majaki régészeti kultúrának és mi a szaltovói kultúrkör.

⁹⁶ 2005 és 2019 között alkalmam volt szaltovói, vagy azzal kapcsolatos anyagot kutatni a moszkvai Állami Történeti Múzeumban, a szentpétervári Állami Ermitázs Múzeumban, a Belgorodi Állami Egyetem, illetve helytörténeti múzeum gyűjteményében, a Voronyezi Állami Egyetem, a Voronyezi Tanárképző Főiskola, illetve helytörténeti múzeum gyűjteményében, Rosztov-na Donu helytörténeti múzeumában, illetve a helyi örökségvédelmi központ anyagában, a Harkivi Állami Egyetem múzeumában és a helytörténeti múzeumban, a Verhnyij Szaltyiv-i Helytörténeti Múzeumban, a Luhanszki Tanárképző Főiskola gyűjteményében, illetve a helytörténeti múzeumban. Ukrajnában a nyugati irányú szaltovói elterjedéshez áttekintettem a Dniprói és a Poltavai Helytörténeti Múzeumok fontosabb leleteit és kiállításait, valamint a Kijevi Nemzeti Múzeumba került leleteket, délen a kaukázusi alán kapcsolatokhoz a Kiszlovodszki Helytörténeti Múzeum anyagát, illetve a Középső-Volga vidékén a Szamarai Helytörténeti Múzeum kazár kori leleteit. A távolabbi lehetséges szaltovói kapcsolatok vizsgálatához Bulgáriában a Dobricsi, Várnai, Sumeni Helytörténeti Múzeumok releváns leleteit, valamint a Bolgár Tudományos Akadémia sumeni központja segítségével a Pliszka és Preszlav lelőhelyekről ismert leleteket. Keleti irányban a korai volgai bolgár anyagban feltűnő szaltovói leleteket a Kazanyi Állami Egyetem Régészeti Múzeumában vettem kézbe. Szaltovói jellegű, vagy pszeudo-szaltovói leleteket tekintettem át a Morsanszki Helytörténeti Múzeumban és a Penzai Helytörténeti Múzeumban a szaltovói kultúrkör határzónájá kérdésnek vizsgálatához. A munkámhoz nyújtott segítségért ezúton is köszönetet mondok valamennyi orosz és ukrán kollégámnak és helyi segítőknek!

A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR FELTÉTELEZETT VARIÁNSAI AZ ETNIKAI INTERPRETÁCIÓK TÜKRÉBEN

AZ ERDŐS SZTYEPPI, VAGY ALÁN VARIÁNS

A szaltovói kultúra erdős sztyeppi variánsának területe a Szeverszkij Donyec felső folyásának medencéjére, az Oszkol folyó felső és középső szakaszára, valamint a Tyihaja Szoszna folyó völgyére terjed ki. Északi határa a Szeverszkij Donyec mentén az Arhangelszkoje gorogyiscse, a Korocsa folyó mentén Dmitrijevka, az Oszkol folyónál az Ivanovka falu melletti telep, illetve a Tyihaja Szoszna mentén a Majackoje gorogyiscse. Keleti határa a legkérdésebb, többen a Don bal partjánál vélik meghúzhatónak, G. Je. Afanaszjev a Hopjor folyó völgyét jelölte meg, vagyis a lelőhelyek szórványosan ugyan, de kiterjednek a Dontól körülbelül 70–90 km-re keletre (pl. Vorobjovka, 127–128. kép) (AFANASZJEV 1987, 18–20). Sz. A. Pletnyova ezt vitatta, mivel szerinte a Hopjor–Tolucsejevka folyók környékén előkerült szaltovói emlékek gödör-, és nem kamrasírosak (PLETNYOVA 1999, 61). Ráadásul a vorobjovkai sír szaltovói eredeztetése ma már erősen vitatott. O. M. Prihodnyuk szélesebb elterjedést valószínűsített. Úgy vélte, hogy a Don mentén a Bogucsar folyó torkolatáig, majd a Tolucsejevka folyó bal partja mentén Novohopjorszk és Szaratov irányába húzható meg (PRIHODNYUK 2001, 91). A keleti határ pontos megrajzolását ma még a kutatás hiányossága nem teszi lehetővé. Déli határa a mai Luhanszk és Harkiv megye határa, az erdős és füves sztyepp egykori határa Majaki környékén. Ezt a zónát G. Je. Afanaszjev a hamvasztásos temetkezések elterjedésének déli határával azonosította, melyeket Sz. A. Pletnyova vitatott. Nyugaton azonban egyértelműen a Szeverszkij Donyec jobb partja tekinthető határvonalnak (1–4, 12–14. kép).⁹⁷

⁹⁷ A Csornaja Kalitva folyó medencéjében megtalálhatóak ugyan a kézzel formált, durva, kerámia-zúvalékkal soványított szaltovói fazekak (főként a novoharkovi telepen), azonban Sz. A. Pletnyova még nem találta kellően megalapozottnak szaltovói besorolásukat (PLETNYOVA 1999, 60).

Az erdős sztyeppi régióban ma már közel 300 szaltovói emlék ismert (AFANASZJEV 1987, 168–164), az 1960-as években innen ismert 75 lelőhely (PLETNYOVA 1967, 191–194, рис. 5) többszörösére duzzadt a leletanyag. Ezek a folyóvölgyek szerint néhány mikrorégióra oszlanak, melyek feldolgozottsága eltérő (VINNYIKOV–PLETNYOVA 1998, 34). A kutatók szerint a csoportok összefüggenek, de mindegyiknek megvannak a saját jellemző vonásai (VINNYIKOV–PLETNYOVA 1998, 29).

A Szeverszkij Donyec medencéjében található a 300-ból 150 lelőhely, közöttük 12 gorogyiscse, 4 kamrasíros, 3 gödörsíros, 1 birituális (gödörsíros és hamvasztásos), illetve 3 hamvasztásos temető. A lelőhelyekre jellemző, hogy egy-egy gorogyiscse körül (pl. Dmitrijevka, Volcsanszk) közvetlenül, illetve annak 2–3 km sugarú körzetében több kisebb szatellit település is található. Ez a „fészkeszerű” településszerkezet (3, 14. kép) a Szeverszkij Donyec menti erdős sztyeppi variánsra különösen jellemző (PLETNYOVA 1999, 27).

A legismertebb, legnagyobb és egyben az egyik névadó lelőhely a Verhnyij Szaltyiv-i a Szeverszkij Donyec jobb partján. A lelőhely egy erődített telepből, egy szeliscséből és egy nagy kamrasíros temetőből áll, melynek részeit ma öt alszámmal jelölik (I–V), de valószínűleg egyetlen hatalmas temető. 1900-ban kezdték el feltárni, és a munka ma is folyik (BABENKO 1914; SZEMJONOV-ZUSZER 1949; SZEMJONOV-ZUSZER 1951; BEREZOVEC 1962; KOLODA 1996; KOLODA 1997; KOLODA 1998; KOLODA 1998a; KOLODA 1998b; AKSZJONOV 1998). A leletanyag döntő többsége sajnos publikálatlan, csak az elmúlt 10–15 év újabb ásatásainak anyagával tud dolgozni a kutatás (PLETNYOVA 1999, 82) (6–11. kép).

A Verhnyij Szaltyiv-i lelőhelyhez legközelebb a Szeverszkij Donyec bal partján a nyetajlovkai nagy sírszámú, de gödörsíros temető található (15. kép) (BEREZOVEC 1962; ICSENSKAJA 1981, KRIGANOV 1993, KRIGANOV 1998, KRIGANOV–CSERNIGOVA 1993), illetve egy telep (CSERNIGOVA 1998). Napjainkra a feltárt sírok száma 500 körül van, de különböző elképzelések 5000–15000-re teszik a temető teljes sírszámát (PLETNYOVA 1999, 84).

A kamrasíros temetők közül a Szeverszkij Donyec völgyében az egyik legkorábbi sírmezőnek számító Sztarij Szaltyivot kell megemlítenünk (МИХЕЈЕВ 1983), melynek 22 kamrasírját már szintén teljes egészében publikálták (AKSZJONOV 1999). Ehhez a lelőhelycsoportozáshoz tartozik még a rubezsankai

temető is, melynek rituális halottbolygatásait V. Sz. Akszjonov dolgozta fel és mutatta be. A Verhnyij Szaltyiv-i temetőtől 4 km-re, északra fekvő rubezsankai lelőhelyen 1962 óta, a Szeverszkij Donyecen létrehozott pecsenyigi víztározó duzzasztása miatt számos lelőhely elpusztult. 1982–1985 között V. K. Mihejev végzett itt több alkalommal is leletmentő ásatásokat, melynek során 21 kamrásír és egy lósír került elő. 1987-ben az A. V. Borodulin vezette expedíció további 13 sír tárt fel, majd 1995-ben V. Sz. Akszjonov újabb ötöt, illetve egy lósírt a humuszba ásva (AKSZJONOV 2001).

Déli irányban már a sztyepp és az erdős sztyepp határán fekszik a Szuha Gomolsa (hamvasztásos) (17. kép), a Krasznojaja Gorka (birituális, több mint 300 sír), valamint az egyszerű sírgödörös Cservonaja Guszarovka temető (180 sír) (AKSZJONOV–MIHEJEV 1998, 344). A Szeverszkij Donyec felső folyása mentén a legismertebb és legjobban kutatott telepek a volcsankai és a mohnacsi lelőhelykomplexumok (KOLODA 1999; KOLODA 2001a; AKSZJONOV–BABENKO 1998).

Az erdős sztyeppen keleti irányban az Oszkol folyó felső és középső folyásának medencéjében ma több mint 110 emlék ismert: többek között 4 gorogyiscse, 7 kamrásíros és 4 gödörsíros temető. Itt a legjobban kutatottnak a jutánovkai lelőhelykomplexum számít az Oszkol jobb partján, amit 1 gorogyiscse, 3 telep (Jutanovka I., Jutanovka II., Szredne-Lubjanszkoje), 1 vasműves műhelytelep és 2 kamrásíros temető alkot. A feltárások kiterjedtek mind az erőd, mind pedig a telep és a vaskohók területére is (13–14. kép) (NYIKOLAJENKO 1995, NYIKOLAJENKO 2000; NYIKOLAJENKO–SZTYEPOVOJ 2000; NYIKOLAJENKO–GREBNJUKOV–SZARAPULKIN 2001). A temetők közül az 52 síros jutánovkai (NYIKOLAJENKO 1979; NYIKOLAJENKO 1983), illetve a 28 síros Nyizsnyije Lubjanki szintén többé-kevésbé feltárt és közölt (AFANASZJEV 1980; AFANASZJEV 1981). A jutánovkai egy korábbi horizonthoz tartozik, valószínűleg a 8. század közepétől a 9. század elejéig keltezhető, Nyizsnyije Lubjanki későbbi (PLETNYOVA 1999, 50). 1920-ban az Urajev folyó völgyében került elő a podgorovkai lelőhely, melynek 7 sírját tártá fel az 1920-as években Sz. Ny. Zamjatnyin (ZAMJATNYIN 1921), majd I. I. Ljapuskin adott közre (LJAPUSKIN 1961, 200–210).

Az erdős sztyeppi variánsban az Oszkol vidékén (Oroszország, Belgorodi terület, Volokonovkai járás) még további 5, egyszerű sírgödörös temető ismert,

melyeket a temetkezési szokások alapján nem az alánokhoz, hanem a bolgárokhoz köt a kutatás. Ezek a volokonovkai temető (PLETNYOVA–NYIKOLAJENKO 1976), a mandrovói (VINNYIKOV–SZARAPULKIN 2008), valamint a kevésbé ismert jutánovkai és tisankai (Sztyepovoj 2009) lelőhelyek mellett a gödörsíros rzsevukai temető (*16. sír*) (SZARAPULKIN 2006). Volokonovka az Oszkol bal partján fekszik, 1973-ban A. G. Nyikolajenko kezdte kutatni (NYIKOLAJENKO 1974). Összesen 28 sírt tártak fel – bennük összesen 34 db edényt –, amelyek az Állami Ermitázs Múzeum gyűjteményébe kerültek. Mandrovo az Oszkol bal oldali mellékfolyójának, a Valujnak a jobb partján fekszik. A V. A. Szarapulkin belgorodi régész által 2000–2002-ben végzett ásatások során 49 sír került elő (VINNYIKOV–SZARAPULKIN 2008, 8–10). A régióban a jutánovkai lelőhely az Oszkol folyó jobb partján, annak árterében fekszik. V. A. Szarapulkin 2002-ben végzett itt ásatásokat, melyek során 3 sír, illetve a lakosságtól begyűjtött szórvány kerámiák kerültek elő, abból a homokbányából, amely miatt leletmentő feltárást kellett végezni a helyszínen.⁹⁸ A tisankai lelőhelyen A. V. Sztyepovoj ásatott még 1989-ben, de a leletanyag azóta elveszett, mindössze 5 edény rajza maradt fenn (SZTYEPOVOJ 2009). Bár ez a temetkezés a Szeverszkij Donyec mellékfolyójánál, a Volcsja mellett fekszik, ugyanakkor földrajzilag közelebb van az Oszkol középső folyásához, mint a Donyec-vidékhez.

A harmadik nagyobb földrajzi egység az erdős sztyepp régiójában a Tyihaja Szoszna völgyében található, összesen 30 lelőhellyel. Közülük 7 gorogyiscse, illetve telep és egy kamrasíros temető említhető. A legkeletibb lelőhelyet a Majackoe gorogyiscse jelenti, míg a legnyugatibbat a Krasznoje gorogyiscse, Belgorod megye területén. Közülük egyértelműen a Majackoje gorogyiscse (*9. kép*) a legjobban feltárt és közölt. Régész személyében először 1906-ban A. I. Miljutyin végzett itt ásatásokat (MILJUTYIN 1909), ekkor 15 objektumot vizsgáltak meg. Jelentős kerámiaanyagot találtak, amely azonban mára elveszett. 1908-ban Ny. Je. Makarenko folytatta az ásatásokat (MAKARENKO 1911), majd sokéves szünet után 1975–1982 között (1976-ban szünettel)

⁹⁸ A közöletlen leletanyag ismeretéért és a hivatkozás lehetőségéért V. A. Szarapulkinnak mondok köszönetet.

szovjet–magyar, majd szovjet–magyar–bolgár expedíció dolgozott a lelőhelyen Sz. A. Pletnyova vezetésével.⁹⁹ Ástak a gorogyiscse (AFANASZJEV 1984), és a telep (VINNYIKOV 1984) területén, illetve a kamrasíros temetőben (FLJOROV 1984; FLJOROV 1990; FLJOROV 1993). A lelőhely északi oldalának speciális része volt a fazekastelep, ahol K. I. Kraszilnyikov vezetésével a kerámiakészítők (gyakran készítési fázisonként specializált) műhelyeit és égetőkemencéit tárták fel. 1994–1995-ben D. Sz. Korobov moszkvai régész expedíciója kutatott a településen, ahol 3 ásatás folyt, melynek során a telepobjektumok mellett egy kerámiaégető kemencét is találtak (AFANASZJEV–ZOTYKO–KOROBOV 1999; LOPAN 2001).

A fehér, faragott mészkő kváderekből emelt köpenyfalas technikájú falakkal határolt kővár téglalap alakú, meredek (45–55°) lejtő tetején állt (9. kép). Három oldalról mély árok vette körül. A fal mészkőből készült, két oldalán faragott kváderekből, köpenyfalas technikával. Az 5,7–6,5 m széles várfalnál két sor kő között agyaggal elkevert meszes maltert használtak kötőanyagként, a falbelső tagerendák és póznák kazettás szerkezete szilárdította. A középső részt belül apró kövekkel és törmelékekkel töltötték ki. A falak érdekessége a rajzok, tamgák és rovásírások feliratok sokasága a köveken, melyek a leomlott részek maradványai között is megfigyelhetők. A rajzok lovakat, rénszarvasokat, kecskéket, embereket és lovasokat ábrázolnak. Van lovas és gyalogos íjász harca, teve vezetővel, két meztelen kopjás férfi rituális tánca. Néha realiztikusak, gyakrabban azonban sematikusak, elnagyoltak. A különféle tamgák és apróbb jelek százával fordulnak elő. Késsel vagy egyéb hegyes eszközzel karcolták be őket, de vannak mélyen vésettek is, ezek az építők jelei lehettek. A rovásfeliratok lehetnek rövidek, akár egy betű is, és egész hosszú mondatok, megfejtésük ma még nem ismert. Több kutató is felhívta a figyelmet a Dunai Bolgária kővárainak kövein megfigyelt hasonló jelenségekre.

Valószínűleg szentély lehetett az a településen megfigyelt két építmény, amelyek két vagy három koncentrikus négyzetből álltak. A középső négyzet

⁹⁹ 1976-ban Sz. A. Pletnyova, 1978-ban Sz. A. Pletnyova, G. Je. Afanaszjev és A. Z. Vinnyikov; 1979-ban Sz. A. Pletnyova, G. Je. Afanaszjev, A. Z. Vinnyikov és V. Sz. Fljorov; 1980-ban Sz. A. Pletnyova és G. Je. Afanaszjev; 1981–1983-ban Sz. A. Pletnyova, G. Je. Afanaszjev, A. Z. Vinnyikov voltak a feltárások vezetői.

volt a legmélyebben, kifelé 20–20 cm-rel emelkedett a padlószint fölé, a legkülső már csak 0,15 m-re mélyedt a felszínbe. A belső négyzet 6,5 × 8,5 m-es, a sarkai a négy égtáj felé tájoltak. A külső falai földbe ástott deszkákkal voltak megerősítve, a sarkok pedig masszív oszlopokkal. A középsőben a padlón egy négyzet alakú tűzhelyt figyeltek meg. A bejárat a délnyugati oldalon volt, tőle balra három vaddisznókoponya helyezkedett el (SZARAPULKIN 2003, 57–59).

A lelőhely keleti lejtőjén helyezkedett el a temető. Bár a dmitrijevkai temetővel (10. kép) azonos antropológiai anyag került elő (bár a *brachycranok* aránya itt jóval nagyobb), a sírformák és a temetkezési szokások vonatkozásában elég jelentős eltéréseket figyeltek meg (ld. alább).

A lelőhely kronológiáját szintén a dmitrijevkai temetővel összevetve tudjuk meghatározni, ahol a késői horizonttal (főleg az övek alapján) mutat párhuzamot, így a 9. század utolsó negyedére keltezhetjük a Majackoje gorogyiscse melletti temető használatának kezdetét. Már hiányoznak a betétes, hólyagos fejű gyűrűk, a napamulették, az állatfigurás amulették, tükrök és a változatos gyöngykészletek, helyettük jellemzőek a holdamulették, illetve az egyszerű kerek bronz lószerszámveretek, melyeket ezüstlemezekkel vontak be (64. kép).

A Tyihaja Szoszna völgyének második legjobban feltárt emléke a Verhnyij Olsanszk-i lelőhelykomplexum, amely egy erődből és egy telepből áll. 1921-ben Sz. Ny. Zamjatyin expedíciója kutatta a gorogyiscsét (ZAMJATNYIN 1921), majd 1988–1992-ben a telepet ásta Je. V. Jakimenko. A három ásatás során először kohókat, illetve fazekas- és vasmegmunkáló műhelyeket tártak fel (JAKIMENKO 1994).

Az erdős sztyeppi alán vagy alán-bolgár variáns legkeletibb részén (13–14. kép) a Tyihaja Szoszna völgyében egy 25 km széles, és 100 km hosszú területen 28 szaltovói lelőhely ismert: 6 gorogyiscse, 18 telep, 1 kamrásíros temető és 3 önálló kamrásír (PLETNYOVA 1999, 51). Ebben a régióban a ggorogyiscsék 15 kilométerenként sorakoznak, ami jelentős eltérés a szomszédos Oszkol völgyéhez képest, ahol ez a távolság 50 km. Érdekes jelenség itt az a négy nyerstégla falú gorogyiscse, melyeket nagy telepek vesznek körül. A legismertebb Alekszejevka mellett található, Koltunovkát pedig G. Je. Afanaszjev ásta 1977-ben, aki a lelőhelyet a klasszikus szaltovói időszakra, a 9. századra keltezte (AFANASZJEV 1987, 115–119). A. G. Nyikolajenko a Krasznoje falu mellettit kutatta rövid ideig 1971-ben.

Napjainkban a legjobban kutatott és publikált lelőhelynek a dmitrijev-kai lelőhelykomplexum (10. kép) tekinthető (PLETNYOVA 1989). A lelőhely a Korocsa-folyó partján, 50 km-re található északra Verhnyij Szaltyivtól. A folyó jobb partján fekszik a gorogyiscse, két telep és egy kamrasíros temető, míg a bal parton, 2 km-rel lejjebb két, további nagy telepnyom található. A régészeti feltárás összesen 11 szezonban folyt 1957–1973 között Sz. A. Pletnyova vezetésével. A vár területén 1600 m²-t, a két közvetlenül kapcsolódó telepen 2000 m²-t, illetve 100 m²-t kutattak meg, míg a temetőben 3000 m² került feltárássra. A gorogyiscse egy, 50 m-re a folyó szintje fölé magasodó kiemelkedésen helyezkedik el. Három oldalról meredek lejtők szegélyezik, nyugati irányból pedig kőfallal és dupla sáncárokkal védtek, utóbbiak 80 méterrel voltak a fal előtt. Az erőd fal itt is köpenyes szerkezetű volt, vagyis két oldalán nagyobb, lazán rakott faragott mészköblokkokkal vették közre a középső favázat, melyet kőtörmelékkel és kavicssal töltöttek fel. A falak vastagsága 4–4,5 m volt, és a magasságuk is kb. ennyi lehetett (PLETNYOVA 1999, 30–31). Ez az erőd mind időrendileg, mind szerkezetileg jól illeszkedik a Szeverszkij Donyec menti kazár kori erődök közé az erdős sztyepp vidékén, pl. Mohnacs, Szuha Gomolsa. Ez utóbbinál a falak nyomai a felszínen még a 19. sz. végén is láthatóak voltak (BAGALEJ 1905, 29).

A dmitrijev-kai gorogyiscse jellegzetes vonása a kultúrrétegek hiánya a belső területén. 1957-ben a felszínen amphora és fazéktöredékeket találtak a nyugati oldalon a fal mentén – jellegzetes, homokkal soványított Alsó-Don-vidéki kerámiatípusokat –, telepnyom azonban nem került elő. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a várat csak *refugium* jelleggel használták, egyébként a telepen, illetve a nyári szállásokon éltek (PLETNYOVA 1999, 33). Felmerült, hogy csak a közösség vezetője lakott itt, talán földfelszíni jurtákban, így vastag kultúrréteg nem alakult ki. A telepen a kazár kori házak maradványai közül 14-et tártak fel. A legnagyobb részük félig földbemélyített típus, de van három kerek is. A jurtaszerű építményekben a tűzhely közepén volt, miként a négy, szögletes alaprajzú házban is. A dmitrijev-kai településen a tűzhely a házak felénél a fal mellett, vagy az egyik sarokban volt. Egy részük kővel volt kirakva, két házban pedig szláv-nak mondott kemencetípust figyeltek meg a sarokban. Az ásató szerint számos földfelszíni ház is állhatott a településen. A kerámiaanyagban elenyésző a kézzel formált edények aránya, döntő többségük korongon készült, melynek nyomait egyes műhelyekben sikerült is feltárni. Néhány földbe mélyített ház közepén ki-

sebb gödör volt, benne őrlőkövel, melyhez a korong rúdját rögzítették, gyakran megfigyeltek formázásra előkészített agyagot és kiégetetlen félkész edényeket is.

A dmitrijevkai lelőhelykomplexum temetőjének az ásató szerint kb. a 20%-át tárták fel, összesen 152 kamrasíros, 9 aknasíros, 9 hamvasztásos temetkezést és 52 áldozati gödröt. A temető meredek domboldalban helyezkedett el, teljes kiterjedését 15 000 m²-re becsülik. A szilárd, meszes-agyagos altalajnak köszönhetően a kamrák boltozatainak csak a fele omlott be. A kamrasírok között magányos, páros, hármas és 4–8 síros változatok ismertek, összesen 345 vázat különítettek el. A vázak jelentős része háton, nyújtott helyzetben feküdt, ez főként a férfisírokra volt jellemző (91%), míg a nőket többnyire jobb, vagy bal oldalukon enyhén zsugorítva fektették. Sz. A. Pletnyova mindkét esetben épségben megmaradt, a váz felső, vagy alsó részét, illetve teljes egészét érintő bolygatási típusokat különített el. A harmadik nagy csoportba azokat a vázakat sorolta, amelyeket teljes egészében kimozdítottak és a csontokat egy kupacban a kamra valamelyik falához rakták. Érdekes megfigyelés, hogy a bolygatatlan idősebb harcos férfiak vázai mellett gyakran kerülnek elő fiatal nők, gyakran szinte kislányok vázai, melyet az ásató nem házastársakként értelmezett a jelentős korkülönbség miatt, hanem szolgálókként (PLETNYOVA 1999, 41). Az ilyen sírokban szinte mindig találunk faszénnyomokat, melynek rituális szerepe szintén felvetődött a halál utáni egybekeléssel kapcsolatban.

A sírformák kialakítása és a bennük feltárt leletanyag gazdagsága alapján érdekes társadalmi csoportok látszanak kirajzolódni, melyek közül ötöt különített el Sz. A. Pletnyova. Az 1. csoportra hosszú dromosz és nagy kamrák jellemzőek a leggazdagabb leletanyaggal. Ez a legfelső társadalmi réteghez köthető. Ezen sírok felét agyaggal töltötték fel, megakadályozandó a rablást. A férfiaknál gazdag fegyver és lószerszám, a nőknél gazdag ékszemelléletek jellemzőek. A 2. csoport sokban hasonló, csak a férfisíroknál a fegyverelléletek összetétele egyszerűbb, a nőknél pedig elsősorban a tükrök és amulettek jellemzőek. A 3. csoport esetében az észrevehetően szerényebb mellékleteken túl a legtöbb kamrát nem töltötték fel földdel. A 4. és 5. csoport sírjaiban szinte semmilyen melléklet nem fordul elő, csak kések, kapák, ékszerek alkatrészei, nincs fegyver, a kamrasírok mérete jóval kisebb, illetve itt a legnagyobb a gyereksírok aránya. A mellékletek közül az övek viselete érdekes, mert nem mindig a leggazdagabb sírokban találjuk őket, ugyanakkor az idősebb harco-

sok esetében pedig gyakran megoldva, vagy megrongálva (1–2 veret az átlag 7–10 helyett) kerültek a sírba (PLETNYOVA 1999, 43).

A temető kronológiájáról – melyre ma gyakorlatilag az egész szaltovói relatív időrend (95–98. *kép*) épül (vö. KOMAR 1999) – Sz. A. Pletnyova korrelációanalízist készített a 35 leggazdagabb mellékletű kamrasír alapján, melyhez utána további 60-at kapcsolt be egy-egy lelet horizontja alapján (PLETNYOVA 1999, 146–171). Három kronológiai csoportot különített el, melyek közül a legkorábbi a 8. század második felére-végére keltezhető és a 9. sz. elejéig tart. A következő csoportba 17 olyan kamrasírt sorolt, amelyek átmeneti fázist alkotnak 1-2 archaikus vonású leletükkel a 9. század első feléből, illetve közepéről. A legnépesebb csoport a harmadik, összesen 57 kamrasírral, mely a 9. sz. második felére tehető. Fontos megállapítás, hogy 10. századi lelet – a sarkeli és a tankejevcai övek analógiái alapján – kizárható a dmitrijevkai temetőben.

A kamrasírok sorai között néha 3–5 méteres üres sávok voltak, ezek környékén kerültek elő az aknasíros temetkezések, illetve az áldozati gödrök. A hamvasztásos síroknál az urnaként szolgáló edények a Penkovka-kultúrához köthetők, így ezt a népességet szláv eredetűnek határozta meg Sz. A. Pletnyova. Időrendileg pedig ennek a kultúrának a felső időhatárát a 8. század elejéről a 9. századra módosította (PLETNYOVA 1999, 46–48). Ez a kronológia egyben azt is jelenti, hogy az Oszkol folyó völgyében egy igen erőteljes penkovka-szaltovói együttélést, határázónát figyelhetünk meg.

A FÜVES SZTYEPPI, VAGY BOLGÁR VARIÁNS

A Zlivki-horizont és a gödörsíros szaltovói temetők típusai

A Don és a Szeverszkij Donyec középső folyása mentén, a füves sztyepp területén már nem találunk kamrasíros lelőhelyeket, hanem egyszerű gödörsíros temetők képviselik a 8–10. századi hagyatékot. Ebben előfordulnak ugyan az erdős sztyeppre jellemző kerámiák, néha fémtárgyak, de a temetkezési rítus, a mellékletek szegényessége és részben más jellege és nem utolsósorban az alapvetően eltérő antropológiai anyag a kamrasíros horizonthoz képest eltérő anyagi kultúrára utal. Ezen a területen az Azovi-régióig a bolgár-török

népek megtelepedésével számol valamennyi kutató. A szakirodalomban erre a hagyatéokra jellemző etalon-lelőhelyként a zlivki I. temetőt szokták említeni (SVECOV 1981; TATARINOV–KOPIL–SAMRAJ 1986; KRASZILNYIKOV 1990; SVECOV 1989). A zlivki típusú temetők északon határozottan elválnak (a mai Harkiv és Luhanszk megye határán) a kamrasíros, illetve a hamvasztásos temetkezések északi tömbjétől. A határzónára jellemző, hogy Luhanszk megye északi régiójában két aknasíros temetőben (Novo Luganszkoje és Zsoltoje) még előfordul egy-egy elnagyolt kialakítású, csökevényes kamrasír (KRASZILNYIKOV 2008, 47).

A Zlivki lelőhelyet 1901-ben V. A. Gorodcov kezdte kutatni (18. kép). A Cserneci-tó partján, a zlivki tanyánál (ma Illicsevka falu, Limani megye) 35 temetkezést tárt fel, melyek egyszerű aknasírok voltak, szegényes mellékletekkel. V. A. Gorodcov az akkor már ismert szaltovói típusú hagyatékok variánsaként határozta meg e temetőt, elsősorban a kerámiaanyagban mutatkozó hasonlóságok (pl. az angób bevonat alapján), bár az edények méreteiben mutatkozó szignifikáns eltérést ő is elismerte. A szaltovóiaktól eltérő sírformák mellett a zlivki sírok leletszegénységében mutatkozó markáns különbségeket a szaltovói és a zlivki közösségek eltérő társadalmi és gazdasági helyzetével magyarázta (GORODCOV 1905).¹⁰⁰ Az 1920–30-as években Ny. V. Szibiljev folytatott itt kisebb ásatásokat. Részlegesen feltárta a Zalimanye, Sejkovka, Petropavlovka és Zlivki lelőhelyek temetkezéseit (SZIBILJEV 1926). A D. Ny. Anucsin által 1902-ben vizsgált antropológiai anyagot 1932-ben Je. B. Trofimova, majd 1953-ban K. Ny. Nadzsimov vizsgálta tovább. Utóbbi arra jutott, hogy az itt temetkező nép kialakulásában részt vettek europid és mongoloid *brachycran* elemek (NADZSIMOV 1955). Az antropológiai adatok mellett a régészeti anyag rételes közlése – bár V. A. Gorodcov a XII. Régészeti Kongresszuson beszámolt az eredményekről (GORODCOV 1910) – sokáig elmaradt, csak B. A. Sramko közölt néhány kerámiát (SRAMKO 1959). Az ásatásokat 1956-ban Sz. A. Pletnyova folytatta, aki három sírt tárt fel, majd 1968-ban T. A. Sapalov egy gyerek sírt és házat kemencével.¹⁰¹ Az 1980-as években a homokbánya további

¹⁰⁰ Véleményét később Ju V. Gotyje is elfogadta (ГОТЮЈЕ 1930, 62).

¹⁰¹ Т. А. Шаповалов: *Отчет о раскопках у с. Ил Донце в 1968 г.* In: Архив музея археологии Дона; Архива ИА АН УССР, ф.е. 5802, ф.е. 7078, 709.

művelése komolyan veszélyeztette a lelőhelyet, így 1982–1986 között folytatódott a feltárás, de nem a V. A. Gorodcov, hanem az Sz. A. Pletnyova által kutatott részen. Keletebbre egy észak–déli irányú sorokba rendezett sírokból álló, nagy sírszámú, szegényes, melléklet nélküli temető került elő (SVECOV 1983, 241–242). Az itt feltárt 11–13. századi keresztény temetőt (a keltezés alapja egy bizánci aranyszálas selyemtöredék) Zlivki II. (vagy kései zlivki) temetőnek nevezi a kutatás (SVECOV 1991, 111, 118–119).

Zlivki I. temető sírjait M. L. Svecov három fő típusba sorolta. Az *1. típusban* az ovális, vagy téglalap alakú sírgödörök a jellemzők, melyekben a halott hátán fekszik, a karok a test mellett, a kézfejek a medencén vagy alatta helyezkednek el, a lábak pedig kinyújtva vagy kissé behajlítva. Az ételmellékletek gyakoriak, a fejnél 1–2 edény (fazék, kancsó), míg a lábaknál kecskecsontok találhatóak a húsos ételmelléklet maradványaként. A további szerény mellékletek közül kisebb ékszerek és használati tárgyak említhetők, melyek gyakran egy-egy csomóban a vállnál, vagy a kézfej mellett fekszenek. A halottak egy részét koporsóba temették. Gyakran találtak faszenet is a halott alatt, ami arra utal, hogy létezett a tűz általi megtisztítás szertartása.

A *2. típusban* gyakori az ovális sírgödör három függőleges fallal, illetve egy lépcsős-padkás kialakítással. A halott a hátán fekszik, karok a test mellett, a lábak egyenesen futnak. A húsos ételmelléklet egy részét a fejnél lévő edényekben, a többi a lábánál, illetve a padkán helyezték el. Ritkán, de itt is előfordul a fejnél részleges kecsketemetkezés.

A *3. típusban* a sírgödör szintén nyugati tájolású, nyújtott ovális alakú, az egyik, többnyire a lábaknál lévő rövidebbik falban fülkeszerű bemélyedést alakítottak ki. A halott a hátán fekszik, karok a test mellett, a kézfejet néha a medencére hajtották, a lábak egyenesen futnak. A sírban a húsos ételmellékletet a kerámiákban elhelyezve a fülkés bemélyedésbe állították. A sírgödörök között egy külön csoportot alkotnak az ún. harang alakú sírformák. A halottakat nyújtva az oldalukon, vagy enyhén zsugorítva helyezték el. Sok állatcsont és faszén jellemző. Ezek a tűzszertartás nyomainak, melyek gyakoriak a szaltovói kultúrában (SVECOV 1991, 110).

A későbbiekben ez, vagyis a zlivki I. (vagy korai zlivki) temető vált a szaltovói kultúra füves sztyeppi, ún. bolgár variánsának etalonjává (SVECOV

1991, 109).¹⁰² Sz. A. Pletnyova 1984-ben az Alsó-Don, illetve a Szeverszkij Donyec menti egyszerű gödörsíros temetők temetkezési szokásaiban, illetve leletanyagában megfigyelhető eltérések alapján, a szaltovói kultúra sztyeppi („ösbolgár”) variánsát további 5 lokális típusra osztotta: I. Alsó-Don menti; II. cimljanszki (sarkeli); III. Szeverszkij Donyec középső folyása menti; IV. erdős sztyeppi; és V. egy feltételesen elkülönített, a Szeverszkij Donyec alsó folyása mentén „formálódó típus” (PLETNYOVA 1984a, 11–12).¹⁰³

A szaltovói kultúrkör gödörsíros temetőtípusaival kapcsolatban az újabb kutatási eredmények alapján további három típust kell megemlítenünk. Közöttük kettő az erdős sztyepp vidékén ismert, ahol a kamrasírok mellett megtalálhatók az egyszerű aknasíros temetők is. Ezek között a két legjelentősebb a Nyetajlovka (ZSIRONKINA–CITKOVSZKAJA 1996; ZSIRONKINA–KRIGANOV–CITKOVSZKAJA 1997) és a Rzsjevka–Mandrovo típus (VINNYIKOV–SZARAPULKIN 2008).

A nyetajlovkai temető¹⁰⁴ légvonalban mindössze 700 m-re található a Verhnyij Szaltyiv-i temetőtől, a Szeverszkij Donyec túlsó, keleti oldalán (15. kép). A temető teljes sírszámát a már több mint 500 feltárt sír mellett a lelőhely teljes kiterjedése alapján egyesek 15 000-re becsülik.¹⁰⁵ Legfontosabb jellegzetessége, hogy mind leletanyagában (pl. máig az egyetlen olyan kazár kori lelőhely az erdős sztyepp régiójában, ahonnan bizánci *solidust* ismerünk),¹⁰⁶ mind pedig az ott megfigyelt temetkezési szokásokban élesen elüt a környezetét-

¹⁰² Az újabb leletek alapján ma már világos, hogy a zlivki típusú temetők között is jelentős eltérések vannak, pl. a leletanyag mennyiségének, illetve a temetkezési szokások összetettségének tekintetében. Nem véletlenül szorgalmazzák ma már többen is az ún. bolgár „etnómarkerek” újradefiniálásának szükségességét (vö. FLJOROV 2009, 478).

¹⁰³ Részletes térképes illusztrációval ld. BUBENOK 1997, 38–39. és рис. 40.

¹⁰⁴ A lelőhelynek nevet adó település helyesen Metalovka, de a szakirodalomban a Nyetajlovka alak rögzült, vö. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Металловка>.

¹⁰⁵ Ugyanez a feltételezett szám az öt Verhnyij Szaltyiv-i temető(rész) összefüggő temetőként való értelmezése esetén: 60 000 (vö. FODOR 2009, 51). Verhnyij Szaltyivban jelenleg öt (I–V) temető/temetőrészt tartanak nyilván, melyek közül kettő biztosan, de talán több is összefügg, csak kutatási intenzitásuk eltérő (lehetséges összefüggéseikről ld. AKSZJONOV–HORUZSAJA 2008).

¹⁰⁶ V. Konstantin verete (751–757) a 164-B sírből (KRIGANOV 1998, 363). A temető közvetlen sírjai között többen is előfordul (pl. 249, 475. sír) *solidus*melléklet. Az adatért és a hivatkozás lehetőségéért O. Komarnak mondok köszönetet.

től. Leginkább a déli, füves sztyeppi Szokolovszkaja Balka-típusú lelőhelyekkel vehető össze, erre utal a leletanyag mellett a padmalyos sírok nagy száma is.

Ennek a temetőnek ugyanakkor magyar szempontból további esetleges relevanciája is felvetődött. Mivel a Szokolovszkaja Balka-típusú lelőhelyeket a specialisták többsége közvetlenül a kazárokhoz köti, ezért a fent említett összefüggések alapján a nyetajlovkai temetőt többen az erdős sztyeppen, az alánok közé telepített kazár határvédő katonai kontingens hagyatékaként értékelték (KOMAR 1999a, 16. j; AKSZJONOV 2002; 10). Ugyanakkor jelen kronológiai ismereteink szerint Nyetajlovka mellett a Krasznoj Gorka-i, valamint a környék több biritualis, illetve hamvasztásos temetőjének használata (pl. Csisztyakovje, Cservonaja Guszarovka, Szuha Gomolsa [17. kép]) a 9. század közepén, második felében egyszerre szakadt meg. Felvetődött ennek lehetséges magyarázatára egy érdekes lehetőség. O. Komar elképzelhetőnek tartja, hogy talán ez lenne a régészeti lenyomata a történeti forrásokból ismert kazár belháború nyomán kiszakadó néprész, a kabarok magyarokhoz való csatlakozásának és elköltözésének (KOMAR 1999a, 16. j.).¹⁰⁷ Bár a nyetajlovkai temető hagyatéka régészetiileg valóban kapcsolatot mutat a déli kurgánsíros leletkörrel (pl. Sztolbiscse 12. és 14. kurgán, a novoszadi és kirovi V. temető, Petrusino VI. 7. kurgán, Baranovka I. 13. kurgán stb.), azonban a hamvasztásos temetkezések kazárokhoz való kötése egyelőre problematikus, amint erre V. Sz. Akszjonov is felhívta a figyelmet (AKSZJONOV 2002, 10). A kérdés másik része, hogy mindehhez a magyarok helyi, keleti hagyatékát is azonosítani kellene a Szeverszkij Donyec felső folyása mentén, ám ez eddig szintén nem került elő. Megoldásként természetesen felmerül a Szubbotci típusú lelőhelyek közvetlen nyugati szomszédsága (113–114. kép), de már a Kaganátus határain kívül. A nyetajlovkai temetőből kétségtelenül ismertek pl. lábhoz, illetve a lábnál baloldalra tett részleges lovas temetkezések, azonban ezek önmagukban még nem tekinthetők perdöntő bizonyítéknak. A kabarok régészeti azonosítása a Kárpát-medence 10. századi leletei között eddig szintén teljesen eredménytelennek bizonyult. A lehetséges párhuzamok között ugyan V. Sz. Akszjonov említi még az ún. harang alakú sírgödörben eltemetett, és a sír kiszélesedő végében a lábnál félkör alakban elhelyezett (100. kép)

¹⁰⁷ Az elképzelésről némi kritikával ld. FLJOROVA 2002, 183.

lovas temetkezései sírokat (a Kárpát-medencében pl. Dolný Peter 61. sír, vö. Točík 1968, 61–62. Abb 9. 2), illetve azok szaltovói párhuzamait (AKSZJONOV 1997, 35; AKSZJONOV 2008), a típus rendkívül ritka előfordulása azonban egyelőre nem teszi lehetővé érdemben a kérdés régészeti elemzését. Ugyanakkor a jövőbeni kutatás egyik legérdekesebb kérdése lesz, hogy miért hagyták fel egyszerre a Szeverszkij Donyec mentén az említett temetőket.

A Rzsjevka–Mandrovo-típusú temetők – melyek csak az utóbbi néhány évben váltak ismertté – a legészakibb szaltovói zónában fordulnak elő, az erdős sztyeppen, főként a Belgorodi területen (16. kép). A sírformák között gyakori a padkás, néha keskeny padmalyos változat, illetve a sírgödör két rövidebbik oldala menti kis fülkék bemélyítésének szokása. Ezekbe a fülkékbe többnyire ételmellékletet, illetve részleges állattemetkezéseket helyeztek. A zlivki típusal rokon az itt feltárt klasszikus szaltovói leletanyag jellege, de a mellékletek nagyobb száma és gazdagsága határozott eltérést mutat. További jelentős eltérés a lábhoz tett részleges, lóbőrös temetkezés szokása, mely a magyar honfoglalás kori leletek szempontjából érdekesebb jelenség. Ennek feltűnését az egykori helyi lakosság temetkezési rítusában egyébként épp magyar hatásként is értelmezték (SZARAPULKIN 2006).

A harmadik, szintén gödörsíros, de jellegében az előbbiektől eltérő változatot a Donyeck–Luhanszk régió 9. századi hagyatékában megjelenő, és helyenként a 11. századig használt, szerény mellékletű, de nagy sírszámú néhány temető alkotja (KRASZILNYIKOV–KRASZILNYIKOVA 2005). A Szidorovo–Liszogorovka típusú temetők (19. kép) jellemzőek a széles padkás sírgödörök, melyek peremére gyakran a sír lefedésére szolgáló deszkatető támaszkodott. Ezekre a temetkezésekre szerény mellékletek a jellemzőek: kézzel formált, néha korongolt és fényezett kerámia, vaskés, olykor dirhem stb. A NY–K-i tájolású sírok jelentős részénél a halottat a jobb oldalára fektették, arccal délnek (KOPIL–TATARINOV 1990).¹⁰⁸

¹⁰⁸ E jegyek többsége általánosan megfigyelhető a 10–14. századi, már biztosan muszlim rítusú temetőkben, így többen felvetették, hogy ez a temetőtípus összefüggésben áll a muszlim hit 9–10. századi sztyeppi feltűnésével.

AZ ALSÓ-DON ÉS AZOV MENTI, AVAGY KAZÁR VARIÁNS

A Szokolovszkaja Balka-típusú lelőhelyek és a kurgánsírok köre

1972-ben közöltek először a Don alsó folyásánál, majd később keletebbre, a Szal és Manyics folyó völgyében olyan 8. századi, többnyire padmalys kurgántemetkezéseket, melyeket négyzetes, (vagy kör) alakú árkokkal vetették körül (31–34, 43, 122–124. kép). Ezt a leletkört az orosz kutatás ezért ma is gyakran „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok” megnevezéssel illeti (VLASZKIN–ILJUKOV 1990; FLJOROVA 2001). A feltárt leletanyag és főként a temetkezési szokás elemei sok vonásában belső-ázsiai hatást tükröznek,¹⁰⁹ de pl. a *solidus*leletek¹¹⁰ és a korai szaltovói övveretek intenzív bizánci kapcsolatokra (is) utalnak (IVANOV–KOPILOV–NAUMENKO 2000; KRUGLOV 1990; KRUGLOV 1992; KRUGLOV 1992a; KRUGLOV 2002; KRUGLOV 2002a; KRUGLOV 2006). Ezek alapján A. I. Szemjonov már 1983-ban felvetette, hogy ez lenne a kazárok hagyatéka (SZEMJONOV 1983; SZEMJONOV 1988). A. A. Ivanov később disszertációjában jelentős részüket feldolgozta (122 temetkezést),¹¹¹ és arra a megállapításra jutott, hogy ezek a 25–35 km-es körzetekben, csoportosan elhelyezkedő (31. kép), legkésőbb a 8. század végén – 9. század elején megszűnő temetkezések nem tekinthetők a szaltyiv-majjaki kultúra részének (IVANOV 2000; IVANOV 2000a; IVANOV 2000b).

Ez a lelethorizont az Alsó-Don menti füves sztyeppen, a Kubány folyó deltájában, kisebb részben a Középső- és Alsó Volga mentén található (SZEMJONOV 1997, 62–63). Időrendjét tekintve a 7. század második felétől a 8. század második feléig – 9. század elejéig tart. Az egyik leggazdagabb és

¹⁰⁹ Legrészletesebben ld. KOMAR 2006.

¹¹⁰ Közöttük ismert néhány félbe, illetve negyedbe vágott, valamint a halott szájába helyezett darab is (Verbovij Log IX. 3. kurgán [BEZUGLOV–NAUMENKO 1999, 40], továbbá Szalov 1. kurgán 2. sír [KOPILOV–IVANOV 2007. рис. 4. 20]). Talán hasonlóan rituális okból tettek a halott szájába egy esetben egy kis méretű aranycsengőt (Oboznoje 2. kurgán 1. sír [KOMAR–PIORO 1999, 150, Tabl. 1. 9]), míg egy további másik temetkezésben egy arany fülbevaló töredékét (Krivaja Luka XXVII 5. kurgán, [FJODOROV–DAVIDOV 1984, 89]).

¹¹¹ Ma kb. 300 ilyen kurgántemetkezés ismert, többségében közöletlen (vö. AFANASZJEV 2009, 409).

legjobban publikált közöttük a Bolsaja Orlovka-i (32–34. kép) leletgyűttes (V LASZKIN–ILJUKOV 1990). A kurgánok feltöltése erősen roncsolódott, de a temetkezés meglehetősen épségben megmaradt. A négyzetes árok egy 170 m²-nyi területet ölelt körbe a sír körül. Az árok aljában áldozati állatok maradványait, kecske- és lócsontokat tártak fel, kézzel formált edénytöredékek és *amphora* darabok mellett. Az árkok által kijelölt terület közepén helyezték el az emberi sírokat. A sírkamra faszerkezetes, bejárattal és a támfákra támaszkodó fedőgerendákkal. Az egész lelethorizontra a padmalyos sírgödörök jellemzőek, melyekbe a halottakat háton, nyújtott helyzetben fektették. A sírok többségét később kirabolták. A leletek között az ujjbenyomásokkal tagolt peremű, kézzel formált kerámia a jellemző, az aknarészben lóáldozat és húsos ételmellékletek. Nagy számban ismerünk fegyverleleteket: szablya, tör, illetve az íjászfelszerelés részei, valamint bronz- és vascsatok, páncélingek és lószerszámok.

Előfordul, hogy a kurgánok alatt, az árkokkal körülvett területen nincs sír, csak áldozati állatok. Néha más, további leletek pedig a kurgán betöltésében vagy egy önálló árokban fordulnak elő. A Bolsaja Orlovka-i kurgán 4 m magas feltöltésében egy csomóban feküdt két bronzedény, arany és bronz mellédíszek, illetve hat tárcsaszerű aranytárgy (napamulett?), III. Tiberius korából (698–704) való *solidusokból* készült nyaklánc, bronzcsat, nyílhegyek, 7 vaskengyel, 15 zabla, 5 aranyozott bronzgömb csővel összeforrasztva (zászlóvégek?), és egy keretes vasszerkezet, melyet zászlóvégekkel együtt egy „*hordozható kagáni trónként*” határoztak meg többben is (vö. ILJUKOV–KOSZJANYENKO 2007, 86-87).

Ezeknek a kurgánoknak egyik leggyakoribb és legjellemzőbb leleteit a bizánci érmek alkotják (34–35. kép), többségükben IV. Kónsztantinosz (668–685) és V. Kónsztantinosz (743–775) idejéből (SZEMJONOV 1991, 126; PRIHODNYUK 2001, 92). A. I. Szemjonov véleménye szerint – melyet a kutatók többsége oszt – ezek a tárgyak nem kereskedelem, hanem a kazárok Bizánccal való politikai kapcsolatának eredményei (SZEMJONOV 1991, 127), akik a bolgár hegemoniát váltották fel. Ebben a régióban a Don jobb partján egyszerű gödörsíros temetők is előfordulnak jellegzetes szaltovói leletekkel (36, 43. kép).

Mind a temetkezési szokások, mind pedig a leletanyag tekintetében közel áll ehhez a lelethorizonthoz a Középső-Volga mentén, a samarai Volga-könyöknél

ismert Novinki (132–133. kép) és kissé északabbra, a mai Uljanovszk térségében az Ureny-típusú kurgánsíros lelethorizont. Az Ureny-típusú hagyatékban sajátosságot jelent az északi tájolás magas aránya, míg a Novinki-típusú sírok jellemző tájolása keleti, illetve a kurgánok betöltése alatt gyakran több temetkezés, valamint kőpakolás is található (BAGAUTGYINOV–BOGACSOV–ZUBOV 1998; MATVEJEVA 1997; KOMAR 2001a; FODOR 2009, 47). Ezek a temetők a bolgárok volgai feltűnésének egyik első, lehetséges horizontját jelentik.

A Szokolovszkaja Balka-horizont antropológiai anyagában jelentős a mongolid arány. Ez a Volga mentén kevésbé jellemző, a Középső-Don menti gödörsíros temetők europid többségéhez képest azonban jelentős eltérést képvisel (KOMAR 2008, 215).

A DAGESZTÁNI VARIÁNS ÉS A KORAI KAZÁR FŐVÁROS KÉRDÉSE

A magyar szaltovói-kazár kutatásban többször is tárgyalt ún. dagesztáni variáns elkülönítésének megalapozottsága ma már erősen vitatott (FLJOROVA–FLJOROV 2000). A Verhnyij Csirjurt körüli lelőhelykomplexum (29. kép), e csoport máig legjelentősebb – néhány további, gyengén kutatott gorogyiscse mellett gyakorlatilag egyedüli – lelőhelye (MAGOMEDOV 1983; FJODOROV 1996; GMIRJA 2002). Itt azonban a kurgán alatti kamrasíros temetkezések mellett az egyszerű gödörsírokban feltárt leletanyag közlése elengedhetetlen lenne a kérdés pontosabb megítéléséhez.

Az 1980-as éveiben M. G. Magomedov javasolta, hogy a dagesztáni, nagy-kiterjedésű ásatások 6–9. századi leletanyagának azon részét, amely nomád türk vonásokkal rendelkezik, kazárnak tekintsék (MAGOMEDOV 1983, 33). A legnagyobb ásatások a kazárok első fővárosával, Belendzserrel azonosított Verhnyij Csirjurt gorogyiscse közelében zajlottak (35. kép). Itt négy temetőben (közöttük egy halmos) összesen 205 sírt tártak fel, igen eltérő temetkezési szokásokkal: földbe ásott kőládás sírok,¹¹² kurgán alatti kamrasírok (75%),

¹¹² Ilyen vegyes rítusú temetkezések főleg a dagesztáni hegyek lábánál feltárt temetőkre jellemzők, ahol nyomon követhető a helybéli és a betelepült népek szimbiózisa. Az így temetett kazár kori népesség valószínűleg a társadalom legfelsőbb rétegeit alkotta (MAGOMEDOV 1983, 94).

és egyszerű gödörsíros temető,¹¹³ ahol a padmalyos sírok aránya elérte a 16%-ot. Ezt a jelenséget a kutatók a kazár főváros etnikai sokszínűségével magyarázták, bár az utóbbi időben a temetők közötti kronológiai eltérések is hangot kaptak (MAGOMEDOV 1983, 61, 66, 87; PRIHODNYUK 2001, 90–91). A legnagyobb és egyben legjobban közölt temető az említettek között a kurgán alatti kamrasíros. Az ovális vagy négyszög alakú sírkamrák 0,7–1,1 m mélyen folyosókkal összekötve épültek. A bejárataikat nagy kölemez vagy nagy méretű kő takarta. A kamrákban 1–7 váz feküdt háton, fejfelé északkelet vagy északnyugat felé. A gödörsíros és padmalyos temetőket a 6–7. századra, míg a kamrasírost a 7–8. századra datálták. A kamrasírokat a kutatók többsége az alánokkal kapcsolta össze, míg M. G. Magomedov ázsiai eredetüket hangsúlyozta, és a mai Kirgizisztán területén ismert – időben korábbi – Kenkol-kultúra kamrasírjaival való kapcsolatra utalt (MAGOMEDOV 1983, 90–91).

M. G. Magomedov átfogó észak-dagesztáni kutatásainak köszönhetően nagy mennyiségű kazár kori leletanyag került elő. Városias és szezonális településeket és erődítményeket, valamint további temetőket tártak fel, főleg a Tyerek és a Szulak folyók mentén. Vannak közöttük mindössze 30 × 40 m kiterjedésű, jelentős kultúrreteg nélküli szezonális telepek, illetve állandó megtelepedésre utaló több méter vastag kultúrretegű települések is. Némely városban feltártak keresztény templomokat és pogány szentélyeket is. Ezek a városok kereskedelmi, fazekas, aranyműves, fémöntő és fémfeldolgozó központok voltak. Az erődépítészetben a kőfalak mellett az agyagból vert falas erődöket említhetjük helyi jellegzetességként. A telepeken megfigyelt ház/épülettípusok számos variánsa ismert a tapasztott falú jurta alakú változattól az ún. fenyőmintás (*opus spicatum*) és a kavicsos-agyagos kötőanyagú kőfalas építményekig.

A szaltovói kultúrkörrel kapcsolatban az egyik legfontosabb kérdés a dagesztáni kora középkori kerámia. Egy fejlett kerámiaművelésről van szó, amelyre többnyire a korongolt kerámia jellemző. Verhnyij Csirjurt, Andrej-aul és Agacs kala lelőhelyén speciális edényégető kemencéket tártak fel. Az asztali kerámia jól iszapolt agyagból készült és többnyire simított, fé-

¹¹³ A 6–7. századi, szegényes mellékletű sírokat a beléndzseri lakosság szegényebb rétegeihez kapcsolták (PUTINCEVA 1961, 250).

nyezett felületű, néha bevagdalásokkal tagolt. A házikerámia főként szemcsés homokkal soványított, melyhez kerámiázúzalékot és összetört kagylót adtak, de szintén korongon formált. A gömbös testű fazekak felülete besimított, illetve bekarcolt vízszintes vonalakkal, peremük ujjbnyomásokkal, vagy ferde bevagdalásokkal tagolt.

A finomkerámia vonatkozásában alapvetően vörös és szürke színű terméket különböztethetünk meg. A szürkeagyagos kerámia eleinte a 7. században csak a Tyerek és a Szulak folyók közötti területekre volt jellemző. A Kaszpi-tenger menti síkságon és Dagesztán egyéb területein az I. évezred első felében vörös színű kerámiát használtak. Idővel a szürke színű edények kiszorították a vöröseket, amelyek aztán – M. G. Magomedov véleménye szerint – a 8. századtól egész Délkelet Európában innen terjedtek el (MAGOMEDOV 1983, 179). Más kutatók viszont ezt a Tyerek–Szulak-vidéki hun-szavir népesség hagyatékaként értékelték. A. V. Gadlo a Tyerek–Szulak-köz kora középkori kultúráját kívülről bejött, átvett kultúrának tekintette (GADLO 1979, 203). A dagesztáni fényezett kerámia eredetével kapcsolatban kutatók többsége az alán kapcsolatot hangsúlyozta és eredetüket a kaukázusi Albániához kötötte, ahol ez a kerámiafajta az I. évezred második felében már ismert volt (RZAJEV 1964, 18, 75). M. G. Magomedov viszont elutasította ezt az összefüggést, mivel ez a típus formai és arányosság tekintetében eltér az észak kaukázusi alán kerámiától. Ő közelebbi kapcsolatot vélt felfedezni a szaltovói, a volgai és a Duna menti bolgár kerámiával (MAGOMEDOV 1983, 121).

A Verhnyij Csirjurt-i kurgán alatti kamrasírok etnikai értelmezésében a korábban általános alán eredeztetés (V. A. Kuznyecov, V. B. Kovalevszkaja, T. Sz. Konduktorova, G. Sz. Fjodorov, ld. PRIHODNYUK 2001, 91) ellen M. G. Magomedov érvek sorát igyekezett felsorolni. Mindenekelőtt azt, hogy formai szempontból ezek a kamrasírok más típust képviselnek. Verhnyij Csirjurtban többségében csak egy-egy csontváz található a kamrában, míg az alánoknál egyértelműen családi sírboltokról beszélhetünk. Az alán sírok dromoszaira nem jellemző a kő- vagy vályogtéglás betöltés. A rendszer nélkül tájolt alán temetkezésekhez képest itt a dromosz rendszeresen észak–déli irányban fut. Az alánoknál nem található ikerkamrás elrendezés, sem nádkoporsó, sem padló felszórása náddal. Viszont Verhnyij Csirjurt kamrasírfjai nagyon sok elemükben egyeznek a közép-ázsiai kamrasírokkal (MAGOMEDOV

1983, 91). A sok mongoloid jellegű antropológiai vonás és a koponya gyűrűs deformációja Magomedov szerint szintén ázsiai sztyeppi kapcsolatokra utal (MAGOMEDOV 1983, 89). A Verhnyij Csirjurt-i lelőhelykomplexum etnikai értékelése során arra a következtetésre jutott, hogy a leggazdagabb kurgánsírok a kazárokhoz köthetők. A kamrasírokat a kazárok a közép-ázsiai lakoságtól, a fegyvereket és a lószerszámokat viszont a Volga- és Urál-vidék török nyelvű népeitől vették át (MAGOMEDOV 1983, 89–91). A gödörsíros temetőkbe a hun-bolgár népesség utódai temetkeztek, míg a kőládás kripták a helyi és a betelepített etnikumok kapcsolatát tükrözik (MAGOMEDOV 1983, 93–94). A lelőhelyen előkerültek Maurikiosz (582–602), Hérakleiosz (613–616), III. Kónsztantinosz (613–641) közösen vert *solidusai*, illetve másolataik alapján a temető a 7–8. századra keltezhető (MAGOMEDOV 1983, 86–87).

Sz. A. Pletnyova óvatosabban fogalmazott a szaltyiv-majaki kultúra dagesztáni variánsával kapcsolatban. Azt hangsúlyozta, hogy a Tyerek folyótól Derbentig terjedő tengerparti területen a kora középkori Dagesztán tarka etnikai népességében a kazár etnikum csak feltételesen különíthető el régészetiileg. Vagyis az új kazár állam kultúráját nem régészeti, hanem időrendi jegyek alapján lehet elkülöníteni alapvetően, a 7. század második felére – 8. századra keltezhető emléktárgyak alapján (PLETNYOVA 1999, 177). Ebből az következik, hogy a tengermelléki Dagesztán kultúrájának szaltovói variánsként való leírása nem régészeti, hanem történeti-időrendi alapokon nyugszik. Bár 1999-es összefoglalásában már Sz. A. Pletnyova sem számolt a dagesztáni variánssal (PLETNYOVA 1999, 177–187), ugyanakkor bevezetésében a szaltovói kultúrkör jegyeit összefoglaló táblázatában mégis szerepeltette (PLETNYOVA 1999, табл. 1). A szaltovói kultúra dagesztáni variánsának régészeti jegyeivel kapcsolatban V. Je. Fljorova és V. Sz. Fljorov fogalmazott meg alapvető kritikát (FLJOROVA–FLJOROV 2000), mely jól példázza a szaltovói kultúra feltételezett földrajzi variánsainak elkülönítésénél felmerülő régészeti problémákat.

A leggyakoribb érvként említett nyerstégla/vályogtégla építészet valóban elterjedt Dagesztánban (pl. Teng-kala, Nyekraszovszkoje, Szigitminszkoje, Selkovszkoje gorogyiscse), de azok a szaltovói változattól jelentősen eltérnek. A Don mentén vékony, négyzetes, égetetlen téglákat használtak (pl. Szemikarakorszkoje gorogyiscse), míg Dagesztánban a nagy méretű téglák vert agyagból készült rétegekkel váltakoznak. Ráadásul a többi Don menti nyers-

téglás vár (Krasznoje, Muhouderszkoje, Alekszejevskoje) falszerkezete még nagyon kevésbé kutatottak ahhoz, hogy mindenben összehasonlíthatóak legyenek a dagesztániakkal (FLJOROVA–FLJOROV 2000, 138–139), ugyanakkor annyi bizonyos, hogy a vert agyag és a nyerstéglák kombinációja a Don mentén ismeretlen. A várépítésztnél maradványok ma már azt is kijelenthetjük, hogy semmilyen kapcsolat nincs a dagesztáni és a krími variánsok közből épült várai között, amint arra Sz. A. Pletnyova említett táblázata szintén utal. Dagesztán kővárépítészete a Szasszanida Irán hagyatéka, míg a Krímben antik-bizánci eredetű.

A településszerkezet és a háztípusok rokonításával kapcsolatban is komoly problémák merültek fel. Ma már nem fogadhatjuk el komoly érvnek a földfelszíni és félig földbe mélyített házak meglétét, hiszen ez túl általános és jóval tágabb körben is jellemző vonás. A dagesztáni településeken ráadásul nem végeztek nagyobb feltárásokat, a házépítészeti gyengén kutatott, így annak eredete is tisztázatlan. Az Andrej-auli gorogyiscse területéről Sz. A. Pletnyova által idézett földfelszíni négyszögletes alaprajzú házak tipológiailag semmiféle hasonlóságot nem mutatnak a tulajdonképpeni szaltovói, főként a jurta alakú háztípussal (FLJOROV 1996; FLJOROVA–FLJOROV 2000, 139).

Ami a temetőket illeti, a Verhnyij Csirjurt-i kurgán alatti kamrasíros és az agacs-kalai és tarkovi kőlapos-kriptás temetkezések jegyei semmiképpen nem mutatnak szaltovói kapcsolatot. V. Je. Fljorova és V. Sz. Fljorov arra is utalt, hogy időrendi problémák is felmerülnek, hiszen a Verhnyij Csirjurt-i kurgán alatti kamrasíros temető nem későbbi a 7. század végénél, míg a Szeverszkij Donyec mentiek nem korábbiak a 8. század közepénél. Szintén a nyilvánvaló tévedések közé kell sorolni az árkokkal körülvett kurgánok alá való temetkezéseket, melyet Sz. A. Pletnyova Dagesztánnál is feltüntetett (PLETNYOVA 1999, табл. 1. 17. marker), ezek az Alsó-Don menti Szokolovszkaja Balka-horizontban ismertek, Dagesztánban nincsenek a sírt övező árokkeretek a kurgánok alatt.

Valójában az asztali kerámia nyújtana a legkomolyabb alapot a két régió összevetésére. Érdekes, hogy ezt Sz. A. Pletnyova csak a másodlagos jegyek között tárgyalta. A dagesztáni asztali kerámia néhány sajátos formája hasonló, de tételes összevetésük eddig még sem a szaltovói, sem pedig az észak-kaukázusi hasonló leletekkel nem történt meg. Ezt elsősorban a szürke színű, fényezett-besimított kerámiával kapcsolatban lenne igazán fontos elvégezni.

A dagesztáni kazár kori hagyaték szaltovói variánsként való meghatározásának legnagyobb problémája azonban egyértelműen a kronológiai eltérés. Sz. A. Pletnyova ugyanis valójában 8–10. századi, Don menti leleteket vetett össze és időben párhuzamosított 6–7. századi (esetleg 8. század eleje) dagesztáni leletekkel, mely módszertani szempontból nem elfogadható (FLJOROVA–FLJOROV 2000, 140). A feltételezett dagesztáni variáns esetében megfigyelhető az a szakirodalmi tendencia, hogy a kutatók a régészeti leletanyag tételes vizsgálata helyett sietve áttérnek azok történeti interpretációjára. A dagesztáni variáns létét már a Fljorov szerzőpár elemzése előtt is számosan megkérdőjelezték, pl. Ja. A. Fjodorov és G. Sz. Fjodorov is, de A. V. Gadlo szintén kétséget fejezte ki. Véleménye szerint akkor lehetne egy kultúráról beszélni, illetve a legelemibb összekapcsoláshoz is legalább arra lenne szükség, hogy kimutassuk, hogy a 8–10. századi szaltyiv-majaki kultúra a Don–Volga-vidéken megőrizte az észak-dagesztáni terület 6–7. századi kulturális tradícióinak többségét. Ez azonban nem így van. Nincs speciális észak-dagesztáni vonás sem a sztavropoli sztyepp 8–9. századi kultúrájában, sem a Kubány folyó mentén.

Hogy akkor mit találunk az írott források által korai kazár törzsterületnek megjelölt Észak-Dagesztán korabeli leletanyagában? Az elmúlt évtizedekben feltárt leletanyag letelepedett, földműves kultúrák emlékét őrzi: pl. telepek és temetők a Szulak-völgyben, az Andrej-auli gorogyiscse az Aktas folyó mentén, vagy a Kazar-kala gorogyiscse a Jarik-szu folyó mentén – valamennyi összetett, több évszázados rétegzettségű lelőhely, amelyekből hiányzik a szaltovói komponens. A híres Verhnyij Csirjurt-i temető értékelésében pedig a megoldást valószínűleg V. A. Kuznyecov 1961-ben megfogalmazott felvetésének régészeti elemzése adhatná, vagyis az alán kultúra szerepének újragondolása ebben a régióban (FLJOROVA–FLJOROV 2000, 141).

A KRÍMI VARIÁNS ÉS A BIZÁNCI KULTÚRKÖR¹¹⁴

A Bizánchoz való csatlakozás után a Krím-félsziget déli partja mentén a 6. században további gazdasági fellendülés tapasztalható (20–26. *kép*). I. Justinianus parancsára megépítették Alusta és a Gurzuviti erődöket, míg Kherszon közelében Szjujreny, illetve a hegyvidéki részeken Mangup, Inkerman, Eszki-Kermen, Csufut-Kale lelőhelyeken épültek. Az akkori helybéli alán és gót lakosság magas kulturális fejlettségéről tanúskodnak a szuuk-szui típusú sírok leletei. A 6. századi régészeti hagyatéka a félsziget déli részein stabilitásról tanúskodik, a jelentősebb változások a 7. század végétől mutathatók ki. A kazárok feltehetően elfoglalták Boszpor bizánci erődjét (BARANOV 1990, 54) a keleti Krímben, illetve a keleti és központi területeket (ARTAMONOV 1962, 196), a déli partvidéken azonban nincs nyomuk. A kazár sikereket az magyarázza, hogy az arabok elleni kazár szövetség érdekében Bizánc gyakorlatilag lemondott a Krímről, és egy sajátos hatalmi megosztás jött létre a kazárokkal a Krím-félsziget középső része fölött (ld. lentebb), bár a kazár betelepülés mértékéről komoly vita folyik.¹¹⁵ I. A. Baranov szerint a 743–744-es kaukázusi kazár sikerek nyomán erősödött fel a Krímben a kazár terjeszkedés, melynek központja a kazár főseereget is befogadó Szudak lehetett már a 8. század második felétől. I. A. Baranov érvelése szerint mindezt elsősorban a szudaki, tepszenyi, kordon-obai, tyritakei bizánci telepek megszűnése és a szaltovói jellegű leletanyag, elsősorban kerámia feltűnése bizonyítja (BARANOV 1990, 151; BARANOV 1994, 46).¹¹⁶ A Kordon-Oba-, Aj-Foka-, Tau-Kipszak-telepeken feltárt házak méretei jócskán elmaradnak (2,2–2,8 × 2,2–3,4 m, 1 m mélységgel) a korábbi korszakok házméreteitől. Ugyanakkor a 9. század első felében

¹¹⁴ Mivel a Krím-félszigeten való 9. századi korai magyar feltűnésről írott forrás is megemlékezik, ugyanakkor kulturális határzónaként mind történeti, mind pedig régészeti kérdései meglehetősen összetettek, így a feltételezett krími szaltovói variánst részletesebben elemzem.

¹¹⁵ A korábbi kutatás ugyanakkor nemcsak kazár, hanem pl. volga–uráli török-kutrigur, ogur, sőt finnugor néprészek krími beköltözésével is számolt (BARANOV 1990, 151).

¹¹⁶ A feltételezett szaltovói meglepedéssel párhuzamosan, a 8. század első felében érkezett első török népesség nyomai I. A. Baranov véleménye szerint Szuuk-Koba, Citrdaz, Karabi-jajla stb. barlangi lelőhelyeken figyelhetők meg a középső hegyi Krímben, ahol a kultúrrétegek vastagsága gyakran az 1 métert is meghaladja (BARANOV 1990, 151).

már feltűntek a bizánci építészeti hatást mutató, kötőanyag nélkül készült ún. „fenyőág mintában” rakott kövekből épült, 2,5–5 × 3,5–8,1 méterig terjedő alapterületű házak is (BARANOV 1990, 46–53). Noha ezek a krími „kazárok” a Kaganátus alattvalói voltak, viszonylagos függetlenséget élveztek, sőt néha a központi hatalommal szemben is ellenállást mutattak, de ennek fejében a Krím-félszigetért Bizánccal folytatott harc biztos támaszai voltak.

Az A. I. Baranov által fent vázolt elképzelést ma a kutatók döntő többsége osztja, ugyanakkor a néhány száz krími kazár kori lelőhely és szórványlelet alapján a migrációt kiváltó ok és a betelepülés mértékének kérdése időről időre komoly vitákat vált ki (ZINYKO–PONOMARJOV 2009, 64–72, 76–82). A. L. Jakobszon véleménye szerint a 8. század legvégén – 9. század elején főleg a Krím-félsziget keleti, délkeleti tengerparti részén a Kazár Kaganátusból az azovi régió keresztül kazár nyomásra bevándorló bolgár törzsek tűntek fel. Erre elsősorban a régió kazár és bizánci fennhatóságának meggyengülése adott lehetőséget (JAKOBSZON 1958, 497–500; JAKOBSZON 1973, 35–37; JAKOBSZON 1973a, 132–136). A. V. Gadlo nem értett egyet ezzel a nézettel. Szerinte nincs szó politikai vákuumról, a keleti Krím betelepülése és felvirágzása a kazár politikának köszönhető. Üdvözölte ugyanakkor A. L. Jakobszon azon véleményét, mely szerint ebben a periódusban a keleti Krím, illetve az azovi régió egy kulturális-gazdasági egységet alkotott. A bolgárok megjelenését a Krím-ben A. V. Gadlo szintén a 8–9. század fordulójára tette (GADLO 1968, 79; GADLO 1980, 144; GADLO 1991, 100). Ezt a véleményt osztotta D. L. Talisz is, jóllehet szerinte ezzel a beköltözéssel más népcsoportok is érkezhettek, többek között szláv elemek is (TALISZ 1973, 231; TALISZ 1974, 93–96). M. I. Artamonov úgy vélte, hogy a tárgyalt beköltözés a Kazár Kaganátus népeinél már a 8. századtól megfigyelhető letelepedési folyamatokkal áll összefüggésben, a Krím-félsziget egyes részeit pedig a Kazár Kaganátus részének tartotta (ARTAMONOV 2002, 336–339). I. I. Ljapuskin hasonlóan vélekedett, egy kulturális egységbe sorolta a keleti Krímet a Tamany-félszigettel, az azovi régióval és a Don menti területek 8–9. századi hagyatékával (LJAPUSKIN 1941, 226). V. F. Gajdukevics szerint ún. „greko-szarmata” lakosság élt a Krím keleti részében a 8–9. században, mely új néprészekkel, köztük szlávokkal keveredett (GAJDUKEVICHS 1952, 134).

I. A. Baranov két periódust különített el a Krím-félsziget kazár kori történetében: a 7. század végétől a 8. század közepéig, illetve a 8. század közepétől

a 10. század közepéig. Az első hullámot a türk onogurokhoz, a másodikat a „volgai bolgár kutrigrókokhoz” kapcsolta, akikkel Volga–Urál-vidéki török, valamint ugor-magyar népcsoportok is beszivárogtak (BARANOV 1989, 170–171; BARANOV 1990, 151), de ezt a véleményét sok kutató nem osztotta. Sz. A. Pletnyova a 7. század végétől számolt az első bolgár népcsoportok feltűnésével a Krím-félszigeten (PLETNYOVA 1991, 101; PLETNYOVA 1997, 39), bár a nagyobb tömegüket a 8–9. század fordulójára keltezte (PLETNYOVA 2000, 154–155). A. I. Ajbabin véleménye szerint a bolgár törzsek második hulláma a 722–737 közötti intenzív kazár–arab háborúk időszakában települt be, bár az első bevándorlók feltűnését ő is a 7-8. század fordulójára keltezte (AJBABIN 1999, 194, 200; AJBABIN 2003, 56–57). Az említett háborúban elszenvedett kazár vereségek hatásával magyarázta nagy néptömegek feltűnését a Krímben A. Ju. Vinogradov és A. V. Komar (VINOGRADOV–KOMAR 2005, 46). Ju. M. Mogaricsev véleménye szerint a bolgár törzsek 750–760 körül érkeztek, mely bevándorlás kazár és bizánci kontroll alatt mellett ment végbe és a Krím-félsziget akkor lakatlan területeit érintette (MOGARICSEV 2004, 167–168; MOGARICSEV 2005, 238). V. V. Majko periodizációja szerint jól elkülöníthető a 7. század második fele – 8. század első felének hagyatéka és a 8. század második fele – 10. század első felének emlékei. A korábbi az onogur – korai bolgár népességhez, az utóbbi a szaltovói kultúrkör hordozóihoz köthető (MAJKO 1998; MAJKO 2002b, 148).

Összefoglalva jól látható, hogy a 8. század közepén – második felében való bevándorlással a kutatók nagyobbik része egyetért, ugyanakkor az ezt megelőző, a 7. század második felétől keltezett korai fázis elkülönítését számos kritika érte (SZAZANOV–MOGARICSEV 2006). Egy meglehetősen új elmélettel lépett fel az utóbbi időben Sz. B. Szorocsan. Ő egyrészt elfogadta, hogy a 8. században bolgárok tűntek fel Boszpor környékén, utánuk pedig a szaltovói kultúrkör hordozói, ugyanakkor más oldalról elutasította a szaltovói kultúra krími (korai bolgár) variánsának téziséét. Véleménye szerint fontos, sőt fontosabb a bizánci (kulturális) elemek jelenléte.¹¹⁷ A szaltovói elemek megléte itt

¹¹⁷ Erről részletesen ld. SULC 1957, 154–155; PLETNYOVA 1967, 7; PLETNYOVA 1976, 43, 76; ROMANCSUK 1983, 120.

pusztán másodlagos jelentőségű, illetve ebben a kultúrában nem figyelhető meg, különíthető el konkrét etnikai tartalom (SZOROCSAN 2005, 449). Ehhez hasonló, bár nem ennyire kategorikusan megfogalmazott vélemény már ismert korábbiakról is. V. Je. Rudakov, aki már 1979-ben úgy vélte, hogy a Krím kisebb régióinak leletanyagát áttekintve inkább beszélhetünk a helyi lakosság kultúrájának változásáról – továbbra is erős bizánci befolyással –, mint a szaltyiv-majaki kultúra krími lokális variánsáról (RUDAKOV 1979, 109–110).

A Boszpor és környékének lokalizálásával kapcsolatos vita újjáéledése ismét felvetette a kazár–bizánci kapcsolatok krími vonatkozásának kérdéseit. A legutóbbi időkhöz általánosan elfogadott volt az a nézet, mely szerint a Krím-félsziget keleti része a 7-8. század fordulójától, vagy kicsit később a Kazár Kaganátus fennhatósága alá került (FRONDZSULO 1975, 476; PLETNYOVA 1976, 24; BARANOV 1988, 11; AJBABIN–GERCEN–HRAPUNOV 1993, 216). Az utóbbi években azonban egyre gyakrabban vetődik fel a kondomínium koncepció a kazár–bizánci kapcsolatok krími vonatkozásában, mely szerint ezekben a kapcsolatokban egyszerre megfér a konfliktus és az együttműködés. Boszpor esetében is felmerült a közös hatalomgyakorlás a Kaganátus és a Birodalom között, annak nem csak az európai, hanem a tamanyi oldalán is (NAUMENKO 2001, 346, 350; SZOROCSAN 2002, 522; SZOROCSAN 2005, 448; CSHAJDZE 2005, 358; ALEKSZEJENKO 2005, 5).

A betelepülő népesség régészeti hagyatékának topográfiai elhelyezkedésével kapcsolatban általánosan elfogadott az a nézet, amely szerint a jövevények a lakatlan területeket, köztük az ókori romvárosokat népesítették be. I. A. Baranov véleménye szerint az autochton népesség hiánya volt az oka, hogy kezdetben a Középső- és Keleti-Krímet foglalták el a betelepülők, majd innen kiindulva később más területeket is (BARANOV 1977, 2–3). A topográfiai elemzés egyértelműen megerősíteni látszik, hogy a „szaltovói” eredetű népesség a Kercs-félszigeten koncentrált. Ez a helyi népesség hiányának, másrészt a klimatikus és természetföldrajzi körülményeknek volt köszönhető, és megfelelt a nagyállattartó, földművelő bolgár-török lakosság gazdálkodási igényeinek (KRASZILNYIKOV 1981, 122). A D. L. Talisz és A. V. Gadlo által publikált terepbejárás eredményeket összefoglaló topográfiai térképek alapján 26 ilyen lelőhelyről van tudomásunk (BARANOV 1981, рис. 1; BARANOV 1990, рис. 1; AJBABIN 1999, рис. 78; PLETNYOVA 2000,

рис. 104), ugyanakkor már V. V. Veszelov felhívta a figyelmet, hogy mintegy 200 olyan lelőhelyet ismerünk, ahol az antik romok között egy-egy 8–10. századi szaltovói jellegű kerámiatöredék került elő (VESZELOV 2005). V. Ny. Zinyko kutatásai ennek számát jelentősen megnövelték, pl. csak a Tobecsik és Csurbas tavak közötti mintegy 70 km-nyi területről több mint 50 szaltovói jellegű lelőhelyet/leletet közöltek (SCHOLL–ZINYKO 1999). Jelentős számban kerültek elő újabban hasonló leletek az azovi partvidéken is, pl. az Opuk hegyen és környékén (MASZLENNIKOV 1987, 368–369; MASZLENNIKOV 1992, 167; MASZLENNIKOV–MOKROUSZOV–SZAZANOV 1999, 394; GOLENKO 1994, 77–79; ZINYKO–PONOMARJOV 2009, 77).

A keleti Krím, elsősorban a Kercs-félsziget 8–10. századi leletei két földrajzi zónában csoportosulnak. Egyrészt a tengerpart mentén, másrészt a belső, sztyeppi jellegű területeken, a folyók mentén, de mindkét régióban megtelepültek az antik városok területén.¹¹⁸ Ugyanezt írta le Ja. M. Paromov a Tamany-félsziget esetében is, ahol az összesen 18 szaltovói jellegű lelőhelyből 16-ot figyeltek meg antik romokon (PAROMOV 1989, 72–73; PAROMOV 2003, 161). Az effektív gazdálkodásra alkalmas területeken hamar megfigyelhető a népességszám radikális emelkedése (ZINYKO–PONOMARJOV 2000, рис. 1; PONOMARJOV 2003, 266, рис. 1), ráadásul a tengerpart mentén mindenhol figyelembe kell vennünk a régészeti hagyaték intenzív pusztulását. A Kercs-félszigeten, Boszpor mellett, a Tyiritake gorogyiscse (ZINYKO–PONOMARJOV 2009), a nymphaioni temető (ZINYKO–PONOMARJOV 2000, 189; GRACS 1999, 43, 45–46, 49, 64, 69–70, 97, 99–100, 181; NOVOSZELOVA 2003, 170–171) említhető ebből a periódusból, mint kiemelkedően fontos lelőhely.

A részletesen közölt tyiritakei telep alapján a következőket állapíthatjuk meg (ZINYKO–PONOMARJOV 2009, 78): a V. F. Gajdukevics által 1937-ben megkezdett ásatások eredményeként három építési fázis különíthető el (GAJDUKEVICS 1952, 101, рис. 122–123). Az első építési periódus a 8. század közepe – 9. század közepe közé datálható, mely a lelőhely északnyugati felében fordult elő, és 5 épület jellegű objektum sorolható ide (AJBABIN 1999, 190; SZOROCSAN 2005, 409). A második fázis a 9. század közepétől keltezhető

¹¹⁸ Pl. Karasznaja Gorka (ZINYKO–PONOMARJOV–BEJLIN 2007, 296, 298, 300).

a 10. század közepéig, amikor a szaltovói jellegű leletanyag a már teljes egykori antik romváros területén előfordul, amint ezt Phanagoria és Tmutarakany esetében is megfigyelték, bár jóval kisebb koncentrációban (KOBILINA 1963, рис. 37, 2; KOBILINA 1978, рис. 1; BOGOSZLOVSKAJA–BOGOSZLOVSKIJ 1992, 9; PLETNYOVA 2000, рис. 103; SZOROCSAN 2005, 405). Az egy-, illetve kétszattatú, látszólag rendszertelenül elhelyezkedő építmények tájolása ÉNy–DK, illetve ÉK–DNy, amint ez valamennyi Kercs-félszigeti szaltovói jellegű lelőhelyen megfigyelhető (GADLO 1968, 79; GADLO 1969, рис. 1). I. A. Baranov véleménye szerint az építmények közötti nagyobb távolságok a tanyaszerű gazdasági udvar kialakításával függhettek össze (BARANOV 1990, 52), ezt azonban még nem sikerült megerősíteni.

Az egy-, illetve kéthelyiséges lakóépületek kétségkívül bizánci hatásnak tekinthetők a helyi 8–10. századi hagyatékban (BARANOV 1990, 52; PLETNYOVA 1991, 101). A. I. Baranov világosan meghatározta a nomádok feltűnéséhez köthető építészeti elemeket is, úgymint a kemencék és nyílt tűzhelyek, a több bejárat, illetve a „fenyőág” mintájú (*opus spicatum*) falazási technika (BARANOV 1990, 52). E technikával kapcsolatban még manapság is általánosan elfogadott az a nézet, hogy a kazárok révén tűnt fel a Krímben és keleti-kaukázusi eredetű jelenség (PLETNYOVA 1967, 49; PLETNYOVA 1991, 104; BARANOV 1990, 45; AJBABIN 1999, 189). Korábban az antik eredet mellett is érveltek (BABENCSIKOV 1958, 96; FRONDSZULO 1968, 121). A. Sz. Baskirov mutatott rá e jelenség antiszeizmikus összefüggéseire, magyarázatára (BASKIROV 1948, 373), így az utóbbi években ezt a jegyet már a kutatók egy része nem sorolja a szaltovói-kazár eredetű krími jelenségek közé, inkább csak időrendi markerként tartják számon (SZOROCSAN 2005, 450; CSHAJDZE 2007, 11).

Az építési technika mellett a háztartási gödrök, tűzhelyek és kerítések adnak sok információt az egykori népesség gazdálkodásával kapcsolatban. A gödrök kaotikus elrendezést mutatnak, de alapvetően a házak között helyezkednek el és elsősorban gabona tárolására szolgáltak, amint ezt pl. Gerojevka-3, Gerojevka-6 és Ptaskino (GADLO 1969, рис. 1; GADLO 1980, рис. 1) lelőhelyeken megfigyelték. A gabonatermesztéses földműveléshez kapákat és sarlókat használtak, ilyeneket pl. Gerojevka-3 (GADLO 1969, рис. 4r), Zavetnoje (PONOMARJEV 2003, рис. 9. 2), valamint a Tepszeny gorogyisce és Tau-Kipcsak (BABENCSIKOV 1958, рис. 10, 3; BARANOV 1990, рис. 24,

1–3, 5) lelőhelyeken is megfigyeltek. Az állattartás sem játszott alárendelt szerepet e korszak gazdaságában, melyről elsősorban az állatcsontleletek elemzése kapcsán nyerhetünk képet. Tyritake lelőhelyén az állatcsontok aránya 7,6% ló, 48,2% szarvasmarha, 5,5% juh, 1,7% kecske, 5,9% sertés volt (ZINYKO–PONOMARJOV 2009, 1. melléklet), de ez az arány lelőhelyenként jelentősen eltér. I. A. Baranov véleménye szerint az állatállomány összetétele családonként eltérő lehetett (BARANOV 1990, 79). A halászat is kiemelkedő jelentőségű volt a vas- és bronzhorgok, csont hálónehézekek, valamint a hal- és delfincsontok alapján (ZINYKO–PONOMARJOV 2009, 79).

A feltárt vasleletek és salakanyagok kémiai vizsgálata alapján egyértelmű, hogy ebben a korszakban is használták a krími vaslelőhelyeket, és a félkész termékek jóval szélesebb körben is előfordultak (FRONDZSULO 1968, 129; FRONDZSULO 1968a, 145; TALISZ 1969, 233; BIRJUKOV 1959, 211). A vaskohászat mellett a kerámiakészítés műhelyeit is sikerült már elkülöníteni (23–26. kép). Ezek helyi alapanyagokból készítették változatos formakincsű kerámiákat (PONOMARJOV 2003a), de a lelőhelyeken import edények is előfordulnak.

A kereskedelmi kapcsolatokra szintén a kerámialeletekből következtethetünk, melyek alapján a Krím szoros kontaktusban volt az azovi és alsó-doni régióval (TORTYIKA 2006, 285). Ez valószínűleg a borszállítással függhetett össze. A kereskedelmi kapcsolatok vizsgálatát megnehezíti, hogy szinte alig vannak pénzleletek, mindössze egy-két szórványos bizánci vagy kúfikus feliratú veret áll rendelkezésünkre (JAKOBSZON 1958, 477; KROPOTKIN 1961, 174; KROPOTKIN 1962, № 205; SZIDORENKO 2002, 437; SZIDORENKO 2005, 241–242).

Hasonlóan kevés lelet áll rendelkezésünkre a keleti Krím területéről a rendkívül összetett temetkezési szokások elemzéséhez, melyeket eddig 22 temetőből ismerünk a Kercs-félszigetről (PONOMARJOV 2002, 81). Gyakran fordulnak elő kőkereteléses és egyszerű gödörsírok együtt, birituális temetőként. A 9. század második felére – 10. század első felére keltezhető Eltyigen nevű temető esetében világosan elkülöníthető volt, hogy a kőpakolásos sírokba keresztény rítus szerint, míg az egyszerű sírgödörökbe pogány rítus szerint temetkeztek. Ez utóbbiban a rituális halottbolygatás nyomait is megfigyelték (PONOMARJOV 2004). A betelepülő bolgár-török lakosság jelentős része már a 8. században felvette a kereszténységet és kőkereteléses sírokba temetkezett, gyakran már mellékletek nélkül, kereszttek azonban előfordul-

nak (AJBABIN 1993, 222), bár néha lovas amulettekkel együtt (BARANOV 1990, рис. 56, 19–20). A. I. Ajbabin jól tudta keltezni ezeket a sírokat is (AJBABIN 1993, 128, табл. 2; AJBABIN 1999, tabl. XXXII). Ezek alapján felvetődött, hogy az itt eltemetettek világképe szinkretikus volt (MAJKO 2001, 39–45; PONOMARJOV 2004, 462). Rendkívül érdekesek azok a sírok közötti objektumok, amelyekben együtt fordulnak elő emberi és állati csontok. Ezek szinte az egész Krím területéről ismertek (MARTI 1941, 32; ZINYKO–PONOMARJOV 2009, 81–82).

Az egyik legvitatottabb kérdés a szaltovói kultúrkör hagyatékának eltűnése a Krím-félszigeten (*vv. 21–22. kép*). A. L. Jakobszon szerint ez a 9–10. század fordulóján következett be, amikor a besenyők benyomultak ide (JAKOBSZON 1964, 53; JAKOBSZON 1973, 54, 56). E véleményhez A. V. Gadlo (GADLO 1994, 35), M. A. Frondzsulo (FRONDZSULO 1974, 145–146) és Sz. A. Pletnyova is csatlakozott (PLETNYOVA 1976, 65; továbbá MAKAROVA 1982, 99; SZOROCSAN 1995, 119–120). Ezzel a kronológiával alapvetően egyetértett V. V. Kropotkin is, ugyanakkor megjegyezte, hogy az írott forrásokból nem rajzolódik ki tömeges besenyő beköltözés (KROPOTKIN 1958, 217–218). A. I. Baranov ebben a folyamatban azon bizánci érdek aktivizálódását látta, amely vissza akarta szerezni a 10. század második felében a teljes Krím fölötti uralmat (BARANOV 1993, 143). I. I. Ljapuskin egy nagyobb, bár nem teljesen világosan meghatározott politikai eseménnyel hozta összefüggésbe a keleti Krím népességének jelentős csökkenését a 10. század második felében (LJAPUSKIN 1958b, 148). K. Zukerman a magyarok elődeinek krími feltűnésével magyarázta ezt a jelenséget, mely kb. a 860-as évek vége és 873 között mehetett végbe (ZUCKERMAN 1997, 91; ZUCKERMAN 1998, 676–677). Ez utóbbi elképzelést éles kritika érte (MAJKO 1999, 41; MOCJA 2004, 278) és kérdéses, hogy mindez az akkorra már letelepedett lakosságot mennyiben érinthette. Az utóbbi években felmerült egy másik politikai ok is, nevezetesen a 930-as évek bizánci–kazár konfliktusa a Krímben (GOLB–PRICAK 1997, 147–148; MAJKO 1999, 40–45; MAJKO 2005, 96–102; AJBABIN 1999, 222, 227; NAUMNEKO 2001, 354; PONOMARJOV 2003, 273; ZINYKO–PONOMARJOV 2005, 417; GOLENKO–DZSANOV 2002, 78).

A Krím-félsziget szaltovói jellegű leleteinek időrendjéről összefoglalóan

A napjainkban legelfogadottabb kronológia (21–22. kép) szerint a szaltovói időszak *első szakaszát* (melyet gyakran a szakirodalomban korai bolgár korszaknak is neveznek) alapjában véve nem lehet a 7. század közepénél – 8. század első felénél korábbra datálni. Ide tartoznak Szudak, Boszpor és Morszkoje lelőhelyek lakóépületei (20. kép). Nem zárható ki, hogy ehhez a periódushoz tartozik néhány, a krími hegyek előhegyi zónájában (Tau-Kipcsak település korai szakasza) és a Kercs-félszigeten elszórt település (pl. Gerojevszkoje). A 7. század közepétől kezdve lehet nyomon követni a Krím sztyeppi területének kora középkori nomád temetkezéseit is, de a legkorábbi periódus pontos időrendje még tisztázásra szorul.

A Krím-félsziget szaltovói időszakának *második szakaszát* hagyományosan a 8. század közepe – 9. század első fele közé keltezhetjük. Ennek alsó kronológiai határát elég jól meg lehet határozni a gazdag numizmatikai anyag segítségével. Elsősorban III. León (717–741), V. Kónsztantinosz (741–775) és IV. León (775–780) bizánci császárok *solidusai* jelentik ennek a horizontnak az időrendi kereteit. Arab érméket is ismerünk ebből az időszakból, elsősorban Tepszenyből, ahol nagyszámú arab érme került elő a 8. század közepe és a 9. század eleje közti időszakból. A második periódus alsó időhatárát jelentő anyagban a különböző szaltovói kapcsolatrendszerű csatok is megtalálhatók. Legnagyobb számban a szudaki temetőből és településről, valamint a tepszenyi temetőkből és a város kultúrrétegéből ismertek, amelyeket A. I. Ajbabin és O. Komar elemzett. Már szinte axiómává vált a krími kazár kutatásban, hogy ennek a periódusnak a felső határát az ún. magas nyakú, lapos fülű kancsók és a fehér színű mázas import bizánci kerámia eltűnéséhez lehet kötni. A konyhai edénykészletek összetételét áttekintve azt lehet mondani, hogy néhány igen hosszú életű lelőhelyen ezek között inkább az archaikus formák dominálnak. Kevesbé észrevehető és jellemző olyan standardizáció, mint a későbbi periódusokban.

Jelentős probléma a krími kazár kutatásban, hogy meglehetősen kevés lelőhelyen sikerült jól elkülöníteni és megfigyelni ezt a horizontot. Szudak kikötőjénél, valamint Tepszeny esetében ez biztosan sikerült. Néhány továb-

bi telepen egyes lakó- és kultikus épületek átépítésének idejét szűkebb időre lehet keltezni a 9. század közepe előtt. E körbe néhány zárt leletegyüttes is besorolható. A Kerics-félsziget egyes lelőhelyén ugyanakkor szintén sikerült egyértelműen elkülöníteni ezt a periódust.

A Krím szaltovói időszakának *harmadik periódusába* tartozik a legnagyobb számú lelet és lelőhely. A félsziget szaltovói lelőhelyeinek pusztulási rétegeiből nagy mennyiségben kerültek elő bizánci pénzek, már a 8. század közepétől is. Ezek elsősorban VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz (társcsászárként 908–945, egyeduralkodóként 945–959) és fia II. Rómanosz (959–963) bizánci császárok érméi. Szudakban 10 darab bronz és arany érme került elő, melyek közül hat kherszoni eredetű veret. A kericsi Keresztelő Szent János templom feltárásán 1963-ban került elő egy ezekhez tipológiailag közel álló, de nagyon rossz megtartású érme. Szintén Kericsből ismerünk egy kherszoni verésű I. Rómanosz (920–944) érmét. A harmadik periódusban a kerámiaanyagban a fekete-tengeri *amphorák*, és a jó minőségű konyhai edények dominálnak, miközben teljességgel hiányoznak a délebbi, bizánci eredetű *amphorák*, melyek a 10. század negyvenes éveinél korábban nem jelentek meg a félszigeten. A harmadik periódus lelőhelyein megtaláljuk a keresztény térítés legmarkánsabb, régészetileg is azonosítható emlékeit.

AZ ALSÓ-VOLGA MENTI VARIÁNS ÉS ITIL KÉRDÉSE

Az Alsó-Volga mentén feltételezett szaltovói variáns tézise valójában pusztán az egykori kazár főváros, Itil történeti forrásokon alapuló lokalizálására épült. Az utóbbi években többször is olyan hírek láttak napvilágot – főként az interneten –, hogy orosz régészek megtalálták a kazár főváros, Itil maradványait (*30. kép*).¹¹⁹ Ez a lelőhely a Volga deltájának központi részén, a Sztaraja Volga ág (Birjul') jobb partján található, 43 km-re délre Asztrahánytól. A Szamoszgyelka falu mellől (Asztrahányi terület, Kamizjaki járás) ismert lelőhelyet azzal a 12–14. században virágzó Szakszinnal azonosítják, amely az Arany Horda időszakában is fennállt (VASZILJEV–GRECSKINA–

¹¹⁹ Pl. <http://www.lechaim.ru/ARHIV/174/VZR/a02.htm>.

ZILIVINSZKAJA 2003). A kutatás jelenlegi állása szerint a lelőhelyen három korszakból ismert eddig megtelepülés, elkülönítették a 9–10. századi kazár, a 11–12. századi premongol és a 13–14. századi Arany Horda-időszakot. A 12. században Abu Hámid al-Garnáti által a Volga deltában említett *Szakszin*, illetve az 1254-ben Rubruk által említett *Szummerkent* valószínűleg azonos a tárgyalt Szamoszgyelka melletti lelőhellyel, melyet V. L. Jegorov is említ az Arany Horda történeti geográfiájáról írt munkájában (JEGOROV 1985, 118). Az 1989-ben a helyi iskola történelemtanára által gyűjtött felszíni leletek alapján 1990–1995 között Sz. A. Kotyenko kezdte meg a terepbejárások mellett a lelőhely régészeti feltárását is, megállapítva a gorogyicse földrajzi kiterjedését is.

A terepbejárásokon talált 9–10. századi cserepek alapján feltételezett kazár réteg miatt 2000-tól a lelőhely feltárása belekerült az Oroszországi Nemzetközi Zsidó Kongresszus által finanszírozott Kazár-projekt kutatási tervbe. Az ásások jelenleg E. D. Zilivinszkaja moszkvai és D. V. Vasziljev asztraháni régészek vezetésével folynak a lelőhely szigetre eső részén. 2000–2009 között a gorogyicse központi részét kutatták, majd 2006-tól a déli, 2010-től az északnyugati lejtőit. 2005-ben nagy felbontású légi fotó készült, amely alapján egyértelmű, hogy középen helyezkedik el az égetett téglából készült háromszög alakú vár (350 × 350 × 120 m). A váron belül legvastagabb a kultúrréteg, itt eléri a 3 m-t. A sok téглаépület alapján a kutatók valószínűsítették, hogy egy nagy méretű kazár kori téглаerőd volt itt a 8–9. században, melynek tégláit a későbbi korokban is felhasználták. A kazár korinak tartott rétegben egyrészt jurta alakú földbe mélyített házakat tártak fel oszlopszerkezetes tetővel és tapasztott falakkal, illetve négyzetes alaprajzú vesszőfontú, náddal fedett építményeket (VASZILJEV–JERMILOV 2007, 120–131). Sz. A. Pletnyova volt az első, aki 1999-ben úgy vélte, hogy a tárgyalt lelőhely Itil-lel azonosítható (PLETNYOVA 1999, 193–194), mely véleményhez később V. Ja Petruhin (PETRUHIN 2006, 22–23), illetve E. D. Zilivinszkaja és D. V. Vasziljev is csatlakozott (ZILIVINSZKAJA–VASZILJEV 2008, 224–226). Ennek bizonyítására a következő érveket hozták fel: a lelőhely a Volga deltájában található egy szigeten. A feltárt vár komoly státuszú városra, hatalmi központra utal, főként, ha elfogadjuk a feltevést, mely szerint a téглаépítkezés kagáni monopólium volt. A jurta alakú építmények jól ismertek a Kazár Kaganátus

más lelőhelyeiről, illetve az ezekben a rétegekben talált kerámia szintén ismert a korszak hagyatékában. A település kazár kori eredetét megerősíteni látszanak az első, részleteiben még nem közölt radiokarbon adatok is (ZILIVINSZKAJA–VASZILJEV 2008, 226).

Mindezek ellenére a fenti azonosítást még igen sok kérdés övezi és a kutatók többsége kritikával fogadta. Elsősorban azért, mert a Volga ezen szakaszának tágabb térségében nemhogy szaltovói, de kazár kori leletanyagot is csak elvétve ismerünk (AFANASZJEV 2001, 45; AFANASZJEV 2009, 408). Továbbá az eddigi feltárások nyomán a forrásokban szereplő zsinagógákkal, mecsetekkel, keresztény templomokkal, csatornázott utcákkal leírt városnak egyelőre semmi nyoma nincs.

A SZALTYIV-MAJAKI KULTÚRA RÉGÉSZETI MEGHATÁROZÁSA

A KAMRASÍROS TEMETŐK JELLEMZÉSE

A Verhnyij Szaltyiv-i temető

Az első lelőhely a Verhnyij Szaltyiv-i temető volt (1, 12, 6–8. kép), mely a kultúra névadója és egyben az erdős sztyeppi kamrasíros temetők etalonja napjainkig. Kutatása 1900-ban kezdődött V. A. Babenko helyi tanító vezetésével, és tart napjainkig, amikor már I–V. számozású temetőrészeket különít el a kutatás, bár valószínűleg egy hatalmas temetőről van szó. A sírok a Szeverszkij Donyec magaspartján fekszenek, vízmosások szabdalta mélyedésekben. Felszíni sírjelölésre utaló nyomot eddig nem találtak. A becslések szerint V. A. Babenko 1911-ig kb. 200 kamrasírt tárt fel, majd 1911–1915 között még kb. 100-at. Módszerei, illetve dokumentációjának hiányossága miatt a hivatalos régészeti szervek többször is figyelmeztették, végül 1915-ben meg is vonták tőle az ásatási engedélyt. Vannak adatok arra vonatkozóan, hogy 1917 után ellenőrzés nélkül még évekig folytatta a munkát, a hiányos dokumentáció miatt azonban az általa feltárt 350–400 sír anyaga – melynek nagy részét az Állami Ermitázs Múzeumban őrzik – gyakorlatilag használhatatlan. Ebből az időszakból valójában csak a Makarenko által 1905-ben, illetve a Fjodorovszkij által 1911-ben feltárt 11 sír anyaga nyújt támpontot, illetve fennmaradt egy áttekinthető térkép a különböző évek ásatási helyszíneinek összefoglalásával. A II. világháború után ukrán régészek folytatták a munkát: Sz. A. Szemjonov-Zuser, D. T. Berezovec és V. K. Mihejev, a Szovjetunió felbomlása után pedig V. V. Koloda és főként V. Sz. Akszjonov neve említhető. A becslések szerint napjainkra már több mint 1000 sír került feltárássra (11. kép), azonban ezeknek mindössze töredéke közölt. Az újabb leletanyag nem mutat nagy változottságot a több mint 100 éve feltárt első sírokhoz képest.

Majackoje gorogyiscse

1890-ben, vagyis röviddel a Verhnyij Szaltyiv-i temetőét megelőzően kezdődtek a munkálatok a Majackoje gorogyiscsénél (9. kép), Gyivnogorje falu mellett a Tyihaja Szoszna doni torkolatánál. Itt mindössze három szezomban folytak a munkálatok, majd csak 1975–1982-ben folytatták a rendszeres kutatást a szovjet–magyar régészeti expedíció keretében, melyhez 1978-ban a bolgárok is csatlakoztak. 1906-ban, 1908-ban és 1909-ben A. I. Miljutyin vezetésével folytak a munkálatok, akitől a kultúra kettős elnevezése ered, mivel kimutatta a hasonlóságot a Verhnyij Szaltyiv-i temetővel, bár ez utóbbi mellékletben jóval gazdagabb. 2008 óta V. A. Szarapulkin vezetésével a Belgorodi és a Voronyezsi Állami Egyetem expedíciója folytatta a munkát, elsősorban a kővár közelében fekvő temető feltárását. A környezetéből mintegy 50 m-re kiemelkedő mészkőplató keleti, vízmosás szabdalta lejtőjén fekszik a temető, kiterjedése kb. 300×100 m, melyből eddig közel 2500 m^2 -t tártak fel 120 kamrasírral, mely a feltételezett teljes kiterjedés kb. 10%-a. V. Sz. Fljorov vezetésével folyt a munka, melyben részt vett Je. V. Fljorova, R. Sz. Rasev, V. K. Mihejev, A. G. Atavin, T. Sz. Konduktorova, Erdélyi István és Kovács László. A leletanyagot teljes egészében publikálták, mely megerősítette a lelőhelykomplexum keltezését a 9. század utolsó harmadától kezdődően.

Dmitrijevka gorogyiscse és környezete

A harmadik, szintén etalonnak számító kamrasíros temető a dmitrijevkai (10. kép) (PLETNYOVA 1989). A lelőhely 50 km-re északra található Verhnyij Szaltyivtól, a Korocsa folyó völgyében. A temető feltártsága a jelenleg ismert 152 kamrasír alapján kb. 20%-ra tehető. Az ásátások 1951-ben kezdődtek I. I. Ljapuskin vezetésével, amikor a gorogyiscse kutatása kapcsán véletlenül előke-rült az első kamrasír. Sz. A. Pletnyova adott nevet a lelőhelynek, melyet 1957 és 1973 között ásott V. Sz. Fljorov, T. Sz. Konduktorova és T. A. Makarova közreműködésével összesen 11 szezomban és 3000 m^2 -en. 2004 óta V. A. Szarapulkin vezetésével a Belgorodi Állami Egyetem expedíciója folytatta a munkát. Eddig 14 kamrasírt és egy kamra nélküli dromoszt tártak fel. A sírmező nagyobb

területre terjed ki, mint a Verhnyij Szaltyiv-i temető. Az ott megfigyelt soros elrendezés itt nincs meg. A temetkezések csoportos elhelyezkedése a jellemző, csoportonként kb. 35 sírral. A kamrasírok között ugyanakkor itt figyeltek meg először halotti áldozati gödröket, vagy a tor maradványaira utaló objektumokat.¹²⁰ A leletanyagról elmondható, hogy a két névadó lelőhelynél jóval szerényebb. Időrendileg legkorábbi fázisa a 8. század második felére, újabban inkább a végére keltezhető (KOMAR 1999).¹²¹

A dmitrijevkai lelőhely tágabb környezetében több kisebb kamrasíros temetőt ismerünk (AFANASZJEV 1987), melyek között első helyen a jutanovkai lelőhelyet említhetjük. A temetőt 1930-ban fedezte fel Gyenyiszenko, majd 1973-ban tárt fel itt néhány tucat sírt Sz. A. Pletnyova, később pedig A. G. Nyikolajenko folytatta a munkát 1977-ben. A feltárt leletanyag alapján a szaltovói kultúra korábbi horizontjába tartozik a lelőhely: a 8. század második felére – 9. század első felére keltezhető. Az 1978–1980 között G. Je. Afanaszjev vezetésével feltárt sírok antropológiai anyagát T. Sz. Konduktorova *dolichokran* koponyatípusnak határozta meg (PLETNYOVA 1989).

Az Oszkol folyó völgyében fekvő Nyizsnyije Lubjanki temető feltárása 1963-ban kezdődött, majd 1973-ban rövid ideig Sz. A. Pletnyova is dolgozott itt. Még ugyanebben az évben A. Ny. Nyikolajenko vette át a munkát és 1978-ig folytatta, mely során összesen 9 kamrasírt tárt fel, 130 m² területen. 1984-ben G. Je. Afanaszjev vezette az ásatást, mely során 52 sír került elő. A leletanyag alapján valószínű, hogy a jutanovkai lelőhelynél későbbi, és Sz. A. Pletnyova kronológiai megállapítása fogadható el, mely szerint időben a dmitrijevkai lelőhellyel párhuzamos. A tárgyalt mikrorégióban az Oszkol folyó völgyében a legészakabbi lelőhelyet 1985-ben G. Je. Afanaszjev fedezte fel Afonojevka közelében, mely temetkezés szintén bolygatott volt (AFANASZJEV 1987).

A fenti temetőben előkerült kamrasírok értékelését és jellemzőit elsősorban a dromosz és a kamra méretadatai, a halottak száma és helyzete, valamint a leletanyag jellege alapján adhatjuk meg (AFANASZJEV 1987; PLETNYOVA 1989; PLETNYOVA 1999; FLJOROV 1993). A bejáratok többsége hagyományos dromosz

¹²⁰ Ezek meglétét természetesen Verhnyij Szaltyivban sem zárhatjuk ki, de V. A. Babenko keskeny árkokkal, D. T. Berezovec pedig gépi humuszolással dolgozott.

¹²¹ V. Sz. Szarapulkinnak ezúton is köszönöm az adatot és a hivatkozás lehetőségét.

(81,7%), melynek a végében figyelhető meg a kamra, bár ez utóbbi néha a dromosz oldalfalában is elhelyezkedhet (17%). A bejárat lehet egy egyszerű harang alakú gödör, illetve lakó-, vagy gazdasági épület bevágásából is indulhat a kamra, bár ez utóbbiak aránya nem haladja meg az esetek 3%-át. Formai szempontból a dromoszok többnyire hosszúkás, szögletes vájatok, de rövid, sekély, kúpos, hengeres és négyzetes kialakításuk egyaránt ismert. Rendkívül fontos jellemző a dromosz aljának kiképzése, amelyről sajnos kevés adatot jegyeztek fel.¹²² Többnyire menetelek, illetve lépcsős-lejtős kialakításúak, de vízszintesek is lehetnek. Égtáj szerinti tájolásuk nem jellemző, a domboldalhoz, folyóparthoz igazodva, arra merőlegesen alakították ki. Faluk függőleges, szélességük többnyire 0,5–0,6 m, mélységük a felszíntől egyenletesen lejtve a kamra bejáratánál a 3 m-t is elérheti. A dromoszok hossza 0,6–7 m között változik, szélességük pedig a bejáratnál gyakran csökken, átlagban 0,1 métert. Az eddigi megfigyelések alapján a dromoszok mérete egyenes arányban van a kamrában feltárt leletanyag gazdagságával. A dromoszban – főként a dmitrijevkai lelőhelyen – néha további régészeti jelenségek is megfigyelhetők, pl. „titkos üreg” a dromosz falában vagy aljában, melyben lószerszámokat és/vagy fegyvereket helyeztek el. Ismert továbbá a dromosz aljába vágott lótemetkezés is. A sírkamra bejáratát a dromosz keskenyebbik oldalának aljában alakították ki. Szélessége általában 0,15–0,2 m-rel kisebb, mint a dromoszé, vagyis 0,4–0,5 m. A kamra bejáratának magassága 0,4–0,7 m, szélességük 0,4–0,7 m között változik. A bejáratot gyakran 2–4 tölgyfadeszékkel zárták le, de néhány esetben erre kőlapot is használtak.

A leghosszabb dromoszokat a Verhnyij Szaltyiv-i lelőhelyről ismerjük, ahol gyakran a 6–7 m-t is elérik, átlagban pedig 4,5 m hosszúak. Ettől jelentősen eltérnek a Majackoje gorogycse melletti temetőben feltárt kamrasírok, melyekről egyértelműen bebizonyosodott, hogy többségüket csak részben temették be, illetve többször is felnyitották. A keskeny és sekély dromoszok átlagos hossza 2,3 m, szélességük 1,2 m, mélységük 1,2 m. További jellemzőségük, hogy a kamra a dromosz végén aszimmetrikusan helyezkedik el. A bejárat itt szűkebb a többi lelőhelyen megfigyeltéknél és többnyire ovális, a kőlappal való lefedésük is a Majackoje gorogycse esetében a leggyakoribb.

¹²² A Verhnyij Szaltyiv-i lelőhely sírjainak 93%-ánál például erről nincs adatunk.

A sírkamrák formai jellemzői (11. kép) alapján ovális, kerek, négyzetes, téglalap alakú, illetve kupolás kialakításúak lehetnek. Méretük Sz. A. Pletnyova megfigyelése alapján többnyire összefüggésben áll a bennük feltárt leletanyag gazdagságával. A kamrákat gyakran földdel is feltöltötték, melyet D. T. Berezovec figyelt meg és írt le először a Verhnyij Szaltyiv-i kamrasírok esetében. A dmitrijevkai sírkamrák hossza 0,5–3 m között változik, szélességük 0,35–2 m, magasságuk 0,25–1,5 m, átlagosan $1,9 \times 1,4 \times 2$ m nagyságúak. A bejáratnál gyakori egy kisebb, 0,1–0,2 m magas küszöb kialakítása, amely a magányos temetkezéseknél magasabb, néha 0,3–0,4 m is lehet. A padló szintkülönbsége nem haladja meg a 0,3–0,4 m-t, melynek aljában gyakran kisebb árkok, talán vízvezetők is megfigyelhetők, főként a többes temetkezések esetében. A falak mentén néha alacsony, szélesebb padkákat is kialakítottak. A Nyizsnyije Lubjanki és a jutánovkai kamrasíroknál kifejezetten jellemzőek a kamra falában kialakított kis üregek. A Verhnyij Szaltyivban feltárt sírkamrák méretük alapján a legnagyobbak ($1,9 \times 1,7 \times 1,5$ m). Szinte kivétel nélkül téglalap alakúak, de ezen a lelőhelyen itt sem a padlóban, sem a kamra falában nem jellemzőek az üregek. A dromoszokhoz hasonlóan a majackojei sírkamrák is sajátos csoportot alkotnak, mivel méretükben ezek a legkisebbek ($1,6 \times 1 \times 0,75$ m). Többnyire ovális alakúak, melyek nem szimmetrikus folytatásai a dromosznak. A falakban nincsenek üregek, de a padlóban előfordulnak bemélyedések. A dromosz és a kamrák formai és méretbeli jellemzői alapján a tárgyalt erdős sztyeppi kamrasíros temetők három (14. kép) főbb csoportba sorolhatók: 1) Verhnyij Szaltyiv és Jutanovka; 2) Dmitrijevka és Nyizsnyije Lubjanki; 3) Majackoje gorogyiscse.

A sírkamrában a halottak száma és helyzete alapján vannak magányos és többszörös (páros és családi) temetkezések. A vázak többnyire nyújtott, háton fekvő helyzetben kerülnek elő, a váz mellett nyújtott karokkal, de nem ritka a jobb vagy bal oldalon fekvő zsgorított helyzet sem. Jellemző a bejáratához képest fejjel balra, vagy jobbra való halottfektetés. Számos esetben a későbbi temetések alakalmával a korábbi vázakat megbolygatták: oldalra, vagy a kamra hátsó részébe helyezték a korábban eltemetettek megbolygatott csontjait. A vázak alatt gyakran megfigyeltek faszenes, vagy apró kavicsokból felszórt réteget.

A fenti jelenségek kor és nem szerint temetőnként érdekes és jellemző eltéréseket mutatnak. Dmitrijevkán a magányos temetkezések elsősorban a

női sírokra jellemzők. Az elhunytakat a bejáráshoz képest fejjel jobbra fektetve, illetve jobb oldalukon helyezték el. E sírok ritkán bolygatottak. A férfisíroknál kisebb számban fordulnak elő magányos temetkezések, itt a felnőtt és időskorúakat jellemzően fejjel balra tájolták a bejáráshoz képest, és a zsugorított póz kevésbé jellemző, míg a faszénnel felszórt padló annál inkább. A gyermeksírok esetében a kamra mérete kisebb, de lányok esetében a női, fiúknál pedig a férfi rítusnak megfelelően temették az elhunytakat, illetve bolygatást soha nem figyeltek meg ilyen síroknál.

A páros temetkezések aránya Dmitrijevknál 30% körül mozog, melynél a férfi-nő együttes sírkamrája a leggyakoribb változat, de előfordul valamennyi lehetséges kombináció is. Ilyen esetekben többnyire a férfi és a nő egyaránt fejjel balra volt tájoltva a bejáráshoz képest a nő a jobb oldalán, behajlított könyökkel, a férfi pedig háton feküdt. Általában a férfit helyezték közelebb a bejáráshoz, a bolygatás itt gyakrabban megfigyelhető, a lábszárak összekötése pedig rendszeres. A kamra padlója itt is gyakran faszénnel felszórt, mely Sz. A. Pletnyova szerint az esküvői szertartásra utalhat.

A családi sírkamrákba 2–8 embert temettek. Sokszor össze vannak keverve a csontok, talán szertartásszerűen. De még így is gyakran megfigyelhető a rituális elrendezés: az ajtónál a férfi, a falnál a nő, köztük a gyerekek. A családi sírokban főleg nők és gyerekek vázait találjuk, illetve a nagyon szegény mellékletű férfiakat közös sírokban. A családi síroknál egyértelműen kivethető, hogy nem egyszerre temették el a holtakat. Általában még kétszer-háromszor felnyitották a sírt az újabb temetések során. Mikor megtelt, feltöltötték földdel. Ekkor valószínűleg a dromoszt is betemették, ami addig üresen, vagy félig betemetve állt. A dmitrijevukai temetővel ebből a szempontból Nyizsnyije Lubjanki mutatja a legnagyobb hasonlóságot, ahol a magányos és többszörös temetkezések aránya nagyon hasonló, illetve többszörös temetkezések esetében az eltemetettek átlaga is igen közeli (Dmitrijevka: 2,24; Nyizsnyije Lubjanki: 2,21). A férfiak háton (31% és 32%), a nők pedig jobb oldalon fekvő helyzetben (27% és 22%) való fektetésének aránya is igen közeli, miként a faszénnel való felszórás is (16% és 12%).

Jutanovknál mindkét nem háton, nyújtott helyzetben történő fektetése a jellemző (78%), míg a majackojei temető ebből a szempontból is egy különálló csoportot alkot. Majackojében szinte kivétel nélkül valamennyi sírkamrá

és temetkezést megbolygatták. A dromoszokat többször kiásták és feltöltötték, a kamrákat ugyanakkor nem töltötték fel földdel. A bolygatás ellenére megállapítható volt, hogy a férfiakat háton, nyújtott helyzetben, a nőket pedig jobb oldalukon, enyhén zsugorítva fektették. A sírok legnagyobb része kortól és nemtől függetlenül magányos temetkezés, melynek aránya elérte a 85%-ot. 12 esetben sikerült megfigyelni bolygatatlan vázat, mely alapján elmondható, hogy a halottakat a kamra hosszabbik tengelye mentén fektették, többnyire a hátsó falhoz közelebb, a padló faszénnel való felszórása pedig ritka jelenség.

A Sztarij Szaltyiv-i temetőben, a rubezsankaihoz hasonlóan, elsősorban a dromoszra merőleges tengelyű sírkamrák a jellemzőek. A padló faszénnel való felszórásának vastagsága elérte a 3–6 cm-t is, illetve itt figyeltek meg folyami homokkal való feltöltést, melynek tetejére vékony mészkőpor réteget szórta (AFANASZJEV 1987; PLETNYOVA 1989; PLETNYOVA 1999; FLJOROV 1993). A halottak fektetése alapján a fent tárgyalt kamrásíros temetők között a következő csoportok rajzolódnak ki a tájolás tekintetében: 1: Dmitrijevka és Nyizsnyije Lubjanki; 2: Verhnyij Szaltyiv és Jutanovka, illetve részben Sztarij Szaltyiv és Rubezsanka; 3: Majackoje gorogyiscse.

A HAMVASZTÁSOS ÉS BIRITUÁLIS TEMETŐK A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR TERÜLETÉN

A hamvasztásos temetkezések köre máig a szaltovói kultúrkör temetkezési szokásainak legtalányosabb és legkevésbé kutatott kérdése (17, 27. kép). Négy etnikai értelmezése merült fel: a szláv, a török, a magyar és az iráni eredet (AKSZJONOV 2002; KOMAR 2008).

A szaltovói kultúrkör területén hamvasztásos sírok ismertek főként Krasznaja Gorka, Dmitrijevka, Novo-Pokrovka, Szuha Gomolsa, Pjatnicke, Majaki-3, Liszaja Gorka, Topola és Nyetajlovka (15. kép) lelőhelyekről (KUHARENKO 1951; KUHARENKO 1952; MIHEJEV 1985, 8–23, 158–173; MIHEJEV 1990, 46–51; PLETNYOVA 1989, 259; PLETNYOVA 1999, 47, 70–78; AKSZJONOV 2002, 10). Az eddig legjobban feltárt és publikált temető ezek között Szuha Gomolsa (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006), ahol 177 hamvasztásos és 140 korhasztásos sírt tártak fel a gorogyiscse közelében (17. kép). Itt szórt-

hamvas és urnás temetkezések egyaránt előfordultak, ez utóbbiak esetében az urnák szájjal felfelé és lefelé állítva egyaránt előfordulnak. A sírgödörök észak–déli és kelet–nyugati tájolása a jellemző. Gyakorikak a kör alakú sírgödörök is. A falukat gyakran kitapasztották, méretük többnyire $0,4 \times 0,9$ m. A csontokat a hamvasztás egyéb maradványaival együtt helyezték a sírba, illetve az urnába, de előfordul, hogy csak a csontokat tették bele, kissé megtisztítva. Az urnák kézzel formáltak, tetejüket kerámiával, vagy kődarabokkal fedték. Mindezek a jellemzők a temetőn belül elkülönített 6 sírcsoportnál egymástól eltérően, de a csoporton belül következetesen jelentkeznek. A sírok között 17 db ún. *tajnyikot* is feltártak, ahol kisebb, $0,2 \times 0,7$ m-es gödörkben önállóan eltemetett lószerszám és fegyverleletek kerültek elő, ugyanolyan típusok, mint a sírokban.

A novopokrovkai temetőben (Ukrajna, Harkivi terület, Cshujiv járás) 20 hamvasztásos sírt tártak fel, melyek az első hamvasztásos szaltovói sírok voltak. E mellett ma már mintegy tucatnyi lelőhelyről ismerünk urnás és szórt-hamvas sírokat a kultúra Szeverszkij Donyec menti északi területéről. Etnikai azonosításukra számos elképzelés született, köztük a magyarok elődeivel (pontosabban [finn]ugor eredetű népességgel) is kapcsolatba hozták, elsősorban a Szuha Gomolsa temetőben nagy számban feltárt, ún. (kettős) lófejes csüngők párhuzamai alapján (МИХЕЈЕВ 1982, 166; МИХЕЈЕВ 1986). Felmerült még az iráni eredetű népesség lehetősége is (SRAMKO 1983), de a két legvalószínűbb elképzelés a szláv, illetve a bolgár–török (helyi) eredet lehet.

Bizonyos temetők esetében felvetődött az ott megfigyelt rétegtani viszonyok alapján, hogy másodlagos temetkezési szokásként, rítusként értékeljük. O. V. Komar hívta fel a figyelmet egyes nyetajlovkai sírok leletkörülményei és rétegtani megfigyelései alapján, hogy bizonyos hamvasztásos sírként értelmezett esetekben valójában az aknasíros temetkezés rituális célból való kiásásáról van szó, ahol a csontokat másodlagosan égették meg (KOMAR 2008a).

O. M. Prihodnyuk a hamvasztásos sírok elterjedésével kapcsolatban a Szeverszkij Donyec menti szláv környezetre hívta fel a figyelmet (PRIHODNYUK 2001, 94). A hamvasztás eredetét korábban a kutatók többsége egyértelműen szláv hatásként értékelte (KUHARENKO 1952, 49; PLETNYOVA 1962, 94). Ez a szaltovói területeken feltűnő főleg (késő) Penkovka-, (AFANASZJEV 1987, 13–

15), illetve Volincevo-kultúra¹²³ jellegzetességeit viselő edények, továbbá egyes (szláv) vasfibulák (AKSZJONOV 1999, 138), valamint további, a szláv nyelvű törzsek területeinek régészeti hagyatékában megfigyelt jellemző lelettípusok alapján nem tűnik alaptalannak.¹²⁴ Tekintve azonban, hogy hamvasztásos sírok nagy számban fordulnak elő jellegzetes szaltovói típusú mellékletekkel délen, a Kubány mentén is, valamint az, hogy a Szeverszkij Donyec vidékén a hamvasztásos temetkezések mellékletei az aknasíros temetőkéivel közel azonosak, így egy bolgár-török eredetű népesség szintén nem zárható ki. V. Sz. Akszjonov elemzésében azt mutatta ki, hogy a Szeverszkij Donyec mentén a 8–9. században a hamvasztás főként gazdag mellékletű, fegyverekkel és lószerszámokkal¹²⁵ eltemetett férfiak sírjaiban fordul elő. Mivel ezek a mellékletek, továbbá a lovastemetkezés szokása szláv környezetben nem fordul elő, úgy vélte, hogy a hamvasztás szokásában nem etnikai, hanem a társadalmi tagoltság lenyomata figyelhető meg a bolgár-török, illetve a kazár rangos férfisírok esetében (AKSZJONOV 1999, 139; AKSZJONOV 2002, 10). A. I. Ajbabin szintén egyértelműen a kazárok közötti ázsiai eredetű török népességhez kötötte ezt a rítust (AJBABIN 1999, 96).

Tágabb kitekintésben megvizsgálva a kora középkori kelet-európai hamvasztásos temetkezéseket, elmondható, hogy a szaltovói kultúrkörön kívül ismertek dunai bolgár területeken (Novi Pazar, Devnja 1. és 3. temető, Balcsik, Hitovo, Topola stb.) (DONCSEVA-PETKOVA-ANGELOVA-JOTOV 1989, 187–196; DIMITROV 1991, 89; JOTOV 1989, 221–228). A bolgár kutatók többsége a hamvasztást egyértelműen a szlávokkal kötötte össze, bár felmerült a protobolgár népesség török komponense is (VASZILCSIN 1989, 210).

A Kubány folyó völgyében, a fekete-tengeri partvidék mentén (Boriszovka, Abrau-Gyurszo, Kazazovo, Psenukszkij 1, (PJANKOV-TARABANOV 1996; AKSZJONOV 1999; DMITRIEV 2003; PJANKOV-TARABANOV 2008) A. V. Pjankov és V. A. Tarabanov egy önálló „Kubány-fekete-tengeri” hamvasztásos kulturális

¹²³ A kölcsönhatás az említett szláv kultúrák területén feltűnő szaltovói (hatású) leletekben is megnyilvánult (vö. SCSEGLOVA 1987).

¹²⁴ Pl. Cservonaja Guszarovka temető 229. számú hamvasztásos (urnás) temetkezésében volincevoi típusú edényt tártak fel (AKSZJONOV 2003, 100).

¹²⁵ A jellegzetes szaltovói többtagú, díszített löhomlokdísz pl. korhasztásos sírból továbbra sem ismert.

csoportot is elkülönített belőlük. A Donyec menti szaltovói hamvasztásos sírokhoz mind a rítus, mind pedig a mellékletek tekintetében a Kubány folyó menti csoport áll a legközelebb. Az urnák helyett itt sírgödörökben megfigyelt szórthamvas rítus a jellemző. Gyakori mellékletek a fegyverek (kardok, balták, kopja és lándzsahegyek), és mindenekelőtt a lószerszámok. A szaltovói formákhoz igen közel állnak az itt feltárt sarló, vascsipesz, fibula, illetve szabad tűzi vas főzőeszközök (üst, lánc, húsvilla) (27. kép). A vasfibulák mellett azonos viseleti elem még a csörgős és lófejes csüngők, a buzogány (kubooktaéderes) és a fülbevalók is. Mindkét területen jellemző a mellékletek szándékos rongálása (szablya meghajlítása stb.), illetve előzetes tűzbe elhelyezése. V. Dmitrijev az itt megfigyelt hamvasztásos temetkezési szokást a nomád ugor származású katonákkal (DMITRIJEV 2003, 206), A. V. Pjankov pedig a kaszogokkal (GAVRITUHIN–PJANKOV 2003, 198–199) hozta összefüggésbe.

A hamvasztásos rítus a Volga és Káma vidékén (pl. rozsgyesztvenszki temető) is feltűnik. A szaltovói kultúrkör hasonló típusú temetkezéseivel összehasonlítva itt azonban jelentősek az eltérések. A Volga menti kései imenykovói kultúra (Kr. u. 6–7. század) hamvasztásos sírjaiban a sír aljában mélyedést alakítottak ki az edény, illetve urna számára (2–3 kerámia általában), és lépcsős lemenet is megfigyelhető (SZTASENKOV 2006). A szaltovói sírokban a hamvasztás maradványai (szén, hamu) többnyire elég nagy mennyiségben fordulnak elő, míg az imenykovói sírok esetében pusztán a csontok maradványait figyelték meg. Ugyanakkor mindkét csoportra egyaránt jellemző a temetkezési tárgyak megégetése és a szándékosan megrongált, összetört tárgyak jelenléte.

A szaltovói kultúrkör különböző területein előforduló hamvasztásos temetkezések összefoglaló elemzéséig egyelőre nem mondhatunk biztosat a rítus etnikai hátteréről (KOMAR 2008, 215). A hamvasztásos sírokkal kapcsolatban korábban felvetődött a magyar (ugor) eredet lehetősége is, melyet nagy valószínűséggel elvethetünk, tekintve, hogy nemcsak maga a rítus,¹²⁶ de a bennük feltárt leletanyag sem mutat semmilyen „magyar” relevanciát. Ebben a leletkörben egyszerre figyelhetők meg ótörök, alán-asz–adige, finnugor és szláv eredetűnek mondott leletek, de jelenleg még egyik azonosítást sem fogadhatjuk el, főleg nem kizáró-

¹²⁶ A magyarok elődeinek lehetséges hamvasztási szokásaival kapcsolatban vö. FODOR 2006, 43. j.

lagosan (KOMAR 2008, 215). Formai és területi változatai, valamint mellékletei alapján a hamvasztásos rítus minden bizonnyal nem kizárólag egy (nép)csoporthoz köthető (AKSZJONOV 2004). Ezt a képet tovább színezi az a friss régészeti megfigyelés, mely szerint a Kaukázus északi előterének középső részén is került elő néhány hamvasztásos temetkezés az utóbbi években, ráadásul kamrasírokban.¹²⁷

A Szeverszkij Donyec mentén a szaltovói időszakban számos birituális temető is előfordul. A legjobban feldolgozottnak a Krasznaja Gorka-i temető (Harkivi terület) tekinthető, melyet gyakran neveznek a birituális temetők etalonjának a szaltovói kultúrkörben. Itt 265 sírt és 24 lótemetkezést tártak fel (MIHEJEV 1990, 45–52). A csontvázas temetkezések mély gödrökben (néha fakoporsókban), a hamvasztások viszont nem túl mély gödrökben (néha urnákban) történtek. Előfordulnak olyan esetek, amikor egy korábbi, többnyire csontvázas sírba utóbb még egy elhamvasztott halott került (MIHEJEV 1990, 52). A Szeverszkij Donyec mentén, a Majaki falu mellett feltárt lelőhelykomplexumnál (Carino gorogyiscse) 2 erődítés, 2 telep és 4 temető vált ismertté. Itt a 2. számú temetőben (Majaki-3) két, 9. századi hamvasztásos sírcsoportot tártak fel, többnyire lószerszám mellékletekkel. Ezek a sírok viszonylag nagy, kerek alakú, 1,2–2 m átmérőjű és 1,45–1,50 mély gödrökben voltak. A megégett csontok, fegyverek, lószerszámok, háztartási és munkaeszközök a faszénréteg tetején feküdtek (MIHEJEV 1985, 17).

A birituális temetők gyakori családi(?), többszörös temetkezést rejtő sírjait Sz. A. Pletnyova nem alánoknak, vagy bolgároknak, hanem valamilyen más, feltehetően török nyelvű és eredetű etnikai csoportnak tulajdonította (PLETNYOVA 1967, 101). Érdekes megfigyelés ugyanakkor, hogy a szerényebb mellékletű hamvasztásos síroknál az urna gyakran kézzel formált, gömbölyű testű, szláv típusú edény volt. A dmitrijevkai temető ezen temetkezéseivel kapcsolatban Sz. A. Pletnyova alárendelt helyzetű szláv népességre (főként nőkre) gondolt, hiszen a szaltovói kultúrkör északnyugati, szlávokkal határos peremterületén kerültek elő (PLETNYOVA 1989, 132). Ezt alátámasztani látszik, hogy ugyanebben a temetőben az egyik áldozati gödörben a szaltovói típusú edény mellett egy fényezett Volincevo-típusú edényt is találtak (PLETNYOVA 1989, 77).

¹²⁷ A közöletlen adatért és a hivatkozás lehetőségéért D. Sz. Korobovnak mondok köszönetet.

A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR RÉGÉSZETI JELLEMZÉSE

TÉMETKEZÉSI SZOKÁSOK

Lovas- és lótemetkezések

A szaltovói lovastemetkezések kutatása a 19–20. század fordulóján kezdődött. 1900-ban V. A. Babenko Verhnyij Szaltyivban kamrasírokban, 1901-ben pedig V. A. Gorodcov a Zlivki I. temető aknasírjaiban tárt fel ló- és lovastemetkezéseket. 1946–1949-ben Sz. A. Szemjonov-Zuszer Verhnyij Szaltyivban újabb két ilyen temetkezést figyelt meg. 1959–1961 között D. T. Berezovec vezetésével tárták fel az első jól dokumentált lovassírokat a nyetajlovkai temetőben. Itt az akkor ismert 124 sírból 19 tartalmazott ilyen mellékletet, illetve két temetkezésben olyan lószerszámokat is megfigyeltek, amelyekben hamvasztás nyomai látszóttak. Ez közvetlen összefüggést mutatott a Ju. V. Kuharenko által ásott novopokrovkai hamvasztásos sírokkal, ahol hasonló jelenség szintén előfordult. Az 1960-as években V. K. Mihejev a Majaki (Carino gorogyiscse) melletti hamvasztásos temetőben számos lószerszám leletegyüttessel figyelt meg. 1973–1982 között szintén V. K. Mihejev vezetésével folyt a Szuha Gomolsa-i 317 síros temető feltárása, melynél 17 ilyen temetkezést figyelték meg. 1984–1992 között végezték az egyik legnagyobb birituális szaltovói temető feltárását a Szeverszkij Donyec mentén, Cservonaja Guszarovka falu mellett, ahol 121 hamvasztásos és 189 gödörsíros temetkezés került elő, összesen 16 lovas- és 18 lótemetkezéssel. Az 1990-es évek elején A. V. Kriganov vezetésével a Harkivi Állami Egyetem kutatócsoportja folytatta a nyetajlovkai temető feltárását, ami napjainkig tart (15. kép). Ez annak ellenére sikerült, hogy korábban úgy vélték, az 1961-es gátépítés és duzzasztás alkalmával a temető teljes egésze víz alá került. 1991-től 1998-ig a lelőhelyen 128 sírt tártak fel, melyek közül 12 tartalmazott lómaradványokat vagy lószerszámokat (AKSZJONOV 1999, 11–30).

A szaltovói lovastemetkezések (44. kép) eredetét és lehetséges etnikai összefüggéseit már az 1980-as évek elején jól határozták meg. R. Sz. Orlov

a Szivasovka-horizont tanulmányozása során a lovastemetkezések két fontosabb változatát különítette el: a részleges és a teljes ló eltemetésének szokását (ORLOV 1996, 103–104). Bár a szerző a Szivasovka-horizontot a bolgárok elődeihez kötötte, úgy vélte, hogy a 6–7. században a Fekete-tenger előterében a bolgárokon kívül az avarok és ugorok egy egységes kultúrközösséget alkottak, amelynek ez a temetkezési szokás szerves része volt (ORLOV 1996, 105). A rítus összekötését a bolgárokkal I. A. Baranov, A. G. Atavin és sok más kutató is támogatta (ATAVIN 1996, 231–233). A. I. Szemjonov pedig kifejezetten a részleges változatot vélte bolgár etnomarkernek (SZEMJONOV 1987, 64). A Krím-félsziget sztyeppi régiójának és a Fekete-tenger előterének 7–8. századi temetkezéseit vizsgálva A. I. Ajbabin további változatokat különített el a lovastemetkezésekben: a váz mellett elhelyezett kitömött ló, illetve a halottat fedő deszkaborítás tetejére helyezett ló (Dimivszke, Kovalivka). Továbbá egész ló a váz mellett (berezínói kurgán), illetve a padmalyos sírban, az aknarészben elhelyezett változatot (Portovoje) (AJBABIN 1985, 201–202). Ezt a szokást és hagyatékot ugyanakkor a korai kazárokhoz kötötte. Később Je. V. Kruglov részletes anyaggyűjtés nyomán, a ló elhelyezése alapján különített el további csoportokat. Az első csoportba sorolta azt, amikor a részleges vagy egész lovat a váz szintjén helyezték el. Ez főleg a Kubány és a Volga mentén jellemző. A másodikba a padkán vagy padmaly kiemelkedésén elhelyezett áldozati lovat sorolta. Ez utóbbi a Fekete-tenger menti régió sajátossága (PLETNYOVA 1981a, 75; PLETNYOVA 1990, 82; AKSZJONOV 1999, 194–197). Az ún. négyzetes árkokkal körülvett kurgánok körének (Szokolovszkaja Balka-típus) felismerése, illetve az ott megfigyelt gyakori *solidusok* alapján (124. kép) eldőlt az etnikai azonosítás kérdése is. Vagyis ezeket a lovassírokat a kazárokhoz kötötték. G. A. Fjodorov–Davidovnak volt egy érdekes elmélete arról, hogy ezek a temetkezések valójában a Kazár Kaganátusba, még annak fennállása alatt betelepült besenyők sírjai. Az 1980-as évek elejétől Sz. A. Pletnyova részletesen vizsgálta az erdős sztyeppi lovas temetkezéseket, melyet ő is a korai bolgár etnikai komponenshez kötött (PLETNYOVA 1981, 9). Ugyanakkor a láb körül elhelyezkedő részleges lovastemetkezések esetében a magyar párhuzamokra is felhívták a figyelmet (AKSZJONOV 1997, 34–35).

A hamvasztásos temetkezések értelmezése és meghatározása – az ott előforduló lovas temetkezésekkel együtt – a mai napig a szaltovói kultúrkör

egyik legproblematisabb kérdése. Több kutató véleménye szerint a lóval való hamvasztás útján történő temetkezés szokása az egykori török nyelvű törzsek vezető rétegéhez köthető (VAJNSTEIN 1966, 61; KLJASTORNIJ 1964, 58). Mások úgy vélték, hogy ez szélesebb néprétegekhez is tartozhatott, akiknél később a hamvasztást felváltotta a lóval történő csontvázas temetkezés. Az első olyan szaltovói leletekkel jellemezhető hamvasztásos temetkezés, mely lószerszámokat is tartalmazott, 1936-ban Novopokrovkán került elő. A sírt Ju. V. Kuharenko a 7–8. századra keltezte. B. A. Sramko a pjatnickei temető közlése kapcsán a hamvasztásos temetkezéseket iráni eredetű népekkel kötötte össze (SCSEGLOVA 1987, 50). V. K. Mihejev pedig Káma menti finnugor nyelvű népességet látott bennük, közöttük is elsősorban a magyarokra gondolt, főként a lovaskorongok miatt (MIHEJEV 1982, 166).

A szaltovói lovas temetkezéseket a leg részletesebben V. Sz. Akszjonov foglalta össze 1999-ben kandidátusi disszertációjában (44. kép). Klasszifikációjában a következő csoportokat különítette el. *I. típus:* teljes ló; *II. típus:* részleges lovas temetkezés (koponya és a végtagok); *III. típus:* szimbolikus (lószerszám) temetkezés; *IV. típus:* lótemetkezés önálló sírgödörökben.

Ezen túlmenően a következő alcsoportok különíthetők még el:

I. típus 1: A ló teljes csontváza el van temetve a sírban, közvetlenül az elhunyt fölött.

I. típus 2: A lovat közös sírba temették közvetlenül az elhunyt mellé.

I. típus 3: A ló testét az elhunyt lábánál helyezték el. Ennek további variánsai:

A) Az ember és a ló közös sírban helyezkedik el, ellentétes tájolással.

B) Tagolt sírgödörben, külön egységben helyezkedik el a ló.

C) A ló a halott lábánál, a vázra merőlegesen fekszik.

A III. típus, a lószerszám temetkezések szintén további variánsokra bontható:

III. típus 1: Az egyszerű gödörsírban az elhunyt mellé vannak helyezve a lószerszámok.

III. típus 2: A lószerszámok a padmaly mellett vagy a padkán vannak elhelyezve.

A IV. típusnál, a lótemetkezéseknél az alábbi altípusok különíthetők el:

IV. típus 1: Ló és lószerszám együtt.

IV. típus 2: Csak a lovat temették el.

V. Sz. Akszjonov felvet egy V. típust is, amelyben a halott és a ló ugyan külön van eltemetve, de a temető szerkezete alapján felfedezhető a logikai egységük. A hamvasztásos sírokból megfigyelt lovastemetkezések alkotják V. Sz. Akszjonov klasszifikációjában a VI–VII. csoportot. A gödörben szórt hamvas temetkezéseknél megfigyelhető altípusok:

VI. típus 1: A lószerszámok közös sírban a hamvakkal.

VI. típus 2: A mellékletek a sírtól távolabb, külön, rejtett gödörben (*tajnyik*).

Az urnás hamvasztásos (VII.) temetkezések altípusai:

VII. típus 1: A mellékletek egy része az urnában, a másik része az urna mellett helyezkedik el.

VII. típus 2: Nagy mennyiségű mellékletet tartalmaz, ami közvetlenül az urna mellett helyezkedik el.

V. Sz. Akszjonov a mellékletek és lovassírok összefüggései alapján társadalmi elemzést is végzett. Az ilyen típusú analíziseknek a szaltovói kultúrkör esetében korábban is nagy hagyománya volt a szovjet szakirodalomban. Sz. A. Pletnyova a dmitrijevkai közösség temetőelemzése kapcsán különítette el egy szegényebb réteget (kézműves, földműves, szegény nomád), illetve a született arisztokráciát (PLETNYOVA 1989, 272–282; PLETNYOVA 1967, 168–170). V. K. Mihejev doktori disszertációjában a Verhnyij Szaltyiv-i temető alapján arra a következtetésre jutott, hogy három társadalmi csoportot lehet megkülönböztetni (MIHEJEV 1984, 342–343): a szegények csoportját (43,7%); a földművesek és kézművesek csoportját (34,2%) és a hadi arisztokráciát. V. Sz. Akszjonov arra keresett választ, hogy hadászati szempontból milyen helyet foglaltak el a lóval eltemetett egyének. Ezeknek a síroknak a legjellegzetesebb attribútuma a nagy mennyiségű fegyvermelléklet, így azt vizsgálta meg, hogy van-e rendszer azok leletkombinációiban. Ennek nyomán 5 csoportot különített el.

Az A csoportba az a néhány sír tartozik, ahol 3–4 fegyvertípus együttes előfordulása figyelhető meg, melyek a szablya/kard, balta, lándzsa, íj és nyílhegyek. A B csoport minimális mértékben különbözik az előzőtől, mindössze a szablya/kard hiányzik. Felmerült, hogy ezt a tárgyat esetleg örökíthették és ezért nem tették számos esetben a sírba. A C csoportot azokhoz a lovas katonához kapcsolhatjuk, akik a szaltovói könnyű lovas hadsereg magját alkották. Itt csak szerény, vagy kevésbé változatos mellékletanyag mutatkozik

az előző kettőhöz képest: harci balta, lándzsa, ostorbuzogány, íj vagy nyíl maradványai fordulnak elő. Teljesen más összetételt alkot a D csoport, ide olyan sírok tartoznak, amelyek nagyobb számban, kifejezetten a lovakkal kapcsolatos mellékleteket tartalmaztak, fegyver azonban csak elvétve fordult elő. Az E csoportot a fegyvermellékletes női és gyereksírok alkotják, itt a női sírokban leginkább az egyélű harci balták fordultak elő.

A fegyverkészlet-hiányos sírmellékletekből V. Sz. Akszjonov arra következtetett, hogy a hadviselésben nem vett részt a társadalom minden tagja, hanem az elit jellemzőjévé vált (AKSZJONOV 1999, 130).

Koporsó

A temetkezési szokásokkal kapcsolatban kell megemlíteni a koporsó témakörét, mely elég rosszul kutatott, jóllehet a számos szerencsésen fennmaradt lelet igen változatos képet mutat. A koporsók az egyszerű gödörsíros temetőkből fordulnak elő többnyire, és legtöbbször ácsolt deszkaszerkezetűek. A legtöbb adat e téren Cservonaja Guszarovka lelőhelyéről ismert, ahol a 27 feltárt sírból 24 esetben figyelték meg valamilyen faszervezetes emlék nyomát (AKSZJONOV 1999, 148). 18 esetben, vagyis a döntő többségnél volt koporsófedél, a többi esetben ennek nem volt nyoma, viszont gyakran biztosan megfigyelhető volt a koporsó aljának hiánya. Az utóbbi esetekben valószínűleg a faléceket valamiféle növényi, vagy állati eredetű anyag helyettesítette (kéreg, fű, bőr, textil). A koporsó magassága 25–30 cm között változik, oldalai szöggel, kapcsokkal voltak rögzítve, és a láb felé szélessége szűkült. Valamennyi megfigyelt koporsófedél lapos volt, olykor 2–5 cm-rel szélesebbek a koporsónál.

A temetés utáni, rituális célú halottbolygatás

1975-ben kezdődött a Majackoje gorogyiscse melletti temető (elsősorban a kamrasíros) feltárása, ahol a temetés utáni rituális halottbolygatás szokásának sok elemét dokumentálták. Bár magát a jelenséget már korábban is megfigyelték, de részleteiben nem dolgozták ki azokat a szempontokat, hogy a rablástól miként különíthetjük el. A témát V. Sz. Fljorov dolgozta fel részletesen (FLJOROV 2007,

121–151). A katakombás sírok bolygatását és a szerény mellékletanyagot sokáig sírrablásként értékelték (PLETNYOVA 1967, 81). Később ismerték csak fel, hogy valószínűleg rituális célú jelenséggel van dolgunk (FLJOROV 1984, 180–181). Minderre V. Sz. Fljorov következtetett a majackojei telepen feltárt kamrasírok többszöri felnyitásának, illetve a dromosz betöltésének rétegtani megfigyeléseiből. Később ugyanezt más szaltovói temetkezéseken is, még az aknasírokban is sikerült kimutatni (FLJOROV 1989; FLJOROV 1993, 53–55). Sz. A. Szemjonov-Zuszer publikációi alapján felmerült a Verhnyij Szaltyiv-i kamrasírok esetében, majd a rubezsankai temetőnél is ezen temetkezési rítus gyakorlata, amit végül V. Sz. Akszjonov erősített meg (AKSZJONOV 1999; AKSZJONOV 2002). Ezeket a megfigyeléseket igazolták az észak-kaukázusi Klin-Jar III. lelőhely kamrasírjainak feltárásai eredményei is (KOROBOV 2019).

A Verhnyij Szaltyiv-i IV. (kamrasíros) temetőben ezt a rítust a következő ismérvek alapján különítették el: hiányos és/vagy nem anatómia rendben lévő csontváz, sok a melléklet (pénzek, arany- és ezüstékszerek, ametiszt, hegyikristály és karneol gyöngyök) (KOŁODA 2004, 234). A kutatók többsége szerint ezek az adatok kizárják a sírrablást. Ugyanakkor komoly probléma, hogy sokszor nem teljes egészükben tárták fel és publikálták a dromoszokat vagy azok betöltését, mely alapján biztosabb választ kaphatunk erre a kérdésre. A V. Sz. Akszjonov által 2003-ban feltárt Verhnyij Szaltyiv-i 72-es kamrasír publikációjában ugyanakkor jól látható, hogy elkülönül az elsődleges és másodlagos betemetés a dromoszban, színben, tömörségben és konzisztenciában egyaránt. Különböző mélységekben talált faszenet, illetve szaltovói kerámiatöredékeket. A többször kiásott dromosz végén, a kamra bejáratát deszkalap zárta le. Négy gyerekcsontvázat tártak fel, amelyeket négyzetes alakban fektettek, továbbá némi tárgyi emlékeanyagot, köztük két ezüstpénzt. Ez az első feltárt csoportos szaltovói gyermeksí, a bolygatás pontos okát azonban csak találgatni tudjuk (AKSZJONOV–HORUZZAJA 2005, 288–289).

A sírrablásokkal kapcsolatban azt várnánk, hogy az elkövetők valamilyeni csontot válogatás nélkül felforgatják, néha elbontják a sírgödör falait és elviszik az értékes leleteket, elsősorban nemesfémeket. Ezzel szemben számos esetben a bolygatás csak egy kisebb területre terjed ki, a bolygatott csontokat néha csomóba rakva, egy kupacban találjuk, ráadásul mellékletekkel. A beásás, illetve a ráásás pedig pontosan a halottat érinti. Az egyik legérdekesebb megfi-

gyelés az ilyen sírokban, hogy a váznak bármely részén történt is a bolygatás (ez többnyire a felsőtest volt), a térdkalács rendszeresen hiányzik, illetve hasonlóan gyakran fordul elő a lábfej csontjainak bolygatása is (FLJOROV 2008, 184).

Délen L. Sz. Klejn expedíciója dolgozott 1971-ben a Szokolovszkaja Balka melletti kurgán feltárásán, ahol kimutatták, hogy a halott ártalmatlanná tétele a kurgános sírok esetében is szokás volt (KLEJN ET AL. 1972). Sarkel esetében szintén V. Sz. Fljorov állapította meg először, hogy a várfal melletti halomsírokban is megfigyelhető az „ártalmatlanná tétel” (*обезвреживание покойников*) szokása. Úgy tűnik, a lakosság tovább vitte ezt a szaltovói hagyományt, de kicsit változtatott is rajta, itt ugyanis főleg a végtagok csontjait bolygatták (FLJOROV 1989). A Krím-félsziget kazár kori temetői közül Mangup esetében írta le N. I. Barmin a bazilika melletti 8–9. századi sírokról, bár ő új terminust használ: „*A halottak ártalmatlanná tételének szertartása*”. V. Sz. Fljorov szerint ez nem szerencsés kifejezés, mivel a hulla mozdulatlan, élettelen, nem fejezi ki azt az igényt, hogy ártalmatlanná tegyék, jobb kifejezés az „eltemetett.” Ny. I. Vinokur az Artezian gorogyiscse középkori rétegeiből közölt egy magányos sírt, egy ovális gödörben fekvő fiatal felnőtt temetkezését, aki a jobb oldalán feküdt, fejfelé D–DK felé, mellékletek nélkül (VINOKUROV 2004, 97, 8 kép). A lábsontokat elmozdították. A szerző szerint a fiatal felnőttet rituálisan megcsonkították, hogy ne tudjon visszajönni a túlvilágról és ne árthasson az élőknek (VINOKUROV 2004, 64). A lábak leírt helyzete, tehát a lábszárcsontok fekvése a jobb comb fölött, az egyik sípcsont és a lábközépcsontok megfordítva, sok szaltovói sírra is jellemző. A 10–11. századi oguzok temetkezéseit Je. V. Kruglov vizsgálta és publikációiból kiderült, hogy a vizsgált temetkezések több mint 70%-ában teljesen vagy részben fel voltak dülva a csontvázak, de csak 27 esetben valószínű a sírrablás. A sírrablók ugyanis gyakorlatiasan jártak el, aligha temették be gondosan maguk után a gödröket, a csontokat és tárgyakat pedig többnyire szanaszét dobálták (KRUGLOV 2001, 405).¹²⁸

A már említett Klin-Jar III. temető környékén ez a rítus már a korai alán és szarmata időszak temetkezéseiben is megfigyelhető. V. Sz. Fljorov gyűjtése

¹²⁸ Je. V. Kruglov az ásatások módszertanával kapcsolatban szorgalmazta, hogy be kell vezetni a csontok rendszerezését, kiterjeszteni a rétegenkénti vázlatkészítés gyakorlatát (KRUGLOV 2003).

alapján elmondhatjuk, hogy a hasonló jellegű temetés utáni szertartások már a Kr. u. I. évezred elejétől egészen a késő középkorig megfigyelhetők, egymástól távol eső régiókban is (FLJOROV 2007). A Je. V. Kruglov által az oguzoknál tett megfigyelés ugyanakkor kétségbe vonhatja V. Sz. Fljorov azon elméletét, amely szerint a holtak ártalmatlanná tétele a letelepedett népekre jellemző sajátos szokás volt (FLJOROV 2007, 189).

A LELETANYAG

Fegyverzet

A szaltovói kultúrkör fegyverzettel kapcsolatos leletei gazdagnak mondhatók (45–49. kép). Ide sorolhatjuk a távolharcnál az íjat, a közelharcnál a szablyát, pallost (szablyakard) és kardot, a törököt és a lándzsák számos változatát, a harci baltákat és az ostorbuzogányokat, valamint a védőfegyverzet elemeit.

Érdekes ugyanakkor a fegyverek eloszlása az erdős sztyepp legnagyobb szaltovói temetőiben. Verhnyij Szaltyivban és Jutanovkán nincs íj és alig fordul elő nyílhegy, viszont nagyobb arányban ismertek a török változatai. Az utóbbi lelőhelyről egyelőre szablyát sem ismerünk. Nyizsnyije Lubjanki és Dmitrijevka közel áll egymáshoz abban a vonatkozásban, hogy gyakori az íj és a nyílhegy, továbbá a szablya (előbbinél a sírok 9%-ában fordul elő), azonban török egyáltalán nincsenek. A leletanyagban egyébként is szegényes Majackoje gorojiscse temetőjében pedig a fegyverleletek száma is kevés.

Szablya és kard

A 7. században még egyértelműen az egyélű kardok (0,75–1 m) jellemzik a kelet-európai leleteket. Ebben a régióban a szablya feltűnése egyértelműen a kazárokhoz köthető (45–47. kép). A lovas harcmodorhoz a kardok hosszát és súlyát csökkenteni kellett, így alakultak ki az orosz szakirodalomban pallosnak nevezett szablyamarkolatú kardok, melyek manőverező képessége már jóval nagyobb volt. A 7–8. század fordulóján valamennyi kiemelkedőbb leletegyüttesben kardokat találunk, de a híres Verhnyij Csir Jurt-i 17. kurgánban fel-

tárt csontfaragványon a kazár lovasnál egyértelműen szablya figyelhető meg. A szablyákra való áttérés időszaka a 8. század közepe, amelyet a dmitrijevkai 52. kamrasír lelete is bizonyít. A kazazovói 11. sírból ismerjük a legjobb példát a vozneszenkai típusú pallosok szaltovói szablyákba való átféjlődéséhez. Itt a penge még egyenes, de keskenyebb, és az alsó 15 cm-en fokéles, melynek mérete a szaltovói szablyákon 10–20 cm között változik. A szaltovói szablyák megőrizték a keresztvasukon a rombikus, végükön pedig a kör alakú kiszélesedést, melyek kezdetben még laposak voltak. A szablyák pengéje a 9. században már enyhén ívelt, mely megnövelte az ütés erejét (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000).¹²⁹

A szaltovói szablyák mérete általában 80–100 cm, amelyből a penge hossza 80–85 cm, az él hossza 70 cm körüli, ez utóbbi legnagyobb szélessége 3–3,8 cm. A penge két oldala párhuzamosan fut, csak a hegynél tartanak össze, ahol többnyire 16–20 cm körüli fokélt alakítottak ki. A markolat hossza 10–12 cm között mozog. A penge íveltsége nem haladja meg az 1,5 cm-t, ugyanakkor a markolatoknál is megfigyelhető annak enyhe hajlása az él felé. A markolatot 1–2 szegecs rögzítette. A keresztvas többnyire rombusz átmetsetű, korábbi változata az egyenes végű (2. típus) keresztvas (8. század második fele – 10. század), míg a 9. században egyre elterjedt a kiszélesedő végű (1. típus) keresztvas (KRIGANOV 1987, 108; AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 107). A markolatok végén markolatgombok is előfordulnak, melyeket általában négy szegecsnyúlványon keresztül rögzítettek. A hüvelyveretek ovális alakúak, félkör alakú kiszélesedéssel, peremük néha hullámos (AKSZJONOV 1999, 76, рис. 21: 5Г, 6Б, 9Г), a felfüggesztéshez gyakran ezüstcsatokat használtak (AKSZJONOV 1999, 77, рис. 21: 2, 5В, 6А, 9Б, 9В), a hüvelyvéget alul szintén gyakran ellátták koptatóval.

Az erdős sztyepp szablyaleletei között a kazár vagy szaltovói típus (MERPERT 1955, 124), egyértelműen a 8–10. századra jellemző (KRIGANOV 1987, 60). Hasonlóak fordulnak elő a Don-vidéki alán és bolgár emlékekben is (BRATCSENKO–SVECOV 1984, 214, 2: 4; KAMINSZKIJ 1987, 3: 20; KRIGANOV 1993, 53, 1: 2; PLETNYOVA 1989, рис. 34), illetve a Szeverszkij

¹²⁹ A kutatásban meggyökeresedett terminusról érdemes elmondani, hogy a szaltovói szablyák valójában még nem ívelt pengéjű szablyák, hanem a kardok és a szablyák közötti átmeneti fegyverek. Az elnevezést tehát nem feltétlenül kell megváltoztatni, de ezt fontos tudni a használatakor.

Donyec medencéjének hamvasztásos temetkezéseiben, pl. Krasznaja Gorkán (AKSZJONOV 1998, I. табл.; AKSZJONOV 2005, 183, 3: 1; МИНЕЈЕВ 2004, 79, 1: рис. 1–2), Novopokrovka, Pjatnicke és Topol mellett (КУХАРЕНКО 1951, 30: 4; 34: рис. 36; СРАМКО 1983, рис. 11: 15). De ismertek a szaltovói kultúrkör területén kívül is, az időben párhuzamos leletegyüttesekben (GENYING 1962, XIII: 5, 6; GENYING–HALIKOV 1964, рис. 16; ИЗМАЈЛОВ 1989, 108; КАЗАКОВ 1971, рис. VII: 19; КОРЗУХИНА 1950, 2, 3. табл.), bár ezek mérete és görbülete sokszor kisebb. A 10–11. századi kelet-európai szablyák görbülete jelentősen megnövekedett (3–4,5 cm) (КИРПІСНИКОВ 1966, 67; ИЗМАЈЛОВ 1989, 109).

Tőrök és harci kések

A török (kétélű pengével) és a harci kések valójában csak a közelharc kiegészítő fegyverei voltak, főleg a gyalogosoknál (*45. kép*). Így nem csoda, hogy a nomád harcmodorban nem terjedtek el túlságosan a Kazár Kaganátus déli területén sem. Ugyanakkor a szakirodalomban nagy vita folyik egyes török, illetve hosszabb kések valódi funkciójáról, melyek jelentős számban fordulnak elő, így érdemes ezeket is áttekinteni. A korai török – a késekkel ellentétben – egyélűek és nyélnyújtványuk egyenes. A kazároknál a 7. század végén az Európában addig még nem ismert közép-ázsiai türk típusú török tűntek fel, melyek nyélnyújtványa határozottan görbült az él felé. Ilyeneket ismerünk Glodoszi, Voznyeszenka, Boriszovo (138. sír) lelőhelyekről, illetve 8. századi példaként Topolit említhetjük (КОМАР–СУХОВОКОВ 2000). Az innen származó fegyver keresztvása közepén rombikusan kiszélesedik, végein pedig – miként a szaltovói szablyák esetében is – fokél figyelhető meg. A 8. század második felétől a török fokozatosan eltűntek és a hosszú késeket használta a szaltovói lakosság. Ezek valójában nem különböztek a mindennapi élet tárgyai között használt késektől.¹³⁰ A kések átlagos hossza 25 cm, markolatuk 8 cm, pengeszélességük 2–3 cm között változik (AKSZJONOV–МИНЕЈЕВ 2006, 113).

¹³⁰ Érdekes megfigyelés, hogy az alán kamrasíroknál előkerült olyan változatuk is, ahol egy fatokban 2–3 kés volt (МИНЕЈЕВ 1985, рис. 34. 1–8), melyekkel kapcsolatban az vetődött fel, hogy hajtótőrök lehettek (МИНАСЪАН 1980, 72).

Lándzsa

A kora szaltovói időszakban, a 8. századot megelőzően a kelet-európai régészeti hagyatékban gyakorlatilag teljesen hiányoznak a lándzsacsúcsok (45, 48. kép). Mindössze a boriszovói 43. sír lapos, háromszög alakú, kaukázusi típusú leletét említhetjük (SZAHANYEV 1914, табл. I: 26). A 8. században tűntek fel a keskeny, négyélű pikák, pl. a glodoszi leletegyüttesben és Verhnyij Csir Jurt 20. kurgánjában. A keskeny, páncéltörő típus volt a legelterjedtebb később a klasszikus szaltovói időszakban is, míg széles, levél alakú lándzsahegyek ritkán fordulnak elő. A lándzsáknak két fő típusa ismert a hegy keresztmetszete alapján: a lapos és a rombusz átmetszetű változat. Tömegében a hamvasztásos és a kamrasíros alán temetkezésekből ismerjük ezeket, a kurgán alatti kazár sírokban ritka leletnek számítanak (KOMAR-SZUHOVOKOV 2000).

A szaltovói lándzsák tipológiájában három típust különíthetünk el:

Az 1. típusba a pika tartozik, köpús kialakítással, hegyük hosszú, keskeny, rombusz vagy négyzet átmetszetű. Teljes hosszuk 24–31 cm között változik, a penge szélessége 1,5–2 cm, a köpű átmérője 2,8–3,1 cm. A nyak és az él találkozásánál kisebb-nagyobb kiszögellés látható, a legtöbbször a köpű és a hegy kb. egyforma hosszú. A nyélre rögzítéshez néhány esetben a köpű alját átfogó hurkokat forrasztottak, a többször a köpű palástjának aljába pedig apró lyukakat ütöttek a felerősítő szegek számára (AKSZJONOV 1999, 78, рис. 23, 24; МИНЕЈЕВ 2004, 79, рис. 3: 7; КУХАРЕНКО 1951, рис. 30: 1). Előfordul, hogy a nyakrész függőleges vonalakkal, vagy pont-kör mintával díszített (AKSZJONOV 1999, 78, рис. 24: 4, 7; AKSZJONOV 2005, 183, рис. 3: 19; МИНЕЈЕВ 2004, 79, рис. 3: 8), melyekhez hasonlók délen a Kubányvidéki 8–9. századi hamvasztásos temetkezésekből is ismertek (DMITRIJEV 1979, рис. 2: 1). A köpű és a hegy találkozásának kialakítása alapján két főbb altípusuk különböztethető meg: a hegy a köpű egyenes folytatása (A típus), illetve ahol ezt egy kis kiugrással toldották meg (B típus).

A 2. típusba a nyújtott háromszög alakú, széles élű és kissé ferde, jól kivehető vállas lándzsák tartoznak. A penge metszete rombusz alakú, a köpű alul kiszélesedik és gyakran megmunkált. A 8–11. században Kelet-Európában ez nagyon elterjedt forma, így nem köthető szorosan egy területhez

(KIRPICSNYIKOV 1966, 12). Az alsó-Don-vidéki szaltovói emlékekben azonban csak ritkán fordul elő (LJAPUSKIN 1958, 123, 16). Itt a köpű kialakítás alapján három további altípust különíthetünk el. Teljes hosszuk 27–31 cm, a penge legnagyobb szélessége 5,5 cm, a köpű átmérője pedig 3,7–3,9 cm között változik. A nyélre való rögzítéshez a köpűn hurkok vannak, illetve szeglyukak. Ez a formai megoldás már a szkíta kor óta ismert és elterjedt, a kazár korban archaikusnak számított. A kora középkori eurázsiai emlékekben nagy számban fordulnak elő Mordvinföldön, pl. a panonvói temetőben (АЛИНОВА 1969, рис. 21: 9). A Szeverszkij Donyec-vidéken a Liszij Grob, Krasznaja Gorka és Nyetajlovka lelőhelyeken gyakoribb az előfordulásuk (АКСЗЈОНОВ 1999, 80, рис. 25: 3, 4; 26: 1; АКСЗЈОНОВ–НОРУЗСАЈА 2005, рис. 7: 18). Érdekes megfigyelés, hogy ebben a régióban mindig pikákkal együtt kerülnek elő gazdag sírokban (АКСЗЈОНОВ 1998, I–II. табл.). Ezért A. V. Kriganov kifejezetten a hadvezérek temetkezéseivel kötötte össze ezeket a sírokat (KRIGANOV 1989, 109).

Gyakori szaltovói változat, hogy a lándzsahegy kónuszszerű formát alkot, míg a köpűje két oldalszárnnyal tagolt, pengéje levél alakú és aszimmetrikus, vagy rombusz formájú. A Kirpicsnyikov-féle II. típusú lándzsahegy szintén gyakori szaltovói lelet (KIRPICSNYIKOV 1966, 12). A rombusz alakú hegyen jól kivehető az él, hossza 20,6–30,5 cm, a penge szélessége 3,5–4,8 cm, a köpű átmérője 2,4–3,2 cm között változik. A köpű alján lyukak szolgálnak a felerősítésre, melyek a szláv fegyverzetre nem jellemzőek (KIRPICSNYIKOV 1966, 12), viszont a 9–11. századi korai mordvin temetőkben gyakoriak (IVANOV 1952, XXX: 1; CIRKIN 1984, рис. 1: 7). Ez a technikai megoldás a 10. században már elavultnak számít (АКСЗЈОНОВ–МИНЕЈЕВ 2006, 110–112).

Harci balta, fokos, csákány

A Kazár Kaganátus népeinél a harci balták és fokosok (45–46. kép) elterjedése egyértelműen észak-kaukázusi eredetű jelenség. A tárgyak sztyeppi feltűnése már a 7. század végétől adatolható (Boriszovó 41, 43. sír), de a 8. században egyöntetűen elterjed a Kaganátus alán, korai bolgár és kazár népességénél, hamvasztásos és csontvázas rítusú sírokban egyaránt (KRIGANOV 1993, 56; PLETNYOVA 1967, 168; SZAVCSENKO 1986, 86; KAZAKOV 1971, 104, табл. VII: 1–11; BAGAUTGYINOV–BOGACSOV–ZUBOV 1998, 11, рис. 24: 6). A harci balták méretüket és súlyukat tekintve nem túl nagy tárgyak, illetve a vágóél és a fok kialakítása alapján számos altípusba sorolhatók. A szaltovói balták többségének azonban keskeny és elnyújtott az éle, illetve kör, vagy ritkábban négyszögletes alakú foka. Ritka változat, ahol a fok helyett szintén rövid vágóél figyelhető meg, egy esetben pedig hegyben végződő csőrös kiképzés is ismert (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000). Több kutató is feltételezi, hogy ezeket a baltákat békeidőben a mindennapi élet során is használták (PLETNYOVA 1967, 158).

A közelharcban népszerű harci baltákat a sírban övön, vagy kézbe adva találjuk. Elterjedésükre jellemző, hogy a teljes egészében közölt Szuha Gomolsa-i lelőhelyen a sírok mintegy harmadánál előfordulnak, sőt női és gyereksírban is gyakoriak. V. Sz. Akszjonov és V. K. Mihejev klasszifikációja szerint a penge alakja szerint megkülönböztetünk háromszög vagy téglalap alakú, enyhén ívelt változatokat.

Az él formája szerinti felosztás alapján az *1. típus* hosszú trapéz alakú éllel ellátott, az irodalomban háromszög alakú baltaként is nevezik. Magassága 15–17 cm, az él szélessége 4–5 cm között változik, súlya max. 0,3 kg. Egész Kelet-Európában igen elterjedt változatról van szó (pl. KIRPICSNYIKOV 1966, 33; TARABANOV 1983, рис. 1: 16 kép; SZAVENKO 1985, рис. 1: 9; IVANOV 1952, XXXIX: 3. табл. 35; KOVÁCS 1981, 11). Az *1a típusnál* a fok metszete szögletes, formája és mérete az élhez hasonló. Ezek főként a Donyec-vidéki alán kamrasírokban dominálnak (VINNYIKOV–AFANASZJEV 1991, рис. 6: 10; 8: 2; PLETNYOVA 1989, рис. 74: 35). Időrendjük a 7. század második felétől a 8. századig terjed. Az *1b típus* jellemzője a széles fok, amely kerek vagy négyoldalú, a vége felé szélesedő vagy gomba alakú. Ezek főként a 8. század végére, illetve a 9. század első felére jellemzőek (SZVJATKIN 1998, 261).

A szaltovói balták 2. típusa a nyél felé nyújtott élű, magassága 14–29 cm, az él szélessége 3,3–5,5 cm között változik. Kelet-Európában a 8–11. században voltak népszerűek, pl. a Don-vidéken (VINNYIKOV–AFANASZJEV 1991, рис. 21: 11; SZAVCSENKO 1986, рис. 7: 1; FLJOROV 1990, рис. 18: 1). A Szeverszkij Donyec medencéjében sok kutató szerint leginkább a 9. századra datálható emlékekre jellemzőek (KRIGANOV 1987, 86). A 3. típus a kettes típusra hasonlít alapvetően, de az éle néha „kettős-szakállas” (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 110). Magasságuk 24 cm, az él szélessége 5,2 cm, míg súlyuk általában 0,35 kg körüli. Ez a típus főleg kora középkori észak-kaukázusi emlékekre jellemző (BABENKO 1910, рис. 135; VINOGRADOV–MAMAJEV 1985, рис. 2: 20; MINAJEVA 1951, рис. 6: 1; KOVALEVSZKAJA 1981, рис. 94: 5, рис. 44). Néha előfordulnak a 9–11. századi rusz anyagban (KIRPICSNYIKOV 1966, XII: 4–6), valamint a honfoglalás kori magyar sírokban is (KOVÁCS 1981, 11). Ismertek a Dunai Bulgária területéről is (VAZSAROVA 1976, рис. 176: 5), ahol a Don-vidéki analógiák alapján többségüket a 9. századra keltezték.

A harci balták kiválóan reprezentáltak a szaltovói lovassírokban is, ahol V. Sz. Akszjonov a következő típusokat különítette el: 1. típus: a csákánybalták, melyekre a hosszú, trapézformájú él jellemző. A kis fejszefokú változat (A) derékszögű, melynek mérete megközelíti a penge formáját és méretét. A nagyobb fejszefokú típusnál (B) a kör alakú, négy- vagy nyolcszögű fok a végén kiszélesedik, vagy gombakalap alakú. A C változat nem túl magas, lapos fejszefokkal van ellátva, ezáltal a mindennapi életben használt baltákhoz áll a legközelebb, csupán a méretük miatt sorolták a harci fejszékhez (KIRPICSNYIKOV 1966, 28). A 2. típust az oldalában széles vágóélű, köpüs balták alkotják, míg a 3. típusra jellemző a kétbarázdás élforma. A 2. típus alvariánsaként különítették el a kör formájú kis fejszefokú csákányt, hosszanti irányú csatornával (AKSZJONOV 1999, 152–155). A V. Kriganov ezt a tipológiát egészítette ki a 4. típussal, a bronzfokosokkal, illetve az 5. típussal, ahová az ólomhegyű csákányokat sorolta (KRIGANOV 1993, 56).

Ostorbuzogány

Bár a szaltovói ostorbuzogányoknak (49. kép) már több önálló cikket is szenteltek (KRIGANOV 1987), de eredetük megállapítása, illetve részletes tipológiai

feldolgozásuk még nem történt meg. A korábban használt klasszifikáció alapja a készítési anyag megkülönböztetése volt, de ez tipológiailag már másodlagos szempont (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000). Alapvetően a függesztőfüllel (vagyis bőrszíjjal rögzített), illetve az átfúrással ellátott változatukat különböztetjük meg. Az előbbi változat többségénél maga a tárgy egy esztergált vagy öntött tojás alakú fejrész, melynek közepén vasbetét szolgál a rögzítésre (Obozne, Majaki 3, Sarkel) (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000, рис. 3, 25, 26). Többnyire csontból esztergálták, de készülhetett vasból és bronzból is (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000, рис. 3, 24, 43, 44). A második típus jóval masszívabb, középen hosszában átfúrt, amelyet egyaránt használhatott lovas, vagy gyalogos harcos. Formára szinte valamennyi lelet különböző, akár vasból, csontból, kőből, bronzból vagy ólomból készült (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000, рис. 3, 18–23, 27, 28, 40–42).

Érdekes, hogy ilyen tárgyak női (pl. Szuha Gomolsa, 89. sír), sőt gyermeksírokból (pl. Szuha Gomolsa, 274. sír) is gyakran kerülnek elő. Az ólomból készült példányok pedig feltűnően kis méretűek, és soha nem deformáltak, amelyet használatuk feltételezne. A Verhnyij Szaltyivból előkerült négy tüskés változat természetesen nem hagy kétséget a funkciója felől. A Szuha Gomolsa-i 89. sírban talált ostorbuzogánynak pedig feltehetően két feje volt. A. V. Kriganov korábban úgy vélte, hogy ez a tárgytypus észak-kaukázusi eredetű, és e sztyeppi népeknél nem jelent meg a 9. század előtt (KRIGANOV 1987, 66–67), de O. V. Komar meggyőzően érvelt 8. század eleji feltűnése mellett a korai kazár hagyatékban (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000).

A. V. Kriganov az alábbi típusokat különítette el az ostorbuzogányok klasszifikációja kapcsán: az *I. típusba* a csontbuzogányokat sorolta, összesen 14 darabot, melyek felülete gyakran fényezett, formájuk szerint pedig lehetnek gömb, körte, vagy hosszúkás alakúak. Az 1. variánsnál a felerősítésre egy egyszerű furat szolgál, a 2. variánsnál hurkot vagy áttörést alakítottak ki a tárgy felső végében, míg a 3. variánsnál a hosszanti furatban egy hurokkal ellátott vasbetét helyezkedik el (KRIGANOV 1987, 64). A *II. típusba* a vasból készült ostorbuzogányok tartoznak, formájuk alapján az enyhén lapítottól a bikónikus változatig. Ennek a típusnak az 1. variánsa elterjedtebb, ahol a felerősítésre egy egyszerű furat szolgált, míg a 2. variánsnál a felerősítésre szolgáló nyílás elkülönül a tárgy testétől. Ilyet mindössze a Verhnyij Szaltyiv-i

temetőből ismerünk (KRIGANOV 1987, 65). Az ostorbuzogányok *III. típusa* szintén vasból készült, de ritka típus, melynek fő jellegzetessége a négyzetes fejkialakítás. Ez formailag igen közel áll a 10–11. századi rusz buzogányokhoz (KRIGANOV 1987, 65). A *IV. típust* a bimetál darabok alkotják, e típusból mintegy 10 db ismert. Kialakításukra jellemző, hogy a vas, vagy ólom magot bronzköpennyel vonták be. Formájuk többnyire ovális vagy körte alakú, két, vagy háromtagúak. *1. variánsa* egyszerű függesztőlyukkal ellátott. Ez csak az Észak-Kaukázus és az erdős sztyepp régiójában fordul elő. A *2. variáns* a tárgy testétől elkülönülő függesztőfüllel kialakított, gömb alakú, jó minőségű öntéssel készített típus. Ezek párhuzamai leginkább Volgai Bolgáriából ismertek. A Szeverszkij Donyec mentén már a 8. század második felében feltűntek és egészen a 10. századig használatban voltak (KRIGANOV 1987, 66). Az *V. típust* az ólomból készült ostorbuzogányok alkotják, melyek szintén csak az erdős sztyepp szaltovói temetőiből ismertek. Többnyire tojás alakúak és többségük függesztőfül nélküli. A *VI. típusba* a kőből készült változatot sorolták, amely tojás vagy körte alakú, a felfüggesztéshez egyszerű furattal.

Összefoglalva elmondható, hogy valamennyi típusnak saját elterjedési területe van. A kő és csont változatok főként a Don menti sztyeppre, míg a bronz, az ólom és bimetál láncos buzogányok az erdős sztyeppi övezet temetőire jellemzők. Ennek a késő szarmata kortól a mongolokig jellemző tárgytipusnak a harci funkció mellett díszítményszerepe is lehetett.

Íj

A kora középkori kelet-európai harci felszerelések (*45. kép*) között kiemelkedő szerepet játszott az íj és a nyíl, hiszen a csatákat először többnyire nyílzáporral igyekeztek eldönteni (KOMAR–SZUHOVOKOV 2000, рис. 3). A korai kazár időszak 7–8. századi kurgán alatti sírjaiban ezért gyakran találunk összetett reflexíjra utaló leleteket. A kazárok a közép-ázsiai típusú reflexíjat használták, melynek a markolata és az íjszarvai is összetettek voltak és kívülről csontlapokkal fedték. Ezek lehettek frontális és dorzális, illetve oldallemezek, melyek közül az utóbbiak mindig párosával fordulnak elő. A markolatlemezek trapéz alakúak és végükön irdaltak (KOMAR–SZUHOVOKOV 2000, рис. 2, 4,

6, 13–14). A 8. századi íjak szerkezetileg azonosak a korábbiakkal, de a szarvlemezek íveltsége megnőtt, míg a markolatlemezek alakja egyre inkább levél formájúvá alakult (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000, рис. 2, 9–17). A 9–10. században az íjcsontok száma folyamatosan csökkent, egyre gyakoribbá váltak azok a szaltovói jellegű íjak, ahol az íjszarvakon mindössze egyetlen rövid, háromszög átmetszetű frontális íjcsontot helyeztek el (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000, рис. 2, 18). Ilyen lelet ismert pl. a Szuha Gomolsa-i 192. és a Krasznoj Gorka-i 150/к-13, 216/к-19, 254, 293/к-34, 282. sírban (AKSZJONOV 2005, 156–158). Hasonlóak az erdős sztyeppi Don-vidéken az alán katakombás temetkezésekben ismertek főleg (VINNYIKOV–AFANASZJEV 1991, рис. 22: 4–5; KRIGANOV 1993, рис. 1: 3; FLJOROV 1984, рис. 16: 4–5, рис. 19: 8). Ez a fejlemény, illetve az íjcsontok számának csökkenése valószínűleg összefüggésben van az íj szarvainak szerkezeti változásával, talán csökkent az íjkarok ereje, mivel a nyílhegyek mérete, és ezáltal a nyílveendő súlya is csökkent.

Az íjcsontok kiképzése sok információt hordoz az egykori íjak szerkezetéről. A csontlemezek hátoldalain erőteljesebb és durvább irdalás a jellemző, mely a felelősidést szolgálta. Az előoldali irdalás finomabb, néha végigfut a szarvlemezek belső íve mentén. Ez utóbbi főleg a „kazár” íjra jellemző (KRUGLOV 2004, 64; KRUGLOV 2005, 79–81). Hasonló íjcsontok egyébként a kazár korban szinte minden régióban elterjedtek az eurázsiai sztyepp területén (MOGILNYIKOV 1981, рис. 19: 61; рис. 20: 42; рис. 27: 33; KIZLASZOV 1981, рис. 30: 30; рис. 48: 84; PLETNYOVA 1981, рис. 36: 6; рис. 52: 29; HUGYJAKOV 1986, рис. 62: 3, 5, 17, 12, 22; рис. 74: 1; рис. 80: 1, 6). Az északi szaltovói területen a Szuha Gomolsa 254. és a Krasznoj Gorka 293/к-34 sírjának íjleletét említhetjük példaként, melyek a 8. század végére – a 9. század elejére keltezhetők (AKSZJONOV 2005, 157–158, рис. 1: 19). V. Sz. Akszjonov és V. K. Mihejev a szaltovói íjcsontokat két főbb csoportba sorolta kialakításuk és az íjon való elhelyezkedésük alapján. Az 1. típus a lapos, oldalt elhelyezkedő lemezek, míg a 2. típus a frontális, rövidebb (9–10 cm) csontapplikációk alkotják, amelyek metszete egyenlő oldalú háromszög formájú (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006). Fontos még a Szokolovszkaja Balka-horizont íjcsontjainál megemlíteni a markolaton, az íjász felőli oldalon elhelyezett trapéz átmetszetű markolatlécet, melyet nemrég a honfoglalás kori anyagban is sikerült kimutatni (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009).

Íjtegez

Sajnos az íjtegezekre igen kevés adatunk van. A Verhnyij Csir Jurt-i faragvány ábrázolásán egyértelműen felajzatlan állapotban tartják a kazár harcosok az íjakat, bőrtokban, amelyet az övhöz, vagy a nyereghez rögzítettek a baloldalon. Ilyen lelet mindössze a kaukázusi alánoknál, Moszcsevaja Balka lelőhely 482. sírjából ismert (KAMINSZKIJ 1982). A. V. Kriganov véleménye szerint azok a függesztőfülek (-hurkok) sorolhatók még ide feltételesen, amelyek bőrmaradványokkal kerültek elő (KRIGANOV 1996). Kérdéses ugyanakkor, hogy a kazár korban használtak-e olyan készenléti íjtartó tegezeket (hordtegez), amelyeket egyébként Sz. A. Pletnyova rekonstruált. Bővebb adatok és konkrét leletek híján ez ma még kérdéses (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000, рпс. 4).

Nyíltegez

A kazár kori kelet-európai tegezektől sajnos többnyire csak a tegezakasztó horgok (46. kép), illetve függesztőfülek maradtak fenn, így nehéz képet alkotni nyíltegez szerkezetéről. Irányadó lehet a 7. századi szivasovkai nyírfakéreg tegezeletről A. I. Kujbisev által készült rekonstrukció. Ez a típus az Altaj vidéki ún. „zsébes tegezekhez” áll közel, annyi különbséggel, hogy a nyilakat hegygel lefelé tárolták bennük. A Krasznaja Gorka-i 103/k-7. sírból elég rossz megtartású tegezt ismerünk, amely ugyanakkor számos információt hordoz számunkra. Alapvetően fából és vastag bőrből készült, ez utóbbi belülről kapcsolódott a külső faszkerkezethez. A tegezt kívül faragott csontlemezekkel díszítették. A nyílhegyek olyan sűrűn helyezkedtek el benne, hogy valószínűleg csak hegygel lefelé helyezve fértek el a tegeztben. A dmitrijevkai lelet bőrből készült és vas függesztőfüles, valamint a fenéklemezbe ütött függesztőfüllel ellátott. Az Sz. A. Pletnyova által adott rekonstrukció (PLETNYOVA 1999, рпс. 13) pontossága ugyanakkor kétséget ébreszt, mivel jelenleg még egyetlen kazár, vagy szaltovói temetkezést sem ismerünk, ahol az altaji típusú „zsébes” tegeztben a nyílveszőket hegyükkel felfelé tárolták volna (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000).

A szaltovói temetőben viszonylag gyakori leletnek számítanak a tegezkariák és tegezakasztó fülek. A legjellemzőbb formájuk a vaslemezből készített két,

szimmetrikusan elhelyezett levél alakú vagy szögletes lemez, kerek kiszélesedéssel a végükön, melyeket szegecs fog össze. Ez a felerősítés jellemző a 8–9. századi tegezkarikákra (MEDVEGYEV 1966, 20). Méretük a Szuha Gomolsa-i temetőben feltárt darabok alapján 5,9 cm-től 12 cm-ig terjed, a 214. sírból előkerült példányon pedig figurális ábrázolást figyeltek meg (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 114). Hasonlóakat közöltek a Krasznaja Gorka-i birituális temetőből is (AKSZJONOV 1999, рис. 32: 6, 14; AKSZJONOV 2005, 183, рис. 3: 14, 16). Ez a tárgytypus leginkább a sztyeppi nomád emlékekben fordul elő (MAGOMEDOV 1981, рис. 3: 13; рис. 4: 4–5; рис. 11: 6, 9) és a Volga-vidék 8–10. századi emlékei között (IVANOV 1952, XXV: 1; XXXVI: 3). Ismertek az Észak-Kaukázusban (VINOGRADOV–MAMAJEV 1985, рис. 4: 24; SZAVENKO 1985, рис. 1: 11), illetve a Don-vidéken is (KRIGANOV 1993, рис. 2: 5–6; PLETNYOVA 1989, 33).

A füves sztepp vidékén a Szuha Gomolsa-i lelőhelyen tegezakasztó horgok sírokban (252.), áldozati gödörben (XIV.I), illetve kultúrrétegben egyaránt előfordultak (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 115). Valamennyi lemezes szerkezetű, magasságuk 4,1–4,5 cm, szélességük 1–1,9 cm között változik. A tegez aljához kapcsolódó horgot két szegecs rögzítette. A XIV. objektumból előkerült tegezakasztó drótból készült és az egyik végét karikába hajtották, mely egy fémkarikával csatlakozott a tegezhez. Egyes megfigyelések szerint a rangos mellékletű nomádok tegezleleteire a tegezfűggesztő horgok jellemzők (MEDVEGYEV 1966, 20). Szintén a tegezről, de annak testéről származnak azok a pántveretek, amilyeneket a Szuha Gomolsa-i lelőhely 175. és 252. sírjában tártak fel (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 115).

Nyílhegyek

A kazár kori nyílhegyeket (45–46. kép) összefoglalva elmondhatjuk, hogy a korai periódusban, a 7–8. század fordulójáig igen nagy méretűek, elég csak a dagesztáni Verhnyij Csir Jurt lelőhelyéről ismert 11–12 cm hosszú és 3–4 cm vágóél szélességű híres leleteket idézni (KOMAR–SZUHOVOKOV 2000, рис. 3). Az említett lelőhelyen együtt fordulnak elő két, vagy három vágóélű darabok, bár ez utóbbiaknál is a nagyobb méret dominált még ekkor. Ezek gyakran átluyasztottak (KOMAR–SZUHOVOKOV 2000, рис. 2: 19–30, 39). A nagyobb mé-

retű nyílhegyek valószínűleg páncél/védőfelszerelés nélküli ellenfél ellen voltak alkalmasak, hogy minél nagyobb sebet okozzanak. Ugyanakkor már a 8. század első felében megjelentek azok az igen keskeny, tűszerű, 3–4 cm vágóélű nyílhegyek, amelyeket (lánc)páncél ellen alkalmaztak (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000, рис. 2: 40–44). Valamennyi vasból készült, de a voznyeszenkai leletegyüttesben bronzból készült háromélű nyílhegyet is találtak. A 8. század első felében általános tendencia volt a Kazár Kaganátus területén a kisebb méretű, háromélű vasnyílhegyek elterjedése. Ez feltehetően a kazár–arab háborúk hatásaként értékelhető, mivel az arab páncélingek ellen új típusú nyílhegyekre volt szükség.

Az északi szaltovói területeken, elsősorban Szuha Gomolsa lelőhelyen feltárt nyílhegyek főbb formai jellemzőit az alábbiakban foglalhatjuk össze. Az *I. csoportba* a háromélű nyílhegyek tartoznak, melynek *I.1. típusát* a háromszög alakú darabok alkotják (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006). Ez a változat a legjellemzőbb a Donyec-vidéki alán emlékekre (KRIGANOV 1993, 53, рис. 2: 1; МЕРPERT 1951, рис. 2: 83–84; СРАМКО 1962, 281, рис. 109: 5), néha azonban a szaltovói kultúrkör füves sztyeppi emlékei között is előfordul (VLASZKIN–ILJUKOV 1990, рис. 5: 6; KRUGLOV 1992, рис. 4: 12; SZAVCSENKO 1986, рис. 7: 11; SZOROKIN 1959, 148, рис. 6: 15; FJODOROV–DAVIDOV 1984, рис. 6: 2), de a szaltovói hamvasztásos és gödörsíros temetkezésekben is dominálnak. Az *I.2. típus* az orosz szakirodalomban gerincelt típusnak nevezett forma, széles, lekerekített vállakkal, míg az *I. 3. típus* ennek a keskeny kivitelű változata. A F. Medvegyev korábban a 8–9. századra datálta ezeket a nyílhegyeket (MEDVEGYEV 1966, 60), de legkorábbi megjelenésük ideje valószínűleg már a 8. század második felére tehető (KRIGANOV 1987a, 108).

A nyílhegyek *II. csoportjába* a lapos (2 vágóélű) nyílhegyek tartoznak, melyek jóval nagyobb változatosságot mutatnak. A gerincelt, hegyes változatok elsősorban a hamvasztásos temetkezésekben fordulnak elő a szaltovói kultúrkörben (AKSZJONOV 1999, рис. 4: 10, 11, 13–15; AKSZJONOV 2005, 183, рис. 3: 4–6; КУХАRENKO 1951, 100, рис. 31: 6–8). A hegyes levél formájú változat a 8. század második fele – 10. századra jellemző, de a szaltovói kultúrkör nomád népességénél nem volt túl gyakori (AKSZJONOV 2005 165, табл. 1. рис. 6: 338, 30, 90). A II. csoport lapos nyílhegytípusai közé 5 főbb változat sorolható: a kör formájú, alul enyhén kiszélesedő, a rombusz alakú, a fecskefark alakú, a hegyes levél alakú, és a deltoid formájú, valamennyi jellegzetes 8–9. századi forma.

Védőfelszerelések

Védőfelszerelések már a korai kazár időszakban, a 7. század végén gyakran feltrúntek a Perescsepino-kultúra (Kelegej, Voznyeszenka) és az Észak-Kaukázus (Klin Jar III., Direktorszkaja Gora) egykorú lelőhelyeinek hagyatékában. Ezek főként páncéling részletek, szimbolikus temetési rítussal, bár felvetődött annak lehetősége is, hogy a láncszemek eredetileg sem alkottak teljesen összefüggő felületet a harcoston. A Perescsepino-kultúra egyes lelőhelyei (Sztolbiscse, Boriszovo 134. sír, Kazazovo 106. sír) alapján azonban egyértelmű, hogy a 8. század közepére biztosan kialakult a teljes felsőtestet védő páncéling (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000; TARABANOV 1983, 151). A Szuha Gomolsa-i temetőben a 18. és 186. sírban találtak páncélingdarabokat (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 50). A szemek vashuzalból készültek, szegecseltek, ami a mongolok előtti időkre jellemző (KIRPICSNYIKOV 1971, 9, рис. 2). A láncszemek átmérője 1–1,5 cm, míg a huzalátmérő 0,2–0,3 cm, és ez megfelel a délkelet-európai 8–13. századi páncélingek láncszem-méreteinek (KIRPICSNYIKOV 1971).

A védőfegyverzet másik elemére, a sisakra három adatunk van. A Sztolbiscse lelőhelyéről származó sisak 4 vaslemezből áll, melyek felső találkozása kónuszos kialakítású, ehhez kapcsolódott a sisakdísz. Hasonló sisakot, de 8 lemezes kialakításút ismerünk a kazazovói 106. sírből (TARABANOV 1983, 151). Mindezek az adatok megfelelnek a silovkai kurgánból ismert csontfaragványokon, és a sarkeli erőd kövein látható ábrázolások védőfegyverzetének. Ezek alapján egyértelmű az egykori kiemelkedő szerepük, és az, hogy gyakorlatilag csak az arcot nem borította vért. Északon a dmitrijevkai 55. számú alán kamrasírból is ismerünk sisakot a 8. század végéről. Ez a példány alul egy körpántból, illetve felül 8 lemezből tevődik össze (PLETNYOVA 1989, 76). Ennél több védőfegyverzetre utaló nyomot a klasszikus szaltovói területekről sajnos nem ismerünk a 9–10. századból, jóllehet a szaltovói katonai elit egyéb mellékletei alapján valószínűleg megengedhette volna magának. A kazár leletanyag belső-ázsiai analógiái alapján azonban valószínűsíthetünk ilyen védőfelszerelési tárgyakat, de fából és bőrből, illetve azok kombinációjából (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000).

A védőfegyverzet körébe sorolható pajzsdudorról – mely ritka leletnek számít – A. V. Kriganov írt összefoglalást a szaltovói fegyvereket feldolgozó disszer-

tációjában. A legismertebb szaltovói pajzsdudor Krasznaja Gorka 9–10. századi birtuális temetőjének egyik hamvasztásos sírjából ismert. A meglehetősen gazdag temetkezés egy fegyveres, lószerszamos sír volt, melyben a harci eszközök felett egy 2 mm vastag bronzlemezből kialakított, kerek alakú bronztárgy feküdt. A veret átmérője 34–36 cm, peremén 1,5–3 cm szélességben szegecsek futottak körbe, 1,5–4 cm távolságban elhelyezve egymástól. A 3–5 mm méretű vasszegecsek valószínűleg egy bőr alapra rögzítették a pajzsdudort. Párhuzamát az eddig közölt anyagban nem ismerjük, de pajzsra utaló leletek kerültek elő az abrau-gyurszói temetőben (27. kép), bár ott más szerkezetre lehet következtetni. A Verhnyij Szaltyiv-i 1. kamrasírban, melyet V. A. Babenko tárt fel 1911-ben, előkerült egy félkör alakú vastárgy, melynek 4,5 cm az átmérője és közepén átlukasztották. Bár A. Zaharov sisakcsúcsnak vélte, de a kor sisakjait ismerve ez nem valószínű, inkább B. A. Sramko véleménye lehet helytálló, aki pajzsdudornak határozta meg azt (KRIGANOV 1989a).

A szaltovói kultúrkör területén a sarkeli csontfaragványok ábrázolásain ismerünk olyan ábrázolást, melyet földre dobot pajzsként értékelték a szakemberek (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000). A Volincevo-kultúra biticjai lelőhelyén előkerült 25 cm átmérőjű kerek vaslemez alapján felmerült, hogy az eredetileg a kopjás támadások ellen védő, bőrszíjjal rögzített ún. könyökpajzs maradványa (KOMAR–SZUHOBOKOV 2000). Ehhez és további 4-5 hasonló kazáriai lelethez jó párhuzamokat ismerünk Belső-Ázsiából, melyek alapján a könyökpajzs használatát a kazároknál is valószínűsíthetjük. Ezeket azonban a nomádok nem a közelharcban, hanem kialakításuknál fogva valószínűleg csak a távról érkező nyilak ellen használták (OVCSINYIKOVA 1982).

Lószerszámok

Zabla

A szaltovói zablák szinte kivétel nélkül oldalpálcásak, és csuklós szájuvasúak (50. kép). Masszív, jó minőségű vasból készült darabok, két fontosabb típusuk figyelhető meg. A korábbi időszakban az oldalpálcák vége gyakran profilált volt (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 121–122). A 9. század közepétől ugyanakkor főként az *egyenes, hengeres testű oldalpálcák* domináltak, melyek gyakran közepén megvastagodnak és csavarással, és/vagy a kiszélesedő végük profilálásával díszí-

tettek. Az oldalpálcák középső részén többnyire a D-alakú fül dominál, ezek oldala nyolcszög alakú, és két, egymásra merőleges karikával kapcsolódik hozzá a gyeplőszarat tartó karika (GENYING 1962, XIII: 1; GENYING–HALIKOV 1964, IX: 1, 3, 4, 6–7, 9; KAZAKOV 1971, 108, X: 6; PLETNYOVA 1989, 38). Csak néhány esetben van a két karika egy síkban, mely a kutatók szerint ez a korábbi változat, de ezzel nehezebb irányítani a lovat (KIRPICSNYIKOV 1973, 14). Az előbbi típus a szaltovói előtti időkből gyakori (GRINCSENYKO 1950, 1; MONGAJT 1951, рис. 43: 17). A szaltovói és rusz anyagban a nem merőlegesen elhelyezett zablakarikák a 11. század elejére teljesen eltűntek (KIRPICSNYIKOV 1973, 15).

V. Sz. Akszjonov a szaltovói lovassírok kapcsán foglalta össze az erdős ztyeppi zablátípusok formai jellemzőit (AKSZJONOV 1999, 57–60). Kisebb számban fordulnak elő kerek vagy néha szögletes átmetszetű, egyenes oldalpálcás zablák, melyeknek egyszerű és díszített változata adja az oldalpálcás csoport két fő altípusát. Ezek a zablák Kelet-Európa déli részén a 7. század végétől – 8. század elejétől egészen a 11. század közepéig használatban voltak. Ezt követően végleg kiszorították azokat a 2, illetve 4 karikás csikózablák, melyek a 11–14. századi, kései nomád hagyatékból is domináltak (KIRPICSNYIKOV 1973, 16, 18–19; PLETNYOVA 1958, 155, 166).

A másik fő csoportot az *S-alakú oldalpálcás* zablák alkotják, melyek számbeli túlsúlya különösen a hamvasztásos temetkezések körében figyelhető meg (KRIGANOV 1989, 100). Topol és Novopokrovka mellett főleg Nyetajlovkán és a birituális Krasznaja Gorka temető leletei között gyakoriak (AKSZJONOV 1999, 59, рис. 10–11; AKSZJONOV 2005, 204, рис. 4: 1). Az oldalpálcák végei tagoltak, többnyire állatfejet ábrázolnak. Többnyire a 8. századtól kelteztek őket (KIRPICSNYIKOV 1973, 13). A. V. Kriganov azonban kicsit későbbre, a 8. század második felére – 9. század elejére tette, melyet aztán a 9. század végén kiszorított az egyenes oldalpálcás zablátípus (PLETNYOVA 1967, 167).

Kengyel

A szaltovói sírok gyakori lelete a vaskengyel (*51. kép*). Szinte kivétel nélkül boltozatos, ívelt és négyzetes átmetszetű szárúak, talpuk egyenes vagy homorú, alul középen gerincelt. A talpon a gerinc két oldalán néha áttörés figyelhető meg (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 116–117). A kengyelek füle alapján különíthető el két fő változatuk: az egyiknél hosszú, téglalap alakú,

a másikonál rövid lekerekített fül fordul elő. A domináns típusok mellett előfordulnak hurkos fülű, valamint ívelt talpú kengyelek is. V. Sz. Akszjonov a szaltovói lovastemetkezések összefoglalása kapcsán az alábbi klasszifikációt adta: a kengyelfül alapján négyzetes, vagy téglalap (*I. típus*), illetve lekerekített (*II. típus*) változatok különíthetők el. A kengyelek talpa szerint pedig keskeny (2–2,9 cm) (*I. típus*), közepes (3–4 cm) (*2. típus*), illetve széles (4,1 cm felett) (*3. típus*) talpú változatot különített el. A talpaló kiképzése alapján gerinc nélküli (*A variáns*), középen egy gerinccel (*B variáns*), a két peremén és középen 3 gerinccel (*C variáns*) tagolt, illetve áttört talpú (*D variáns*) kengyeltípusokat klasszifikált (AKSZJONOV 1999, 70–71).

A szaltovói kengyeltípusok párhuzamait széles körben ismerjük a kora középkori Eurázsia több régiójából is (KIRPICSNYIKOV 1973, 49–50; MAZSITOV 1981, 28, рис. 5: 9; ARTAMONOV 1958, рис. 29: 6; KRIGANOV 1988; AKSZJONOV 2005, рис. 2: 12–13, рис. 3: 23, рис. 4: 16, рис. 5: 20; РОКРОВСКИЈ 1905, XXII. табл. 101–102; AKSZJONOV–HORUZZAJA 2005, 204–205, рис. 4. 11–14; FJODOROV–DAVIDOV 1966, 11, рис. 1).

Nyereg, hevedercsat

A nyereghez tartozó alkatrészekből többnyire csak a hevedercsatok maradtak ránk, egy-két esetben fordult elő vaspántos kápmerevítés (*52. kép*). Többnyire egy hevedercsat fordul elő síronként, de néha párban is előkerülnek. Szinte kivétel nélkül vasból készültek, mindössze Cservonaja Guszarovka 305/k-32. sírjában tártak fel bronzból készült változatot (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 121–122). A hevedercsatokat formájuk alapján a következő csoportokra osztotta V. Sz. Akszjonov: az *I. típus* a négyszögletes változat, mely egyben a legelterjedtebb típus. Ezek a variánsai fordulnak elő: az *I. variáns* szögletes alakú, méretei 6–6,5 cm × 4–4,5 cm között változnak. A *2. variáns* szintén derékszögű, de kétosztatú, középen egy kereszttagot alakítottak ki a csatpecék számára. A *3. variáns* esetében a csatkarika a csatpecék rögzítésénél négyszögletes, míg a túlsó oldalon lekerekített. A *4. variáns* a trapéz alakú csat, mely gyakori lehetnek számít. A *II. típus*hoz a teljesen ovális hevedercsatok tartoznak, melyek a 7–13. században általánosan elterjedtek Kelet-Európa területén. A *III. típus*ba sorolt líra alakú hevedercsatok csak Cservonaja Guszarovka temető hamvasztásos sírjaiban fordulnak elő (AKSZJONOV 1999, 70–71).

A kantárrzat és a lószerszámdíszek

A lószerszámok szíjzatatának jellegzetes elemei (46, 54, 96. kép) a lapos átmeteszettű szíjelosztó vaskarikák, melyek átlagos átmérője 1,5–3 cm között változik. Ezekhez néha további karikák vagy 1–3 db lemezes, szegecselt szíjtartó kapcsolódik (méretük többnyire 2,1–2,7 cm). A lószerszámok szíjelosztásában szerepet játszó egyszerű vascsatok igen általánosnak és elterjedtnek mondhatók a kora középkori nomád emlékekben már a hun korszaktól kezdődően (AMBROZ 1981, 14). A háromkapcsos szíjelosztók kis számban ismertek csak a Volga-vidéki és Donyec-vidéki leletekben, ez utóbbi területen a legkorábban a 9. századra keltezhető (KRIGANOV 1987, 163), a Volga-vidéken pedig a 8–10. századból ismertek (GENYING–HALIKOV 1964, рис. 13: 4; KAZAKOV 1971, 15). A Kaukázus északi előterének kazár kori hamvasztásos temetőiből (DMITRIJEV 1979, рис. 2: 10), valamint a dunai bolgár (VAZSAROVA 1976, рис. 81: 3a, 3b) kora középkori hagyatékból szintén ismertek.

Kelet-európai párhuzamaik alapján a kantárrzat rögzítésére szolgálhattak azok az öntött bronz csatok, melyet Szuha Gomolsa 252. sírjában is feltártak. Ezek egytagúak, ovális csatkerettel, méretük 2 × 3 cm között változik (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 118). Ezek az ún. líra alakú csatok a honfoglalás kori magyar sírokban és skandináv területeken is előfordulnak (RÉVÉSZ 1987, 270). A lókoponyákon került elő egy-egy darab a jobb oldalon, míg a Donyec-vidéki alánoknál mindkét oldalon. Két-két darab ilyen csat ismert Nyetajlovkából is (PLETNYOVA 1989, 39; AKSZJONOV 2005, рис. 3: 8). Bár a Kárpát-medencei csatok 10–11. századiak, a bolgár párhuzamok pedig 9–11. századiak (SZTANCSEV 1960, 205–206), a kísérőleleteik alapján a szaltovói darabok a 8–10. századra tehetőek (GENYING–HALIKOV 1964, 57; PLETNYOVA 1967, 137–142; SZOROKIN 1959, 141). A Káma mentén 8–10. századi sírokból ismertek (GENYING–GOLGYINA 1970, рис. 25: 4), illetve a kusnarenkovói típusú hagyatékból (MAZSITOV 1981, 37–38, 45, 51). Keleten egészen a Minuszinszki-medencéig előfordulnak (AMBROZ 1971, 127–129; KOVALEVSZKAJA 1979, 18–34). Feltehető, hogy a prototípusuk a kora vaskori csontcsatok voltak Nyugat-Szibériában és az Altaj vidéken. Ennek nyomán valószínűleg a hunokkal jelent meg Kelet-Európában, és később itt kezdték már fémből gyártani azokat.

A lószerszám szíjzatatát, valószínűleg a szügyelőnek a középső részét díszítették azok a kéttagú csüngős, csuklós veretek (53. kép), melye-

ket „kantárblokk”-nak neveztek el (pl. Szuha Gomolsa 54, 174, 262. sír; AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 119). A bronzból öntött tárgyítípus számos variánsa ismert, a felső tag gyakran áttört, középen geometrikus mintákkal vagy növényi motívumokkal díszített. Néha az alsó karikatag peremén, esetleg alján is feltűnnek a jellegzetes szaltovói növényi motívumok. Azt, hogy ezek a tárgyak nem övdíszek, amint azt a szibériai török népek és a szaltovói alánok hagyatékában feltételezték (KOVALEVSZKAJA 1972, рис. 4: 21; OVCSINYIKOVA 1990, 8; PLETNYOVA 1989, 111), az bizonyítja, hogy rendszeresen a lószerszámok és lócsontok mellett kerülnek elő (AKSZJONOV 1999, 62; ZSIRONKINA–KRIGANOV–CITKOVSKAJA 1997, 167; AKSZJONOV–HORUZSAJA 2005, 205–206, рис. 6: 22). Gyakran fordulnak elő a bőr szíjazattal együtt, pl. Podgorovka 1. kamrasírjában (PLETNYOVA 1962, 243), Verhnyij Szaltyiv IV. 3-as lósisírjában (AKSZJONOV 2005, рис. 5: 3), illetve délen a Krivaja Luka 5-ös kurgánban (FJODOROV–DAVIDOV 1984, 88).

A kantárblokkok két főbb típusát az alapján különböztették meg, hogy a felső, rögzített taghoz az alsó karikacsüngő csuklósan (*1. típus*), vagy az öntéskor eleve rögzítve, fixen kapcsolódik (*2. típus*). A két típus között időrendi különbséget is sikerült kimutatni. Az *1. típus* a 7. század második felétől – a 8. század közepéig (KAMINSZKIJ 1987, 3: 23; КОМАР 1999, рис. 3: 75, 77–78; КОМАР–ПІОРО 1999, рис. 1: 3), míg a *2. típus* a 8. század közepétől a 10. századig jellemző, bár megfigyelhető közöttük átfedés (AKSZJONOV 2005, рис. 5: 3; AKSZJONOV–HORUZSAJA 2005, 205–206, рис. 6: 22; VІNNYIKOV–AFANASZJEV 1991, рис. 35: 8; GENYING–HALIKOV 1964, рис. XVII: 24; KRIGANOV 1987, 161; PLETNYOVA 1962, рис. 2: 7; PLETNYOVA 1981, рис. 37: 42; FJODOROV–DAVIDOV 1984, рис. 7: 8).

A lószerszámzat szíjelosztói

A szaltovói hagyatékban számos bronzból vagy vasból készült karika, illetve ilyen karikákból álló összetett tárgy ismert, melyek pontos funkcióját gyakran nem könnyű meghatározni. V. Sz. Akszjonov felosztásában az *1. típus* különösen érdekes, mivel itt 3–4 kisebb karika van felfűzve egy nagyobb középső karikára (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 121). Az orosz szakirodalomban karikásnak nevezett lelettípusnál a középső nagy karika átmérője 7,7–8,7 cm és erre fűztek rá 3–4 db kisebb, 4,4–6,6 cm átmérőjű karikát. A karikák egyszerű

sima, kerek metszetű vashuzalból készültek, néha azonban csavart testűek is előfordulnak. Lehetséges, hogy nyeregszíjak elosztói voltak, de ennek eldöntéséhez még túl ritkán fordulnak elő a szaltovói hagyatékban. Szuha Gomolsa mellett hasonlóak a pjatnickei szaltovói temetkezésben (SRAMKO 1983, рис. 11: 11), a kazazovói 8–9. századi temetőben (TARABANOV 1983, рис. 1: 22), illetve a korai kazár időből a 8. század elejére keltezett voznyeszenszakai emlékhelyről ismertek (GRINCSENYKO 1950, II: 12).

A szíjelosztó karikák másik nagy csoportját (BABENKO 1910, 21, 29–30, 33–35) a sokkal gyakoribb 2,5–5 cm átmérőjű, egyszerű vas-, illetve ritkábban bronzkarikák alkotják (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 121). A szaltovói emlékananyagban gyakran előforduló lelettípust egyesek a fentebb ismertetett változat részeinek tartják (KRIGANOV 1989, 107). Ez azonban nem valószínű, inkább különféle csatokról van szó, melyek a lószerszám egyes részeiről származnak. V. Sz. Akszjonov szerint a 2,5–3,5 cm átmérőjű karikák valószínűleg a zablák részei voltak. Hasonló zablakarikák az alán lószerszámok között, illetve a Donvidéki szaltovói temetkezésekben is előfordulnak (AKSZJONOV 2005, 253–255, рис. 3: 25–26; рис. 4: 20; рис. 5: 22; 204, рис. 4: 6, 205, рис. 5: 5–6, 12; VINNYKOV–AFANASZJEV 1991, рис. 19: 10; PLETNYOVA 1989, 82, 38. kép).

Tollforgó (ló fejdísz)

A szaltovói kultúrkör lószerszámzatának gyakori eleme volt a lovak fején elhelyezett tollforgó dísz (55. kép), melyet a magyar szakirodalomban gyakran tévesen csótárnak neveznek. A hozzájuk kapcsolódó bronz, néha aranyozott homlokdíszek gyakoriak Donvidéki alán emlékekben (AKSZJONOV 2005, 252–255, рис. 2: 1; рис. 3: 1; рис. 4: 1; рис. 5: 1; PLETNYOVA 1989, рис. 41–42; РОКРОВСКИЈ 1905, XXII: 91) is, de a Donvidéken szaltovói hamvasztásos sírokban is előfordulnak (AKSZJONOV 2005, 183, рис. 2: 1; рис. 5: 1; MIHEJEV 2004, 79, рис. 3: 18–19). Sz. A. Pletnyova a díszes szaltovói, lóra való homlokdíszeket a 9. század első felére datálta (PLETNYOVA 1981, рис. 26: 15–16a). A lemezes szerkezetű, enyhén ívelt, gyakran növényi motívumokkal díszített bronztárgy észak-kaukázusi eredete kétségtelen (HEINRICH 1995, 245).

A homlokdíszek alaplemezei többnyire enyhén nyújtottak, hullámos, levél alakúra vágott széllel és középen forrasztással rögzített üreges csővel. A dí-

szesebb kialakítású darabok mellett az egyszerűbbeknél is előfordulnak az alaplemez peremén beütötgetett pontsorok és párhuzamosan körbefutó vonal-párok (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 119–120). Hasonló díszítés a Mokraja Balka-i 59. sírban feltárt bronz lemezes függőn (8. század első fele) figyelhető meg (KOVALEVSZKAJA 1996, рис. 6: 6). A klasszikus szaltovói emlékekben a pontolt pontsorok ritka díszítőelemek, elsősorban a 8. század második felében – 9. század elején fordulnak elő, pl. lemezes, nyeles szűrőkanalakon vagy aranyozott szíjvégeken (vö. Sztarij Szaletyiv-i kamrasíros temető övleletei) (AKSZJONOV, 1999, 141–144, рис. 3: 21, 24–25).

A viselet elemei

Fibulák

A szaltovói viselet jellegzetes elemei a ruha rögzítésére használt fibulák (56. kép), melyek használata a szaltovói időszakot megelőző korszakra nyúlik vissza. Számos formai variánsuk ismert, bronzból, vasból, vagy vegyesen (ahol a tű készült vasból), néha ezüstből egyaránt készültek. Legkorábbi változataik lemezes testűek, gyakran bevagdalsókkal díszítették, fejük az antik hagyományos fibulákat idézi (AMBROZ 1966, 10. табл. 8). A legelterjedtebbek a *rugótekerces* és az enyhén *aláhajlított lábú fibulák*, ez utóbbiaknál a kengyel tekerceselése is megfigyelhető. A kengyel alakja alapján háromszögű, négyzetes, szögletes és ovális variánsokat különböztettek meg. A tűtartók lemezes kialakításúak, magasságuk 0,5–1,5 cm között változik (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 125–126; PLETNYOVA 1989, рис. 59; GYEGTYAR 1984, рис. 1: 16; KUHARENKO 1951, рис. 31: 1; AKSZJONOV 2001, 66, рис. 1: 26; KAMINSZKIJ 1987, рис. 8: 47). A másik gyakori típus az orosz szakirodalomban „csiholó” alakúnak nevezett, vasból készült szaltovói fibulavariáns, melynek mérete jóval meghaladja az előző csoport példányaiét (AKSZJONOV 1999, 705, рис. 42: 8–9, 11). A fibulák férfiak és nők viseletében egyaránt megfigyelhetők, de míg az ún. csiholó alakú vasfibulák főként a férfiak temetkezéseire jellemzőek, addig a kisebb bronzfibulák lánccal való kombinálása jellegzetes női viseleti elem. Ez utóbbinak jó analógiái ismertek az 5–8. századi szláv kultúrák temetőinek és kincsleleteinek női leletanyagában (GAVRITUHIN–OBLOMSZKIJ 1996, рис. 59; SCSEGLOVA 1995, 175; KORZUHINA 1996, 44. табл. 4–7, 9, рис. 53: 17–19, рис. 57: 1), valamint az észak-kaukáz-

zusi alán temetőikben is (GAVRITUHIN–OBLOMSZKIJ 1996, рис. 82: 5). A Don menti szaltovói temetőikben a 8. század közepétől jellemzőek a 9. század végéig (AKSZJONOV 2002, XX. табл. 1–7). Valamennyi szaltovói fibulatípus jó párhuzamai ismertek a Kubány-vidéki kazár kori hamvasztásos temetőikben is, ahol a fibulaviseletben szoros kapcsolat figyelhető meg a korábbi időszak hagyatékával (ДМИТРИЈЕВ 1979, рис. 2: 21; ДМИТРИЈЕВ 1982, рис. 4: 1–2, 4; ТАРАВАНОВ 1992, рис. III: 4; ТАРАВАНОВ 1999, рис. 2: 17, рис. 3: 11).

Övek

A szaltovói övek (57–62. kép) teljes körű, valamennyi altípusra kiterjedő klasszifikációja és tipokronológiája még várat magára, elsősorban a nagyfokú közöletlenség miatt. A legfontosabb változatok tudnivalói az alábbiakban foglalhatók össze. A szaltovói övdíszek döntő többsége bronzból készült és öntött, melyeket keskeny szíjakra (átlag 1–1,5 cm) szereltek fel (57–58. kép). Az öntött bronzváltozatok (59. kép) mellett a 9. század közepétől feltűntek ezüsből készült változataik is, melyeket előbb préseltek – főként a szíjvégek-nél (62. kép) –, később a veretek többségét már ebből az anyagból is öntötték. Az övek néha mellékszíjasak (57, 62. kép), a csatok (58–60. kép) és a szíjvégek (61. kép) – a honfoglalás kori leletanyaggal ellentétben – szinte mindig elemei a készleteknek. Díszítésük növényi (ún. lótusz minta), illetve geometrikus, ez utóbbinál a karéjos, vagy szív alakú változat a legelterjedtebb (88. kép). A növényi ornamentikánál a korai szaltovói időszak ún. lótuszmotívumát a 9. század végére a háromlevelű minták, gyakran már hálóba rendezett motívumai váltják fel (95. kép).

Bár ismert néhány egyszerű, trapéz alakú változat, az övcsatok karikájáról általánosságban elmondható, hogy oválisak, jelentősen szélesebbek a csat-testnél és a csatkarika nyelvtartós. A csattesttel szembeni oldalon a csatpecék számára mélyedést alakítottak ki, itt a csatkarika profilált. A csattestek szinte kivétel nélkül zsanérosan kapcsolódnak a csatkarikához (60. kép). Alakjuk hosszabb vagy rövidebb téglalap, illetve gyakori a trapézos kialakítás, melyet néha áttörtek. Speciális változatot alkotnak a háromszög alakú övcsatok (63. kép), melyek a női viseletre jellemzőek, és gyakran láncok, vagy amulettek is kapcsolódnak hozzá (77. kép). Az egyszerű díszítetlen testű darabok mellett

növényi mintával áttört, vagy domborított, illetve geometrikus, többnyire karéjos változatok ismertek (57. kép).

Az övveretek között a 9. század végéig a karikacsüngös darabok a legjellegzetesebbek, melyek lehetnek csuklósak, vagy rögzített kialakításúak (58–62. kép). Mintázatuk összhangban van a csattestekével. Találunk egyszerű lyukvédő vereteket is. Az övek jellegzetes elemei a téglalap alakú bronz szíjbújtatók, amelyek néha a veretek között is elhelyezésre kerültek a mellékszíjak befűzése számára. A szíjvégek többsége lapos, néha középen gerincelt. Alsó végük lekerekített, felfüggesztésük néha tokos, gyakran pedig a felső végük két szélén egy-egy profilált szegecsfül (ritkábban középen egy) figyelhető meg, mint a Kárpát-medencei avar leletanyag legkésőbbi, liliomos, illetve karéjos díszítésű szíjvégeinek esetében. A szíjvégen futó minta ritkán keretelt, egyszerű, ismétlődő növényi minták sora, vagy rácsos, egymásba fűződő karéjos (haránt metszett) mintasor (95. kép). Az övek elemeinek rögzítése kivétel nélkül a hátlap szegecsseivel, azok elkalapálásával, ritkábban ellentett lemezkék alkalmazásával történt.

Bár egyes övtípusok ma már részleteiben jobban feldolgozottak (95, 98. kép), a szakma alapvetően ma is Sz. A. Pletnyova 1989-es klasszifikációját veszi alapul. Ez a dmitrijevkai hagyatékon alapul, melyet a szerző később 2003-ban a díszítések alapján némileg korrigált (PLETNYOVA 1989; PLETNYOVA 2003). A csatokat (57–58, 60. kép) összesen 5 főbb típusba sorolta, melyek között az első a valódi csattest nélküli, keretes szerkezetű (1. típus), háromszög, téglalap, négyzetes, trapéz és U-alakú változatban, míg a csatkarika szintén szögletes. A 2. típusnál a szögletes csatkarikához szögletes csattest kapcsolódik. A 3. típust az erősen nyújtott csattestű csatok képviselik, melyhez azonban már ovális, enyhén háromszög alakú csattest kapcsolódik. A 4. csoport ez utóbbi díszített változata, míg a kis esetszámú 5. csoport példányai esetében az enyhén háromszög alakú, pecektartós csatkarikához félkör, vagy félovális alakú (D-alakú) csattest kapcsolódik.

Az övvereteket (57–59, 95, 98. kép) Pletnyova elsősorban formai és szerkezeti szempontból csoportosította. Egytagú, csuklós, illetve rögzített karikacsüngővel ellátott alaptípusokat különített el (I–III. csoport). Valamennyi főbb csoporton belül variánsokat határozott meg az alkalmazott minták (növényi vagy geometrikus) szerint. Az I. csoporton, vagyis az egytagú díszítetlen vereteken belül 8 típust különböztetett meg: szív (1. típus), illetve lóusz formájú,

középen négy nyílással áttört (2. típus) változatot, továbbá szív formájú három lótukszintás (3. típus), illetve szírom alakú lótukszintás (4. típus) variánst különböztetett meg. A szív formájú profilált, lótukszimbó mintás (5. típus), a bogár alakú díszítetlen (6. típus), a préselt, négyszögletes, középen plasztikus, domború mintás (7. típus) és patkó formájú, növényi mintával díszített (8. típus) verettípusok szintén az I. csoportba tartoznak.

A II. csoportban, vagyis a csuklótagos karikacsüngős övveretekenél öt típust különített el. A három szíromformát alkotó, középen négy nyílással áttört, mozgó gyűrűtagosat (1. típus), a háromszögű lemezzel ellátott, enyhén mozgó gyűrűset (2. típus), a lótukszimbót ábrázoló, enyhén mozgó gyűrűset (3. típus), a lótukszimbót ábrázoló lemezzel ellátott, stabilan rögzített gyűrűset (4. típus) és a háromlevelű stilizált palmettás (5. típus) változatot.

A III. csoportba a haránt metszett, alul áttört veretek kerültek, melyek a következő típusokra oszthatók: egyszerű szögletes veretek (1. típus), egyszerű szögletes veretek, alul áttört, az áttörés sarkaiban lótuuszvirág mintával (2. típus), ötszirmú stilizált palmettát ábrázoló veret, amely keretbe foglalja alul az áttörést (3. típus), illetve préselt ötszögű veret, a lemez alsó felében imitált áttöréssel (4. típus).

A szíjvégeknél (61–62. kép) hat alapvető típust határozott meg Sz. A. Pletnyova. 1. típus: ötszögformájú szíjvég, melyet girlandos lótuuszvirág díszít; 2. típus: legömbölyített sarkú téglalap alakú szíjvég, felületén hálós lótuuszvirág mintázattal díszítve; 3. típus: legömbölyített sarkú téglalap alakú szíjvég, felső végén profilált két szegecsshellyel; 4. típus: legömbölyített sarkú téglalap alakú, díszítetlen szíjvég; 5. típus: préselt, nyújtott téglalap alakú szíjvég, felülete növénymintával díszített; 6. típus: öntött, legömbölyített sarkú téglalap alakú, kétoldalas szíjvég (PLETNYOVA 1989, 78; VINNYIKOV–AFANASZJEV 1991, рис. 10; АЈВАБИН 1977, рис. 2: 14, 26; АКСЗЈОНОВ 1999, рис. 1: 8, рис. 6: 16; КОВАЛЕВСКАЈА 2000, 148; PLETNYOVA 1989, 78, рис. 79; АЈВАБИН 1977, рис. 2: 6–7, 31–32; АКСЗЈОНОВ 1999, рис. 1: 9, рис. 6: 15; GENYING 1962, IV. табл. 17; КОВАЛЕВСКАЈА 2000, 157, рис. XV: 61; PLETNYOVA 1981, рис. 37: 24; КОМАР 1999; ГАВРИТУХИН 2005; PLETNYOVA 2003).

A szaltovói övek és a kazár kori toreutika mintakincséről részletes, elemeire bontott klasszifikációt készített N. Je. Fonyakova (88. kép), aki az ábrázolások jellegzetes növényi mintakincsének – általa lótuusznek nevezett – leggyakoribb

elemével az egész kazár-szaltovói műhelykört a szogd iparművészetből eredeztette (FONYAKOVA 1986; FONYAKOVA 2010).

A mintakincsnél kell szót ejtenünk az állatábrázolásokról is, amelyek azonban nemcsak a toreutika körébe tartozó jellegzetes edényeken, hanem a kaukázusi eredetű fényezett kerámia fülein, illetve a finnugor eredetű ékszereken is megfigyelhetők a szaltovói kultúrkör temetkezéseiben (59. kép). Az ábrázolásokkal kapcsolatban teljesen egyedi darabok az emberábrázolások, melyek stilizált és realisztikus változatait egyaránt ismerjük a dmitrijevkai temető hagyatékában.

Ékszerek és piperetárgyak

Fülbevaló

A szaltovói fülbevalók többnyire bronzból, ritkán ezüsből, vagy aranyból készültek (64, 66, kép). Formailag nem túl változatosak, alapvetően gömbcsüngős, gúlacsüngős és gömbsorcüngős változatai különíthetők el (PLETNYOVA 1981, рис. 37). A fülbevalókarikák oválisak, melyekhez a legtöbb esetben a felső íven is kapcsolódik egy gömbdíz, de ismert számos csüngő nélküli egyszerű, ún. kalács alakú fülbevaló is. A bronzból készült példányok kisebb méretűek. A fülbevaló karikájához alul tárcsás megoldással kapcsolódik az öntött, vagy felhúzott gúla alakú csüngőtag. Ritkább az ezüsből készült változat, ahol a 2–4 gömbcsüngő egy drótra van felhúzva, közöttük lapos korong alakú, tagolt peremű osztótagok ülnek. Az aranyból készült fülbevalók döntő többsége egyszerű gömbcsüngős, közvetlenül a fülbevaló-karika alsó ívéhez kapcsolódnak (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 138–139). Egyedi típusok a Fativizs-típusú és a kubooktaéderes csüngőjű fülbevalók. Az aranyból készült fülbevalók a Don–Donyec-vidéken csak a Verhnyij Szaltyiv-i temetőben fordulnak elő, analógiáik az Észak-Kaukázusban ismertek. Sz. A. Pletnyova és Ny. Ja. Merpert ezeket a jellegzetes szaltovói fülbevalókat egyaránt a 8. század végére – 9. századra keltezte. A fülbevalók gyakran előfordulnak férfisírokban is (MERPERT 1951, 28).

Karperec

A szaltovói karperecek szinte kivétel nélkül bronzból készültek, többnyire bronzhuzalból csavart vagy egyszerű pödrött végű változatok (65. kép). A bronzhuzal keresztmetszete, illetve a nyitott végék formai kialakítása alapján osztályozhatók. Az 1. típus kerek átmetszetű drótból (1,5–2 mm) készült, vékony, ellaposodó vagy keskenyedő véggel, amely egyenesen levágott, vagy karika alakban visszahajtott. A 2. típus szintén kerek átmetszetű drótból készült, belső oldala néha lapos, a drót átmérője 3–4 mm. Ezek három fő altípusa, a tompa, a lapos és hegyes, illetve az egyenesen levágott végű változat.

A karperecek végeit – főként az enyhén kiszélesedő végűeket – gyakran látták el pont-kör dísszel, illetve különböző bevagdolásokkal. A bronz karperecek egyedi változata a két végén kissé kürtösen, illetve a velük szemközti középső karperecrészen szintén erősen kiszélesedő típus, mely a késő antik zsanéros karperecek derivátumainak tekinthető a korábbi észak-kaukázusi párhuzamok nyomán. Ritka lelet a vasból készült, lapos, karikába hajtott végű karperec, de ismert egy fakarperec is, melyet ezüstlemezsel vontak be (MERPERT 1951, 29; PLETNYOVA 1981, рис. 37; AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 145–148).

Gyűrű

A szaltovói gyűrűknek csak néhány típusa ismert, de azok számos variációban fordulnak elő (67. kép). A legegyszerűbbek a lapított bronzhuzalból készült, sima, vagy vágott, fejes, illetve az öntött bronzgyűrűk. Igen elterjedtek a hólyagos fejű gyűrűk, melyek ezüstből és bronzból öntött változatai egyaránt használatban voltak. Az előbbieket gyakran foglalatosak, kő-, illetve többnyire üvegberakásokkal. Önálló csoportot alkotnak a gemmás gyűrűk. Sematikus ábrázolások előfordulnak az egyszerű bronzgyűrűk pecsétlőfejeére vésvé. Ez utóbbiaknál a madárábrázolások a legelterjedtebbek (MERPERT 1951, 31; PLETNYOVA 1981, 143, рис. 37; PLETNYOVA 1989, рис. 61; AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 144–145). A jellegzetes öntött szaltovói ékszerek öntőmintái közül a gyűrűk egy- vagy kétrészes homokkő mintáit ismerjük.

Gyöngy

A szaltovói női sírok nagyon gyakori és változatos leletei a gyöngyök (68–69. kép). A szaltovói gyöngyökkel már korán foglalkozni kezdett a kutatás, mind klasszifikációs, mind technológiai szempontból (ГЬЕОПІК 1961; ГЬЕОПІК 1963). Tipológiai szempontból manapság elsősorban az Sz. A. Pletnyova által a dmitrijevkai leletek alapján kidolgozott hat csoportos felosztást használják (PLETNYOVA 1989, рис. 65–67). Itt a klasszifikáció alapvető szempontja az alapanyag, illetve a díszítés mintája. Az *I. csoportba* az egyszínű, minta nélküli gyöngyök tartoznak, míg a *II. csoportba* a fém, illetve féemberakásos gyöngyöket sorolta. Ez utóbbiak azonban igen ritka leletnek számítanak. A *III. gyöngycsoportba* a szemes gyöngyök tartoznak, melyek között három altípus ismert a sima egy-egy szemmel díszítettekől a dudoros változatig terjedően. A *IV. csoportba* a folytatott hullámmintás gyöngyöket sorolta. Ennek négy altípusánál formai szempontokat alkalmazott, és a gömbölyded, illetve hosszúkás és hordó alakúakat különböztette meg. Az *V. csoportot* a mozaikmintás gyöngyök sajátos csoportja alkotja – a formák szempontjából négy további változattal –, melyek észak-kaukázusi eredetéhez nem férhet kétség. A *VI. csoportba* a különböző kövekből: mészkőből, karneolból, vagy korallból készített, szintén importból származó gyöngyök tartoznak.

Igen gyakoriak az agyagból készült egyszerű, kis méretű kásagyöngyök is. Sajátos szaltovói jellegzetességnek tekinthetők a hármas hosszanti furatú tagolt gyöngyök, melyek néha párhuzamosan futó gyöngyosorokat fogtak össze. Szintén jellegzetesek a gyöngyosorokba fűzött, többnyire kék üvegből készült lunula alakú függők, de állatfogakat is gyakran találunk a gyöngy-nyakláncokban. A rúd-, illetve ikergyöngyök mellett nagy számban fordulnak elő aranyfóliás gyöngyök is, valamint egyszerű dinnyemag alakú változatok. Gyöngyökből nemcsak nyak-, hanem karékeket is összeállítottak, melyekhez nagyobb méretű gyöngyöket használtak (AKSZJONOV–МІНЕЈЕВ 2006, 139–144).

Gombok, csörgők

A ruhák zárása mellett díszként is szolgáltak a gombok (77. kép), melyeket többnyire bronzból öntöttek (PLETNYOVA 1981, 143, рис. 37; PLETNYOVA 1989, рис. 107, рис. 56). A préseltek két félből állnak, míg az öntött gom-

bokra a hosszú fül jellemző. A gombok feje gyakran nyomottgömbös, esetleg szögletes kialakítású.

A gomboknál is gyakrabban fordulnak elő a bronzcsörgők, melyek öntötték, többnyire alul rovátkolt, sima vagy csiszolt testűek (64. kép). Préselt változatuk is ismert, mely a leggyakrabban két trapéz alakú hosszanti félből áll, amelyeket fenyőminta díszít. Méret és elrendezés alapján sok változatuk ismert. Előfordulnak olyanok, amelyek a ruha ujját szegélyezték, de többnyire a kar mentén a ruha ujján futnak, kívül egy sorban (77. kép) (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 124–125).

Tarsoly és pipereeszközök

A szaltovói női viselet, illetve sírmellékletek jellegzetes elemei a pipereeszközök. Ezek néha láncon az övhöz kapcsolódnak, de többnyire a hármastagolású tarsolyzárókkal (70. kép) ellátott tarsolyokban helyezkedtek el. A tarsolyzárókat bronzból öntötték, két főbb változatuk ismert: a három díszítőtaggal fedett, hátul bújtatott lyukas, illetve az egyszerű csavart testű, vagy azt utánozó három lyukas típus.

A pipereeszközök között a szűrőkanalak, ecsetek, tubusok, üvegfiolák és bronzszelencék (74. kép) mellett a fülkanalak fordulnak elő a leggyakrabban. A fülkanalak bronzból készültek, bár ritkán csontból, illetve vasból is készülhettek (72–73. kép). Alapvetően két főbb típusuk ismert: az áttört, széles nyelű, geometrikus vagy növényi mintás változat (72. kép), illetve az egyszerűbb geometrikus, többnyire 8-as alakot formáló típus (73. kép).

Szintén a női sírok jellegzetes leletei a csipeszek, melyek bronzból vagy vasból készültek. Hosszuk 7–12 cm között változik, felső végükön függesztőt alakítottak ki, alsó végük többnyire trapéz alakban szélesedik ki, néha profiláltan (71. kép). Középső részükön gyakran összefogó tag látható, míg külső felületük fogazott, bekarcolt zezugmintával díszített (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 148–149). A tarsolyok gyakori lelete a csiholó, melyeknél bimetál változat is ismert (71. kép).

Tükrök

Bár a szaltovói tükröket (75. kép), főként a kisebb méretű és sugaras díszű változatokat ma már több kutató is inkább az amulettek (76. kép) közé sorolja

(KOVALEVSZKAJA ET AL. 2006), számos változatuk egyértelműen a női toalettkészletbe tartozik. Méretük szerint két főbb típusuk különíthető el: többségük 6–7 cm átmérőjű, de 7,5–10 cm átmérőjű változatok is előfordulnak (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 149). Viseletükre jellemző, hogy a többi hasonló funkciójú (pipere)tárggyal együtt, láncon felfűzve kerülnek elő a deréktájon (77. kép). A díszítetlen változattól egészen a legcizellaltabbig közös vonásuk a középső függesztőfül. Hátlapjuk többnyire díszített, legtöbb esetben koncentrikus körökkel, közöttük farkasfog mintával. Néhány esetben feltűnik a jellegzetes szaltovói lótusz minta is, valamint a kínai bronztükrökre utaló speciális mintaelemek: madarak, halak és stilizált írásjegyek (?) ábrázolásai.

Amulettek

A szaltovói amuletteket (75. kép), tükröket és egyéb, feltehetően az egykori hitvilággal kapcsolatos tárgyakat Z. H. Albegova foglalta össze. Részletesen elemezte szemantikájuk mellett tipológiai összefüggéseiket is az észak-kaukázi alán temetők hasonló leleteivel (ALBEGOVA 2001; ALBEGOVA 2006).

A valamennyi szaltovói társadalmi csoport, illetve korcsoport temetkezéseiben előforduló amulettek közül 14 esetben jól kivethető törvényszerűségek figyelhetők meg elterjedésükben (kultikus skatulyák, csengettyűk/kolompok, kagylók, hold amulettek, sugármintás korongok, madárfejes korongok, korong alakú amulettek, áramlatmintás gyűrűk, karom- és agyaramulettek, állati lábközépcsontok, ló-, madár- és szarvasfigurák).

A szaltovói kamrasírokból származó amulettek statisztikai elemzésénél figyelembe vették, hogy hány halott volt az adott sírban eltemetve, illetve, hogy az adott kamrasírban milyen típusok fordultak elő. Az amulettek szemantikáját nem érthetjük meg azok nemi és életkori eloszlásának megismerése nélkül (ALBEGOVA 2001, 97). A dmitrijevkai, Majackoje gorogyiscsei, Nyizsnyije Lubjanki és jutánovkai temetők antropológiai elemzése alátámasztja, hogy az amuletteket és ékszereket elsősorban nők és gyerekek viselték. Az amulettek a női csontvázak mellén és derekán voltak – a bolygatott vázagnál ez nem, vagy nehezen eldönthető –, ugyanakkor a kutatás megerősítette V. B. Kovaljevskaja véleményét, mely szerint a nap-hold amulettek családi amulettek voltak (KOVALEVSZKAJA 1983). Érdekes megfigyelés, hogy a doni alánoknál a lovaszt ábrázoló amuletteket nők hordták. Jó példa erre a dmitrijevkai

temető 56-os kamrasírjában nyugvó nő mellett talált két, griffmadáron ülő lovast ábrázoló amulett, valamint egy két lovat ábrázoló függő (ALBEGOVA 2001, 99).

Bár hasonló típusok az Észak-Kaukázus kora középkori alán temetőiben is előfordulnak (MILLER 1881, XIX. табл. 1) megállapítható, hogy az Észak-Kaukázusban és a Don középső folyásánál is más-más hitvilág lehetett az azonos eredetű, különböző alán közösségeknél. Az amulettek koncentrációja érdekesen tükrözi a helyi hitvilági jellegzetességeket. A temetkezésben található amulettek aránya¹³¹ alapján a négy legjelentősebb szaltovói temetőben a következő kép rajzolódik ki előttünk. Jutanovkán a feltárt 28 kamrasír 57%-ában volt amulett, Nyizsnyije Lubjankiban az 55 kamrasír 30%-ában, a dmitrijevkai temetőben a 162 kamrasír 28%-ában, míg a Majackoje gorogyiscse melletti 113 kamrasír 19,5%-ában találtak amulettet.

Az egyes temetőkben feltárt amulett-típusok is érdekes relevanciát mutatnak. Míg Verhnyij Szaltyivban a szamovár alakú amulettek, csengettyűk, kagylók, sugaras bronzkorongok, kerek, sólyomfejes, illetve lófigurás típusok a jellemzők, addig ezek állatcsontból készült változatai egyáltalán nem kerültek elő. Majackoje gorogyiscse esetében azonban nincsenek nap amulettek, itt viszont az állati fogak, asztragaloszok és kagylók dominálnak. Néhány régész szerint az elhunytaknál megfigyelt amulettek megoszlása a közösség szociális szerkezetétől függött, az pedig a település funkciójától (ALBEGOVA 2001, 103). Természetesen figyelembe kell venni a sírablások, illetve a halott bolygatásának szokását is (PLETNYOVA 1967, 78, 80), de ez szintén összefüggésben állhat – főként az utóbbi esetben – az adott közösség hitvilági elképzeléseivel (FLJOROV 1993, 42–53).

Z. H. Albegova széles körű anyaggyűjtésre épülő munkájában a temetők-re jellemző amulett-típusokat diszkriminatív statisztikai módszerrel vizsgálta. Kimutatta, hogy a dmitrijevkai közösség elhunytjai mellé legtöbbször ragadozókaromot, asztragaloszokat, illetve lunula-amuletteket tettek. A Nyizsnyije Lubjankin és Majackoje gorogyiscsén agyarak, karmok és kagylók fordultak elő a leggyakrabban. Ez azt jelenti, hogy e három közösségben az emberek

¹³¹ Az amulettes kamrasírok aránya a teljes sírszámhoz képest, valamint az egy kamrasírban talált amulettek mennyisége alapján.

főleg máshonnan származó (pl. kagyló), természetes eredetű tárgyakat viseltek amulettként, és csak nagyon ritkán készítettek ilyen tárgyakat. A jutánovkai közösség lakói körében ugyanakkor a leggyakoribbak a kézműves munkával előállított amulettek: madárfejes, illetve sugaras korongok, de a lunula sem ritka. A kerek, áttört bronz amulettek eltérő mértékben, de megtalálhatók valamennyi közösség esetében.

Érdekes megfigyelést tettek a madárfejes amulettekkel kapcsolatban, melyek elsősorban 40–55 éves nők mellékleteként kerültek elő. Ez összefüggésben állhat a nők családban betöltött szerepével. Dmitrijevka és Majackoje gorogyiscse temetőiben az antropológiai vizsgálatok megállapították, hogy a nők legnagyobb halálozási rátája a 27–42 év közötti korban figyelhető meg. Tehát felmerül, hogy azok a nők, akik túléltek ezt a kritikus kort, tekintélyes tagjai lettek a családnak, és rájuk jellemző ez a tárgytípus. Idősebb nők mellett már nem találunk ilyen tárgyakat (ALBEGOVA 2001, 104).

G. Je. Afanaszjev a fent említett öt nagy temető temetkezési szokásainak elemzését végezte el (AFANASZJEV 1993, 91), mely alapján a szaltovói kultúrkör erdős sztyeppi variánsának területén három főbb lelőhelycsoportot különített el: 1) Majackoje gorogyiscse, 2) Verhnyij Szaltyiv–Jutanovka, 3) Dmitrijevka–Nyizsnyije Lubjanki. Az amulettek elemzése ebből csak kettőt erősített meg (Jutanovka eltérő a többitől), de részben átfedés figyelhető meg (ALBEGOVA 2001, 105). Az amulettek klaszteranalízise arra is választ adott, hogy az idő változásával mely amulettek lettek népszerűbbek, vagy miként változott meg az amulettviselés/temetés szokása, esetleg valamely típus dominanciája egy törzsi vagy egyéb szűkebb közösségben. Ez abból a szempontból lehet érdekes, hogy az agyarak, karmok és kéztőcsontok széles körű használata Sz. A. Pletnyova szerint a 9. században vette kezdetét (PLETNYOVA 1967, 176). A vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a tárgyalt nagy szaltovói temetőknél nemcsak az elhunytak hitvilága volt hasonló, hanem az amulettek fejlődése is azonos irányban módosult. A karmok, fogak népszerűbbé válását nehéz megmagyarázni, talán ősbolgár vagy kazár hatás lehet a háttérben. Természetesen elképzelhető az alán hitvilág változása is, de antropológiai relevancia nem mutatható ki az amulethasználatban (KONDUKTOROVA–SZEGEDA 1990, 99–100; ALBEGOVA 2001, 105).

Megállapítható viszont, hogy az erdős sztyepp vidékén a Verhnyij Szaltyiv–Jutanovka csoport szerepe meghatározó volt, ahol leginkább a madárfejes és sugaras korongok terjedtek el (AFANASZJEV 1993, 89). Jutanovka az Oszkolvölgyi agglomeráció, Vehnyij Szaltyiv pedig a szaltovói határvédelem központja volt (AFANASZJEV 1993, 115–116, 152), de mindkettő a legfejlettebb szaltovói települések közé tartozott. Verhnyij Szaltyiv esetében, ahol feltehetően a katonáskodó férfiak dominanciája érvényesült a közösség életében is, a lányok és asszonyok mellékletei nem különböztek élesen egymástól (AFANASZJEV 1993, 45, 50). Jutanovkán viszont pl. az amulettviselés erősen függött a kortól és valószínűleg a családon belüli szereptől is. Ez valószínűleg a nők közösségen belül nagyobb presztízséről tanúskodik (ALBEGOVA 2001, 105).

A 9. században a szaltovói kultúrkör fejlődésével az amulettviselésben is új tendenciák kezdtek érvényesülni. Egyrészt a fém amulettek kisebb számban, de továbbra is megmaradtak, másrészt egyszerűbb formák jelentek meg: agyarak, karmok, állati lábtőcsontok. Ezek a 9. század második felében a jutanovkai közösséget kivéve különösen dominánssá váltak. Sz. A. Pletnyova az amulett-használat változását azzal hozta összefüggésbe, hogy a Kazár Kaganátusban terjedni kezdett a judaizmus (PLETNYOVA 1967, 178–179). Ugyanakkor az amulettek a 9. század közepére az Észak-Kaukázusban is veszítettek sokféleségükből (KOVALEVSZKAJA 1987, 87), tehát mindkét területen párhuzamosan mehetett végbe a hitvilági háttér módosulása.

Használati tárgyak

A sírokban előforduló használati tárgyak változatossága viszonylag kicsi. Vasból és acélból (kés, sarló, kapa, tűzszerszám, famegmunkáló szerszám, horgászhorog, sasliKNYÁRS, üst, húsvilla, tű, ásópapucs (78–81. kép), ritkábban kőből és kerámiából (fenőkö, orsógomb), vagy fából, (pl. hánCSBOCSKOR készítéshez használt ár) készült eszközöknek maradt régészeti nyoma. A szaltovói sírokban nagy mennyiségben maradtak fenn a mindennapi élettel összefüggő szervesanyag maradványok is: kidolgozott bőr, illetve textilmaradványok (selyem, lenvászón, nemez), fából készült kanalak, edények (néha a peremén fémveretekkel) és tálak, melyek feldolgozása és publikációja nagyban fogja gyarapítani ismereteinket a szaltovói kultúra fejlettségéről és mindennapjairól.

Kések

A szaltovói sírok esetében is a leginkább elterjedt leletnek számítanak a kések, amelyek a temetkezések 20–25%-ban fordulnak elő. A kések hossza 8–18 cm között váltakozik, az egyélű penge keresztmetszete ék alakú, szélessége 1,5–2 cm. A nyélnyújtvány szinte mindig felső állású, szélessége maximum a fele a penge szélességének, illetve 3–4-szer rövidebb is annál. Némely késpengén egy vagy két keskeny, 0,5–1 mm széles, sekély csatorna fut végig, közel a nyélnyújtványhoz. Ez utóbbiakról Sz. A. Pletnyova azt feltételezte, hogy harci kések. A nyélnyújtványt famarkolat borította, melyeket sok esetben szorítógyűrűk segítségével rögzítettek.

A kések klasszifikációjának alapvető szempontja a penge és a nyél találkozásának formai kialakítása (МИХЕЈЕВ–СЗТЯПАНКА–ФОМИН 1973, 90–98), mely alapján négy főbb típusukat különítették el. *1. típus:* A penge és a nyél találkozásánál nincs kiszögellés. Ez igen ritka típus, a szaltovói korból csak egy-egy ilyen lelet ismert (МАЈКО 2004, рис. 122: 9). *2. típus:* A penge és a nyél találkozásánál két kiszögellés van, alul és felül. A 2. típus a Fekete-tenger északi vidékén a Kr. e. 4. század végén – 3. század elején jelent meg és a szarmata kortól kezdődően terjedt el. A Kr. e. I. évezred második felében az Uráltól a Kárpát-medencéig számos régészeti hagyatékban előfordulnak (МИХЕЈЕВ–СЗТЯПАНКА–ФОМИН 1973, 91; ВАЗСАРОВА 1976, рис. 5: 3, 6, рис. 6: 2). *3. típus:* Egyenes hát és két kiszögellés, mint a 2. típusnál, de itt tuskyszerű kiálló rész kapcsolódik a fokhoz a penge és a nyél találkozásánál. *4. típus:* hasonló a 3. típushoz, de a penge és a nyél találkozásánál markolatkereszt van, amely nem nyúlik túl a tuskyszerű kiálló részén. A 3. és 4. típus formája az elkészítés módjával függ össze, vagyis a speciális kovácsolással (МИХЕЈЕВ–СЗТЯПАНКА–ФОМИН 1973, 92). Ezek a kések későbbiek, mint az 1. és 2. típus, a legtöbbjük a 8–9. századra datálható (МИХЕЈЕВ–СЗТЯПАНКА–ФОМИН 1973, 94). Hasonló kések ismertek a Volga középső folyásánál a 7. század vége – 8. század első felének temetkezéseiben (БАГАУТГЫИНОВ–БОГАЦСОВ–ЗУБОВ 1998, 128, рис. 31: 7–9; ГЕНЫНГ–ХАЛИКОВ 1964, 65), továbbá a 8–9. századi Dunai Bolgária emlékeiben (СЗТАНЦСЕВ 1957, 117, рис. 5; ВАЗСАРОВА 1976, рис. 83: 2–3, рис. 12). Előfordulnak a Krímben (МАЈКО 2004, рис. 122: 3, 12–13), az észak-kaukázusi alán temetőkben (САХАНЫЕВ 1914, рис. 1: 22, рис. 3: 14–15), és szláv

környezetben is (SZUHOVOKOV 1975, 93, рис. 52: 7, рис. 53: 4, 7–9). A legnagyobb számban egyértelműen a szaltovói kultúrkör temetkezésiből ismertek (LJAPUSKIN 1958, 312, рис. 55; PLETNYOVA 1989, рис. 45).

Érdekes megfigyelés, hogy a legjobb állapotban fennmaradt késleletek a hamvasztásos temetkezésekből származnak. Ezek mind egy típushoz tartoznak, egyenes pengéjűek, melyhez a nyélnyújtvány enyhe szögben törve csatlakozik. Úgy tűnik, hogy a késeket fahüvelyükkel együtt hamvasztották el, erről árulkodnak azok a veretek és fémpántok, melyek néhány sírban fennmaradtak. Egyes esetekben (Szuha Gomolsa 54, 119, 167, 192, 208. sír) csak a hüvelyek fémdarabjai kerültek elő (lemezes vaskapcsok, vas-, ritkábban bronzpántok és hüvelyvégek), maga a kés nem. A lemezes vaskapcsok két, szimmetrikusan elhelyezkedő lekerekített, vagy levél alakú, esetleg négyszögletes lemezből állnak, melyeket többnyire ovális gyűrűkkel fogattak össze, vagy bronz-, esetleg vaslemezből hajlítottak. A felső lemez gyakran valamivel kisebb az alsónál. A pántokat fémszegecsekkel erősítették a hüvely faalapjához. Ezek a kapcsok formailag és a felerősítés módjában a tegeztek függesztőfüleit utánozták (KRIGANOV 1993, рис. 2: 5–6; PLETNYOVA 1989, рис. 33; MAGOMEDOV 1981, рис. 3: 13, 4: 4–5, 11: 6, 9; VINOGRADOV–МАМАЈЕВ 1985, рис. 4: 24; SZAVENTKO 1985, рис. 1: 11).

Sarló

A mezőgazdasági munkákhoz használt sarlók (78. kép) nagyszámban reprezentáltak a szaltovói sírokban. E szokásnak kultikus háttere is felmerült. Formai alapon két nagyobb csoportjukat különböztethetjük meg. Az *1. csoportot* az egyszerű pengéjű, míg a *2. csoportot* a kisebb méretű, gyakran fogazott, ívelt pengéjű, és díszített markolatú sarlók alkotják. Az egyszerű sarlók hossza többnyire 23–28 cm között változik, gyakran szimmetrikusak, vagyis a pengeív csúcsa a penge alsó ívének közepére esik (МИНЕЈЕВ 1985, 46).

A Kr. u. I. évezred második felétől kezdve az *1. sarlótípus* széles körben elterjedt a kelet-európai erdős sztyeppen és az erdővidéken is, a Dnyepertől a Don-vidékéig (BEREZOVEC 1963, рис. 20: 16; GORJUNOVA 1961, рис. 33: 20–21; ДМИТРИЈЕВ 1979, рис. 2: 14; DOVZSENOK 1952, рис. 8: 4–7; KALINYN–HALIKOV 1960, 224; МИНЕЈЕВ 1984, 108–109). Ismertek ilyen sarlók a Krím korai bolgár emlékégyében (МАЈКО 2004, 222, рис. 124: 2),

illetve a szláv hagyatékban is (SZUHOBOKOV–GORBANENKO 2001, 39, рис. 5), majd a II. évezred elején fokozatosan eltűntek.

A penge formája szerint a 2. *sarlótípus* a szimmetrikus csoportba tartozik. A pengehát kialakítása szerint két variánsa ismert. Az 1. *variánsnál* a penge átmenet nélkül folytatódik a figurákkal díszített nyakrészben, amelyen van egy furat. Előfordul, hogy a penge átmenet nélkül folytatódik a karikába hajtott nyakrészben. A 2. *variánsnál* a pengeív alsó része 10–15 cm hosszú. A nyakon lévő lyuk vagy a karika a 2. típusú sarlók többségénél egy síkban van a pengeívvel, de az is előfordul, hogy a karika merőlegesen a penge síkjára. Mindig van egy másik karika is a nyakon lévő lyukban. Szerves része a sarlónak a fa vagy csont markolatpánt. A penge egy szegeccsel kapcsolódik a markolatpánthoz és mozgatható. A 2. sarlótípus a Don-vidéken, a 8–10. században fordul elő a leggyakrabban, és mérete, illetve csuklós kialakítása kapcsán felvetődött az az elképzelés, hogy ez egy speciális eszköz volt a katonák számára, akik a hadjáratok során lovaik takarmánygyűjtéséhez használták (МИХЕЈЕВ 1985, 135, рис. 126). Ismertek továbbá a Felső- és Középső-Volga-vidéken (GENYING–НАЛИКОВ 1964, 44, табл. X: 9; IVANOV 1952, 203, табл. XIX: 7; ТРЕТЯКОВ 1941, рис. 39: 6), illetve az északnyugat-kaukázusi területeken is (СЗАХАНЫЕВ 1914, 150, табл. III: 20). Az érdekes lelettípus kialakulásával kapcsolatban ismert olyan vélemény, mely a 7. századtól eredeztette előzményeit (ЛЕВАСОВА 1956, табл. 21).

Kasza

A szaltovói kaszák (78. *kép*) pengéjének döntő többsége egyenes, néha enyhén hajlított. A legtöbbször a felfogatáshoz kialakított lapos vég előtt törik meg közvetlenül a penge, éles szögben. A nyélhez való rögzítéshez gyakran vasabroncsot használtak (АКСЗЈОНОВ–МИХЕЈЕВ 2006, 97). A másik típusnál a felerősítésre szolgáló vég nem lapos, lemezes kialakítású, hanem keskeny és vastagabb, tüskeszerű (МИХЕЈЕВ 1985, 29, рис. 21: 1–6). Méretük alapján elkülöníthetők a mindössze 20 cm körüli pengehosszúságú kaszák is, amelyek félkasza néven ismertek a szakirodalomban. Az ilyen kaszák a Szeverszkij Donyec medencéjéből ismert szaltovói hagyatékban fordulnak elő gyakran (МИХЕЈЕВ 1985, 30). A kaszák ugyanakkor általánosan elterjedt tárgy típusnak számítanak a Kazár Kaganátus többi területén is (МАЈКО 2004, 222,

рис. 124: 2; SZOROKIN 1959, 145, рис. 5: 5, 9; SZUHOVOKOV–GORBANENKO 2001, 39, рис. 6).

Капа

A magyar szakirodalomban szalunak nevezett (79. kép), vasból készült, kis méretű és keskeny fejú vasszerszámok funkcióját többnyire kapáknak határozza meg az orosz kutatás. Ezek a köpús szalu-kapák Kelet-Európában már a korai vaskortól ismertek (GORODCOV 1928, табл. III–IV). A 8–9. században az elterjedési területük Bulgáriától a Középső-Volgán át a Káma-vidékig és a Volga–Oszkol közéig terjedt (BAGAUTGYINOV–BOGACSOV–ZUBOV 1998, 132, рис. 33: 2–4; GORJUNOVA 1961, рис. 46: 8). Ismertek az Altaj vidékén, a Minuszinszki-medencében, Tuvában és a Krím-félsziget, valamint Volgai Bulgária régészeti hagyatékában (МАЙКО 2004, 219, рис. 125: 3–5; АРТАМОНОВ 1958, рис. 29; ЛЯРУСКИН 1940, 61, рис. 14; МИНЕЈЕВ 1966, 98, рис. 3: 7; ПЛЕТНУОВА 1989, рис. 46). Hasonló leletek Dél-Szibériában a 8–10. századra keltezhetőek (НЬЕСЗТЈЕРОВ 1981, 172), de a szláv nyelvű népekhez között régészeti kultúrák leletanyagában is előfordulnak (SZUHOVOKOV–GORBANENKO 2001, 38, рис. 4).

A Szeverszkij Donyec mentén leginkább a hamvasztásos és a birituális temetőben fordulnak elő, időrendjük a 9. század második felére – 10. század elejére tehető (ПЛЕТНУОВА 1981, рис. 36: 82). Az orosz szakirodalomban pajzsfejúnek mondott kapafej alul kiszélesedik, a sarkai pedig kissé lekerekítettek (АКСЗЈОНОВ–МИНЕЈЕВ 2006, 98). Felül a belső oldalon két hajlat fut, amelyek a famarkolat rögzítésére szolgáló köpűt vagy foglalatot jelentik. A köpű kis vállakkal kapcsolódik a pengéhez. A penge belső oldalát hegyesszögben kovácsolták. A penge 2–15°-os szögben hajlik a tárgy belső oldala felé, a köpű zárt. Méreteikről általában elmondható, hogy hosszúságuk 6–11 cm, pengeszélességük 4,5–6 cm, míg a köpű hossza 3–5 cm között változik. A köpű többnyire kerek vagy ovális átmetszetű, de szögletes kialakítású változat is ismert.

Bár ez a tárgytípus feltehetően univerzális eszköz lehetett a ház körüli munkához (МИНЕЈЕВ 1985, 39), sok kutató szerint a török nyelvű nomád népeknél Dél-Szibériában, az Altaj vidékén és Tuvában a közelharcban vágófegyverként is használták (GRJAZNOV 1956, 150, 153; НЬЕСЗТЈЕРОВ 1981, 172; HUGYЈАКОВ 1984, 75; HUGYЈАКОВ 1981, 120).

Házi balta

A kapa mellett a másik univerzálisnak tekinthető eszközelet a házi balta. A balták pengéje többnyire ék alakú, rövid, masszív, szögletes foka van, mely átmenet nélkül folytatódik az élben. A házi balták magassága 15–17,5 cm körül változik, a penge szélessége átlagosan 4-5 cm. A nyélhez köpüvel erősítették, mely többnyire ovális nyílásúak, ritkán szögletes, alsó és felső irányban kiszélesedik. Fontos adat a tömegük, mely 0,4–0,8 kg között mozog (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 99). A hosszabb pengével rendelkezőket ácsfejszéknek tartja a kutatás, de valamennyi változatukról elmondható, hogy széles körben elterjedtek a Kr. u. I. évezred második felében, illetve a II. évezred elején szinte valamennyi kelet-európai leletkörben (BEREZOVEC 1963, 183–184; DOVZSENIK 1961, 127; MIHEJEV 1966, рис. 2: 7–8; SZMILENKO-JURENKO 1990, рис. 65: 2–3; SZEDOV 1982, V: 9, XXXIII: 6).

Horgászhorog, halászkampó, jégtüske

Bár inkább a kora középkori települések jellemző lelete a horgászhorog, néha temetkezésekben is előfordul (pl. Szuha Gomolsa, 175. sír) (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 101). A szakállas, egyszer hajlított horgok átlagos mérete 6–6,5 cm, és karikás, oldalra hajtott fülük van, a hegyük rövid (MIHEJEV 1985, 54). Hasonló típusok gyakran előfordulnak a 6–12. századi szláv hagyatéokban (KUZA 1970; LJAPUSKIN 1958, рис. 11: 1–3; MALM 1956, 119, рис. 4: 2, 4), valamint délebbre, a Don-vidéki emléanyagban is (Majaki, Sarkel) (MIHEJEV 1985, рис. 28: 4; PLETNYOVA 1981, рис. 36: 66). Ezek főleg a harcsahorgok típusába tartoznak V. K. Mihejev tipológiája szerint (MIHEJEV 1985, 133).

A nagyobb halak kihúzásához és beemeléséhez egy speciális halászkampót használtak, melyek mérete átlagosan 15 cm. Ez egy olyan horog, amin nincs szakáll, és fa-, néha pedig vasnyélhez kapcsolódott (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 101). I. I. Ljapuskin a kozák „*kotics*”-hoz hasonlította ezeket a tárgyakat, melyeket szintén halászatnál használtak (LJAPUSKIN 1958, 127–128). A téli halászat kellékei a jégtüskék. Ezek többnyire 8,5 cm hosszú és 4,4 cm széles ovális vaskampók. A végükön 1,3 cm-es visszahajtott tüskékkel, melyek többnyire 0,4–0,5 cm-es szögletes metszetű vashuzalból készültek.

Tű és tűtartó

A női sírok gyakori mellékletei a vastűk, melyek néha csont tűtartókban kerülnek elő. A tűk hossza 5 cm, átmérőjük 1–2 mm között mozog. A tűtartók döntő többsége csöves csontból készült. A *1. típus* kívül szögletesre megmunkált változat (metszet: 0,7 × 0,75 cm). A külső felületüket gyakran díszítették bekarcolt mintákkal: pont-kör dísszel vagy két párhuzamos vonalkából álló csík között egy sor ferde kereszt alakú bemetszés látható. Gyakori a rácsminta, illetve az íveik mentén egymás felé forduló (fél)kördísz. Ezek formai és díszítésbeli analógiáit a sarkeli leletek alapján V. Je. Fljorova dolgozta fel részletesen (FLJOROVA 1996, 298–299). A szaltovói tűtartók *2. típusa* hengeres bronz csőből készült, ezek átmérője némileg nagyobb (0,8–1,1 cm). A *3. típust* a vas tűtartók alkotják, melyek belül szintén üregesek, 5–7 cm hosszúak és a belső átmérőjük 0,9 cm átlagosan. A Szuha Gomolsa-i 111. sírban feltárt darab felső végén egy karika is volt a felfüggesztésre (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 104–105).

Orsógombok és orsókarikák

A női sírok gyakori leletei a textilkészítéshez használt orsók végéről származó orsógombok és orsókarikák. A leggyakoribbak a kerámiaedények oldalából kivágott orsókarikák és gombok (*1. típus*), melyeknél előszeretettel alkalmazták krími *amphorák* oldaltöredékeit. Ezek igen széles körben elterjedtek a füves és erdős sztyeppi településeken, illetve a délkeleti Orosz síkságon (LEVENOK 1959, 350). Egyik változatuk lapos, henger alakú, átlag 2,5–5 cm átmérettel, a másik pedig bikónikus és 1,5–2 cm magas. A *2. típus* csillámpalából készült, és több formai változatban fordul elő. A *3. típus* kézzel formált, agyagból készült, lapos, korong alakú, csonkakúpos, illetve hordó alakú kivitelben. Az orsógombok sajátos csoportját alkotják az ólomból készült változatok (*4. típus*), melyek szintén lapos, hordó és félgömb alakúak.

Csiholó

A szaltovói kultúrkör csiholói alapvetően nem térnek el a kora középkori Kelet-Európában széles körben használt típusoktól (VAZSAROVA 1976, рис. 19: 1, рис. 37: 2, рис. 83: 5; KOLCSIN 1959, 99; SZAVCSENKOVA 1996, рис. 22: 1–11; SZУНОВОКОВ 1975, рис. 53). Az alapvetően három fő típusba

sorolható csiholók közül az *1. típus* egy rendkívül egyszerű, téglalap alakú, lekerekített sarkú vaslap, melynek átlagos méretei 6–7 × 2–3 cm, vastagsága 0,2–0,3 cm között változik. A *2. típus* a lant alakú csiholó (az orosz szakirodalomban „kalács” alakú), ezek 5–7 cm hosszúak és 2–3 cm szélesek. A *3. típus* pedig ennek a módosult változata annyiban, hogy a behajló, elkeskenyedő szárvégek spirálisan megcsavartak („kiskacsa” formájú), ezt gyakran fibulacsiholónak is nevezik (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 104–105).

Fémüstök

A fémből készült üstök ritka leletnek számítanak. Többnyire vaslemezekből készültek, amelyeket szegecsekkel fogtak össze. Alakjuk hengeres, alul kissé domború fenékkal. Átmérőjük átlagosan 45–48 cm, mélységük 20–23 cm között változik. A fül 2–2,5 cm széles fémszalag, a végei hurokban visszahajtottak (KUHARENKO 1951, 30: 6; LJAPUSKIN 1961, рис. 17; PLETNYOVA 1967, рис. 39: 15, 19). Bronzból készült hasonló üstök előfordulnak az Észak-Kaukázus 5–8. századi hagyatékában (RUNYICS 1976, 258, рис. 2: 1; RUNYICS 1979, рис. 5: 9), valamint a 8. századi avar emlékek között (TITOV–ERDÉLYI 1980, 131, 1 kép). Két vasból készült változatot pedig a Volincevo-kultúra területéről, Biticija gorogyicséből közöltek (SZMILENKO–JURENKO 1990, рис. 65: 15–16).

A szaltovói területről bimetál üstökről is van adatunk, pl. a Cservonaja Guszarovka-i temetőből, ahol az üst alja bronzlemezéből készült. Szuha Gomolsán ugyanakkor teljes egészében bronzból készült üst is előkerült, melynek mérete kisebb volt (átmérő: 20 cm, mélység: 10 cm). Ennek észak-kaukázusi párhuzamai szintén jól adatoltak (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 106–107).

A fémbográsokat 8-as szemű tagokból álló láncokkal lógatták a tűz fölé, melyekkel az üst magasságát tudták szabályozni, végükön általában kampó is megfigyelhető (KUHARENKO 1951, рис. 31: 13; SRAMKO 1983, рис. 11: 16).

Hordozható sütők, nyársak, húsvilla

A szaltovói sír- és telepleletek között ritka tárgy az ún. (saslik)sütő (*81. kép*). Ezek vasból készült, gyakran csavar testű háromlábú állványok, a felső ré-

szükön füllel, mely a nyársat tartotta. Ennek nyomán felmerül, hogy maguk a nyársak is lehetnek ennek a tárgytípusnak a részei. Az állvány háromlábú, alsó részének magassága átlagosan 15 cm, míg a nyárs hossza 115 cm körül változik. A nyársak szintén vastag vashuzalból, rúdból készültek, melyeknek a hegyüknél szögletes a keresztmetszetük, középen kerek, a nyélnél pedig négyzetes kialakítású. Ilyen leletek főként Szuha Gomolsa és Majaki 3 lelőhelyéről ismertek (MIHEJEV 1985, рис. 37: 7–8; AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 106).

Szuha Gomolsa 252. objektumában egy üsttel együtt került elő a vasból készült kétágú villa is, amellyel húst szedhettek az üstből. Hossza 50 cm, a sírba rételnél szándékosan deformálták. Az ilyen 30–50 cm-es villák és töredékeik hamvasztásos és birituális temetőikben egyaránt előfordulnak, pl. Krasznaja Gorka, Pjaticke (AKSZJONOV 1999, 99, рис. 39: 2; SRAMKO 1983, рис. 11: 19), Majaki (Carnino gorogyiscse) és a jobb parti cimljanszki erőd (MIHEJEV 1985, 146, рис. 37: 1, 5). Ismertek továbbá a Kubány-vidéki kazár kori hamvasztásos temetők leletei között is (pl. Gyurszo, vö. DMITRIJEV 1979, 9 kép).¹³²

Csontművesség

A szaltyiv-majaki kultúra csontművessége rendkívül gazdag, de ez elmondható a szaltovói kultúrkör egészéről. A Szuha Gomolsa-i 252, 293, 309. sírban feltárt csontbogozók anyagvizsgálatai kimutatták (FLJOROVA 1996, 279), hogy szarvasagancsból készültek (AKSZJONOV–MIHEJEV 2006, 101). A csontleletek egyaránt készülhettek házi- és vadászott állatok csontjából is. Hasonló leletek nagy számban kerültek elő nemcsak a bal parti cimljanszki erőd leletei között (ARTAMONOV 1958, 42, 28, рис. 1–2; FLJOROVA 1996, рис. 1–2), de a Romni–Borsevo-kultúra hagyatékában is (JEFIMENKO–TRETYAKOV 1948, 46; SRAMKO–СЕРКИН 1963, 75). A kora középkori dunai bolgár emlékekben szintén gyakran előfordulnak (VAZSAROVA 1976, 59, рис. 4; BRATCSENKO–SVECOV 1984, 216, рис. 4 kép).

V. K. Mihejev 1985-ös monográfiája mellett – mely a szaltovói gazdálkodással kapcsolatos mindennapi élet tárgyait remekül összefoglalta – K. I.

¹³² Néhány észak-kaukázusi népnél az ilyen villatípusok még a 20. század elején is használatban voltak (MILLER 1910, 78).

Kraszilnyikov szentelt önálló tanulmányt a szaltovói csontfaragványok kérdésének (KRASZILNYIKOV 1979). Sarkel kapcsán V. Je. Fljorova monográfiája érintette a kérdést (FLJOROVA 2001a), részletesen tárgyalva a jelek és az ábrázolások szemantikáját. K. I. Kraszilnyikov a Szeverszkij Donyec völgyének szaltovói lelőhelyeit, elsősorban telepeit (Rogalik, Novolimarivka, Podgajevka, Zsovte) dolgozta fel e téma kapcsán, több mint 300 tárgyat elemezve. A temetők mellett a telepeken is nagy számban maradtak fenn csontleletek. K. I. Kraszilnyikov 1979-es statisztika adatai szerint egy-egy szaltovói telep teljes hagyatékának mintegy 47%-át teszik ki a csonttárgyak (KRASZILNYIKOV 1979, 77–78). Az általa készített klasszifikáció első szempontja az általános funkció volt, mely alapján munkaeszközt, hétköznapi eszközt, fegyvert, díszítményt, művészi és kultikus tárgyakat, valamint játékokat különített el. A másodlagos szempont pedig a konkrét felhasználás, pl. a munkaeszközön belül kés, maroklat, simítóeszköz, vonókés stb. volt. A csonteszközök, foglalatok esetében többnyire háziipari készítésű termékekről van szó.

A munkaeszközök (*I. típus*) a teljes csontból készült leletanyag mintegy 60%-át teszik ki. Az *I. típus 1. csoportjába* azon simítóeszközöket sorolták (KRASZILNYIKOV 1979, рис. 1), amelyek hossza 12–20 cm között változik, és többnyire marhabordából készültek. Polírozott és érdesített felületű változataikat a kerámiakészítés során használták. Altípusaik (a, б, в) az elő-, illetve hátlap használatában különböznek. A felületükről készült makrofotók alapján eltérő funkcióban (más edénytípus, illetve mintakincs kialakítása) használták különböző változataikat. A simítók *2. csoportja* szintén három (a, б, в) altípusra oszlik. Annyiban különböznek az *1. csoporttól*, hogy ezeken a borda homlokfelületét használták a munkához. A kerámiakészítéshez használt simítóeszközök sokáig használatban voltak a kopásnyomok felületvizsgálatai alapján. Az eltérő méretek alapján megállapítható, hogy a mesterek a maguk kezéhez igazították, alakították ezeket az eszközöket. Feltehetően ezzel állhat összefüggésben az a megfigyelés is, hogy gyakran találunk rajtuk tamgaszerű jeleket.

A munkaeszközök *2. csoportját* a kések, illetve késnyelvek alkotják. Alapvetően két alcsoportba sorolhatóak annak alapján, hogy hasított (*1. alcsoport*), vagy egész, vékony bordából (*2. alcsoport*) készültek.

A munkaeszközök *3. csoportjába* a vonókések nyélborításait sorolhatjuk, melyek a késnyelektől valójában csak a nagyobb méretükben és masszívabb ki-

alakításukban különböznek. Ez abból fakad, hogy a nyersanyagként használt bordánál annak középső, legerősebb részét használták fel. Ezeken a tárgyakon gyakran megfigyelhetők a bőrmegmunkálásból fakadó zsíros lenyomatok.

A 4. csoportba az árák és lyukasztók nyélborításai tartoznak. Ezek jellegzetesen hegyes alakú, 7–12 cm hosszú tárgyak. Általában kör átmetszetű csöves csontokból készültek, hegyes végük környéke jellegzetesen felfényeződött a használat során.

Az 5. csoportba néhány csontból készült orsókarika sorolható, melyek átmérője 3,5–5 cm között változik, a furatátmérő pedig 1–1,6 cm, magasságuk 1,7–2 cm.

Szintén hasonlóan ritka leletnek számítanak a 6. csoportba sorolt hálóbogozók. Ezek a háromszög átmetszetű, középen bemetszett, polírozott, végükön hegyes tárgyak általában 9–10 cm hosszúságúak. Ilyen tárgytypus kiemelkedő lelete került elő a dmitrijevcai temető 173-as kamrasírjából (PLETNYOVA 1989).

Szintén a speciálisabb eszközök közé tartoznak a lócsontból készült ún. csontkorcsolyák (7. csoport). Meglepően ritkán fordulnak elő, felhasználásuk pedig a kerámiakészítésnél használt simítóktól a bőr- és textilfeldolgozásig is terjedhet. A munkához használt változatuk ugyanis abban különbözik a láb- ra erősített változattól, hogy ez utóbbin bevágások figyelhetők meg, melyek a láb- ra való felerősítést szolgálták.

Munkaeszköznek tartható az a néhány kiskapa(fej), amelyek csontból készültek, és a nyélhez való erősítés céljából átfúrták (8. csoport).

A 9. csoportba az ún. dörzsölőket sorolták, amelyek nagytestű állatok láb- töcsontjaiból készültek, több oldalukon is hasábolva. Pontos funkciójukat ma még nem tudjuk, talán festék, mész porításához, agyag finomításához használták a jobb minőségű kerámiák készítésénél.

A késnyélborítások (10. csoport) szinte kivétel nélkül kör átmetszetű csöves csontból készültek. A késnyélborításokkal kapcsolatban kell megjegyezni, hogy a nyélnyújtvány lapokkal történő borítása – ellentétben a szláv hagyatékkal – meglehetősen ritka a szaltovói emlékek között.

A csonteszközök II. típusát a mindennapi élet speciálisabb tárgyai alkotják. Ebbe a csoportba sorolhatók a bőrtömlők csontszopókái, melyeket gyakran faragásokkal is díszítettek. Néhány megmunkált csontcsövecske esetében nehéz eldönteni a funkciójukat, mivel felmerült, hogy tűtartóként használták.

A *III. típusba* a fegyverek tartoznak, melyek között a csontfejű ostor-buzogányokat említhetjük elsősorban (ld. fentebb), míg a *IV. típust* a kultikus csonttárgyak alkotják. Ezeknél főként az állati bokacsontból készült amuletteket említhetjük, melyeket egy vagy két helyen átfúrtak, illetve apró, bekarcolt jelekkel díszítették. K. I. Kraszilnyikov rendszerében önálló alcsoportot alkotnak a rendkívül elterjedt állatfog amulettek (farkas, medve, kutya, vaddisznó, ló), melyeket szintén nyakban viselve, néha megmunkálva hordtak.

Gyöngyöket és gyűrűket is készítettek állatcsontból (*V. típus*), elsősorban kisállatok csontjaiból, illetve halcsigolyákból.

Az egyik legnagyobb számú leletcsoportot alkotják a csontból készült játékok: lepkék, játszócsontok (*VI. típus*). Ezek a csontlepkék nagy méretű asztragaloszokból lettek kialakítva, átfúrva és hálómintával, illetve tamga és egyéb jelekkel bekarcolva. Ma még kérdés, hogy a bekarcolt jelek véletlenszerűen kerültek a tárgyra (a faragásra alkalmas területet kihasználva), vagy konkrét játékok jelzései és így használták azokat. A dobókockákra emlékeztető jelekkel ellátott asztragalosz csontokról már nagyobb biztonsággal állíthatjuk ez utóbbit.

Az utolsó, *VII. típust* a szobrocskák, illetve művészi faragványok alkotják. Bár egyesek feltételezték, hogy a megmunkáláshoz némileg megpuhították a csont felületét, az egyszerűbb ábrázolású tárgyakon látható sok javítás ezt nem erősíti meg. Állati motívumok mellett gyakran alkalmaztak egyszerű geometrikus mintákat, a kisebb csontokon főleg hálómintát. Gyakori ugyanakkor a lovas és más állatábrázolás, állatküzdelmi és mitikus jelenet, melyeknek legszebb párhuzamait Dagesztánból és főként a szamarai Volga-könyök 8. századi Novinki régészeti horizontjából ismerjük (*132. kép*). A művészi csontfaragáshoz valószínűleg éles és felforrósított eszközöket használtak. Az akkurátus és speciális munkára jellemző, hogy 0,4–0,5 mm széles vonalakkal is dolgoztak, melyekből van olyan ábrázolás, ahol 1 cm²-nyi területen 30 db is megfigyelhető. Kevésbé kidolgozott, de megmunkált csontok a Sarkel (bal parti cimljanszki erőd) feltárásai során is előkerültek, mely kapcsán Je. V. Fljorova foglalta össze a korabeli kelet-európai faragott csontművességet, a honfoglaló hagyatékból jól ismert faragott botvégek (korbácsvégek?) számos analógiájával (FLJOROVA 2001a).

A szaltovói kerámia

A szaltovói kultúra erdős sztyeppi variánsának ásatásai tekintélyes mennyiségű és sokféle kerámiaanyagot (82–87. kép) eredményeztek már a kezdetektől (BABENKO 1914a; POKROVSZKIJ 1905; LJAPUSKIN 1958a; LJAPUSKIN 1961; PLETNYOVA 1962; PLETNYOVA 1967; PLETNYOVA 1972; PLETNYOVA 1973; PLETNYOVA 1981a; PLETNYOVA 1989; PLETNYOVA–NYIKOLAJENKO 1976; PLETNYOVA–KRASZILNYIKOV 1990; VINNYIKOV–PLETNYOVA 1998; FLJOROV 1981; FLJOROV 1984; FLJOROV 1990; FLJOROV 1993; FLJOROV 1999; FLJOROV 2001; NYIKOLAJENKO 1991). A bőséges szakirodalom ellenére változatlanul kétséges, hogy az erdős sztyeppi variáns kerámiáját a szaltovói kultúra kerámiájától elkülönítve kell-e vizsgálni. A szaltovói kultúra kerámiájának kutatása kezdetben a különböző helyi variánsok anyagát érintette. A ma használatos tipológia alapvetően az Alsó-Don menti emlékanyagra épül. A szaltovói kerámia kutatástörténete három fő szakaszra tagolható.¹³³

Az első szakasz az 1900–1940 közötti évek, amikor még korlátozott számú leletanyag állt rendelkezésre, illetve ezek jellege és az ásatások körülményei nem nyújtottak rálátást a kultúra teljes kerámiaanyagára. A. M. Pokrovszkij és V. A. Babenko a Verhnyij Szaltyiv-i temetőben feltárt edényeket vizsgálta, M. I. Artamonov pedig a kisebb ásatások anyagát. V. A. Babenko kidolgozta felismerését a szaltovói és a kora középkori észak-kaukázusi edények rokonságáról. M. I. Artamonov és I. I. Ljapuskin elkülönítette az alsó-doni és azovi expedíciók emlékanyagából a Kr. u. I. évezred utolsó negyedének kerámiaanyagát és felfedezték az alsó-doni anyag és Verhnyij Szaltyiv anyagának hasonlóságát.¹³⁴

A második szakaszban, az 1950–1960-as években nagyszabású ásatások folytak a kazár kori lelőhelyeken, melyek nagy mennyiségű és sokszínű kerámialeletet eredményeztek. Ez felvetette annak lehetőségét, hogy az egész szaltovói kerámiaanyagot áttekintsék, és olyan tipológiát állítsanak össze, amely a kultúra valamennyi helyi variánsára illik. Az egyes edénytípusok elterjedésének regionális sajátosságai is egyre jobban kirajzolódtak. A Volga-Don menti expedíció által feltárt kerámialeletek többségét I. I. Ljapuskin

¹³³ Részletesen ld. SZARAPULKIN 2003, 109.

¹³⁴ Ugyanakkor nem folytak részletes elemzések kizárólag a kerámiával kapcsolatban, azt csak a régészeti források elemeként vizsgálták.

és Sz. A. Pletnyova publikálta (LJAPUSKIN 1958; LJAPUSKIN 1958a; LJAPUSKIN 1958b; PLETNYOVA 1959). A szaltovói kerámia kérdése ma már önálló kutatási téma, amely a régészeti kronológia pontosítása mellett az egykori gazdasági élet kutatásának is egyik fő forrása.

Az 1970-es évektől napjainkig terjedő harmadik kutatási szakaszban a leletanyag bősége és földrajzi kiszélesedése mellett a legnagyobb figyelmet a jellegzetes szaltovói fényezett kerámia kapta, ami főleg a formagazdagságával magyarázható. A középső-Donyec-vidéki, krími, dagesztáni, középső-Volga-vidéki kerámia vizsgálata regionális és napjainkra helyenként jelentős kronológiai különbségeket fedett fel. Nagy segítséget jelentenek a Krím-félsziget, illetve a Volgai Bolgária jól datálható, hasonló korú leletei. Megjelentek a szaltovói fazekasság tipológiai és technológiai kérdéseivel foglalkozó művek (SZARAPULKIN 2003, 110–111).

A szaltovói kultúra fazekastechnikájának problémáit már a Verhnyij Szaltyiv-i kamrasíros temetkezés első kutatói is érintették. A. M. Pokrovszkij arra figyelte fel, hogy a mázas edények felszínén nem találhatók meg a fazekaskorong használatára utaló nyomok. Ebből arra következtetett, hogy ezek az edények formákon készültek (POKROVSZKIJ 1905, 477). Ennél is több figyelmet szentelt a fazekasság technikájának V. A. Babenko (BABENKO 1914). Ő próbálta meg elsőként elkülöníteni a szaltovói kerámia kiégetésének módszereit. Úgy vélte, hogy a sötét mázas edényeket tűzben égették ki, a szürkéket egyszerű, a sárgákat és vöröseket pedig jó minőségű kemencékben (BABENKO 1914, 440). Ezen kívül kísérletet tett arra, hogy a Verhnyij Szaltyiv-i településen talált objektumok között azonosítsa a kerámia kiégetésére szolgáló kemencéket. A formázás tekintetében az volt a véleménye, hogy a korszok és fazekak kézzel vagy korongon készültek, a kancsók pedig korongon (BABENKO 1913, 15). Az edények fényes felülete szerinte arról tanúskodik, hogy festették, vagy bevonták azokat (BABENKO 1914, 440).

A szaltovói emlékek Alsó-Don menti csoportjának felfedezése előremozdította a fazekasság kutatását is. 1935-ben M. I. Artamonov az asztali kerámiák vizsgálata alapján azt állította, hogy a mázas edények túlnyomó többsége korongon készült (ARTAMONOV 1935a, 57). I. I. Ljapuskin a fazekas kemencék tanulmányozása során két típust különített el: tartóoszlopos-réstélyost (Sarkel) és az anélküli változatot (Szuvorovszkoje) (LJAPUSKIN

1958a; LJAPUSKIN 1958b). Az előbbi gyökereit egy késő római tradícióban találta meg, amelyet az Észak-Kaukázussal hozott kapcsolatba (LJAPUSKIN 1958a, 128). Bebizonyította, hogy a V. A. Babenko által Verhnyij Szaltyivban felfedezett objektumoknak, amelyeket ő égetőkemencéknek vélt (BABENKO 1914, 467–470), semmi közük a fazekassághoz (LJAPUSKIN 1958, 130). Ezen kívül a fazekasság területi eloszlásának vizsgálata alapján kijelentette, hogy a Don alsó folyásánál a fazekasság önálló, kereskedelemre szakosodott iparágga fejlődött (LJAPUSKIN 1958a, 128–129). Véleménye szerint minden edényfajta készítésénél széles körben alkalmazták a korongozást, egy-két mázas edény kivételével, amelyekben nem láthatóak annak nyomai (LJAPUSKIN 1958a, 116).

Sz. A. Pletnyova osztotta A. M. Pokrovskij véleményét arról, hogy a fényezett kerámiák esetében formák segítségével történt az edénykészítés. Szerinte ezeket a formákat fából vagy kőből készítették, és rétegenként tapasztották rájuk az agyagot (PLETNYOVA 1959, 219). Az így kapott edénydarabokat összeillesztették, az illesztéseket pedig kannelúrákkal erősítették meg. Sz. A. Pletnyova arra alapozta elméletét, hogy néhány asztali edény réteges szerkezetű. Azt is feltételezte, hogy a minőségi termékeket előállító nagy fazekasműhelyek mellett léteztek olyan kisiparosok is, akik egyszerű tálak készítésére specializálódtak (PLETNYOVA 1959, 218 és 220).

B. A. Sramko szerint a Szeverszkij Donyec felső folyása mentén az asztali edények kézi korongon készültek, angóbbal vonták be őket, majd erre vitték fel csont- vagy fapálcával a mázat (SRAMKO 1959, 265). B. A. Sramko alapvetően két csoportra osztotta a kora középkori kerámiaművességet: 1. házi készítésű kézzel formált kerámia és durva tárolóedények, 2. mesterek által készített korongozott edények. A Donyec menti leletek e két csoport közötti átmenetet képviselik (SRAMKO 1959, 264).

V. F. Genying és A. H. Halikov 1964. évi monográfiájukban cáfolták Sz. A. Pletnyova állítását a formán készített edényekről (GENYING–HALIKOV 1964, 32). Véleményük szerint szinte valamennyi leleten megtalálhatóak a korongozás nyomai, a rétegezettséget az angób leválása okozhatta (GENYING–HALIKOV 1964, 33). Ugyanezen a véleményen volt B. A. Sramko is. Sz. A. Pletnyova közben elkülönítette az Alsó-Don menti és azovi kerámiaművességet és az erdős sztyeppi települések fazekasságát. Eredményei alapján délen a műhelyekben készült edények voltak túlsúlyban, míg az erdős sztyeppen a háztartások

környéki fazekasság nagyobb mértékű volt, melyet főként a nők végeztek. Főzőedényeket és nagy *pitbos*-szerű, száraz termények tárolására szolgáló edényeket készítettek lassú forgású kézi korongon (PLETNYOVA 1967, 114). Emellett megjelent az iparos fazekasság is, férfi mesterek kézi korongon készítettek asztali edényeket. Felszereltségben és a fazekasság szervezésében az erdős sztyeppi régiók elmaradottak voltak (PLETNYOVA 1967, 128). A 8–9. században a fazekasság technológiai forradalmon ment át, mivel tömegesen áttértek a kézi formázásról a fazekaskorongra (PLETNYOVA 1967, 133).

Az 1970-es években sok új műhelyt és égetőkemencét tártak fel a szaltovói kultúrkör minden lokális variánsában. K. I. Kraszilnyikov 1976-ban és 1981-ben publikálta Podgajevka és Rogalik fazekasműhelyeinek anyagát (KRASZILNYIKOV 1976; KRASZILNYIKOV 1981). A megújítások számából következtetett a kemence élettartamára (KRASZILNYIKOV 1976, 269–270), és megállapította az égetőkamra befogadóképességét (KRASZILNYIKOV 1980a, 68). Vizsgálta a szaltovói fazekasok munkaeszközeinek felületét, hogy így határozza meg az egyes eszközök rendeltetését. Mikroszkóp alatt vizsgálta meg és elválasztotta a textil- és bőrmegmunkálásnál használt simítókat a fazekasságnál használtaktól (KRASZILNYIKOV 1979, 79–80). Ez utóbbiakat két típusra osztotta: 1) keskeny végű, amelyet a minta előzetes besimításához használtak, 2) széles végű, melyet a teljes edényt befedő máz felvitelekor alkalmaztak (KRASZILNYIKOV 1979, 81). Kandidátusi disszertációjában is a fazekasműhelyeket vizsgálta, melyeket két típusba sorolt: 1) összetett felépítésűek – ide tartoznak az edények készítésére, szárítására, égetésére és tárolására szolgáló helyiségek, 2) csak kiégetésre szolgáló műhelyek (KRASZILNYIKOV 1981, 12). A fazekasműhelyek egyéni és közösségi használatban is lehettek.

G. Je. Afanaszjev 1987-es monográfiájában elvetette Sz. A. Pletnyova álláspontját, amely szerint a szaltovói kemencék közel álltak a hasonló kora középkori krímiekhez (PLETNYOVA 1981a, 74), és úgy vélte, hogy azok az Észak-Kaukázus alán kultúrájával álltak rokonságban. Fő ismertetőjegyüként a tartóoszlopot említi, amely a szaltovóiaknál a tűztérből hiányzik. Az égetőkemencék eltérései a Kancerka-típusú kerámiakört is a szaltovói hagyományon kívülre helyezték (AFANASZJEV 1978, 87).

Sz. A. Pletnyova 1989-es monográfiájában a dmitrijevkai lelőhelykomplexum fazekasműhelyeit dolgozta fel, mely alapján úgy vélte, hogy ez a ré-

gió átmenetet képezett a háziipar¹³⁵ és az iparos fazekasság között. A durva kivitelű konyhai fazekak készítésére szakosodott házi fazekasság is továbbélt (PLETNYOVA 1989, 60).

Sz. A. Pletnyova, K. I. Kraszilnyikov és A. Z. Vinnyikov a Majackoje gorogyiscse fazekastelepeinek feldolgozását adta közre (PLETNYOVA–KRASZILNYIKOV 1990; VINNYIKOV–PLETNYOVA 1998). A telepen felfigyeltek a fazekasság nyomainak hiányára a lakóépületekben, illetve a fazekasműhelyek távolságára a telep lakónegyedétől. Ezen megfigyelés a kemencék felépítése és a simítóeszközök, valamint az edények sokfélesége alapján úgy vélték, hogy ezek a falvak közel állnak a Kancerka-típusú kerámiakörhöz (83. kép). Első közelítésben javasolták a Kancerka-típus korai datálásának (7. sz. második fele) a felülvizsgálatát is (PLETNYOVA–KRASZILNYIKOV 1990, 120), bár később Sz. A. Pletnyova elvetette ezt az ötletet (VINNYIKOV–PLETNYOVA 1998, 157). Sz. A. Pletnyova és K. I. Kraszilnyikov felhívta a figyelmet a korongolt és narancsárgára égetett edények kiemelkedő arányára, amiben ez a lelőhely némileg eltér a többi szaltovói erdős sztyeppi kerámiától (PLETNYOVA–KRASZILNYIKOV 1990, 119). Mindez arra utal, hogy a fazekasság a Majackoje gorogyiscse telepen árutermelő jellegű volt (VINNYIKOV–PLETNYOVA 1998, 157).

A harkivi szakemberek a Szeverszkij Donyec felső folyásánál fekvő szaltovói települések fazekasságát kutatták (MIHEJEV 1985; KOLODA 2001). V. K. Mihejev megpróbálta meghatározni az edénykészítés fázisainak sorrendjét (MIHEJEV 1985, 80–82). Az edények formázásánál forgó alátétet és korongot használtak, az előbbin főleg mázas edényeket készítettek. Ugyanakkor nem kizárt, hogy formákat is alkalmaztak az asztali edények alsó részének készítésekor (MIHEJEV 1985, 82). A szerző megállapította az egyes edénytípusokhoz tartozó fülek felerősítésének módját. Meghatározta az égetés maximális hőmérsékletét is kb. 950 °C-ban (MIHEJEV 1985, 84). Egyetértett Sz. A. Pletnyova feltételezésével, amely szerint az erdős sztyeppi variáns a kerámiakészítésben – és valószínűleg gazdaságilag is – elmaradottabb volt a déli területeknél (MIHEJEV 1985, 85).

V. V. Koloda a kerámiakészítés magas fokú specializáltságát hangsúlyozta a Rogalik környéki műhelycentrum vizsgálatakor, ugyanakkor véleménye

¹³⁵ Véleménye szerint ezt a házakban talált korongoktól származó nyomok bizonyítják.

szerint a fazekasság még nem vált külön iparággá, ezt mutatja, hogy emlékei együtt kerülnek elő a fémmegmunkálás műhelyeivel (KOLODA 2001).

A szaltovói fényezett kerámia legkiemelkedőbb kutatója egyértelműen V. Sz. Fljorov. Több tanulmányban elemezte a szaltovói fényezett kerámia (82. kép) formázását (FLJOROV 1981; FLJOROV 1999). Szerinte a kézi korongot viszonylag ritkán használták az asztali edények készítésénél, és sokkal gyakrabban formázták kézzel az edény testét, a nyakát pedig korongon (FLJOROV 1999, 116). Szerinte a fényezett edények készítésénél archaikusabb formázási módszereket alkalmaztak, mint a konyhai edényeknél, melyet ő az egykori társadalom szociális-gazdasági struktúrájával és a hagyományos formák megőrzésére való igénnyel hozott összefüggésbe (FLJOROV 1999, 117). A szerző meghatározta a mázas edények formázásának fejlődési szakaszát: átmenet a házi és az iparos fazekasság között (FLJOROV 1999, 118). Bizonyította, hogy a mázas edények készítésének fejlődése a szaltovói kultúrában a hasonló kultúráknál látott tipikus úton haladt.

Az 1990-es években történtek az első kísérletek a szaltovói kerámia technológiai elemzésére. I. Ny. Vasziljeva a Volgai Bulgária kerámiaművességét vizsgálva idézte a majackojei fazekas telepek anyagainak vizsgálati eredményét (VASZILJEVA 1993). Meghatározta a formázóanyag összetételét és az edény felhúzásának módját (VASZILJEVA 1993, 37–43). O. V. Lopan egy másik területét vizsgálta a Majackoje szeliscsének (LOPAN 2001). Elkülönített néhány technológiai módszert, amelyeket az edények formázásánál (pl. „kiütögetés”) használtak, illetve rámutatott az edény aljának mérete és úrtartalma közötti összefüggésekre (LOPAN 2001, 116–118).

A szaltovói fazekassággal kapcsolatban egy sor további probléma is foglalkoztatta a kutatókat: pl. a mázas edények formázása, a kiváló kivitel és a szemmel látható aszimmetria. Egy további probléma a fazekasság szervezésével és fejlődési szintjével kapcsolatos. A kutatókat kevésbé foglalkoztatta, hogy a szaltovói fazekasság milyen gyökerekből fejlődött, valószínűleg azért, mert az észak-kaukázusi alán kerámiával való összefüggése már nagyon korán egyértelművé vált.

A szaltovói kerámiának már a kutatás kezdetétől számos klasszifikációs és tipológiai rendszerét alkották meg.

A Verhnyij Szaltyiv-i temető kerámiáit A. M. Pokrovszkij 2 csoportra osztotta: 1. *kancsók* (82. kép): a) öblös hasú, b) karcús, ide sorolta az *oinochoe*-kat is (87. kép), és 2. *korsók*. Említést tett a korsók kettős füléről is, melyet Uvarovához hasonlóan, stilizált állatábrázolásoknak vélt (POKROVSZKIJ 1905, 476). Felhívta a figyelmet a gyakori és változatos fenékbélyegekre is (POKROVSZKIJ 1905, 474–477).

A. V. Babenko szintén foglalkozott a Verhnyij Szaltyiv-i temető kerámiáival, mely során cáfolta annak egységét (BABENKO 1914), szerinte a kancsók formája Keletről származik, a fazekaké és korsóké pedig a szlávoktól (BABENKO 1914, 440). A tojás alakú helyi *amphorák* készítésének hagyományát pedig a bizánci mesterektől eredeztette (BABENKO 1914a). A szerző csoportosította is a főbb típusokat. Két csoportot határozott meg: egy durva és egy kevésbé durva változatot, ez szemmel láthatóan megegyezik a konyhai és asztali edényekre történt későbbi felosztással. Formai alapon szintén két csoportot különített el: 1) kancsók és korsók, illetve 2) fazekak.

M. I. Artamonov az 1930–40-es években az Alsó-Don-vidéken kutatott, mely ugyan nagy lökést adott a kazár kori régészetnek, de mivel a kerámiákkal kapcsolatban főleg töredékekkel dolgozott, így gyakorlatilag nem volt lehetősége egész edények formai összehasonlítására, jóllehet ennek ellenére levont egy sor fontos következtetést. A kazár kori kerámiát három csoportra osztotta: *kézzel formált*, *korongolt* és vörösgagyból készült *amphoraszerű* edények (ARTAMONOV 1935a, 33–46). A korongolt kerámián belül a 2a típust a sztyeppi településekre jellemző fazekak (alacsony visszahajló perem, bevagdolásokkal, néha hullámvonalakkal díszítettek) (ARTAMONOV 1935a, 45–46), belsőfüles üstök, *pitthos*-szerű és fényezett edények alkotják, mely utóbbiak kapcsolatot mutatnak a Verhnyij Szaltyiv-i és zlivki leletanyaggal (ARTAMONOV 1935a, 51). A másik, a 2b csoport a 10–11. századi rusz kerámiával kapcsolatot mutató, főként fazekak (jobb minőségű anyagú és égetésű) leletköre (ARTAMONOV 1935a, 47, 58). A 2a és 2b csoportot analógiáik alapján egymás utánra datálta, bizonyítva, hogy a fennálló nézet nem lehet helyes, a bevagdalt minta és hullámvonalas díszítés nem lehet szláv hatás, mivel a 2a csoport korábbi (ARTAMONOV 1935a, 64). A belsőfüles cserépbográcsok jelenléte nomád, vagy félnomád életmódról árulkodik (ARTAMONOV 1940, 152).

I. I. Ljapuskin részletesen foglalkozott az alsó-doni és azovi térség kora középkori kerámiájának problematikájával (LJAPUSKIN 1941). A Tamanyiszkoje gorogyiscse kultúrrétegeiből származó kerámialeletek statigráfiája, illetve elterjedésük alapján arra a következtetésre jutott, hogy két alapvető korszak különíthető el. Az 1. időszak a 8–10. század, míg a 2. időszak a 11–12. század hagyatéka (LJAPUSKIN 1941, 208–213). A korai időszak kerámiája ugyanakkor sok vonásban hasonlít a szaltovói sírkerámiára (LJAPUSKIN 1941, 210, 212), ezért Tamanyiszkoje gorogyiscse középkorának korai horizontjait, illetve egy sor alsó-doni emléket a szaltovói kultúrához sorolt (LJAPUSKIN 1941, 213, 218). Ugyanakkor a bevagdolásokkal és hullámvonalakkal díszített fazekakat a szláv kultúrákhoz kötötte (LJAPUSKIN 1941, 220).

A fenti következtetés alapján a szaltovói kerámia tipológiáját az alsó-doni lelőhelyek anyagai alapján dolgozta ki, és funkciójuk alapján sorolta három csoportba (LJAPUSKIN 1958a, 110–118).

1. *konyhai edények*: a) fazekak; b) belsőfüles cserépbográcsok; c) lapos tálak, „serpenyők”; (85–87. kép)

2. *tárolóedények*: a) széles szájú nagy, a konyhai edényekhez hasonló formájú, kerámiazúzalékkal soványított fazekak és *pithos*-szerű edények jól iszapolt agyagból; b) szűk szájú kancsók, tojás alakú *amphorák*;

3. *asztali edények*: tálkák, kancsók, korsók (82. kép).

I. I. Ljapuskin rámutatott a szaltovói kerámia néhány jellegzetességére. A konyhai és asztali edények szerinte a megmunkálás szempontjából egy csoportot alkotnak, amelyre jellemző az agyag stabil összetétele, a kiégetés és a felszíni megmunkálás egységes jellege. Ebből kiindulva azt feltételezte, hogy az *amphorák* különleges helyet foglalnak el a szaltovói kerámiák között, ugyanis fekete-tengeri fazekas hagyományokat őriznek (LJAPUSKIN 1958a, 116).

Sz. A. Pletnyova a sarkeli telep kerámiaanyagát feldolgozva a következő klasszifikációs rendszert publikálta: a formázás módja szerint ő is kézzel formált és korongolt kerámiát különített el, ez utóbbiba sorolta a szaltovói jellegű leleteket. A szürke-, sárga- és vörösgyagos, legtöbbször fényezett edények tömör, jól iszapolt agyagból készültek (PLETNYOVA 1959, 214).

Formai változataik:

a) *kancsók*: 1. alacsony testű és széles szájú, 2. tojás alakú és rövid nyakú, mázas tárolóedények (*pithos*-szerű fazekak, *pithosok*, *pithos*-kancsók), korsók, kis fazekak, mécsesek, tálkák)

b) *szürke és sárga edények*: magas homoktartalmú agyagból bekarcolt vonalmintával, kis (konyhai) és nagy (tároló) fazekak, illetve belsőfüles cserépbográcsok

Sz. A. Pletnyova 1963-as cikkében, melyet a Tamanyzkoje gorogyiscse leleteiről írt (PLETNYOVA 1959, 214–222.), az edényeket már rendeltetésük szerint osztályozta, bár a szaltovói kerámiát itt nem emelte ki külön csoportban:

1. *konyhai edények*

2. *asztali edények*: fazekak és belsőfüles üstök, fényezett egyfülű, magas nyakú kancsók, rövid nyakú kancsók, perselyek, korsók, nagy, pithos-szerű fazekak;

3. *tárolóedények*: sárga, narancssárga és vörös felszínű *amphorák* és kancsók jó minőségű agyagból, durva agyagból készült, a konyhaiakhoz hasonló *pithoszok* és *amphoratípusú* agyagból készült *pithoszok*.

Ebben a munkájában Sz. A. Pletnyova fontos megfigyeléseket tett, főleg az asztali edényekkel kapcsolatban. Szerinte a Tamanyzkoje gorogyiscse szaltovói fényezett edényei rokonságban állnak az azovi városok Kr. u. 3–4. századi alán edényeivel (PLETNYOVA 1963, 42). A fényezett edények különlegessége, hogy a hagyományos formákat ötvözik a különböző edények sokféleségével, ugyanakkor formaviláguk a szaltovói kultúrkör teljes fennállása alatt szinte változatlan maradt. A 9. század végén – 10. század elején a szürke és fekete edényeket felváltották az élénk narancssárgák, mely egy új, magasabb hőmérsékletű kiégetési módszer megjelenésével függ össze. A késő szaltovói időszakban a nomád hatásnak köszönhetően új díszítőelemek jelentek meg: spirálok, cikcakkok, ívek és boltívek (PLETNYOVA 1963, 42).

A szaltovói kerámia kutatástörténete kapcsán elmondható, hogy az 1940–50-es években Ny. Ja. Mertpert munkássága révén kapott némi figyelmet az erdős sztyeppi kerámia, főleg a Verhnyij Szaltyiv-i temető leletei alapján. Ny. Ja. Merpert kandidátusi disszertációjában (MERPERT 1949) kifejtette, hogy a szaltovói kerámia nem kapcsolódik közvetlenül az Észak-Kaukázushoz. A hasonlóság a kaukázusi alán edényekkel azok közös késő szarmata származásával magyarázható (MERPERT 1949, 14).

B. A. Sramko jelentős cikket szentelt a Donyec-vidék erdős sztyeppi kerámiaja vizsgálatának, melyben az edényeket rendeltetésük és formájuk szerint 6 csoportra osztotta (SRAMKO 1959, 245). Az 1. csoportot a konyhai edények alkotják: ide hat, eltérő formájú és díszítésű fazéktípust és a cserépbográcsokat

sorolta (SRAMKO 1959, 245–252). A 2. típusba a fényezett, kiöntőcsöves (2a), és anélküli (2b) kancsók tartoznak. Ezek a csoportok további alcsoportokra oszthatók a kiöntőcső, valamint a perem formája szerint. A 3. csoportba sorolta a fényezett korsókat, ahol a 3a alcsoporton belül 5 variánst különített el a perem formája alapján, illetve ide helyezett egy zoomorf füllel ellátott darabot is. A 3b alcsoportba a kétfülű edények tartoznak (SRAMKO 1959, 256). B. A. Sramko klasszifikációjában a 4. csoportot a száraz termények tárolására szolgáló *pitthos*-szerű edények alkotják, az 5. csoportot pedig a folyadékok tárolására szolgálók (amforák, *pitthos*-kancsók, kétfülű kancsók) (SRAMKO 1959, 256–261). A 6. csoportba az ún. bomba alakú edények tartoznak (SRAMKO 1959, 261). A szaltovói fényezett kerámia B. A. Sramko szerint szarmata eredetű (SRAMKO 1959, 267). E tipológia kizárólag a Verhnyij Szaltyiv-i lelőhely kerámialeleteire épül, főleg a temetkezések hagyatékára, ezzel magyarázható néhány, más régióban ismert edényfajta hiánya. Hiányosságai ellenére ezt az osztályozást más kutatók is felhasználták a Harkiv környéki szaltovói lelőhelyek anyagának vizsgálatakor.

Sz. A. Pletnyova publikálta 1967-es meghatározó monográfiájában az egyetlen olyan összefoglalást, amely az egész, kiterjedt értelemben vett szaltyiv-majaki kultúra, illetve kultúrkör kerámiaanyagát felöleli, beleértve a helyi variánsokat is. E művében a szaltovói törzsterületek mellett a Tamany-félsziget, valamint a Dunai és Volgai Bolgária leleteit is figyelembe vette. Tipológiájában a legfontosabb szempont az edények rendeltetése (PLETNYOVA 1967, 103). Ez alapján három csoportba osztotta a kerámialeleteket. Az 1. csoportba a konyhai edények változatai tartoznak: kézzel formált (1a), korongolt (1b), kézzel formált és utánkorongolt (1c). A kerámia anyagában feltűnik szláv hatásra a kerámiazúzalék, főként az erdős sztyeppen (85. kép). A Donvidéken a folyami homok, az azovi régióban pedig a tengeri homok és zúzott kagyló a meghatározó soványító anyag (PLETNYOVA 1967, 112, 114). A belső füles cserépbográcsokat (86–87. kép) a fül formája szerint három csoportra osztotta, és a korongoltakat korábbra keltezte a kézzel formált változatnál (PLETNYOVA 1967, 109). Sz. A. Pletnyova klasszifikációjában a 2. csoport asztali edényei homogén egységet alkotnak az agyag összetétele, a kiégetés és a fényezés alapján (82. kép). Forma szerint hat típus tartozik ide, azon belül különböző változatok a has formája (kancsók, korsók) és az edények mérete

szerint (fazekak, *pithoszok*). Nála az összes kancsó egy csoportot alkot, egy másikat pedig a perselyek, illetve a *pithos*-kancsók, melyeket elválasztott a *pithosoktól* (PLETNYOVA 1967, 115–122). A 3. csoport a tárolóedények köre: *amphorák* és vörös agyagú kancsók (84. kép). E csoportnál a többi szaltovói edénytől erősen eltér az alapanyag és a kiégetési mód. Ez a változat az Azovitengeter és Sarkel környékéről származik és onnan terjedt el a szaltovói kultúrkör más területein is (PLETNYOVA 1967, 133).

A szaltovói fényezett kerámia kiváló szakértője, V. Sz. Fljorov 1976-os cikkében a fényezett edények Sarkelből való elterjedésének problémáját vizsgálta. A zoomorf füllel ellátott leletek alapján fogalmazta meg elméletét, mely szerint a telep iparos lakossága fényezett edényekkel fizetett adót az erőd katonai helytartóságának (FLJOROV 1976, 60). Kandidátusi disszertációjában a mázas edényeket 9 csoportra osztotta (FLJOROV 1981). Az Sz. A. Pletnyova által elkülönített típusokon kívül (kancsók, korsók, perselyek, *pithosok*, *pithos*-kancsók és fazekak), még további három csoportot határozott meg. Ezek a tállkák, füles fazekak és háromfülű kancsók (FLJOROV 1981, 44). Utóbbiakat a fülek formája szerint két további alcsoportba sorolta (FLJOROV 1981, 47). Új módszer szerint részletesen osztályozta az asztali díszedényeket. Az egyes típusoknál az edények méretének arányait vizsgálta, és főként a magasságukat vetette össze a hasátmérővel. Ez a munka hatalmas számú új típus és változat elkülönítéséhez vezetett, ami viszont Sz. A. Pletnyova szerint semmivel sem vitte előre a kutatást (PLETNYOVA 1989, 123).

V. Sz. Fljorov összehasonlította a Don-vidék és az azovi régió hagyatékában az asztali edények különféle típusainak előfordulási gyakoriságát, mely alapján az egyes régiókra jellemző formákat határozott meg (FLJOROV 1981a). Arra a következtetésre jutott, hogy léteztek olyan fazekas centrumok, amelyek különböző típusú edények készítésére szakosodtak. Véleménye szerint a fényezett edények fő készítési helye a 10. században a Don menti erdős sztyeppi vidékéről, délebbre került át (FLJOROV 1981a, 173). A szerző megkísérelte összevetni a kancsók egyes típusait a szaltovói kultúrkör kronológiai szakaszaival (97–98. kép) (FLJOROV 1981a, 172). Külön figyelmet szentelt a Majackojének, amelyet a füles fazekak, a *pithosok* és háromfülű kancsók készítési központjának tekintett. Véleménye szerint a fenti majackojei edénytípusok kapcsolódnak a Kancerka-típusú (83. kép) kerámiakörhöz (FLJOROV 1981a, 178). 1983-ban

publikálta véleményét, mely szerint a fényezett kerámiát már a 7. században ismerték a korai bolgárok, tehát az alánok és a bolgárok kölcsönösen hatottak egymásra a 6–7. században a Kaukázus északi előterében. Ennek alapján azt feltételezte, hogy az alánok egy csoportja a bolgárokkal együtt az Azovi-tenger vidékére vándorolt (4. kép), majd onnan a kazárok miatt a Szeverszkij Donyec felső folyásához települt át (FLJOROV 1983, 103–104).

V. Sz. Fljorov 1990-ben publikálta azt a dolgozatát, amelyben a fényezett kerámia (82. kép) díszítésével foglalkozott. A díszítéseket két csoportra osztotta: domború és bemélyedő/bevágott. A készítési technikájuk szerint három változat ismert: előfényezett, mélyen besimított és bemélyített, valamint fényezett (FLJOROV 1990, 46). A díszítőelemek túlnyomó többségét szaltovói eredetűnek vélte, kivéve a virágfüzér mintát, melyet nomád türk hatásnak vélt (FLJOROV 1990, 52). Megfigyelte, hogy bizonyos edénytípusokat az átlagnál gyakrabban díszítettek. A szerző megpróbálta felvázolni a motívumok változásának kronológiáját is. A korai szaltovói időszakban a díszítetlen edények, illetve a szegényes díszítés volt jellemző, mely később sokszínűbbé vált, majd egyes díszítőelemek a 10. század elejére eltűntek (FLJOROV 1990, 57). A földrajzi eloszlásuk alapján dmitrijevukai lelőhelykomplexum anyagában a legjellemzőbbek a fényezett minták. Azonban egy idő után a díszítések elvesztették eredeti szemantikai jelentésüket, melyre a motívumok standardizálódása utal (FLJOROV 1990, 59).

A Középső-Donyec-vidék kerámialeleteiről számos művet publikált K. I. Kraszilnyikov (KRASZILNYIKOV 1976; KRASZILNYIKOV 1980; KRASZILNYIKOV 1999). Az edények osztályozásában Sz. A. Pletnyovát követte, hangsúlyozta a kézzel formált kerámia (19. kép) protobolgár dominanciáját (KRASZILNYIKOV 1999, 172). Arra a következtetésre jutott, hogy az alsó- és a középső-Donyec-vidéki kerámia rokonságban állt egymással (KRASZILNYIKOV 1999, 177). Kronológiai fejlődésük során a konyhai edények gömb alakúból tojás alakúvá váltak (KRASZILNYIKOV 1981, 16).

A kora középkori krími kerámiaanyagot (23–26. kép) A. I. Baranov vizsgálta, aki szintén Sz. A. Pletnyova klasszifikációját használta, bár a bizánci kerámiatradíció hatása miatt és alapján némileg módosította azt (BARANOV 1981; BARANOV 1990).

T. A. Hlebnyikova a volgai bolgár kerámiaművességet összefoglaló monográfiájában közvetve érintette a szaltovói fazekasságot (HLEBNIKOVA 1984). Osztotta azt a nézetet, mely szerint a Volga középső folyásának medencéjében a 8. századból, illetve a 9. század első feléből származó bolgár edénytípusok többsége közvetlenül köthető a szaltovói kerámiához (HLEBNIKOVA 1984, 207–220). A kancsóformájú edényeket azonban nemcsak a szaltovói kultúrkör alán variánsából származtatta, mivel véleménye szerint azok az egész Don-vidéken elterjedtek voltak (HLEBNIKOVA 1984, 37, 53). Tipológiájában a 8–9. századi kerámiát öt csoportra osztotta, ebből hármat vélt szaltovói eredetűnek. A kapcsolatot a szaltovói lakosság egy részének Volga-vidékre történő áttelepülésével hozta összefüggésbe az erdős sztyepp vidékéről (HLEBNIKOVA 1984, 130). A volgai bolgár kerámia vizsgálata alapján a szerző osztotta Sz. A. Pletnyova azon véleményét, mely szerint a korai Volga menti bolgár kultúra a szaltovói műveltség egy helyi variánsának tekinthető (HLEBNIKOVA 1984, 215).

A Szeverszkij Donyec menti erdős sztyepp kerámiakutatása 1989-ben a dmitrijevkai lelőhelyet feldolgozó monográfiával bővült. Sz. A. Pletnyova saját tipológiája mentén itt még számos új edénytípust különített el. Munkájában a tipológiai jellemzők rugalmasabb rendszerét javasolta, amely lehetővé teszi az asztali edények osztályozását azok specifikációi szerint. Szerinte az edényméreték arányai, mint kritérium, nem minden esetben meghatározók. A perselyeket típusokra osztotta fel a fül megléte, illetve hiánya alapján. Az új típus, a füles persely (PLETNYOVA 1989, 136) mellett a korsók meghatározó jellemzője is a fül formája lett (PLETNYOVA 1989, 123). Rámutatott, hogy Dmitrijevkában a konyhai fazekak anyagában nem a kerámiázúzalék a leggyakoribb soványítóanyag, hanem az apró kavics, továbbá elkülönítette a Volincevo-kultúra (szláv) kerámiájának hatását is (PLETNYOVA 1989, 139).

Az 1980–1990-es években számos dolgozat jelent meg Majackoje gorogyisce szaltovói kerámiájáról. A klasszifikációk pontosítása mellett Sz. A. Pletnyova és K. I. Kraszilnyikov a fényezett edények fajtái alapján határozta meg a helyi fazekasközpont működésének periódusait. A korai időszak műhelyeiből főleg kis méretű edények kerültek ki, de később a választék bővült a fényezett tárolóedényekkel és konyhai kerámiával (PLETNYOVA–KRASZILNYIKOV 1990, 118). Az edények minősége alapján – főként a sarkeli eredetű narancssárga égetésű edé-

nyek jelenléte miatt – a szerzők ezen műhelyek működésének végét a 10. század első évtizedeire datálták (PLETNYOVA–KRASZILNYIKOV 1990, 119).

G. Je. Afanaszjev a kerámiakészítési technológiával kapcsolatban kimutatta, hogy az Oszkol medencéjében a szaltovói kerámia agyagát a vaskohászrat salakjával, míg a Tyihaja Szoszna völgyében homokkal soványították (AFANASZJEV 1983, 100). Az utóbbi területen jellemző a kézzel formált kerámia hiánya (AFANASZJEV 1983, 100).

Az 1990-es években természettudományos módszereket vontak be a szaltovói kerámiaanyag vizsgálatába. I. Ny. Vasziljeva technológiai vizsgálatnak vetette alá a Majackoje gorogyiscse és Sarkel kerámiáját (VASZILJEVA 1993, 37–43). Két fazekastrádiót különített el: 1) Asztali edények trágyával kevert agyagból (VASZILJEVA 1993, 37). 2) Asztali és konyhai edények homokkal és trágyával kevert agyagból (VASZILJEVA 1993, 42).

Majackoje gorogyiscse 1994–1995-ös feltárásának anyagát technológiai vizsgálat alapján O. V. Lopan két csoportra osztotta, amelyek az agyag összetételében, a formázás módjában és a kiégetés technikájában térnek el egymástól. Megállapította, hogy a kerámiaüzalékkal kevert agyagból készült kerámia korábbi, mint a homokkal soványított. A két technológiai hagyomány egy ideig együtt élt és keveredett egymással (LOPAN 2001, 120). Ez a tendencia valószínűsíthető akkor is, ha a szerző réteges planigráfián, az *amphorák* töredékeinek datálásán, valamint szénizotópos vizsgálaton alapuló kronológiai rendszerezése némileg talán vitatható.

Érdekes tanulmányt közölt 1995-ben A. Z. Vinnyikov, melyben azt vizsgálta, hogy a szláv kultúrák peremterületein milyen szaltovói jellegű kerámiák jelennek meg a temetkezésekben. Felismerte, hogy itt a konyhai fazekak leginkább a szaltovói kultúrkör sztyeppi variánsára jellemző típusba tartoznak (VINNYIKOV 1995, 142). Ennek nyomán elkülönített egy edénytípust, amely szláv és szaltovói jegyeket egyaránt magán visel.¹³⁶

A szaltovói kerámiáról összefoglalva elmondhatjuk, hogy annak tipológizálására napjainkban két megközelítés létezik, és mindkettő az asztali kerámiát

¹³⁶ Ennek a típusnak a megjelenése a szaltovói kultúrkör hordozóinak északi irányú vándorlásával függ össze (VINNYIKOV 1995, 146–148).

érinti. Sz. A. Pletnyova abból indult ki, hogy minden szaltovói fazekas egyedi termékeket készített, ezért képtelenség bármilyen mélyebb tipológiai csoportot elkülöníteni (PLETNYOVA 1989, 123; VINNYIKOV–PLETNYOVA 1998, 194). V. Sz. Fljorov ezt elvetette, mert úgy vélte, hogy az asztali kerámia minden tipológiai fokon egységes szériákat alkot a hagyatékban (FLJOROV 2001, 161).

V. A. Szarapulkin 2003-ban kandidátusi disszertációjában minden korábinál teljesebb anyaggyűjtés nyomán dolgozta fel az erdős sztyeppi szaltovói emlékeket: 950 edényt és 20 000 töredéket tekintett át (SZARAPULKIN 2003). Klasszifikációjában elsősorban a technológia és az edényformák játszottak szerepet, amelyben három (I–III.) fényezett kancsótípust választott el, további 6 altípussal a gömbös test lapítottsága, és a fülek száma, valamint a kiöntőcsőr hangsúlyossága alapján. A fényezett kancsók 4. altípusát nála a tojás alakú edények képviselik, két további változattal. Az 5. altípus pedig az éles hasvonalú bikónikus változat. Klasszifikációjában elkülönített még füles fazekakat, gyűrűfüles korsókat, hombárokot, *pithosokat*, *pithos*-szerű korsókat, korongolt fazekakat és tálakat, illetve ide sorolta a cserépbográcsokat is (86–87. kép) is. A kézzel formált kerámiaanyagot főként fazekak (85. kép) alkotják (I–II. változat). A kerámatipológiával kapcsolatban hangsúlyozni kell, hogy elsőként V. A. Szarapulkin tekintette át munkájának végén az egyedi, illetve nem tisztázott technológiájú kerámialeleteket. A fazekak (85. kép) elterjedése alapján az erdős sztyepp egyes temetőire jellemző műhelyköröket különített el, melyek közül kettőt az alán, hármat pedig a korai bolgár etnikai komponenshez kötött (SZARAPULKIN 2003, 183–187).

A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR TEMETKEZÉSEINEK ANTROPOLÓGIAI JELLEMZŐI

A Verhnyij Szaltyiv-i temetkezések antropológiai vizsgálatával először G. I. Csucsukalo foglalkozott. Megállapítása szerint a szóban forgó temetőből származó koponyák hosszúfejű európidokhoz tartoztak, akik az észak-kaukázusi alánokkal rokoníthatók (CSUCSUKALO 1926; AFANASZJEV 1987, 143). G. F. Gyebec szerint Verhnyij Szaltyiv temetőjének népessége morfológiailag alapvetően a hosszúfejű európidok csoportjába sorolható, illetve ez az alpnépes-

ség kis mértékben keveredett olyan rövidfejű népséggel, amilyen a zlivki temetőből is ismert. Mivel a keresztházasságok egy-két nemzedék múlva kiegyenlítik a különbségeket, feltehető, hogy a két csoport, a Verhnyij Szaltyiv-i és a zlivki között antropológiailag erőteljes különbség volt. Az elkülönülés azonban nem volt abszolút mértékű, minthogy egyes rövidfejű egyedek az előbbi temetőből is ismertek (GYEBEC 1948, 256). Ellentmond ennek V. P. Alekszejev megállapítása, aki szerint a *brachykrania* néhány százalékos, jelentéktelen arányú előfordulása ebben a leletanyagban a természetes variabilitás eredménye is lehet, ami bármely kraniológiai anyagban előfordul. Az antropológiai adatok azonban nem adnak elég támpontot annak feltevéséhez, hogy a Verhnyij Szaltyiv-i és a zlivki típusú népség között házassági kapcsolatok is voltak (ALEKSZEJEV 1962). A tárgyi hagyatékban megfigyelhető hasonlóságokat a kereskedelmi kapcsolatok eredményezhették. Ezt erősítheti az a tény is, hogy a Verhnyij Szaltyiv-i temetőben nem voltak mongoloid jegyeket mutató koponyák, ellentétben a zlivki temetővel. Ez a megfigyelés alapvetően ellene szól a két temető egykori népsége közötti házasságoknak, antropológiai kapcsolatoknak (NADZSIMOV 1955, 74).

A Verhnyij Szaltyiv-i temetőn kívül más lelőhelyekről származó anyagot is vizsgáltak. A dmitrijevkai kamrasíros temető több mint 160 sírjának antropológiai elemzését T. Sz. Konduktorova végezte el. Az előzetes közlemény szerint a népség alapvetően *dolichocran*, kismértékben *mezo-*, illetve *brachykran* egyedekből tevődött össze. Megállapítása szerint a jutánovkai kamrasíros temető 28 sírjának embertani anyaga főbb típusait tekintve a Verhnyij Szaltyiv-i anyaghoz áll közel (KONDUKTOROVA 1980, 95–96).

Majackoje gorogyiscse temetőjének embertani anyaga szintén alapvetően *dolichocran* egyedekből áll (KONDUKTOROVA 1984, 236). A majackojei telep temetőjének anyaga alapján két *dolichocran* komponens különíthető el. A férfi koponyák erőteljesebben hosszúfejűek, a női koponyák kevésbé, utóbbiaknál kismértékben zlivki jegyek mutatkoznak (KONDUKTOROVA 1991).

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Szeverszkij Donyec menti kamrasíros temetőkben a *dolichocran* koponyatípus a meghatározó, de megfigyelhető a *brachyocran* jelleg is. A 9. században a dmitrijevkai temetőben arányuk 17%, de a *mezocran* típusal együtt már 46%, ennek hátterében sztyeppi eredetű népség áll.

Á SZALTOVÓI KULTÚRKÖR FÖLDRAJZI VARIÁNSAINAK BELSŐ KAPCSOLATRENDSZERE

A szaltovói kultúrkör földrajzi variánsait összefoglalva úgy vélem, hogy tételes régészeti elemzés mindaddig nem támasztja alá Sz. A. Pletnyova széles körben elterjedt szaltovói = kazár (és fordítva) definícióját. Az általam áttekintett korábbi, publikált hagyaték, valamint az utóbbi egy-két évtizedben feltárt leletanyag ásatási dokumentációi nyomán sem tűnik valószínűnek ez a koncepció. A földrajzi variánsok közötti különbségek jóval hangsúlyosabbak, és egyértelműen szétfeszítik egy egységes *régészeti kultúra* kereteit, fogalmát.¹³⁷ Ezért inkább a transzkulturális jegyekkel jellemezhető kultúrkör (több, egyidejű szomszédos régészeti kultúra kapcsolatrendszer) megnevezés használata indokolt.

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy pl. a sírkerámiák és a házikerámiák egyes típusaiban (ez utóbbiaknál elsősorban a kézzel formált fazekak és tárlóedények említhetők), illetve főként díszítésükben megfigyelhetők bizonyos hasonlóságok, általánosságok. Formai analógiák a telepobjektumok esetében is előfordulnak, ami azonban nem meglepő, hiszen a 9. században Kelet-Európa számos régiójában jelentős letelepedési folyamat ment végbe (GADLO 1971; FLJOROV 1996; FODOR 2006a, 22). Mindezek inkább tekinthetők transzkulturális jelenségeknek, önmagukban nem elegendők egy régészeti kultúra lehatárolásához. Ennek nyomán az utóbbi években több kutató már került a kultúra fogalom használatát és más terminológiákat alkalmaztak a Kazár Kaganátus hagyatékának egységes megnevezésére. G. Je. Afanaszjev például – a korábban Sz. P. Tolszov, M. G. Levin és Ny. Ny. Csebokszarov által használt „*gazdasági-kulturális típus*” és „*történeti-etnográfiai terület*” definícióval kísérelte meg értelmezni az erdős sztyepp és a sztyepp kazár kori leletanyaga közötti különbségeket és hasonlóságokat (AFANASZJEV 1987, 13–15). A régészeti kultúra megnevezés helyett ma már azon kutatók is, akik alapvetően egyetértenek az Sz. A. Pletnyova-féle, erősen historikus érvelésen nyugvó, tágabban

¹³⁷ Módszertanilag ismételt hangsúlyozni kell, hogy a hasonlóságok a régészet területén sem jelentenek automatikusan (közvetlen) kapcsolatot is, vö. pl. BÁLINT 2004, 320.

értelmezett szaltovói kultúrával, olyan terminológiákat használnak, mint pl. „civilizáció” (PRIHODNYUK 2001, 80–81), vagy a szovjet őskorkutatásból elterjedt „kulturális-történeti egység”.¹³⁸ Ez utóbbi a régészeti kultúránál nagyobb egység, és olyan műveltségek együttesét jelenti, amelyeknél megfigyelhető néhány transzkulturális jegy. A szaltovói területekkel közvetlenül érintkező, annak erős kulturális hatása alatt álló – korábban gyakorlatilag a fényezett kerámia és néhány verettípus alapján egységesen szaltovóinak nevezett – kultúra esetében pedig előfordul a „szaltoid kultúra” terminus is (KOMAR 2004).

Kiterjesztett értelemben szaltovói kultúrkörrel beszélhetünk a történelmi-kronológiai keretek mellett a régészeti hagyatéék egyes elemei kapcsán is: elsősorban az összes említett régióban egyformán elterjedt, kézzel formált fazekak és bizonyos fényezett sírkerámiák alapján. Hangsúlyozni kell, hogy jelenleg a szaltovói kultúra/kultúrkör pontos definíciója még nem adható meg, mivel a hatalmas leletanyag jelentős része – közöttük is főként a telepek anyaga – mindmáig közöletlen.¹³⁹

A fenti szempontok nyomán indokolt több önálló kisebb, bár rokon kultúráról beszélni, illetve lelethorizontokban és lelet típusokban gondolkodni.¹⁴⁰ A szaltyiv-majaki kultúra terminust azonban, úgy vélem, a szakma az utóbbi két évtizedben joggal használja mindössze az Észak-Kaukázusban a Kr. u. 2–13. század között létezett (polietnikus) alán kultúra térben és időben elkülönülő változatának megnevezésére. Vagyis csak arra a lelet- és lelőhelykörre, amely a két névadó lelőhelyhez kapcsolódik a Don–Szeverszkij Donyec menti erdős sztyepp területén a 8. század közepe – 10. század vége közötti időszakban (2–4. kép).

¹³⁸ KOMAR 2002. Angol megfelelője a *cultural-historical complex* ismert terminus az angolszász régészetben.

¹³⁹ V. Sz. Fljorov – a kazár kori kelet-európai leletanyag egyik legjobb ismerője – szóbeli közlése (2012) szerint az eddig feltárt leletanyagnak több mint a 80%-a közöletlen.

¹⁴⁰ A régészeti kultúra fogalmának használata ma már az őskori kutatásban is problematikus, vö. Siklósi Zs: A régészeti kultúra fogalmának változása és az etnikai identitás azonosítása az ősrégészeti kutatásokban. *Korall* 24–25 (2006) 73–88; Wotzka, H. P.: Zum traditionellen Kulturkonzept in der prähistorischen Archäologie. *Paideuma* 39 (1993) 25–44; Shennan, S.: Introduction: archaeological approaches to cultural identity. In: Shennan, S. (ed.): *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. One World Archaeology 10. London (1989) 1–32.

A fentebb ismertetett kazár kori hagyatéék részletes áttekintése tehát ennek fényében értékelhető. A kutatás célja a jövőben olyan pontosabb régészeti markerek definiálása kell legyen, melyek alapján megalapozottabb elemzéseket végezhetünk. Akkor majd eldönthetjük, vajon a tárgyalt földrajzi variánsok egyetlen egységes kultúra specifikus részei voltak, vagy inkább mindegyiket önálló régészeti kultúrának, leletkörnek kell tekintenünk.

A SZALTOVÓI PROBLÉMA A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM RÉGÉSZETI KUTATÁSÁBAN

A SZALTOVÓI KAPCSOLATOK KÉRDÉSE A LEVÉDIA-KONCEPCIÓK TÜKRÉBEN

A korai magyar történelem régészeti kutatása röviddel az első, 1834-ben előkerült és felismert honfoglalás kori sír értékelése után megindult. Mivel a nyelvészeti és történeti adatok alapján is világos volt, hogy a Kárpát-medence 10. századi hagyatékát hordozó népesség (egy része), vagyis a honfoglalók keletről érkeztek új hazájukba (105. kép 1; 106. kép), logikusan merült fel a kelet európai régészeti előzmények, közöttük is a szaltovói hagyaték kutatása (PÓSTA 1898; FETTICH 1933; ERDÉLYI 1960; ERDÉLYI 1961; ERDÉLYI 1961a; ERDÉLYI 1970; FODOR 1975; FODOR 1977; ERDÉLYI 1977; BÁLINT 1975, 56–57; ERDÉLYI 1978; MATOLCSI 1982; ERDÉLYI 1983; ERDÉLYI 1984; ERDÉLYI 2002, 33–37; ERDÉLYI 2004, 71–74, 92–93; TÜRK 2010; TÜRK 2013a; FODOR 2015). Ennek vizsgálatában Pósta Béla révén már 1905-ben felvetődött a szaltovói kapcsolatok lehetősége, fontossága (PÓSTA 1905, 194–196). Fettich Nándor értékes tárgyelemzéseit néha túlértékelt történeti interpretációk követték, és ennek révén merült fel a magyar kutatásban az ún. szaltovói Levédia koncepció (FETTICH 1933). Az 1950-es éveket követően Magyarországon egyre inkább az Sz. A. Pletnyova-féle „kazár állami kultúra” szaltovói koncepciója adaptálódott mind a régészeti, mind pedig a történeti kutatásban (MOLNÁR 1955; PERÉNYI 1956). Ez ekkoriban régészeti oldalról főleg a kora Árpád-kori telep- és kerámiakutatásban mutatkozó bizonyos szaltovói párhuzamok felismerésének köszönhető. Másrészt az írott források és az ótörök jövevényszavak miatt a szakemberek a magyarok elődeit mindenképpen a Kazár Kaganátust alkotó népek, tehát régészetileg a szaltovói kultúrkör hagyatékában vélték elhelyezni. Érdekes, hogy magyar részről Sz. A. Pletnyova említett koncepciójával szemben az ezt konkrétan bizonyító lele-

tanyag hiánya ellenére sem merült fel sokáig kétség.¹⁴¹ Elhangzott ugyan egy-két kritikai megjegyzés Bálint Csanád (BÁLINT 1989, 56–59), később Révész László (B. NAGY–RÉVÉSZ 1986, 131–132; RÉVÉSZ 1998) részéről azzal kapcsolatban, hogy a szaltyiv-majaki kultúra, illetve az egykori Kazár Kaganátus területileg nem biztos, hogy teljesen fedik egymást, azonban olyan lényegi kérdések nem merültek fel, mint pl.

1) Áthidalható-e és miként az a kronológiai eltérés, mely szerint az írott forrásokban a kazárok már a 7. század közepén megjelentek a Volgától nyugatra, míg anyagi kultúrájuk (ha azt a szaltovói kultúrkörrel azonosítjuk) csak a 8. század közepétől keltezhető?

2) Lehet-e a kazárokhoz kötni olyan terület hagyatékát, ahol az írott források alapján biztosan nem számolhatunk (jelentős) kazár megtelepedéssel, ráadásul pont a kultúra két névadó lelőhelyén és környékén?

3) Elfogadható-e módszertanilag egy régészeti kultúra variánsának a létrehozása úgy, hogy ahhoz semmiféle régészeti leletanyagot nem kapcsolunk, már a létrehozás pillanatában sem (a magyarok elődeinek feltételezése az ún. kutatatlan sztyeppi variáns területén, vö. PLETNYOVA 1967; PLETNYOVA 2003)?

4) Perdöntő régészeti bizonyítéknak elfogadhatunk-e olyan általános régészeti jegyeket a szaltovói kultúrát pontosan meghatározó és kizárólagos jellegzetességként, mint a félig földbe mélyített házak, a kőből, kiegészített téglából, illetve vályogtéglából épített várak, vagy a *dolichocran* és *brachycran* antropológiai jegyek?

A hazai kutatás néhány dolgozat egyes részletétől eltekintve, érdemben nem tárgyalta a szaltovói kultúrkör eredetét, időrendjét, valamint az annak definiálásával kapcsolatos elméleti kérdéseket (FODOR 1977; BÁLINT 1989). A honfoglalás kori régészeti kutatás a szaltovói jellegű analógiákat – a telep- és házrekonstrukciók mellett – elsősorban a sírleletek relatív időrendjében szerepet játszó első generációs honfoglalás kori hagyaték elkülönítésénél használta fel. Ez az eljárás mereven épített arra a tézisére, hogy ha egy tárgy, vagy tárgytípus keleti párhuzamokkal rendelkezik (vö. „archaikus”), akkor azt még

¹⁴¹ Ellentétben pl. néhány bolgár régésszel, akik a szaltovói kultúr(kör) hasonló hátterű bolgár vonatkozásaival kapcsolatban ezt többször is megtették, vö. ANGELOVA–DONCSEVA–PETKOVA 1991.

a betelepültek hoz(hat)ták magukkal keletről. Ebből pedig logikailag az következne, hogy a Kárpát-medencében rövid idővel a 895-ös honfoglalás után került sírba. Révész László 1998-ban már kritika alá vonta számos szaltovói eredetűnek vélt tárgytípus (kizárólagos) szaltovói eredetét, illetve korai sírba kerülését. Korábban nem látott részletes elemzéssel mutatta ki, hogy a fenti leegyszerűsített képlet, régészeti eljárás nem működik (RÉVÉSZ 1998). Fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy pusztán a 10. század közepén, második felében való eltemetés ténye nem zárja ki *ab ovo* a tárgy keleti, akár szaltovói eredetének lehetőségét.¹⁴² Az alábbiakban a kutatástörténetet követően néhány tárgytípus esetében még tovább pontosítom ezt a régészeti képet az újabb keleti adatok alapján.

A SZALTOVÓI–MAGYAR RÉGÉSZETI KAPCSOLATOK KUTATÁSTÖRTÉNETE

Pósta Béla a Zichy-expedíció kapcsán íródott művében három kulcsfontosságú lelőhelyet különített el, melyek a legtöbb hasonlóságot mutatták a honfoglalás kori magyar temetőkkel. Ezek közül az egyik a vorobjovkai bolygatott, csontvázas sír (Don-vidék), ahol a honfoglalás kori magyar anyaggal való kapcsolatot a jellemző kengyelformában és a csattest díszítésében találta meg (PÓSTA 1905). A magyar szakirodalomban ezt követően Fettich Nándor 1937-es monográfiájában mutatott be analógiákat a magyar leletanyaghoz szaltovói területről, főként Verhnyij Szaltyivból. Az orosz nyelvű szaltovói szakirodalom jó áttekintésének tekinthető A. A. Zakharov és V. V. Arendt 1935-ös könyve, a *Studia Levedica*, bár már megjelenése pillanatában számos része elavult volt (ZAHAROV–ARENDE 1935; ARTAMONOV 1935). Főként a szablyaletekre épülő régészeti elemzésük végén azt feltételezték, hogy Levédia az erdős sztyeppi, illetve erdős sávban helyezkedett el, Voronyezs térségétől a Volga-vidékig. Ez a nézet vált később évtizedekre meghatározóvá a magyaror-

¹⁴² Ld. az egyenes talpú, ún. szaltovói típusú kengyeleket (RÉVÉSZ 1999a). A kettős keltezés kombinációs eseteinek áttekintésére ld. Heiko Steuer 1977-es táblázatát magyarul közli és elemzi LANGÓ 2007, 130. kép. Korábban erről a kérdéstről ld. BÁLINT 1993; MESTERHÁZY 1994.

szági kutatásban, noha M. I. Artamonov, Ny. Ja. Merpert, majd később Sz. A. Pletnyova is kritikát fogalmazott meg vele szemben.

A. Ny. Moszkalenko azt feltételezte, hogy a magyarokat az Sz. A. Pletnyova által elkülönített szaltovói bolgár csoporton belül kell keresni, a Don vidékén. Fodor István három monográfiájában (FODOR 1975; FODOR 1992; FODOR 2015) az etelközi magyar leletekkel kapcsolatban azok szaltovói kapcsolatára hívta fel a figyelmet, de nem lépett túl az 1930-as évek eredményein. Erdélyi István számításba vette a Don-vidéket, de adatbázisában csak a vorobjovkai sírra és a bujlovkai csontdíszekre támaszkodott. A vorobjovkai lelet értékelésében V. V. Szedov Erdélyi István véleményére hagyatkozott (SZEDOV 1987), jöllehet a magyar kutatásban ez a hagyományos történeti érvelésre, vagyis Levédiának a kazárok szomszédságában történő elhelyezkedésére épült.

V. K. Mihejev a szaltovói típusú Szuhaja Gomolsa-i temető kapcsán tételezett fel finnugor eredetű etnikai komponenst a lófejben végződő láncoscsörgős csüngők volgai analógiái kapcsán.

1989-es átfogó monográfiájában Bálint Csanád is kitért a szaltovói kultúrkörre. Rámutatott, hogy a szaltovói kultúra sztyeppi variánsához tartozó gödörsíros temetkezések tájolása eltér a korábbi, 6–7. századi sírokétól, ezért ő új népesség beáramlását feltételezte, de nem kötötte automatikusan a bolgárokhoz. A szubbotci temető leleteit a szaltovói kultúrához kötötte (9. század), ennek alapján pedig elvetette a Dontól nyugatra, és Kijevtől délre eső terület kutatásának elsődleges fontosságát (BÁLINT 1989a).

Je. V. Kruglov a 7–9. századi, kurgánba másodlagosan beásott Avilovo-típusú temetkezéseket a Kazár Kaganátus területén élő korai magyarokkal azonosította (KRUGLOV 1990). Röviddel később I. A. Baranov is kitért a szaltovói kultúra ugor komponensének kérdésére, ugyanis a Krím félszigeten feltárt keskeny, fakoporsós és koporsókeretes temetkezések elterjedése a helyi szaltovói népesség körében véleménye szerint egy 8. századi ugor beköltözéssel hozható összefüggésbe. Az anyagi kultúra párhuzamaiként említette továbbá az ún. Urál-vidéki, vagy nyevolinói típusú övdíszeket is (BARANOV 1994). V. A. Ivanov 1999-es monográfiájában szintén foglalkozott a kérdéssel. A korai magyarok vándorlása kapcsán a Volgán való átkelés helyszínét valamivel északabbra jelölte meg a Volga és a Don a legközelebbi pontjától (IVANOV 1999).

A 2000-es években Je. P. Kazakov a korai magyarok vándorlásának második állomását a vorobjovkai sír alapján a Don környékére lokalizálta. Szerinte itt feküdt Levédia, ahol Árpádot nagyfejedelemmé választották (KAZAKOV 2007). P. P. Tolocsko véleménye szerint a Fekete-tenger északi előterének magyar leleteit nehéz elkülöníteni, mivel anyagi kultúrájuk a szaltovói kultúrkör jegyeit hordozta magán (TOLOCSKO 2003), de tételes régészeti elemzést nem közölt véleménye alátámasztására. A feltételezett szaltovói–magyar kapcsolatokkal foglalkozott V. Sz. Akszjonov is az erdős sztyeppi szaltovói variáns kapcsán. A különböző rítusú szaltovói sírokban feltűnő, lófejben végződő Volga- és Urál-vidéki láncos-csörgős csüngőket nem tekintette etnikumjelzőnek. Ugyanakkor a részleges lovasmetekézéseket, közöttük is elsősorban a halott lábánál elhelyezett változatot ugor/magyar markernak tartotta a honfoglalás kori analógiák nyomán, és a nyetajlovkai temetőben „török-ugor” népességet (is) feltételezett (AKSZJONOV 2001).

Ebben az időszakban a magyar kutatók közül Kovács László érintette a szaltovói–magyar kapcsolatok kérdését röviden. Véleménye szerint a sem Szuha Gomolsa-i, sem pedig a vorobjovkai sír felmerült korai magyar kapcsolatai nem meggyőzőek, mivel azok nem lógnak ki a jellegzetes szaltovói környezetből (KOVÁCS 2005a). Erdélyi István úgy vélte, hogy a magyaroknak csak egy része került szorosabb kapcsolatba a szaltovói kultúrkörrel, méghozzá az, amelyikről azt feltételezte, hogy a 8. században a magyarok másik csoportjától elválva a bolgárokkal együtt délre vándorolt, és a Kubány folyó vidékén telepedett le (ERDÉLYI 1977; ERDÉLYI 1984; ERDÉLYI 2008).

Fodor István már a kezdetektől Sz. A. Pletnyova véleményét osztotta a Kazár Kaganátus régészeti hagyatékának felosztásáról és értékeléséről, vagyis egységes szaltyiv-majaki kultúrában és nem szaltovói kultúrkörben gondolkodott. Elvetette Erdélyi István nézetét a Kubány-vidéki magyar letelepedésről, és Levédiát 700/750-től kezdődően a Kazár Kaganátuson belül helyezte el, a Don–Szeverszkij Donyec vidékén (erdős sztyeppi variáns) (FODOR 1977; FODOR 1992). Elképzelését azonban jobbára csak történeti és nyelvészeti érvekkel, szükségszerűségekkel támasztotta alá tételes régészeti elemzés helyett, noha ez utóbbival kapcsolatban kései munkáiban már elmozdulás volt tapasztalható (FODOR 2009; FODOR 2015).

A 2010-es évektől jelentős fordulat következett be a szaltovói–magyar kapcsolatok kérdésének kutatásában és megítélésében, mely két dolognak volt köszönhető. Egyrészt hosszú idő után újra lehetőség nyílt magyar szakemberek számára a kelet-európai kora középkori régészeti hagyaték személyes tanulmányozására. Másrészt 2007–2011 között Ukrajnában, a Dnyeper középső folyása mentén számos korai magyar vonatkozású lelet került elő, mely nyomán O. Komar 2011-ben bevezette a Szubbotci-típusú lelőhelyek és régészeti horizont fogalmát (KOMAR 2011; KOMAR 2013). Az etelközi szál-
lásterület korai magyar tárgyi hagyatékaként meghatározható leletanyag más színben engedte feltűnni és értelmezni a szaltovói–magyar kapcsolatokat is. Türk Attila 2011-ben részletes anyaggyűjtésen nyugvó elemzése megerősítette a magyar régészek többségének korábbi véleményét (BÁLINT 1975; RÉVÉSZ 1998), mely szerint a honfoglalás kori hagyatékban megfigyelt szaltovóinak vélt kapcsolatok mennyisége és minősége régészetileg nem támaszt alá egy (több) száz éves közvetlen kazáriai tartózkodást, így végül ő is elvetette a szaltovói Levédia koncepciót (TÜRК 2010; TÜRК 2011). Révész László 2014-ben szintén azt hangsúlyozta, hogy a honfoglalás kori magyar kultúra szaltovói gyökereit az új adatok fényében újra kell gondolni (RÉVÉSZ 2014; RÉVÉSZ 2014a). A kérdés vizsgálatában áttörést hozott Olekszij Komar monográfiája 2018-ban, melyben a szerző a Szubbotci-típusú lelőhelyek áttekintése nyomán a szaltovói–magyar kapcsolatokra, illetve a kazár – korai magyar történeti vonatkozásokra is bővebben kitért.

OLEKSZIJ KOMAR KONCEPCIÓJA A SZALTOVÓI – KORAI MAGYAR KAPCSOLATOKRÓL A LEVÉDIA-KÉRDÉS FÉNYÉBEN

Olekszij Komar 2018-ban minden korábbinál részletesebb régészeti és történeti elemzést közölt a korai magyar történelemmel kapcsolatban. Mivel munkájában a fókusz a Szubbotci-típusú hagyaték feldolgozásán volt, meglehetősen részletességgel érintette az azzal szomszédos kazáriai területekkel és a szaltovói kultúrkörrel felmerült magyar kapcsolatok kérdését is.

A VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár nevéhez kötött írott forrás a magyar őstörténettel foglalkozó régészek érdeklődését is felerősítette

a szaltovói műveltség iránt, mivel a forrás a kazárokkal való szomszédságról és szövetségről írt. Sz. A. Pletnyova 1967-es korszakos monográfiáját követő évtizedekben a szaltovói emlékekkel kapcsolatos adatok hatalmas léptékben bővültek, melynek eredményeként O. Komar már 20 éve világosan megfogalmazta, hogy már nem nagy kiterjedésű egységes szaltovói kultúráról (= Kazár Kaganátus), hanem több kulturális csoportot összefogó kultúrkörrel (történeti-régészeti egység) beszélhetünk (KOMAR 2004; KOMAR 2011; KOMAR 2018).

A kazáriai régészeti hagyatékban megfigyelhető sokszínűség tételes elemzése nyomán O. Komar továbbra is érvényesnek vélte M. I. Artamonov és Sz. A. Pletnyova elutasító véleményét a szaltovói népességben való közvetlen korai magyar részvételt illetően. A régészeti kutatástörténetet áttekintve arra hívta fel a figyelmet, hogy Fettich Nándor helyesen azonosította a vorobjovkai csatot a honfoglaló hagyaték szaltovói párhuzamaként, és ugyanide sorolta a V. A. Babenko 1911-es ásatásán Verhnyij Szaltyivban talált III. kamrasírból és a X. kamrasír 3. temetkezéséből származó egyedülálló kantárvereteket, valamint a 43. kamrasírból és az 1904-es ásatás során előkerült pálcátagos bordúrral ellátott szíjvégeket. Rámutatott azonban, hogy a magyar kutatók várákozása új, hasonló szaltovói leletekre és ezáltal a 8–9. századi szaltovói Levédia koncepció¹⁴³ alátámasztására nem igazolódott (KOMAR 2018, 85–90).

A honfoglalás kori leletekben nagy számban ismert pálcátagos bordúr és annak utánezeteinek feltűnése a Kazár Kaganátus nyugati peremterületén azonban arra utal, hogy az ún. magyar stílus, vagyis a szomszédos Szubbotci típusú lelőhelyek hatást gyakoroltak a szaltovói ötvösökre. O. Komar is hangsúlyozta, hogy ez nem volt kölcsönös folyamat, mivel a 8–9. századi szaltovói fémművesség alapvető elemei (FONYAKOVA 1986; FONYAKOVA 2010) rendre hiányoznak mind a Szubbotci, mind pedig a Kárpát-medencei honfoglalás kori anyagból (KOMAR 2018, 108–118).

A magyarok 10. századi Kárpát-medencei kultúrájában, illetve a Szubbotci-hagyatékban nyilvánvaló szaltovói kapcsolat csak a fegyverek eseté-

¹⁴³ A kiterjedt régészeti kapcsolatok hiányát a fenti elképzelés azzal indokolta, hogy a szaltovói kultúrkör hatása alatt a magyarok minden kulturális megkülönböztető jegyüket elvesztették, beleolvadtak környezetükbe és ezért nem mutatható ki régészetileg a Don mentén a korai magyar szállásterület, Levédia (FODOR 1975).

ben mutatkozik meg. Néhány verettípus esetében, melyeket O. Komar részletesen, teljes kelet-európai kitekintésben elemzett, egyértelművé vált, hogy a formai hasonlóságok ellenére a felhasználásban nagy különbség mutatkozik, mivel a magyar stílusú övveretek Kazáriában legtöbbször kantáron fordultak elő. Ezek időrendjét illetően megállapította, hogy az említett szaltovói analógiák mindegyike beleillik a 9. század közepi III. szaltovói horizont kereteibe (KOMAR 1999; KOMAR 2018, 148–152).

A korai magyar hatás ugyanakkor a szaltovóival teljesen párhuzamosan az észak-kaukázusi alánoknál is megjelent, de itt is inkább kantárveretekben, vagyis eltérő felhasználással. Földrajzi elterjedésüket vizsgálva kulcsfontosságú megállapításra jutott ezen kapcsolatok történeti megítéléséhez és értékeléséhez. A leletanyagokban magyar hatást tükröző alán temetők a sztyeppről messze helyezkednek el, viszont meglehetősen közel fekszenek a Darjal-szoroshoz vezető fő útvonalhoz. Ez pedig arra utal véleménye szerint, hogy az észak-kaukázusi alánok kultúráját érintő magyar hatás elemei inkább a magyaroknak a nemzetközi kereskedelembe, illetve az arab források szerint azon belül elsősorban a rabszolga-kereskedelemben való bekapcsolódását jelzik (KOMAR 2018, 87–88).

A Don-vidék szaltovói területein a magyar hatás meglepő módon sokkal csekélyebb, mint az Észak-Kaukázusban. Mindössze egyetlen lelet, a vorobjovkai ismert a Don keleti oldaláról, melynek magyar összefüggését O. Komar elfogadhatónak vélte. Az ebben a régióban az új kutatások ellenére továbbra is fennálló alapvető lelethiány azonban a szaltovói népesség és a korai magyar kultúra hordozói között igencsak rövid ideig fennálló, kevésbé intenzív kapcsolatokról tanúskodik (KOMAR 2018, 51–74).

Hogy ezek mégis léteztek, azt főként a szaltovói egységes bronzhasználat mellett a 9. század derekán feltűnő ezüst mellett elsősorban a korábban kizárólagos boltozatos szárú kazáriai kengyelek változásai jelzik a III. szaltovói horizont idején, ugyanis az ívelt talpú típus megjelenése is egyértelműen kimutatható (KOMAR 2018, 153–155). A szaltovói – korai magyar kölcsönhatások kérdésében kiemelkedő szerepet játszanak a részleges lovastemetkezések. Erdélyi István hívta fel a figyelmet arra, hogy a „szaltovói típusú” levédiái magyar temetkezéseket a szaltovói zlivki variáns sírjaitól jól megkülönböztetik a lábhoz tett összehajtott lóboros temetkezések (ERDÉLYI 1977). Je. P. Kazakov később azonban ezt a megállapítást egy jelentős kiegészítéssel pontosította,

felhívta ugyanis a figyelmet, hogy csak az tekinthető magyar jellegű részleges lovastemetkezésnek, amelynél a lábnál elhelyezett lókoponya hosszanti irányban, azaz a holttest tengelyével párhuzamosan helyezkedik el. Ezzel szemben a lókoponya keresztirányú, azaz a holttestre merőleges elhelyezését a volgai bolgárokkal hozta összefüggésbe (KAZAKOV 1984, 105). O. Komar rámutatott, hogy a bulgáriai Kabijukban talált, a 8. század első feléből származó kurgánsíros temetkezés lábhoz tett összehajtott részleges lovastemetkezése ezt a megállapítást alátámasztotta. Ugyanezt a rítust figyelhetjük meg egyébként a Don menti erdős sztyeppi területen fekvő rzsevkai korai bolgár aknasíros temetőben (SZARAPULKIN 2006, рис. 2–3). A szokás eredetének megállapításához O. Komar hozzáfűzte, hogy míg az 5–7. századi kelet-európai nomádokra egyértelműen jellemző ez a rítuselem, ugyanakkor hiányzik ugyanebben az időszakban az Urál vidékéről (KOMAR 2018, 239–248). Bár időközben a Kárpát-medence honfoglalás kori hagyatékában is sikerült szórványosan kimutatni a sír tengelyével derékszögben elhelyezett lókoponyát (LŐRINCZY–TÜRK 2011, 428), összefoglalva elmondhatjuk, hogy ez a rítuselem a korai magyaroknál bolgár előzményekre megy vissza, és feltehetően Volga-vidéki eredetű.

Levédia lokalizálása kapcsán a magyar kutatásban Vékony Gábor, illetve Keszi Tamás is Volga-vidéki koncepcióban gondolkodott (KESZI 2017), az orosz és ukrán szakemberek többségéhez hasonlóan. O. Komar régészeti elemzése nyomán szintén erre a következtetésre jutott, és rámutatott, hogy ha VII. (Bíborbanszületett) Konstantin Levédiára vonatkozó értesülésének van egyáltalán valami valóságalapja, akkor pont a éppen Bolsije Tyigani temetője szolgálat nyomós érvet arra, hogy Levédiát a Volgától keletre lokalizáljuk (KOMAR 2018). Ezzel szemben az ún. szaltovói Levédia elmélete egyértelműen zsákutcába vezet, hiszen miként lehetséges, hogy az ősbibb uráli elemek maradványai feltűnnek a honfoglaló hagyatékban, míg a frissebb kapcsolatú szaltovói kultúrkörből semmilyen elem nem került át a Kárpát-medencébe? Ráadásul ezek úgy őrződtek volna meg, hogy közben, amint Fodor István hangsúlyozta, a szaltovói kultúrkör erős hatására őseink teljesen elveszítették (volna) kulturális sajátosságait. Mindeközben a 9. század közepére datálható Szubbotci horizont szép számban tartalmaz uráli és Volga-vidéki eredetű elemeket (KOMAR 2018, 249–256). O. Komar a korai magyarok és kazárok kapcsán érintette a kabar kérdést is. A csisztyakovói sír kapcsán 1999-ben arra

a következtetésre jutott, hogy „a szaltovói emlékek 9. század közepi megjelenése a Fekete-tenger északi előterének sztyeppi területein a kabarok magyarokhoz történő csatlakozásával lehet összefüggésben, a Don mentén a 9. század közepén megszűnő hamvasztásos temetkezések pedig a kabarok kazárok elleni felkelésével állnak kapcsolatban.” (KOMAR 1999a, 168). A kabarok eredetének régészeti vizsgálatára tehát komoly lehetőség mutatkozik a jövőben.

SZEMPONTOK ÉS ADATOK A HONFOGLALÁS KORI LELETANYAG SZALTOVÓI KAPCSOLATAINAK ÉRTÉKELÉSÉHEZ

A szaltovói összefüggésekben leggyakrabban hivatkozott honfoglalás kori lelet a verebi karikacsüngös (99. kép) övveret (ERDÉLYI 1978). Általánosságban elmondható, hogy a karikacsüngös övveretek dominánsak a Kazár Kaganátus területén feltárt, főleg 9. századi hagyatékban, valamint a vele szomszédos, főleg északi területeken (57–58. kép). Azonban a szerkezeten túl formai kivitelük részleteit is összevetve a verebi darabbal azt látjuk, hogy markánsak az eltérések. A szaltovói veretek karikacsüngői huzalból készültek és átmetszetük kerek. Ezzel szemben a verebi karikacsüngő öntött, lapos és előlapján profilált. Az ehhez hasonló, lapos átmetszetű változat legjobb párhuzamát nem a szaltovói, hanem a mordvin területek déli (102. kép), a kazárokkal kontakt zónájából ismerjük.¹⁴⁴ A verebi lelet felső tagjának ötszög alakú kialakítása, a pálcatagos peremdísz, az aranyozott háttér, és főleg a növényi díszítés a jellegzetes ún. három pont motívummal, ismeretlen a szaltovói emlékek között. Tökéletes megfelelőit ismerjük ugyanakkor a Középső-Volga-vidékről, a magyar őstörténeti szempontból jól ismert Bolsije Tyigani temetőjéből (103. kép).¹⁴⁵ A verebi lelet kazáriai eredetét tovább nehezíti, hogy a szaltovói övek döntő többsége bronzveretekkel díszített, néha mellékszíjasok is (62. kép), a veretek pedig többnyire jóval kisebbek (elsősorban keskenyebbek), mint a honfoglalás kori övveretek. V. Sz. Akszonov felvetette, hogy a 9. század első felében – középső harmadában az erdős sztyeppi szaltovói övvereteknél feltű-

¹⁴⁴ Krjukovo-Kuzsnovo 112. sír (IVANOV 1952, 43, Tab. XXVIII. 11).

¹⁴⁵ Vö. FODOR 2009, 44. oldal, a kép felső sorában lévő veretek.

nő ezüsthasználat a térségben megforduló magyarok hatásaként értelmezhető (AKSZJONOV 2001). Ezt nehéz megítélni, mivel az ezüsből készült szaltovói övdíszek formai kivitele és mintakincse döntő többségében a bronzból készült és lótuszmintás klasszikus szaltovói övveretekhez áll közelebb. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy a V. A. Babenko által 1911-ben Verhnyij Szaltyivban feltárt X. kamrasír, főleg annak 3. temetkezésének mellékletei (59. kép) alapján érdemes lesz ezt a kérdést mélyebben megvizsgálni a jövőben.

Szintén a szaltovói leletkörbe sorolta a magyar kutatás a Szentes melletti jámborhalmi temetőből származó középső függesztőfüles, ún. sugaras hátú bronztükröt (BÁLINT 1975, 57). Ennek leletkörülményeivel kapcsolatban azonban több probléma is felmerül. Tudjuk ugyanis, hogy azt Csallány Gábor eredetileg a lelőhely mellett lakó egyik tanyatulajdonostól kapta ajándékba (PASZTERNÁK 1996, 5. kép), tehát valójában egy szórványleletről van szó, és az 1. sírhoz való tartozása több mint kérdéses (99. kép). Legközelebbi formai párhuzamai alapján nagy valószínűséggel késő szarmata kori, vagy még inkább avar kori leletről van szó. Ráadásul a hátoldal díszítése sem elsősorban a klasszikus szaltovói területekről, hanem a Kaukázus északi térségének alán temetőiből, onnan is a korábbi időszakból ismertek.¹⁴⁶ Keleti párhuzamait pedig ma már többnyire nem tükröknek (75. kép), hanem amulettnek tartja a szakértők többsége (ALBEGOVA 2001; KOVALEVSZKAJA ET AL. 2006). Nem szól tehát érv emellett, hogy a jámborhalmi bronztükröt egyrészt honfoglalás kori sírletnek tartjuk, másrészt díszítése és anyaga alapján szaltovói eredete is kétséges (TÜRK 2010).

Szintén a szaltovói kapcsolótú leletek közé sorolták a honfoglalás kori leletanyagból ismert két fülkanalat (99. kép), melyek közül a gyakran hivatkozott egri lelet állatalakos díszítése egyébként sem tekinthető szaltovói jellegzetességnek. A szaltovói párhuzamok geometrikus díszítése szinte kizárólagos (64, 72–73. kép), és az egri lelethez hasonló szemmurvos díszítés legközelebbi megfelelőjét egy 8. századi lelet jelenti a Középső-Volga-vidékről.¹⁴⁷ Az áttört nyelvű csornai darab a Középső-Volga-, sőt a Káma-vidéken is gyakori változat.

¹⁴⁶ KOVALEVSZKAJA ET AL. 2006, 4. taxon „g” típus.

¹⁴⁷ Novinki I. temető (Itsz.: 418/22 SOIKM im. P. V. Alabina, Samara – D. Sztasenkov ásatása, 1999), ld. *История Татар* II. (2006) a II. fejezet utáni számozatlan színes táblák, illetve SZTASENKOV 2020.

A hólyagos fejű gyűrűkhöz és a gömbsorcüngös fülbevalókhöz formailag ugyan található Keleten hasonló kivitelűeket, de míg a szaltovóiak szinte kivétel nélkül öntöttek (főként bronzból), addig a honfoglalás kori leletek lemezes szerkezetűek és arany, vagy ezüst alapú ötvözetből készültek. Hasonló a helyzet a karosi temetőben feltárt és csótárdísznek meghatározott tárggyal,¹⁴⁸ mely tárgytípus a szaltovói lószerszámok kantáratának részeként gyakran megfigyelhető ugyan, de a karosi azoktól formailag teljesen eltérő (*100, 104. kép*) és a belső-ázsiai nomádoknál megfigyelt kúpos farmatringdísznek határozható meg (TÜRK ET AL. 2021, 74).

A honfoglalás kori női sírok leletei között elterjedtek azok a bronzból öntött, áttört korongok, amelyek lóalakkal, illetve életfa előtt álló lóalakkal díszítettek. Előzményüket a magyar kutatók többsége a 8–9. századi Don-vidéki szaltovói műveltségben vélte megtalálni (FETTICH 1931, 73–77; FODOR 1980b). Több kelet-európai régész azonban rámutatott, hogy a tárgytípus bár feltehetően valóban szaltovói eredetű, de egyértelműen kimutatható a permi finnugoroknál, az ősmordvin temetőkben és a baskíriai bahmutyinói kultúra területén (MAZSITOV 1981, рис. 11), vagyis a Kazár Kaganátus tágabb szomszédságában is. A tárgytípus küllős kerék formájú változata ismert a Káma-vidéken is a Lomovotovo-kultúra 6–8. századi anyagában, de a leggyakoribban a 8–9. századi kaukázusi alánoknál fordul elő, akik a szaltovóival rokon, de önálló kultúrával rendelkeztek. A honfoglalás kori tárgytípus eredetével kapcsolatban a magyar kutatásban Révész László hívta fel a figyelmet egy kronológiai ellentmondásra. Sz. A. Pletnyova időrendi megállapítása nyomán ugyanis a szaltovói sírokból a 9. század közepén tűnt el ez a tárgytípus, vagyis pont akkor, amikor a magyarok az írott források szerint éppen azon a vidéken tartózkodtak (RÉVÉSZ 1998, 524). Magyarázatra szorul továbbá az is, hogy míg a magyaroknál ezek a korongok többnyire a hajfonatot díszítették, addig a szaltovóiak a nyakba akasztva függőként, néha az övhöz rögzített amulettként, esetleg lószerszámdíszként használták. Azt is hozzá kell még tennünk, hogy formai-klasszifikációs szempontból is jelentős a különbség a szaltovói és a honfoglalás kori példányok között (TÜRK 2011).

¹⁴⁸ Karos-Eperjesszög II/49. sír (RÉVÉSZ 1996, 143. tábla).

A folyamatosan bővülő honfoglalás kori és kelet-európai régészeti hagyaték újraértékelése nyomán azonban az elmúlt években több honfoglalás kori tárgytypus szaltovói párhuzamát sikerült kimutatni, amelyek akkor is fontosak, ha nem korlátozódnak sok esetben közvetlenül csak a Kazár Kaganátus egykori területére (TÜRK 2021).

A leletanyagban újabban előkerült, vagy felismert szaltovói párhuzamok (99, 101. kép) között elsősorban a karos-eperjesszögi II. temető 50. sírjában előkerült késő szaltovói típusú övveretet említhetjük (RÉVÉSZ 1996, 144. tábla 39). Ez a változat egyébként a leggyakoribb a Rusz és az északi viking temetők szaltovói stílusú leletei között is (PUSKINA 2007).

Fodor István legutóbb a nyugalmi íjtartó tegezek végeinek csontborításához mutatott be szaltovói párhuzamot (FODOR 2009, 54). A Kárpát-medence 10. századi hagyatékában kimutatott trapéz átmetszetű íjmarkolatlécek (BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009) legjobb párhuzamai Kazária déli részén, az Alsó-Don menti Szokolovszkaja Balka-horizontból ismertek. A Levice-Géňa-i 3. sír vereteinek (NEVIZÁNSKY 2006, Tab. V. 1–10) pontos megfelelőit találjuk ugyanitt, a Bolsaja Orlovka-i leletegyüttesben (ILJUKOV–KOSZJANYENKO 2007, рис. 19: 11). A szabályák mellett tehát a honfoglaló íjászfelszerelés is kazár kapcsolatokat mutat.

A bimetall ötvöstechnika előfordulására a szaltovói tárgyak, főként övveretek esetében számos példát ismerünk. A bimetallizmusra példaként a honfoglaló hagyatékban a Heves-Kapitányhegyről ismert aranylemezzel bevont bronz pántkarperecet említhetjük (99. kép).

A két régió kerámiaanyagának gyakran idézett hasonlóságai ellenére a részletekben az eltérések elsősre igazán szembeötlők. Tétéles elemzés nélkül egyelőre közös eredetükről, biztos összefüggéseikről nem beszélhetünk.¹⁴⁹ A legtöbb egyezés kétségtelenül a honfoglalás kori sírkerámiák és a zlivki, illetve a Szidorovo–Liszogorovka-típusú (korai muszlim gödörsíros sztyeppi temetők) szaltovói hagyaték kézi korongon formált, bekarcolt vonalakkal dí-

¹⁴⁹ Miként a hazai 10–11. századi kerámia kutatásban is gyakran elhangzik, a Kisalföld, vagy a borsodi földvár leletei alapján csak feltételesen vonhatunk le általános következtetéseket a Kárpát-medence teljes egészére vonatkozóan, úgy ehhez hasonlóan kell eljárunk Keleten a viszonylag jobban közölt Sarkel-környéki leletek, illetve a teljes szaltovói kultúrkör esetében.

szített fazekai (18–19. kép) között említhető (SRAMKO 1959; KRAVCSENKO–DAVIGYENKO 2001, рис. 28–33; KRASZILNYIKOV–KRASZILNYIKOVA 2005, рис. 8. 2b, рис. 25. 3a).

A díszítésekkel kapcsolatban azonban meg kell említeni, hogy a Kárpát-medencében gyakori, széles sávokat alkotó bekarcolt hullámvonalkötegek nem jellemzők a szaltovói anyagra. Nálunk pedig a párhuzamosan körbefutó vonalakkól álló, az edény teljes, az aljáig tartó felületét sűrűn kitöltő díszítés megy ritkaságszámba. Kétségtelen összefüggés mutatkozik azonban abban az edénydíszítési koncepcióban, hogy felül a vállon hullámvonal(ak), alatta pedig párhuzamosan bekarcolt vonalak futnak körbe. Idegen a honfoglaló anyagban a perem bevagdalsókkal, illetve ujjbennyomkodással tagolt díszítése, mely a szaltovói (és az avar) fazekaknál gyakran még a korongoltak esetében is megfigyelhető.

Ezen formai és díszítésbeli hasonlóságok mellett ugyanakkor meg kell említeni az eltéréseket is, melyek főként a Kárpát-medencei leletek kisebb méretében, a teljes edényfelület díszítésének ritkaságában, és a szemcsés, csillámos homok soványítóanyagként való szinte kizárólagos használatában jelentkeznek. A szaltovói kerámiák anyaga többnyire kerámiaüzalékkal soványított, míg a Kárpát-medenceiek elsősorban szemcsés homokkal. A jellegzetes szaltovói fényezett kerámia a Kárpát-medencei honfoglalás kori hagyatékból teljesen hiányzik. A Kárpát-medence 10–11. századi kerámiái között ismert a fényezés (TAKÁCS 2000; WOLF 2006, 54), azonban azt elsősorban nem minták kialakítására használták, miként a szaltovói edényeken. A fényezett edények formája, anyaga, valamint égetési technikája is radikálisan eltérő: a Kárpát-medencében vörös színű palackokon, keleten pedig fekete, reduktív égetésű, főként erősen nyomott gömbös testű füles korsókon, kancsókon fordul elő fordul elő fényezés. Kelet-Európában a vörös anyagú, polírozott kerámia elsősorban a Krímre, illetve a Don-torkolat környékére jellemző. A Kárpát-medence 10–11. századi fényezett kerámiáival kapcsolatban pedig kimutatta a kutatás, hogy sokkal közelebbi kapcsolatot mutatnak pl. a Dél-Dunántúlon megfigyelhető 9. századi helyi előzményekkel (TAKÁCS 2000). A sírleletek közül korábban egy karosi fényezett korsóval (100. kép) kapcsolatban vetődött fel a szaltovói eredet lehetősége. E tárgy néhány 9–10. századi volgai bolgár

sírkerámiához áll a legközelebb,¹⁵⁰ a szaltovói kultúrában azonban idegen. Vagyis egy ún. Tankejevka-típusú korsórol beszélhetünk, amely feltehetően Volga-vidéki reminiscencia a honfoglaló hagyatékbán (TÜRK 2018).

A telepkerámiáknál a Wolf Mária által is hangsúlyozott nagy fokú hasonlóság figyelhető meg a nagy méretű tárolóedények esetében (WOLF 2006, 54). A belsőfüles cserépbográcsok (FODOR 1975a; TAKÁCS 1986) a Kárpát-medencében (100. kép) a 10. században ritkán fordulnak elő.¹⁵¹ A szaltovói leletekhez képest (86–87. kép) anyaguk és formai kivitelük is igen eltérő.¹⁵² Ráadásul keleten ezen tárgytípus elterjedése nem korlátozódik térben és időben pusztán a szaltovói kultúrkörre. Az idézett hasonlóságokkal szemben a szaltovói bográcsok között a kézzel formáltak aránya jóval nagyobb,¹⁵³ és a belső oldalon a perem átfűrészával kialakított fül a legtöbb esetben a bogrács pereméhez képest mélyen ül (86. kép). Ráadásul a furat nemcsak páros, hanem páratlan is lehet, valamint vízszintes kialakításuk is előfordul. A klasszikus szaltovói bográcsok között nem jellemző a fémbográcsokat utánzó és gömbölyű aljú forma (FLJOROVA–FLJOROV 1997). Az erdős sztyepp területén viszont pl. olyan fazék alakú és ún. kagylós fülű változatuk terjedt el, melyek legközelebbi párhuzamait a Kaukázus északi előterének 7. századi hagyatékában találjuk. Ebből a változathoz a Kárpát-medencében a 10. századra keltezhető darab még nem került elő. Kagylós fülű bográcsok Kárpát-medence 8–9. századi leletei között egyébként előfordulnak, de azok minden esetben kézzel formáltak (TAKÁCS 1986, 108–111).

¹⁵⁰ Pl. Tankejevka 760. sír, ld. HALIKOVA–KAZAKOV 1977, Taf. XXXI. 3. Tankejevkat lásd továbbá: ERDÉLYI 1977a, 21–248.

¹⁵¹ Takács Miklós legutóbb három ilyen korú leletet említett (TAKÁCS 2009, 237), továbbá ld. WOLF 2006, 54.

¹⁵² A kelet-európai kora középkori bográcsokról legutóbb összefoglalóan ld. AFANASZJEV–LOPAN 1996 és LOPAN 2007.

¹⁵³ A kézzel és a kézi korongon formált kerámia meghatározása a magyar és az orosz szakirodalomban tapasztalataim alapján gyakran eltérő (vö. FODOR 2005, 78; LOPAN 2007, 265). Ennek lényege, hogy Keleten a kézi, vagy lassú korongon formált kerámia fogalma jóval tágabb. A Kárpát-medence kora középkori kutatásában a kézi korongon formált szaltovói kerámiához hasonló anyagok esetében kézzel formált kerámiáról írnak. Ezért a kerámiatípusok, főként a telepkerámiák párhuzamainak összevetése esetében pusztán a szakirodalmi leírásokra támaszkodni igen kockázatos.

A szaltovóiakhoz képest alapvető készítéstechnikai különbség is megfigyelhető a Kárpát-medencében feltárt 10(?)–11. századi bográcsok többségénél (WOLF 2003, 100–103; TAKÁCS 2009, 237), ugyanis ezeket a fazekaskorongon peremükkel lefelé elhelyezve készítették, majd az aljat beboltozással oldották meg. A fémbográcsokat utánzó bikónikus testű, gömbölyű aljú, a fent leírt technikával készült bográcsokat Takács Miklós dunai bolgár eredetűnek tartja a Kárpát-medencei anyagban (TAKÁCS 2005). Wolf Mária elsősorban kronológiai vonatkozásukat elemezte, és rámutatott, hogy a bográcsok csak a 11. századot követően terjednek el a Kárpát-medencében (WOLF 2003, 102). A kerámiaművességről összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Kárpát-medencében a szaltovói edényekhez a legtöbb és legközelebbi párhuzamot nem a 10. századi, hanem a késő avar kori, időben párhuzamos leletek között találjuk (vö. BÁLINT 1975).

A temetkezési szokásokban mutatkozó olyan párhuzamok,¹⁵⁴ mint a márdárcsont amulettek, asztragaloszok sírba helyezése, a padkás és padmalysó sírformák¹⁵⁵ nagyon általános markerek. Ezek a szaltyiv-majaki kultúránál, de még a szaltovói kultúrkörnél is sokkalta nagyobb területen elterjedt jelenségek. A magyar honfoglalás kori anyagban szalunak nevezett vasszerszám a szaltovói kamrásírok jellegzetes lelete ugyan, de kora középkori kelet-európai elterjedése szintén jóval túlnyúlik térben és időben a Kazár Kaganátus egykori határain.¹⁵⁶

¹⁵⁴ A temetkezési szokásokkal kapcsolatban példákkal és részletesen ld. TÜRK 2009, a lovastemetkezések klasszifikációja kapcsán TÜRK–LANGÓ 2019.

¹⁵⁵ Ma már tudjuk, hogy a honfoglalás kori hagyatékban jóval elterjedtebbek voltak, mint azt korábban gondoltuk (VARGA 2013).

¹⁵⁶ Kovács 1983, 39–40. Bár meg kell jegyezni, hogy a mordvin, udmurt, mari és volgai bolgár területeken ezek gyakran egyéb szaltovói és szaltovói jellegű (álszaltovói) leletekkel, pl. bronz övveretekkel és amulettekkel együtt kerülnek elő.

A HONFOGLALÁS KORI HAGYATÉK KELETI KAPCSOLATRENDSZERE

A HONFOGLALÁS KORI TÁRGYTÍPUSOK ÉS TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK SZALTOVÓI KAPCSOLATAIRÓL ÁTFOGÓAN

Rítuselemek és tárgyak

A fentiekben láttuk, hogy eddig milyen tárgytípusok esetében merült fel a szaltovói eredet. Azonban a magyar honfoglalás kori leletanyagot áttekintve, számos olyan további tárgyat és jelenséget találunk még, melyekről analógiáik alapján felmerülhet szaltovói-kazáriai eredetük. A 10. századi Kárpát-medencei temetkezési szokások jónéhány rítuseleme kapcsolatot mutat a szaltovói területekkel. Például egyre több kurgánba, illetve kurgán alá ásott temetkezést ismerünk a hazai 10–11. századi emlékanyagban (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002; LŐRINCZY–TÜRK 2011; TÜRK 2014). A szaltovói hagyatéokra igen jellemző egy speciálisabb sírforma, a lábnál kialakított fülkés megoldás, mely a honfoglalás kori sírok között az utóbbi időben vált ismertté. Ugyanakkor a Kárpát-medencében ritkán előforduló, ún. harang alakú sírgödrök párhuzamait szintén megtaláljuk a Szeverszkij Donyec menti szaltovói temetőkből. A sírformák mellett a padkán elhelyezett állattemetkezések mutatnak újabb párhuzamot, elsősorban a Szokolovszkaja Balka-horizonttal (31–35. kép) (TÜRK 2010; TÜRK 2014).

A részleges lovastemetkezésekkel kapcsolatban érdemes kicsit alaposabban áttekinteni Olekszij Komar fentebb tárgyalt véleményét. Manapság már ismerünk részleges szaltovói lovas temetkezéseket is, ahol hasonlóan a honfoglalás kori változathoz a halott lába körül helyezték el a lócsontokat (AKSZJONOV–KRIGANOV–MIHEJEV 1996).¹ A legközelebbi szaltovói párhuzamok a rzsevkai

¹ A szaltovói bolgár variáns mellett ma már a dunai bolgár területekről is ismerünk lábhoz tett részleges lovastemetkezést: a Pliszka közelében feltárt Kabijuk 4. kurgán a 8. század végére – 9. század elejére keltezhető (RASEV 2007, 106–107, рис. 10).

temető 20, 21, 39. sírja (SZARAPULKIN 2006, рис. 2), továbbá a Limanyszkoje ozero temető 37. sírja. A honfoglalás kori lovastemetkezéseknél ugyan kis számban, de előfordul a lókoponya északi, illetve déli irányú tájolása, mely a szaltovói mellett a korai volgai bolgár (8–9. század) temetőkből is ismert. Ennél is nagyobb jelentőséggel bírnak a – sajnos a Kárpát-medencében többnyire rosszul dokumentált – részleges szarvasmarha-temetkezések. Az analógiák között a temetés utáni, feltehetően rituális célú halottbolygatásban mutatkozó kapcsolatok mellett,² az obulusadás néhány esetét³ is említhetjük⁴ (TÜRК 2021). A temetkezési szokások között a már említett padkás és padmalyos, fülkés, valamint harang alakú sírgödörök mellett a sír aljában, a halott alatt feltárt faszén réteget említhetjük, vagy az egymást keresztező lábfejeket, mely a halott lábainak összekötésére utal (TÜRК 2010; TÜRК 2011; TÜRК 2014). A részleges ló- és szarvasmarha-temetkezések mellett a jelképes lovas temetkezések, vagy pontosabb terminológiával lószerszámos temetkezések, illetve a külön gödörben elásott önálló lóáldozatok kölcsönös előfordulására sem utaltak még korábban a szakirodalomban.

A tárgytipusok között elsőként a lószerszámok párhuzamai között említhető az S-alakú, szárvégein lófejben végződő oldalpálcás zabla. Ide sorolható a kisebb számban előforduló, gömbökkel tagolt oldalpálcájú zabla is (TÜRК 2011; TÜRК 2021). Szintén ide sorolhatjuk a levél alakú, de főként a csörgőbetétes sügyelődíszeket, illetve az egyszerű bronzlemezből kivágott kantárvereteket (pl. Karos 1936/12. sír, Révész 1996). A 2–3 lemezből álló, vas- vagy bronzkarikára felfűzött, szegecselt szíjelosztók, bár ritkán, de mindkét területen előfordulnak. A lószerszámveretek között rozettás vereteket – a volgai mellett – most már szaltovói területről is ismerünk. Szaltovói kapcsola-

² Vö. Türk, Attila Antal: The problems of post-burial rites in the archaeological record of the 10th–11th centuries in the Carpathian Basin and in the area of the Saltovo cultural-historical complex. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Miskolc (2009) kézirat.

³ A Szokolovszkaja Balka-horizont említett esetei mellett a zlivki I. temető 31. sírjából is ismerünk egy szájuéregből előkerült félbevágott dirhemet (Svecov 1991, 119).

⁴ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az említett jegyek közül számos ismert a Volga–Dél-Urál vidéki 6–9. századi temetkezésekből is, bár ezek egy részét többnyire ott is szaltovói eredetűnek vélik.

tot sikerült kimutatni azon csavart testű, végein hurkos bronzdrótok esetében is, melyeket egyelőre feltételeesen a lovaglőostorok alkatrészeinek határoztak meg (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2010). A háromszög és trapéz alakú, kengyel-szárj-szorítóként meghatározott átfúrt-áttört csonttárgyak (HORVÁTH 2022, 118–121) pontos analógiáit a Szokolovszkaja Balka-típusú lelőhelyek hagyatékából ismerjük.

A fegyverek terén – bár némi formai eltéréssel – de a szablyák, balták és fokosok gyakori előfordulása a honfoglaló leletek között (45–47. kép; 126. kép) valószínűleg a kazáriai harcmodor és fegyverzet hatása lehet (ARENDE–ZAHAROV 1934; KOVÁCS 1981).

Az íj és nyíl esetében a markolatléceket sorolhatjuk ide, de a hódmezővásárhely-nagyszigeti szarvléc, illetve az ikervári középső szarvlemez hasonló elhelyezkedése is párhuzamot mutat. A honfoglalás kori leletanyagban ritkán előforduló keskeny, három élű nyílhegyeket is ide sorolhatjuk (BÍRÓ ET AL. 2009). A bronzból készült háromküllős tegezszíjelosztó korongok és a tegezakasztó vashorgok szintén ebbe a csoportba tartoznak. A vasból készült patkó alakú, ellapított és áttört végű tegezakasztó fülek jóval reprezentáltabbak a szaltovói leletek között, mint eddig gondoltuk. Azonban a teljes tegeztestre kiterjedő vaspálcák és pántok kelet-európai elterjedése (KÜRTI 1994) továbbra is igen sporadikus. Ugyanakkor mindkét területen előfordulnak ebben a korban a belül futó fa tegezmerevítő lécek, illetve a tegezszárj csontlemezzel való díszítése, valamint a készenléti, illetve nyugalmi íjtartó tegez (BÍRÓ ET AL. 2009; TÜRK 2010).

A szablyák fémszerelékei elsősorban a Középső-Volga-vidék 8–10. századi temetőiben hasonlóak, de ismertek ezüstből készült, a honfoglalás kori leletekhez nagyon közeli szablyaszerelékek a Harkiv környéki szaltovói hagyatékban is. A Szubbotci-típusú lelőhelyek anyagában ezen túlmenően aranyból, illetve aranyozott ezüstből készült példányok is ismertek (126. kép). A gömbben végződő keresztvasú szablyaellenzők hasonlósága tagadhatatlan, de a honfoglalás kori darabok íveltsége, csónak alakja keleten nem jellemző. A honfoglalás kori hagyatékban mindössze 2–3 alkalommal előforduló összehajtott szablya, illetve kard sírba tétele a szaltovói temetkezési szokások egyik legmarkánsabb eleme (47. kép) (TÜRK 2011).

A veretek között a karéjos kivitel feltehetően egy szaltovói minta leegyszerűsödött változata, de az eredetnél jóval szélesebb körben elterjedt tárgytypus

(57–59. kép). Ugyanez mondható el a tiszaezlári honfoglaló temetőből ismert bikafejes veretekről is. Nem kérdés ugyanakkor, hogy a magyar, illetve a szaltovói övek között nagyon nagy az eltérés méretüket, szerkezetüket, illetve anyagukat illetően egyaránt (57–58. kép; 62. kép).

A honfoglalás kori viselet karakteres elemeiként ismert gombok és főként a csörgők széles körben elterjedtek a szaltovói területen is. Az ékszerek terén a lunulák mellett az iker-, rúd- és fóliás gyöngyök divatját említhetjük, bár nem kizárt, hogy ezek mindkét területen importtárgyak voltak (TÜRK 2011).

A mindennapi élet tárgyai között első helyen – a hazai szakirodalomban Méri István óta – szalunak nevezett tárgy (KOVÁCS 1994) szerepel (79. kép), amely valódi funkciója kapa volt valószínűleg. A csont tűtartók és az Eurázsiaszerte elterjedt lant alakú csiholók mellett összefüggéseket tételezhetünk fel egyes kisméretű, vállában szélesedő és homokkal soványított, illetve hullámvonaldíszes, tagolatlan peremű sírkerámiák esetében, különösen a füles példánynoknál (TÜRK 2021).

A szaltovói kapcsolatot mutató újabb honfoglalás kori leletek közül érdemes bővebben kitérnünk arra a csavart testű bronzdrótleletre, melyek végein, illetve néha középső részén is szögletes hurkok figyelhetők meg (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2010). A kialakításukkal kapcsolatban elmondhatjuk, hogy az átlagosan 0,2 cm vastag bronzdrótot előbb kettéhajtották, majd középső részénél egy szabályos alakú tárgyra kétszeresen rátekereszték úgy, hogy a két drótszárat hosszában, a hurok síkjára merőlegesen szorosan összesodorták. A drótszárok másik végét szintén feltekereszték a tárgyra, egyenesen levágott végeit pedig egyszerűen ráhajtották. A tárgy egyik végén a hurkok zártak, míg a másik végén nyitottak. A ritka tárgytípus feltehetően valamilyen szerves anyagból készült tárgyat összefogó, rögzítő, merevítő, esetleg díszítő alkatrész lehetett. Hasonló leletről⁵ a Kárpát-medencéből összesen

⁵ Sósartyán-Hosszútető 30. sírjából szintén ismert bronzdrótból, sodrással kialakított, hasonló méretű tárgy (FODOR 1973, 3. kép 5), azonban végeinek kialakítása teljesen eltérő. Korábban valamilyen függő vagy (ruha)kapcsoló funkcióját valószínűsítették (FODOR 1973, 34), de ma már tudjuk, hogy formailag a Rusz hagyatékában megfigyelhető láncos amulettartókhoz áll a legközelebb.

öt⁶ tárgyról van adatunk. Elsősorban temetőkből ismertek, egy esetben pedig települési objektumból került elő (edelény-borsodi földvár 8. ház).

A Zombó-Ménészjárás-dűlőn feltárt lelet formai szempontból legközelebbi párhuzama – a hurkok száma és a közöttük futó csavart összekötő tag íveltsége alapján – az edelényi lelet. Hasonló íveltség a szeredi 15. sírban feltárt lelet esetében is megfigyelhető ugyan, ott azonban a tárgy két végén lévő hurkok mellett középen is megfigyelhető egy további, harmadik hurok (Točík 1968, 47). Azonban azt sem zárhatjuk ki, hogy ez az íveltség másodlagos, esetleg sérülés következtében alakult ki. A Tiszaeszlár-Bashalom II/21. női sírban előkerült lelet töredékessége miatt nehezen értékelhető, de talán itt is három hurokkal számolhatunk.⁷ Ez utóbbi tárgy érdekessége, hogy egyedül ez készült ezüsből (DIENES 1956, 253). A két dormándi lelet esetében (Dormánd-Hanyipusztá 6. sír) a leletek feltűnően kis mérete emelhető ki, a hurkok mérete viszont arányaiban jóval nagyobb (RÉVÉSZ 2008, 81).

A tárgyak többségének mérete, főként hossza közel azonos. A 2–4 cm közötti hossztartománytól főként a rövidebbik dormándi lelet 1,9 cm-es adata, illetve a tiszaezlári lelet 8 cm-es hossza mutat szignifikáns eltérést. A hurkok méretének többsége $1 \times 0,5$ cm körül mozog. Az épebb dormándi darab hasonló adata viszont ennek több mint a duplája. A hurkok alakja többnyire szögletes kialakítású, rendszerint téglalap alakú, hosszúságuk és szélességük eltérése jellemzőnek mondható. A szögletes kialakítás feltehetően annak eredménye, hogy valamilyen szabályos (megmunkált?) felületet fogtak közre. Ebben a vonásban különböznek leginkább a Kárpát-medencében a gepida⁸ és avar korból⁹ ismert hasonló leletektől. Ez utóbbiaknál az egyik hurok mindig

⁶ A Dienes István által a Tiszaeszlár-Bashalom I/21. (h) sír leletéhez párhuzamként hozott Tiszaeszlár-Újtelep 2. sír hasonló leletének (MNM TM 1948/6) ma meglévő két töredéke közül az egyik valóban sodrott, de hurok kialakítására utaló nyom egyikén sem fedezhető fel, ezért azokat az anyaggyűjtésből kihagytam.

⁷ A lelet részletesen sajnos nem vizsgálható, mert múzeumi leltárba sem került. Az információért Istvánovits Eszternek (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza) mondok köszönetet.

⁸ Slimnic, Sibiu (Ro), az 5. század második felére keltezett gepida női sírból négy ilyen lelet ismert (HARHOIU 1994, 163, Fig. III.19f; HARHOIU 1998, Taf. 90, E 6–9).

⁹ Pilismarót-Basaharc 32. sír (FERTICH 1965, 27, Abb. 36. 5); Szarvas-Grexa-téglagyár 192. és 239. sír (JUHÁSZ 2004, 36, Taf. XXIV. 192: 2, 42, Taf. XXIX. 239: 1); Szegvár-Oromdűlő

jóval nyitottabb, de további eltérés, hogy a hurkok alakja többnyire ovális és nem szögletes kialakítású. A gepida és az avar kori hasonló leletek további eltérést mutatnak abban a tekintetben is, hogy rendszeresen több darab (néha 4–5) fordul elő belőlük egy síron belül. Így nem kizárt, hogy a formai hasonlóság ellenére, a 10–11. századi típustól eltérő rendeltetésük volt. A hasonló tárgyak eltérő funkciója természetesen a magyar honfoglalás kori leletek esetében sem zárható ki a formai, alapanyagbeli, valamint a leletkörülményekben megfigyelt kisebb-nagyobb különbségek alapján.

A tárgytypus Kárpát-medencén kívüli analógiáit keresve megállapíthatjuk, hogy a legközelebbi párhuzamát a kelet-európai ligetes sztyepp 9. századi hagyatékából ismerjük, a szaltyiv-majaki kultúra klasszikus leletanyagából. A kultúra egyik legjelentősebb lelőhelyén, a dmitrijevkai temető 106. kamrasírjában, Sz. A. Pletnyova 1971-ben tárt fel egy méretében és kialakításában hasonló, csavart – bár nem ívelt hátú – bronzdrótot.¹⁰ A kamrasírban három csontváz feküdt, közülük azonban csak egy volt bolygatatlan. A gazdag leletanyagban egyaránt megtalálhatók a rangos férfi és női mellékletek, valamint egy gazdagon díszített lószerszámzat elemei (PLETNYOVA 1989, 88. рис. 42). Mivel a bronzdrót sírban való pontos elhelyezkedését nem figyelték meg,¹¹ illetve a szaltovói kultúrkör általunk ismert, közölt leletei között nem ismerjük párhuzamát, így a Kárpát-medencei leletek funkciójának értelmezéséhez sajnos nem nyújt biztos támpontot.

187., 188., 682., 730. sír; Székkutas-Kápolnadülő 204. sír; Szentes-Berekhát, Farkas-tanya I. temető 149. sír (MADARAS 1999, 317, 7. kép 11). Peter Stadler a publikált avar kori leletanyagot rendszerező munkájában, a tarsolyzárók közé besorolva két darabot említ (Pilismarót-Basaharc, Szentes-Berekhát, Farkas-tanya) (STADLER 2005, CD 1–2, BeutelVer 00050). A zombói lelethez formailag legközelebb álló avar kori párhuzam Paks-Gyapa-tanya 2. sírből ismert (A lelet ismeretért és a hivatkozás lehetőségéért Novotnik Ádámnak mondok köszönetet).

¹⁰ C. A. Плетнёва: *Отчёт Северо-Донецкого отряда за 1967 г.* (P-1 3633a), рис. 26. Köszönetemet fejezem ki Sz. A. Pletnyovának az ásatási dokumentáció tanulmányozása és a lelet közlésének lehetőségéért.

¹¹ A lelet az ásatási dokumentációban szaggatott vonallal volt körülrajzolva, mely talán arra utal, hogy valamilyen (szerves) anyagból készült tárgyat fogott körbe.

A Kárpát-medencei leletekkel formai szempontból hasonlóságot mutat az Alsó-Don menti kirovi III. temető egyik késő szarmata kori kurgánjában feltárt csavart bronzdrót, mely az ásató szerint egy faedény nyelén volt.¹² Hasonló kialakítású drótokat ismerünk a 10. századi Skandináviából is. A birikai viking temető 585. sírjából az ásató famaradványokat említ, melyeket a drót által közrefogva figyeltek meg (ARBMAN 1940, Taf. 279. 10; ARBMAN 1943, 192). Skandináviában a 10. századi leletek között több olyan megoldás is ismert, amikor csavart bronz- vagy ezüstdróttal rögzítettek, illetve díszítettek fából készült markolatokat, többnyire késnyeleket (ARBMAN 1940, Taf. 179, főként 7). A Rusz leletanyagából valószínűleg ide sorolható a sesztovci temető 38. kurgánjának 6. temetkezéséből ismert lelet, amely, bár hosszabb és ezüsből készült, de a sodrás és a téglalap alakú hurkok itt is megfigyelhetők (BLIFELD 1977, 135, VIII. 6). A Kárpát-medencei darabok ugyan rövidebbek és többnyire bronzból készültek, valamint késsel együtt sem kerültek még elő,¹³ de a drótnak a hurkok közötti csavart kialakítása alapján hasonló, egyfajta összekötő-rögzítő funkciójára gondolhatunk.

A tárgytypus funkciójáról a hazai párhuzamainak áttekintése nyomán az alábbiakat mondhatjuk el: A leletkör első közölt darabja, a tiszzaeszlári lelet értelmezése kapcsán Dienes István előbb ismeretlen rendeltetésű tárgyként (DIENES 1957, 27, 37), majd később – bővebb indoklás nélkül – a lószerszámzat részeként határozta meg (DIENES 1973, 196). Ezen véleménye az újabb leletek esetében is megbízhatónak tűnik, mivel az edelényi telepleletet kivéve, a tárgytypus valamennyi Kárpát-medencei 10–11. századi példánya lovastemetkezéssel és lószerszámokkal együtt, sőt azok közvetlen közelében került elő. A fentebb bemutatott zsombói sír szerény kísérőleletei kifejezetten megerősítik a vizsgált tárgy lószerszámhoz való tartozását.

A 2010-ben végül ostoralkatrészként rekonstruált csavart testű, végein szögletes hurkokkal ellátott drótlelet tipológiai kritériumainak pontos figye-

¹² Kirov III. temető 1. kurgán 2. sír (ILJUKOV 2000, рис. 16: 6). A leletre Istvánovits Eszter hívta fel a figyelmet, melyért köszönetet mondok.

¹³ Bronzdrótból készült hurkokat ismerünk ugyan, melyek feltehetően a kés markolatának fa részeit fogták össze, azonban ezek formailag eltérőek, mert közöttük nincs összekötőtag: Letkés-Tégláégető II/91. sír (BAKAY 1978, 55. tábla 5).

lembevétele, továbbá a kelet-európai korabeli régészeti és néprajzi párhuzamok elemzése, valamint a tárgy kísérleti régészet módszerével történő újjáalkotása és tesztelése ma már méginkább megalapozottabbá teszi ezt a meghatározást. Annak ellenére is, hogy a 2017 nyarán Tiszakürt határában előkerült újabb 10. századi drótlelet további értelmezési lehetőséget is felvet (ZÁGORHIDI ET AL. 2019). Mindenekelőtt fontos leszögeznünk, hogy a rövidnyelű lovaglókorbácsok mind térben, mind időben széles határok között használatban voltak. A vizsgált korai középkorban nemcsak az eurázsiai sztyepp területén, hanem példának okáért a Baltikum és Skandinávia térségében is. A keleti lovaskultúrákban a ló irányításában fontos szerepet tölthettek és töltenek be ma is. Ugyanakkor a gyakorlati funkciójuk mellett egyfajta jelképes szerepük is lehetett, erről tanúskodnak a fémből készült, csörgőkkel ellátott régészeti leletek az észak- és kelet-európai régióból.

A 10. századi magyarság anyagi kultúrájában is jelen lehetett a korbács. Erre utalnak a hosszú csőrű madárfejet ábrázoló faragott agancs/csont botvégződéses. Ezek minden kétséget kizáróan jól illeszkednek a tárgytípus keleti analógiái közé.

A 2017-ben előkerült tiszakürti 10. századi sírban (32. objektum) a jobb felkar külső oldalán, a feltehetően nyereg-, vagy kantárveretként meghatározható, többnyire ötszög alakú egyszerű ezüstlemezek között egy csavart testű, összesen három szögletes hurkot magába foglaló drótlelet feküdt. A korábban tárgyalt drótleletektől a hurokszám mellett abban is eltér, hogy egyik végéhez U-alakban meghajlított ezüstlemezke kapcsolódik. Ez utóbbi az eurázsiai kora középkori régészeti hagyatékban a leggyakrabban faedények peremvereteként ismert. A tiszakürti leletben egy további hasonló tárgy is megfigyelhető. A lemezt középen átütő szegecs mentén az ívelt tárgy belső oldalán famaradvány konzerválódott. A Kaukázus északi előterében a kazár kori alán temetőkből találunk olyan megrepedt faedényeket, amelyeket drótozással fogtak össze, javítottak. Ilyen leletet ismerünk Moscsjevaja Balka mellett a dargavsvi temető 20. számú kamrasírából is, továbbá az északi szaltovói területek 8–10. századi hagyatékából (ZÁGORHIDI ET AL. 2019). Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a honfoglalás kori csavart testű drótleletek és azok keleti analógiái egyrészt a 10. századi lovaglőostor, másrészt a fémszerelékes faedények korabeli használatának kimutatását tették lehetővé.

A fentebb felsorolt tárgyi kapcsolatokra utaló leletek átvételének színhe-lye – amennyiben volt ilyen – a szaltovói területek peremvidéke is lehetett. A szaltovói kultúrkör hatása a Káma-vidéktől Közép-Ázsiáig kimutatható, sőt a helyben készült tárgymások alapján számos pszeudo-szaltovói je-lenséggel kell számolnunk a direkt szaltovói kapcsolatok, importok helyett (102. kép). Ezért a jövőben már nem elegendő a hasonlóságok egyszerű felis-merése, hanem csak részletes anyaggyűjtésen és elemzéseken nyugvó vélemé-nyeket fogadhatunk el arról, hogy a szaltovói kultúra tényleges törzsterülete felé mutató párhuzamról beszélhetünk, vagy olyan jelenségről, mely a szalto-vói hatás alatt lévő „*frontier zónából*” is átkerülhetett a magyarok elődeinek kultúrájába (KOMAR 2018; TÜRK 2021). Az alábbiakban néhány tárgytípust ebből a szempontból tekintek át.

Az etelközi és honfoglaló hagyatékok szaltovói kapcsolatú leletkörének időrendi helyzete O. Komar szaltovói kronológiai rendszere nyomán

Olekszij Komar 2018-ban részletesen elemezte a Szubbotci-típus lelőhelyeiről származó azon tárgyak időrendi helyzetét (98. kép), melyek szaltovói kapcsola-tokkal rendelkeznek (KOMAR 2018, 153–158). Véleménye szerint ezt az ösz-szevetést a vorobjovkai leletegyüttes (127–128. kép) (CIBIN 2018), a Verhnyij Szaltyiv-i 43. kamrasír és az 1904/1. kamrasír 1. temetkezésének (BABENKO 1905, 570) vonatkozó leletei, továbbá az 1911/III. kamrasír, és a IV. temető 56. és 92. kamrasírjainak (AKSZJONOV 2011, рис. 1, 2–4, 20) anyaga teszik lehetővé. Ezek egyöntetűen a III. szaltovói horizonthoz tartoznak (KOMAR 1999). A III. horizont övdíszének díszítőelemei megfigyelhetők a novo-mikolajivkai övveretek és a korobcsinói ezüstcsésze esetében is (109. kép). A Verhnyij Szaltyiv-i IV. temető 96. kamrasírjában a pálcátagos peremdíszes kerek csüngő pedig már a következő, a IV. szaltovói horizonthoz tartozó övve-rettel együtt fordul elő (AKSZJONOV 2011, рис. 1, 13, 16). O. Komar szerint a kelet-európai korai magyar hagyatékokban jól ismert pálcátagos peremdísz ha-tására tűnhetett fel a pontmintás szaltovói bordűr, amely a III. és IV. szaltovói horizontok elemeinek szintézise. Érdekes, hogy ez még délen, a gyurszói má-

sodik temető sírjaiban is megfigyelhető (DMITRIJEV 2003, табл. 88, 84–90). Moldávia területén Szlobodzeja lelőhely 29. és 37. sírjainak többsoros gömbcsüngővel ellátott szaltovói fülbevalói szintén a III. és IV. horizonttal mutatnak kapcsolatot (KOMAR 2018).

A vizsgált kérdésben nagy segítséget nyújt Bolsije Tyigani temetője (134. kép), ahol a szaltovói és szubbotci elemek együttes előfordulása övdíszeken, fegyvereken és kengyeleken egyaránt megfigyelhető (KOMAR 2018, 170–175). A párhuzamok mennyisége és minősége alapján egyértelmű, hogy a Káma vidéki népesség említett temetője szorosabb kapcsolatot mutat a szaltovói kultúrkörrel, mint a Szubbotci-horizont. Bolsije Tyiganiban a legkorábbi szaltovói analógiát egy a II. horizontba tartozó síjvég (22. sír) jelenti. A legtöbb párhuzam a III. (3, 48. és 68. sír), és a III/IV. átmeneti (9. század vége) (12, 28. sír), valamint a IV. horizont (6, 13, 14, 16, 24, 37. sír) időszakában mutatkozik, de a Kazár Kaganátus övdivatra gyakorolt hatása az V., utolsó szaltovói horizontig kimutatható (70. sír) (98. kép).

Az Észak-Kaukázusban is vannak olyan lelőhelyek, ahol szubbotci és szaltovói stílusú veretek egyaránt előfordulnak: Tarszkoje 29. kamrásír (KANTYEMIROV–DZATTIATI 1995, табл. XXXV; GABUJEV 2005, № 118.), Koban II. kamrásír (HEINRICH 1995, табл. XXVIII, табл. XXIX: 8.). A szaltovói övdíszek mindkettőben a III. horizonthoz tartoznak. A Krímbe a díszítményekre gyakorolt szaltovói hatás (20–26. kép) legkésőbb a III. horizont kezdetére eltűnt. Ez a jelenség esetleg a Kherszoni *thema* 841-es létrehozásával lehet összefüggésben. Innen kiindulva Komar szerint „a III. szaltovói és a szubbotci horizonthoz tartozó stílus elterjedésének kezdetét közvetlenül 841 körülre kell tennünk.” O. Komar következtetése az, hogy a „szubbotci horizont leleteit hátrahagyó sztyeppi és az azzal rokon, a Bolsije Tyigani-i temetőhöz tartozó népesség a III. szaltovói horizont időszakában vált el egymástól.” Ezen kívül megállapítja, hogy „a szaltovói és szubbotci kulturális elemek különböző leletegyüttesekben megfigyelhető együttes jelenlétéről szóló adatok összehasonlítása kétségkívül azt bizonyítja, hogy a szubbotci horizont időben párhuzamos a III. és IV. szaltovói horizonttal.” (KOMAR 2018, 157).

A II. és III. szaltovói horizont között a váltás azt követően ment végbe, hogy a bizánciak felépítették Sarkelt (37–40. kép), vagyis 838–839 után. Ezt támasztja alá az is, hogy a szubbotci hagyatéék és a II. szaltovói horizont között

nincsenek összefüggések, míg a III. horizont esetében ez már egyértelműen kimutatható. Sőt, véleménye szerint a toretikai ötvösmunkák tekintetében egy „vegyes”, szaltovói-szubbotci stílus is létrejött ezen kapcsolatok eredményeként. O. Komar a korai magyar vándorlással kapcsolatban említi még a szaltovói kultúrkört a IV. és az V. fázis kapcsán is. A IV. fázisban (rövid időszak, a 9. század közepe – utolsó harmadának kezdete) a szubbotci hagyatékban (108–119. kép) fokozódott a szaltovói térség kulturális hatása, amely a presztízstárgyakon és a fegyvereken figyelhető meg. Azonban ugyanez visszafelé is igaz (bár korlátozott mértékben) a Kazár Kaganátus leleteinél. Az V. szakaszban, a 9. század utolsó harmadában, a Fekete-tenger északi előterében élő korai magyar népesség kapcsolata megszakadt a szaltovói kultúrkörrel. Azonban a keleten (a Volgától keletre) maradt korai magyar népességnél, vagyis Bolsije Tyigani temetőjében a szaltovói hatás a 10. század közepéig megfigyelhető. Ez talán annak a bizonyítéka, hogy ez a lakosság – a Fekete-tenger északi előterében lévő csoporttól eltérően – soha nem állt ellenséges viszonyban a kazárokkal (KOMAR 2018, 156–158).

ADATOK A HONFOGLALÁS KORI TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK ÚJABB KELETI VONATKOZÁSÚ ELEMEIHEZ

Az elmúlt 15–20 évben jelentős eredményekkel gazdagodott a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatása. Számos új, köztük pedig örvendetes módon immár egyre több teljesen feltártnak tekinthető temető vált ismertté. A feltárt sírokból a leletek mellett az egykori temetkezési szokásokkal és sírformákkal kapcsolatos értékes információkkal is gazdagodtunk. Ezek néha teljesen új, egyedi jelenségek, néha pedig már korábbi megfigyelések újabb variánsai. Továbbá számos, korábbi feltárás monografikus anyagfeldolgozása is napvilágot látott az utóbbi években, s mindez kellő alapot biztosít korábbi ismereteink áttekintéséhez (RÉVÉSZ 1996; BENDE–LŐRINCZY 1997; TÜRK 2009; TÜRK 2014; VARGA 2013; TÜRK–LANGÓ 2019; BORZOVA 2022).

A 10–11. századi Kárpát-medencei régészeti hagyaték generálisának kutatásában a temetkezési szokások, valamint a különböző sírformák összefoglaló feldolgozása egy korábbi (TETTAMANTI 1975), és az utóbbi idők néhány

hiánypótló dolgozatától (VARGA 2013; BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2013) eltekintve még nem készült el. Mivel a temetkezési szokások világa elvileg konzervatívabb az anyagi műveltség változásával szemben (BÓNA 2000), ezért a magyar őstörténet régészeti kutatásában nagyobb súllyal esik latba. A 7. század vége – 11. század eleje közötti időszak kelet-európai hagyatékára tekintve összefoglalásom a halomba, illetve halom alá való temetkezés, a padkás, padmalyos és fülkés sírformák, valamint ezekkel összefüggésben a lovastemetkezések egyes formai-klasszifikációs kérdéseire koncentrálok.

A halmos temetkezések köre

A Kárpát-medencébe 895-ben beköltöző magyarok temetőiről közismert, hogy azok szinte kivétel nélkül egyszerű gödörsíros temetők (TETTAMANTI 1975, 87–89).¹⁴ A magyar kutatás azonban már korábban is ismert néhány kurgánba történt másodlagos betemetkezést. Az épített sírhalomba, vagy az alá történő temetkezést, bár egykori meglétét többen is valószínűsítették (TETTAMANTI 1975, 88), de nem tekintette a kutatás 10. századi magyar sajátosságának.¹⁵

A korábbi korszakokból származó épített sírhalomokba történő másodlagos betemetkezésre egyre több példát ismerünk a honfoglalás kori szakirodalomból. Ezek pontos megítélésénél és felgyűjtésénél ugyanakkor a legfőbb probléma az, hogy a teljes kurgán (szakszerű) feltárásának hiánya miatt gyakran nem könnyű megállapítani, hogy az adott kiemelkedés valóban épített sírhalom,

¹⁴ A kelet-európai sztyepp, illetve erdős sztyepp területén feltárt, és a magyarok elődeivel kapcsolatba hozott sírleletek etnikai interpretációjánál a „kurgán nélküliség” korábban kifejezeten érvként merült fel (főként az orosz szakirodalomban) ezen leletek magyarokhoz való kötése, illetve a besenyőktől való megkülönböztetése céljából (vö. PLETNYOVA 2003, 105, 107, 123). Az utóbbi időben ismertté vált hasonló leletek esetében, elsősorban a Szubbotci-típusú lelőhelyeknél, már egyértelmű, hogy azok halomba ásva (SCSERBAKOVA 2008), illetve egyszerű gödörsírban egyaránt és kb. azonos arányban fordulnak elő (KOMAR 2008, 216).

¹⁵ „A hencidai, obati, zempléni lelőhelyek szerint a halmos temetkezések egy részében esetleg nem ugor-magyar eredetű etnikai csoportok sírjait kell látnunk.” (TETTAMANTI 1975, 88). Továbbá ld. LÁSZLÓ 1944, 158–161.

vagy pusztán egy természetes kiemelkedés. Továbbá sokszor az sem világos, hogy egy vagy több sírt ástak-e bele (LISKA 1996, 183). A halmos temetkezések szokását korábban azzal az általános megfigyeléssel hozták összefüggésbe, hogy a honfoglaló magyarok elsősorban kiemelkedések, illetve magasabb fekvésű, (ár)vízmentes területeken temetkeztek (TETTEMANTI 1975, 88). Ezt alátámasztani látszik, hogy a korszak legtöbb halmos temetkezését az Alföldről ismerjük,¹⁶ ahol kevés természetes kiemelkedés állt rendelkezésre. Ráadásul pont az Alföld az a terület, ahol adataink szerint a legtöbb egykori kurgán semmisült meg, illetve pusztult le a mezőgazdasági munkák következtében. Ott viszont, ahol megmaradtak,¹⁷ a halomba temetés szokása helyenként még a 11. században is kimutatható (LANGÓ–TÜRK 2004a, 205–206).

Ismert azonban néhány eset, amikor a kurgán feltöltésének ugyan nem maradt nyoma, de egyedi leletkörülmények és ásatási megfigyelések közvetve halomba való másodlagos betemetkezésre utalnak. 2000-ben Szeged mellett, Subasa határában, a Kiskundorozsma-Subasa M5 37. (26/78) számú lelőhelyen árkokkal körülvett szarmata sírok kerültek feltárára (BOZSIK 2003). A lelőhelyen több, 10–11. századi sír is előkerült, melyek között első ránézésre az átlagosnál nagyobb, továbbá egymáshoz viszonyítva is igen eltérő távolságok voltak. A temető összesítő térképe alapján kivehető, hogy három honfoglalás kori sír is a szarmata kori körárkokon belül feküdt. Amint arra a temetőt feldolgozó szerzők rámutattak, ez az elhelyezkedés a legnagyobb valószínűséggel azzal magyarázható, hogy a 10–11. században a felszínen még észrevehetőek lehettek a kb. 600 évvel korábbi temetkezések fölé emelt halmok, és ezekbe szándékosan ásták bele a honfoglalás kori sírokat.¹⁸ Meg kell ugyanakkor jegeznünk, hogy a szarmata kori árokkeretes temetkezések fölé emelt halmok

¹⁶ A Dél-Alföldön pl. Szeged-Székhalom (KÜRTI 1991, 55), az Alföld északi részén pl. Hajdúszoboszló-Árkoshalom (M. NEPPER 2002, I. 36. kép).

¹⁷ Kiszombor C Nagyhalom, Matuszka Györgyné, illetve özv. László Györgyné földjén (FÉK 48, No. 574; KÜRTI 1994, 380, No. 46; TETTEMANTI 1975, 86, 109). Móra Ferenc 1928. és 1930. évi feltárási kapcsán egyértelmű, hogy a halom betöltésében is kerültek elő sírok (KÜRTI 1994, 377; KÜRTI 2008, 79). Ez az adat a 2003-ban végzett hitelesítő ásatás során feltárt egykori, Móra-féle kutatóárkok rendszere alapján megerősítést nyert (LANGÓ–TÜRK 2004a, 204).

¹⁸ BENE-LÓRINCZY–TÜRK 2013. Ez főként a 229. sír esetében valószínű.

kérdéséről nincs egyértelmű álláspont a korszak kutatói körében.¹⁹ Az említett subasai lelőhely azonban inkább arra bizonyíték, hogy – ha nem is minden esetben –, de a szarmata korban a nyitott árokkeretes sírok fölé néha emeltek halmokat is. Így nem véletlenül kerültek a honfoglalás kori temetkezések a körárokok belső oldalára.²⁰

A halomba történő temetkezés az Alföldön gyakoribb, azon belül is a Homokhátság vonalától Keletre terjedő területen. Manapság azonban már a Dunántúlról is ismerünk példát, arról a területről, mely a kérdés legutóbbi összefoglalásakor még fehér foltnak számított (TETTAMANTI 1975, 88). A kemenesszentpéteri lelőhelyen, római kori sírhalomba ásták a kora Árpád-kori sírokat.²¹ Ez az eset arra is példa, hogy néha több sírt ástak be egy halomba, ismerünk azonban önállóan előforduló másodlagos betemetkezést is.²²

¹⁹ A kutatók egy része halom alá való temetkezésként értelmezte a körárokot (pl. VÖRÖS 1985, 154–157; VADAY 1989, 197). Mások ezt vitatták, és az árokkeretnek pusztán a temetés utáni rituális szokásokban játszott szerepét hangsúlyozták (pl. KULCSÁR 1998, 39). A kérdés megítélésében sokáig Kőhegyi Mihálynak a madarasi szarmata temető halmainak és körárainak feltárása során tett megfigyelései voltak mérvadóak. Megfigyelése szerint a halmokat kerítő körárokok mindig zártak, míg a nyitott árokkeretes sírok fölött nem figyelt meg halmokat (KŐHEGYI 1971, 213). Legutóbb Balogh Csilla hívta fel a figyelmet arra, hogy ez az elkülönítés nem ilyen egyértelmű, mivel ma már ismerünk pl. több, biztosan halom nélküli, zárt árokkeretes szarmata temetkezést is (BALOGH–HEIPL 2010). Ugyanakkor Pilis-Horgászto lelőhelyen tártak fel olyan nyitott árokkerettel körülvevett szarmata sírt (2. objektum), amely fölött halmot (annak 45–50 cm-es maradványát) figyeltek meg (GULYÁS 2011). Ez utóbbi, itthon ritkább változat azonban Kelet-Európa kora középkori hagyatékában több eltérő régió és korszak esetében is jól megfigyelhető. Ilyen például a többnyire a kazárok hagyatékának tartott, ún. „négyzetes árkokkal körülvevett kurgánok” leletköre (FLJOROVA 2001, рис. 3; több bejáratral is pl. рис. 3, 2), melyben a halmokat övező árkok kapcsán pont a késő szarmata kori helyi előzményekre mutattak rá nemrég az Alsó-Don menti és észak-kaukázusi területeken (FLJOROVA 2001).

²⁰ A fent bemutatott eset mellett ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a 10–11. századi betemetkezések esetében nem a szarmata kori árokkeretes (feltételezett) halmok a jellemzőek elsősorban, hanem a korábbi, többnyire őskori eredetű kurgánok.

²¹ MRT 4 37/2. lelőhely, vö. CSIRKE 2013. Ebben az esetben a halom feltöltése még jól megfigyelhető volt.

²² Kiskundorozsma-Subasa M5 37. (26/78) lh. 229. obj. (BOZSIK 2003, 1. kép; LŐRINCZY–TÜRK 2011; BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2013).

Le kell szögeznünk, hogy a 10–11. századi temetkezési szokásokat és sírformákat 1975-ben minden addiginál szélesebb adatbázis alapján összefoglaló Tettamanti Sarolta egykori megállapítása, mely szerint: „*Vitathatatlanul korabeli, tehát X., illetve XI. századi temetkezésre felhordott halmot nem ismerünk*” máig érvényes (TETTAMANTI 1975, 88). A korábbi vitatott esetek²³ mellett azonban újabb ásatási megfigyelések alátámasztani látszanak a szokás egykori meglétét. A Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002; TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015) egy természetes eredetű, hosszú homokhát egyik kiemelkedő pontján feküdt,²⁴ és árokkeret (maradványa) vette körül. A 40–50 cm széles és 10–30 cm mély árok a déli oldalon maradt meg legépebben, a többi oldalon sajnos – néhány rövidebb szakasz kivételével – a szántás elpusztította. Az árokkeret egy kb. 9 m átmérőjű területet ölelt körbe, ennek déli felében helyezkedett el a sír, melynek mélysége közel azonos volt a körárok mélységével.²⁵

A szakirodalomban már korábban is közöltek árokkeretes (épített halom alatti?) honfoglalás kori sírt Nógrádsáp-Tatárka lelőhelyről (TÁRNOKI 1982, 384). A bolygatott temetkezésből aranyozott ezüst öv- és lószerszámveretek, valamint lovastemetkezés került elő, míg az árokkereten kívül további 13, soros elrendezésű sírt tártak fel. A szűkszavú beszámolóiból annyit tudunk, hogy itt a körárok 6,8 m átmérőjű, 60 cm széles és 40 cm mély volt. Törökszentmiklós-Szenttamáspusztá 33. sírjának teljes egészét körárok övezte. Nincs adatunk a sír és az árok mélységének összevetésére, de a 6,6–7,2 m átmérőjű árokkereten nem volt bejárat. Maga a temetkezés a körülárkolt terület közepétől kissé délre helyezkedett el (PETKES 2011, 3. kép).

Eddigi adataink alapján az árokkereteken belül feltárt 10–11. századi temetkezésekről elmondható, hogy magányos temetkezésként, illetve temető-

²³ Az ásatási beszámolók alapján halom alá való temetkezésként vetődött fel a korábbi szakirodalomban: Bodrogszerdahely, Bátorkeszi 4., 5. sír, Marcellháza 1. sír, Hencida 5. sír, Szabadegyháza, Óhat-Pusztakócs-Csattaghalm, Hajdúszovát-Hegyeshatárhalm és a zemléni sírlelet (további irodalommal ld. TETTAMANTI 1975, 88).

²⁴ A II. katonai felmérés térképe a kelet–nyugati irányú homokhát keleti végén, ahol a sír előkerült, egy önálló halmot jelöl.

²⁵ A temetkezés közvetlen környezetében több ezer m² került feltárássra, melyen más korszakból származó lelet nem került elő.

ben egyaránt előfordulnak. Jellemzőjük továbbá az is, hogy a sírok nem az árok által körülvevett terület közepén, hanem inkább annak déli felén helyezkednek el. Az említett három, 10. századi körárkos temetkezés esetében 6–9 m átmérőjű, ebből kifolyólag valószínűleg nem túl magas halmokról lehet szó. Törökszentmiklóson a körárkos sír a körülötte feltárt sírok soros elrendezésébe jól illeszkedett, mely alapján a a nógrádsápi lelőhellyel mutat hasonlóságot.

Közismert, hogy a Kárpát-medencében 895 körül megtelepedő népesség abból a kelet-európai régióból érkezett, ahol a halomba, illetve halom alá való temetkezés térben és időben széles körben elterjedt volt. A kazárok esetében G. Je. Afanaszjev és A. A. Atavin a Szokolovszkaja Balka-horizont (KRUGLOV 2006) kurgán alá, illetve kurgánba (31–33. kép) másodlagosan történő betemetkezéseit a bennük feltárt leletanyag időrendje alapján vizsgálva érdekes megállapításra jutottak. A korábbi korszakok sírhalmába történő másodlagos betemetkezések többnyire korábbiak (AFANASZJEV–ATAVIN 2002, 16), míg a kurgán alá való temetkezések (némileg) későbbiek. Ennek nyomán úgy vélték, hogy a kurgán alá történő temetkezés a terület tényleges megszállásának, illetve az ott való tartós megtelepedésnek az egyik attribútuma. A kurgántegetkezés rítusa tehát megtalálható a szaltovói kultúrkör déli régiójában is, sőt az említett leletkört korábban ún. „négyzetes árkokkal körülvevett kurgánok” terminológiával illették (AFANASZJEV 2001, 53–54).

Magyar szempontból kiemelkedően fontos ennek a jelenségnek a rögzítése a Kazár Kaganátus nyugati szomszédságában, az egykori Etelköz terület hagyatékának tartható Szubbotci-típusú lelőhelyek esetében (113–114. kép). A Dnyeper középső folyása mentén Tyjordohlebi 1. sír (PRIJMAK–SZUPRUNYENKO 1994), Dmitrovka 1. kurgán 2. sír (SZUPRUNYENKO–MAJEVSZKA 2007), Katyerinovka 32. kurgán 1. sír²⁶ (KOMAR 2008, 216; RAZUMOV ET AL. 2017) említhető elsősorban. Keletebbre, a Dél-Urál térségében a kusnarenkovói és karajakupovói régészeti műveltség (IVANOV 1999, табл. 1) esetében általánosnak mondható, de természetesen bőségesen ismerünk rá példát a 10–14. századi kelet-európai kései nomád temetkezések között is (PLETNYOVA 1973; PLETNYOVA 2003).

²⁶ Ez a lelőhely korábban Ordzonikidze néven volt ismert, magam is így idéztem (TÜRK 2010, 285), a feldolgozást végző szerző, O. Komar azonban pontosította a lelőhelynevet (KOMAR 2018).

Összefoglalva úgy vélem, hogy a sírhalomba, illetve a halom alá való temetkezés eddig nem túl nagy számban képviselt, de biztosan megfigyelt jelensége – több más rítuselemhez hasonlóan (FODOR 1985, 20) – a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti hagyatékának egyik keleti gyökerű eleme.

Padmalyos és fülkés sírok a honfoglalás kori hagyatékban és Kelet-Európában

A Kárpát-medence 10–11. századi padmalyos temetkezéseinek kutatása az utóbbi években jelentős eredményeket hozott. 1975-ben még csak 5 ilyen sírformáról volt adatunk (TETTAMANTI 1975, 90), majd 2006-ban Lőrinczy Gábor és Straub Péter már 16 honfoglalás és kora Árpád-kori lelőhelyről közölt adatot a Kárpát-medence valamennyi korszakának padmalyos temetkezéseit összefoglaló munkájukban (LŐRINCZY–STRAUB 2006, 291–292). 2013-ban Varga Sándor készítette el a sírforma 10–11. századi előfordulásának teljes felgyűjtését és tipológiai feldolgozását (VARGA 2013). Munkájának eredményeként már 31 lelőhely 100 ilyen típusú sírjáról van adatunk. Ezek a számok véleményem szerint nemcsak a téma iránti érdeklődés növekedését jelzik, hanem egyben azt is mutatják, hogy a 10–11. századi temetkezési szokásokban ez a sírforma jóval fontosabb szerepet játszott, mint azt korábban a hazai kutatás gondolta (TÜRK 2009; TÜRK 2014).

Padmaly legtöbbször a sírgödör hosszanti oldalai mentén, többnyire a déli (*I. típus*), kisebb számban az északi (*II. típus*) oldalon fordul elő.²⁷ Legfrissebb adataink alapján azonban már a sírgödör rövidebb, keleti oldala mentén is ismerünk kisebb, padmalyszerűen kialakított fülkét. Törökszentmiklós-Szenttamáspusztza 44. sírjában (PETKES 2011) megfigyelt egyedi típusú honfoglalás kori sírgödörforma igen jól ismert és széles körben elterjedt Kelet-Európa 8–9. századi régészeti hagyatékában. A Középső-Volga-vidék korai volgai bolgár temetőihez²⁸ hasonlóan a szaltovói kultúrkör területén, annak gödörsíros temetőtípusainál (pl. a zlivki: SVECOV 1991, 115), illetve

²⁷ A fenti csoportosítás a Varga Sándor által készített tipológiának felel meg.

²⁸ Bolsije Tarhani I. temető 126., 212 sír (GENYING–HALIKOV 1964, рис. 4, 6).

a Rzsavka–Mandrovo-típusú²⁹ hagyatékban (*16. kép*) egyaránt előfordul.³⁰ A jelenség pontos magyar terminológiájával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy bár padmalyhoz hasonló kialakításról van szó, a magyar szakirodalomban a padmaly fogalma definiáltan a sírgödör hosszanti oldalai mentén kialakított változatot jelöli. A sírgödör rövidebb oldalai mentén kialakított, különböző típusú bemélyedéseket többnyire fülkésnek nevezik, megkülönböztetve az avar korban ismert fülkesíroktól (LŐRINCZY–STRAUB 2006, 281, 284–285). Ezt figyelembe véve az említett törökszentmiklósi temetkezés fülkés sírnak nevezhető.³¹ A padmaly és padmalyszerű fülke hasonló megkülönböztetésre a külföldi szakirodalomban is számos példát ismerünk.³²

Visszatérve a padmaljos sírgödörök formai kialakításához, a Varga Sándor által elkülönített vízszintes (*1. típus*), a padkás-lépcsős (*2. típus*), illetve a jelképes (*3. típus*) padmaljosok szinte valamennyi változata szintén kiváló kelet-európai párhuzamokkal bír (VARGA 2013). Ráadásul a magyar honfoglalás kori anyagra jellemző nem túl mély, mindössze 5–15 cm széles, ún. jelképes, vagy félpadmalyok Kelet-Európában többségükben a 8–9. század első felére jellemzőek.³³ A padmaljos sírformákat a kelet-európai kutatás a szaltovói kultúrkörön belül a kazárokhoz kötött hagyaték temetkezési szokásainak egyik legmarkánsabb jeleként értékeli. O. Komar egy fejlődési folyamatot is felvázolt arra vonatkozóan, hogy a 8. század második felétől a 9. század végéig miként alakult át a padmaljos sírforma az ún. félpadmalyon keresztül a padkás, majd egyszerű gödörsírokba. A szerző véleménye szerint ez a folyamat

²⁹ Mandrovo 7, 10, 24, 29. sír (VINNYIKOV–SZARAPULKIN 2008, 46), és a rzsavkai temető 20, 22. sír (SZARAPULKIN 2006, 196).

³⁰ Padmaljos temetkezéseket a szaltyiv-majaki kultúra klasszikus kamrasíros temetőiben is találunk: pl. Majackoje gorogyiscse 109, 114, 132, 134. sír (FLJOROV 1993, 39–42).

³¹ A padmaly és a fülke elkülönítését véleményem szerint a fülke méretéből adódó funkcióbeli eltérés is indokolja.

³² Az orosz szakirodalomban ezt a változatot többnyire a „*ниши-подбой*” terminológiával jelölik (vö. VINNYIKOV–SZARAPULKIN 2008, 46).

³³ Az orosz szakirodalomban „félpadmaly” is nevezik a jelképes padmaljos. A „*полуподбой*” elnevezés mellett erre a változatra gyakran előfordul még a „*подбодобразное сооружение*” meghatározás is (vö. KOMAR–KUBISEV–ORLOV 2005, 325).

a terület lakosságának a letelepült életmódra való áttéréseivel párhuzamosan ment végbe (KOMAR–PIORO 1999, 152).³⁴

A vízszintes³⁵ és a padkával kombinált (ez utóbbi csak nemrég került különítésre a hazai anyagban) padmalyos sírtípusok főként a szaltovói kultúrkör Szokolovszkaja Balka-típusú leletei között bírnak pontos megfelelőikkel. Az említett lelethorizont A. A. Ivanov által 1999-ben összefoglalt sírformái között a III. csoport (IVANOV 1999a, 218, табл. 1.) megfelelői lelhetők fel a hazai anyagban (BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2013, 12. kép). Ráadásul az esetek döntő többségében azonos elrendezésben: a padmaly a déli, a padka a sír északi oldala mentén található (KRUGLOV 2002, 62). Ezen túlmenően azonban valamennyi formai változatuk rendelkezik 10–11. századi Kárpát-medencei párhuzammal: az alacsony lépcsős,³⁶ az azonos magasságú és szélességű lépcsővel ellátott,³⁷ a magas lépcsős kialakítású,³⁸ valamint a többlépcsős padka is.³⁹ További hasonlóságot jelent az is, hogy ezeken a padkákon mindkét említett régióban előfordulnak lovas-⁴⁰ és/vagy lószerszámos⁴¹ temetkezések is.

A padmalyos sírok eredetét vizsgálva elmondhatjuk, hogy a Kárpát-medencében a gyakran előképként idézett késő avar,⁴² illetve honfoglalás kori padmalyos sírok területi elterjedését vizsgálva jelentős eltérést tapasztalunk. Ahol ugyanis a késő avar korban a legelterjedtebbek, vagyis a Dunántúl terü-

³⁴ Kritikáját ld. FLJOROVA 2002, 179.

³⁵ IVANOV 1999a, 218, 3.1. típus. A Kárpát-medencében ilyen: Dormánd-Hanyipuszta 2. sír (RÉVÉSZ 2008, 77–78, 54. kép).

³⁶ IVANOV 1999a, 218., 3.2. típus. A Kárpát-medencében pl. Bánkeszi (Bánov, Sk) 1. sír (TOČÍK 1968, Abb. 3. 1).

³⁷ IVANOV 1999a, 218, 3.3. típus. A Kárpát-medencében pl. Bánkeszi (Bánov, Sk) 21. sír (TOČÍK 1968, Abb. 4. 5).

³⁸ IVANOV 1999a, 218, 3.4. típus. A Kárpát-medencében pl. Bánkeszi (Bánov, Sk) 17. sír (TOČÍK 1968, Abb. 3. 6).

³⁹ IVANOV 1999a, 218, 3.5. típus. A Kárpát-medencében pl. Bánkeszi (Bánov, Sk) 25. sír (TOČÍK 1968, Abb. 5. 2).

⁴⁰ A Kárpát-medencében pl. Szolnok, Lenin Tsz. (Ugar) 5. sír (MADARAS 1996, 3–4. kép).

⁴¹ A Kárpát-medencében pl. Bánkeszi (Bánov, Sk) 20. sír (TOČÍK 1968, Abb. 4. 2).

⁴² Ráadásul a késő avar és a honfoglalás kori padmalyos sírok szerkezetében is jelentős különbségek mutatkoznak, az előbbieket mélyebb és markáns kialakításúak, míg az utóbbiak többsége sekély, csupán az ún. jelképes padmalyok közé sorolható.

letén,⁴³ ott a honfoglalás kori anyagban ismeretlenek. A Dél-Alföldön, főként a Duna–Tisza-köz déli területén pedig, ahol a 10–11. században gyakoriak,⁴⁴ ott a késő avar kori előképek hiányoznak (BALOGH 2000). Ennek ellenére együttes előfordulásuk sem zárható ki, amint arra Varga Sándor a csekeji (Čakajovce, Sk) temető esetében rámutatott (VARGA 2013).

A sírforma eredetét vizsgálva Fodor István már korábban felhívta a figyelmet,⁴⁵ hogy a padmalyos sírformát a honfoglaló magyarok keletről (is) magukkal hozhatták,⁴⁶ bár a részletes formai jegyeken alapuló összevetésre nem tért ki. Ezek a részletek azonban sokban hozzájárulhatnak a sírforma formai klasszifikációján túlmutató, tipológiai kapcsolatainak tisztázásához.

Padkás sírok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában

A Kárpát-medence 10–11. századi közölt leletanyagában eddig nem túl jelentős számban ismertek padkás kialakítású sírgödrök. A sírforma eredetével és értelmezésével pedig még a padmalyos síroknál is kevesebbet foglalkozott a hazai kutatás (TETTAMANTI 1975, 90; BENDE–LŐRINCZY 1997, 225–226). A padmalyos sírokhoz hasonlóan a padkás sírgödrök megfigyelésénél is főként a talajviszonyok okoztak gyakran nehézséget. A homokos altalajba ásott sírgödröknél a sírfoltok és a betöltés ritkán rajzolódik ki, illetve válik el határozottan, ráadásul többnyire magának a sírfornának a kialakítása sem

⁴³ Vö. Vörs környéki avar temetők (KÖLTŐ 2001). A mellékletekben gazdagnak mondható, dunántúli késő avar kori padmalyos sírok biztosan keltezhetőek még a 9. század elejére is (LŐRINCZY–STRAUB 2006, 282).

⁴⁴ Pl. a homokméggyi temető és környéke, melyben számuk kiemelkedő: az összesen 100 padmalyos sírból 20-at itt tártak fel (GALLINA–VARGA 2016).

⁴⁵ Azokon a területeken, melyeken a feltételezések szerint a magyarok elődei áthaladtak, széles körben ismert szokás volt (vö. FODOR 1985, 6. j.).

⁴⁶ A Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt padmalyos sírok eredetével kapcsolatban a magyar kutatásban elterjedt vélekedés, hogy a jelenség késő avar kori eredetű (TETTAMANTI 1975, 90). Azonban azon túlmenően, hogy az avar továbbélés a régészetileg még mindig nem kellően tisztázott kérdések közé tartozik, meg kell jegyezni, hogy a késő avar kori padmalyok mind morfológiailag, mind pedig elterjedési területüket illetően igen eltérőek a 10–11. századiaktól (vö. LŐRINCZY–STRAUB 2006, 284; VARGA 2013).

túl markáns (FODOR 1985, 20; BENDE–LŐRINCZY 1997, 12. j.; GALLINA–HAJDRIK 1998, 16. j.). A biztosan padkás sírok felgyűjtése ezért sok bizonytalanságot hordoz, mivel megfigyelésük mindig erőteljesen függött az ásatási módszerektől.⁴⁷ Nehézséget jelent az is, hogy a publikációk csak ritkán közölték a sírgödör keresztmetszeti rajzát, illetve gyakran a sírleírásból sem derül ki, hogy egy- vagy kétoldali padkát tártak fel.

A padkás sírok meghatározásánál a Lőrinczy Gábor által korábban már megfogalmazott kritériumot vettem figyelembe, mely szerint a padka oldala (közel) függőleges (LŐRINCZY 1992, 9. j.).⁴⁸ Az átlagban 10–30 cm magas és 5–25 cm széles padkákkal rendelkező sírok között⁴⁹ véleményem szerint a következő főbb változatok különíthetők el az alapján, hogy a padka a sírgödörnek mely oldala mentén került kialakításra: Ismert a sírgödör mind a négy (1. típus),⁵⁰ illetve három oldala mentén (2. típus) kialakított padkás sírkonstrukció.⁵¹ A leggyakrabban a sírgödör két oldala mentén fordulnak elő (3. típus), főként a hosszantiak mellett húzódnak (3.1. típus),⁵² de tártak már fel a rövidebb oldalaknál is padkát.⁵³ Előfordul, hogy a sírgödörnek

⁴⁷ A fent említett megfigyelési nehézségek miatt számos olyan, főként korábban feltárt temetőt ismerünk, ahol magukat a sírgödöröket egyáltalán nem figyelték meg. Így a különböző sírformák jelenleg ismert elterjedési területeit kritikával kell kezelnünk.

⁴⁸ Ez azért fontos, mert különösen az egy (hosszanti) oldali padkás sírok esetében vetődik fel annak lehetősége, hogy eredetileg esetleg egy padmalysos sír nem megfelelő kibontásának az eredménye.

⁴⁹ Algyőn két ilyen sír volt, mindkettő melléklet nélküli (KÜRTI 1980, 342), Homokmégy-Székes 48, 155, 165. sír (vö. GALLINA–HAJDRIK 1998, 154), Perse (Prša, Sk) 101. sír (Točič 1968, 39, Abb 14. 4), Pusztaszentlászló 175. sír (SZŐKE–VÁNDOR 1987, 48, 74. kép), Sándorfalva 23, 31, 78. sír (FODOR 1985, 20), Szegvár-Oromdűlő 425, 503, 523. sír (BENDE–LŐRINCZY 1997, 225), Velence 3, 6. sír (KRALOVÁNSZKY 1965, 3. ábra). Nagy valószínűséggel padkás kialakításúak továbbá Ipolykiskeszi (Male Kosihy, Sk) I. 25. sír (HANULIAK 1994, Tab. IV. E), 42. sír (HANULIAK 1994, Tab. VI. E), 43. sír (HANULIAK 1994, Tab. VII. B), 51. sír (HANULIAK 1994, Tab. X. A), 74. sír (HANULIAK 1994, Tab. XV. D), 147. sír (HANULIAK 1994, Tab. XXXIV. A), 526. sír (HANULIAK 1994, Tab. XCVI. B), bár a szerző csak ferde sírfalakról ír (HANULIAK 1994, 13–14).

⁵⁰ Szegvár-Oromdűlő 425. sír (BENDE–LŐRINCZY 1997, 262).

⁵¹ A sír keleti oldalánál nincs: pl. Homokmégy-Székes 254. sír (GALLINA–VARGA 2016, 106. tábla).

⁵² Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla 6. sír (LANGÓ–TÜRK 2004, 198).

⁵³ Ipolykiskeszi (Male Kosihy, Sk) I. 147. sír (HANULIAK 1994, Tab. XXXIV A).

csak az egyik oldala padkás kialakítású (4. típus), ez többnyire az északi oldal (4.1. típus),⁵⁴ de ismert csak a déli sírfal mentén is (4.2. típus).⁵⁵ A sír rövidebb oldalainál kialakított (vég)padkák szintén ismertek, a koponya mellett a nyugati (4.3. típus),⁵⁶ valamint a lábfejek előtt a keleti oldalon (4.4. típus) egyaránt.⁵⁷ A padkás sírokat feltáró régészek közül többen is felhívták a figyelmet a fenti kategóriákhoz képest szabálytalanabb kialakítású padkaszerű jelenségekre (GALLINA–HAJDRIK 1998, 154), melyeket egyelőre érdemes külön csoportba sorolni (5. típus).⁵⁸

Bár a padkák szerepét többnyire a halott fölé helyezett deszkafedél megátamasztásban látja a nemzetközi kutatás, a vizsgált korszak Kárpát-medencei leletei között erre utaló biztos jelet eddig nem sikerült megfigyelni. Szerepük és funkciójuk egyelőre bizonytalan. Ismert azonban több olyan eset is, ahol a lovas-,⁵⁹ illetve lószerszámos⁶⁰ temetkezés mellékleteit helyezték el padkákon.

Padkás sírok Kelet-Európa kora középkori hagyatékában

Különböző formai kialakítású padkás sírgödörökkel széles körben találkozunk Kelet-Európa régészeti hagyatékában. A Dél-Urál vidékén, a magyar őstörténet-kutatásban gyakran idézett kusnarenkovói és karajakupovói kultúrák temetőiben (135. kép) is előfordulnak ilyen sírformák. N. A. Mazsitovnak

⁵⁴ Orosháza, Pusztai Ignáczné tanyája 1. sír (DIENES 1965, 145). Bár a temetkezéssel kapcsolatban felmerült, hogy eredetileg talán nem padkás, hanem padmalys volt (VARGA 2013).

⁵⁵ Homokmégy-Székes 166. sír (GALLINA–VARGA 2016, 82. tábla).

⁵⁶ Sándorfalva-Eperjes 100. sír (FODOR 1985, 20, 3. kép 3).

⁵⁷ Bánkeszi (Bánov, Sk) 27. sír (TOČEK 1968, 16, Abb 5. 4).

⁵⁸ Ahol eredetileg rendkívül kis méretű és szabálytalan padkákat alakítottak ki (keskeny, mindössze néhány cm-es, gyakran nem a teljes sírhossz mentén végigfutó stb.), ott sajnos nem tudjuk biztosan elkülöníteni azoktól az esetektől, ahol a padkák csak a sír feltárása során, a nem megfelelő ásatási módszerek miatt kerültek kialakításra. Ez különösen az eredetileg trapéz átmetszetű, lefelé szűkülő sírgödörök esetében fordulhat elő. Köszönetet mondok Varga Sándornak a kiegészítésért.

⁵⁹ Ötvevény (Uzsoki 1962), Szentes, Derekegyházi-oldal, D-3 tábla 6. sír (LANGÓ–TÜRK 2003; LANGÓ–TÜRK 2004, 198).

⁶⁰ Koronóc-Bábota (László 1943, Abb. 2), Kiszombor C37. objektum (LANGÓ–TÜRK 2004a, 206).

a Dél-Urál kora középkori temetőit összefoglaló munkájában hosszanti oldalpadkát találunk az V., míg keskeny keleti (vég)padkát a IV. csoportba sorolt sírformák között (MAZSITOV 1981, рис. 13). A Bolsije Tyigani mellett feltárt temetőben mintegy 3% a padkás sírgödörök aránya.⁶¹ A Volga középső folyása menti, korai volgai bolgár temetők között a Bolsije Tarhani mellett feltárt I. temető emelkedik ki, ahol a padkás sírok aránya 35%, így ott az egyszerű aknasírokat követően a padkás sírok fordulnak elő a legnagyobb számban (HALIKOVA 1973, 22). Ugyanez az érték a tankejevcai temető esetében 5% alatti, míg Tyetyusiban 3% körüli.⁶²

A padkák szélessége általában 10–20 cm, magasságuk pedig a sír aljától számítva 30–40 cm, de egy esetben 50 cm-es adat is ismert. Egy síron belül a két különböző oldali padka magassága lehet eltérő is.⁶³ Egyoldali padkák ismertek a sírgödör északi⁶⁴ és déli⁶⁵ oldalán egyaránt. A tankejevcai temetőben összesen 30 padkás sírt tártak fel a temető korai, a muszlim rítus szerinti temetkezéseket megelőző pogány időszakából: 15 esetben két,⁶⁶ míg a többinél egy hosszanti oldal mellett futó padka volt.⁶⁷

A padkás sírok Kelet-Európa sztyeppi és ligetes sztyeppi régiójának kora középkori hagyatékában is megtalálhatók. Ismertek pl. a csernyahovi kultúra kései fázisából származó, északi és nyugati tájolású csontvázas síroknál (NYIKITYINA 1985, 48–49). V. Sz. Akszjonov és A. A. Törttyika a szaltovói kultúrához tartozó Cservonaja Guszarovka-i temető kapcsán ezt a formai párhuzamot hangsúlyozta annak bizonyítékeként, hogy a kultúra zlivki típusú gödörsíros temetőit létrehozó ősbolgár alapnépességbe iráni elemek asszimilálódtak (AKSZJONOV–TÖRTTYIKA 2001, 211). A kora szaltovói időszakban

⁶¹ Négy férfisírban volt hosszanti padka és egy esetben a fejnél (vég)padka (HALIKOVA 1973, 24).

⁶² Pl. 214., 218. sír. (HALIKOVA 1986, 60, рис. 6).

⁶³ Bolsije Tarhani 344. sírjában a déli oldali padka 30 cm-rel volt magasabb az északínál.

⁶⁴ Bolsije Tarhani 200, 218, 243. sír (GENYING–HALIKOV 1964, 12).

⁶⁵ Bolsije Tarhani 168, 221, 231. sír (GENYING–HALIKOV 1964, 12).

⁶⁶ Pl. 522. sír, a sírgödörök keresztmetszetei között ld. „b” csoport (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, Pl. 16a, és 33. Fig. 7b).

⁶⁷ Ebben az esetben többnyire a jobb oldalon voltak a padkák, a sírgödörök keresztmetszetei között ld. „c” és „f” csoport (HALIKOVA–KAZAKOV 1977, 33, Fig. 7. c, f). A padkák általában 5–15 cm szélesek és 15–35 cm magasak voltak (HALIKOVA 1971, 70–71).

(7. század vége – 8. század első fele) a Középső-Volga mentén, a szamarai Volga-könyök környékén feltárt, ún. Novinki-típusú hagyatékban szintén megfigyelhető ez a sírforma,⁶⁸ néha részleges lovas temetkezéssel együtt is.⁶⁹ A Szeverszkij Donyec völgyében, a nyetajlovkai temető 9. századi sírjai (15. kép) között szintén előfordul (KRIGANOV 1998, 365), míg Krasznojá Gorka 75/K-4 jelű sírjában egy 25 cm magas padkán tárták fel a lovaste-metkezést (AKSZJONOV–KRIGANOV–MIHEJEV 1996, 117). A zlivki I. temető temetkezési szokásainak tipológiai összefoglalásában az M. L. Svecov által leírt II. sírtípusban találjuk meg a padkás kialakítást, többnyire a láb melletti keleti oldal mentén (SVECOV 1991, 113). A szaltovói kultúrában még a hamvasztá-sos sírok esetében is megfigyelhetünk padkás kialakítású sírgödöröket.⁷⁰

A Donyeck környéki sztyeppvidék kazár időszakában feltűnő korai muszlim temetkezésekben többfajta, köztük igen széles padkialakításokkal is találkozzunk.⁷¹ A 8. század végétől keltezett liszgorovkai temetőben (19. kép) feltártak széles, egy- vagy kétoldali padkákat, illetve azok kisméretű keleti (vég)padmallyal/fülkével kombinált változatát is.⁷² A 9. század második felére – 10. századra datálható szidorovói 1. temetőben, a muszlim rítusú sírok aránya már 90% körüli, amelyek többségénél jól megfigyelhető volt, hogy azokat a hosszanti oldalpadkákra támaszkodó deszkákkal fedték le (KRAVCSENKO 2005, 154, 173).

⁶⁸ Pl. a Novinki/II. temető 13. kurgán 3. sírja (МАТВЕЈЕВА 1997; ФЛЮРОВА 2001a, 179, рис. 6; БОГАЦОВ–ЗУБОВ 2003, 35, табл 1: 36).

⁶⁹ Leggyakoribb a 7. század végére keltezett II. csoportban, pl. Silovka 1. kurgán 2. sír, Brjuszany IV. 2. kurgán 1. sír. Padkán elhelyezett részleges lovas temetkezéssel együtt, pl. Berezovka I. 2. kurgán 1. sír (БОГАЦОВ–ЗУБОВ 2003, 34–37).

⁷⁰ Szuha Gomolsa 216. sír (МИНЕЈЕВ 1985, 118, рис. 9. 6; АКСЗЈОНОВ 2004, рис. 6).

⁷¹ A volgai bolgár területek már muszlim rítusúnak meghatározott temetkezései kapcsán Je. A. Halikova részletesen kitért a vallas/padkás sírok kora középkori elterjedésére, melyet ő maga is a muszlim rítus jellegzetességeként értékelt. Ebben az esetben a nagyon széles padkával kialakított sírgödöröket már nem padkás, hanem ún. „réssel” (цель) ellátott síroknak nevezte, mivel azokban közepén egy hosszanti, a sírgödörnél jóval keskenyebb rést vájtak csak ki a halott számára (HALIKOVA 1986, 44–45).

⁷² A temetőben elkülönített 4 sírgödör-típus között ezek a 2–4. változatok (KRASZILNYIKOV–KRASZILNYIKOVA 2005, 207).

A Fekete-tenger északi előterében, a Szivasovka-horizont hagyatékából is ismertek padkás sírgödörök, több esetben a padkákon elhelyezett részleges lovas temetkezéssel.⁷³ A Szokolovszkaja Balka-típusú lelőhelyek horizontjában a padmalyok mellett néha hosszanti oldalpadkákat (31–33. kép; 43. kép) találunk.⁷⁴ A Krím-félsziget (20. kép) egyik legjobban kutatott kazár kori temetőjében, Kordon-Oba lelőhelyen (PRIHODNYUK 2001, 93)⁷⁵ számos padkás/vállas sírt tártak fel, mely jelenséget O. M. Prihodnyuk egyenesen a betelepült finnugor eredetű népesség etnikumjelzőjeként értékelte, utalva a Volga-Káma-vidéken ismert, nagyszámú párhuzamukra.⁷⁶ A hegyvidéki Krím 8–9. századi sírformáiról A. I. Ajbabin által készített klasszifikációban a hét elkülönített típus között szintén találunk padkás kialakítású sírgödöröket.⁷⁷

A 10–14. századi kelet-európai, ún. kései nomád hagyatékban több padkás kialakítású sírgödörtípust ismerünk. Előfordulnak ilyenek a – szakirodalomban többnyire a Sarkel-Bjelaja Vezsával azonosított – bal parti cimljanszki erőd mellett feltárt nomád temetőben, illetve a Volga és Don menti oguzbesenyő kurgánokban.⁷⁸ A Kelet-Európa besenyő és oguz leleteit összefoglaló egyik legfrissebb monográfiában, a G. N. Garusztovics és V. A. Ivanov által elkülönített Volgán túli és uráli csoport esetében a padkás és padmalyos temetkezések aránya 3,9 %. Ugyanitt az Alsó-Don menti csoport kurgánjaiban a padkás sírok aránya 7,5 %, melyeket kivétel nélkül az északi oldalon alakítottak ki. A szerzők értékelése szerint a padkás sírgödör az említett népesség temetkezési szokásainak egyik lokális ismertetőjegye (GARUSZTOVICS–IVANOV

⁷³ Szivasszkoje 2. kurgán 2. sír; Kosztogrizovo 1. kurgán 7. sír (itt félpadmallyal kombinálva) (KOMAR–KUBISEV–ORLOV 2005, 310, 324–325).

⁷⁴ Pl. Lebedi IV. és Szalovszk IV. kurgán (vö. E. B. Круглов: «Курганы с ровиками» и памятники соколовского типа: проблемы анализа. In: *Second International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe*. Jászberény 2007 [abstracts]).

⁷⁵ A lelőhely neve itt tévesen Kul'-Oba alakban szerepel.

⁷⁶ Továbbá hasonlóan finnugor eredetűnek vélte az említett lelőhelyen a deszkákból készült téglalap, illetve trapéz alakú sírépítményeket is (PRIHODNYUK 2001, 93).

⁷⁷ Pl. Eszki-Kermen 196. sír (AJBABIN 2003, 61).

⁷⁸ Bjelaja Vezsa 43., 47. kurgán (PLETNYOVA 1990, рис. 8. 9; GARUSZTOVICS–IVANOV 2001, рис. 13, 15, рис. 14. 11); Alekszandrovska (GARUSZTOVICS–IVANOV 2001, рис. 17. 2); Nyi-koļjevka (KRUGLOV 2003, рис. 6. 13).

2001, 69–70, 75). A Kaszpi-tengertől északra fekvő síkság 9–10. századi oguz hagyatékát összefoglaló adatbázisban Je. V. Kruglov a temetkezési szokásokat áttekintve összesen 13 leletnél közölt padkás kialakítást.⁷⁹ A 12. század folyamán padkás sírgödör (gyakran részleges lovas temetkezéssel) ismert még a besenyőkhöz és/vagy oguzokhoz történetileg kapcsolódó, ún. „fekete süvegesek” hagyatékában is.⁸⁰

A 10–14. századi kelet-európai nomád hagyatékban a padkás sírokat gyakran részleges lovas temetkezésekkel együtt figyelték meg. A lovastemetkezések A. G. Atavin által összefoglalt klasszifikációjában (ATAVIN 1984).⁸¹ mindhárom csoportban megtaláljuk ezt a sírformát (ATAVIN 1984, 138). A padkák tehát a halott lefedésén túl, a mellékletek elhelyezésében is szerepet játszhattak, amint ez néhány 10–11. századi Kárpát-medencei padkás sír esetében is megfigyelhető. A padkán elhelyezett lómaradványok új szempontokat jelenthetnek a magyar honfoglalás kori lovastemetkezések klasszifikációjához is.

A lovastemetkezésekben előforduló lókoponyák tájolásáról

A Kárpát-medence 10. századi lovastemetkezéseinek többségében a lómaradványokat a halott lába körül figyelték meg, néha pedig a váz mellett, a sír teljes hosszában kiterítve. A lókoponya elhelyezkedhet a halott lába előtt, fölött, illetve attól balra vagy jobbra egyaránt. Közös vonásuk azonban, hogy nyugati tájolásúak, vagyis a lókoponya az emberi váz koponyájának irányába néz. Néha azonban előfordul ettől eltérés, pl. a Kiskundorozsma-Hosszúhát (Szeged III. homokbánya) lelőhelyen feltárt 595. sírban a lókoponyát északi irányban tájolták, vagyis a sír hossz tengelyével derékszöget zárt be (LŐRINCZY–TÜRK 2011;

⁷⁹ Karasz I. 12/2; Kalinovszkij 12/19 és 28/2; Mikilszke V. 1/4 s. 1. és 2; Koszika/3; Kumakszkoje 1; Majak Oktyabr – 91.4; Pervomajszk – VII.10/1; Cselkar – II/8; Csenin 8/4; Bjelaja Vezsa 45, (KRUGLOV 2001, 429–430). A hivatkozott adatbázisban a VI. szempont vonatkozik a sírgödör formájára.

⁸⁰ A temetkezési szokásokat összefoglaló klasszifikációjában ez a formai jegy a 2., 3., és 10. csoportban egyaránt megtalálható (PLETYNOVA 1973, 13–14, továbbá рис. 4. tab. r).

⁸¹ Anyaggyűjtése kiterjed Kazahsztánra, az Alsó-Volga vidékére, Kalmükiára, a rosztovi területre és az Észak-Kaukázus térségére.

TÜRK–LANGÓ 2019). A bánkeszi (Bánov, Sk) temetőben feltárt 27. sírban a lókoponya szintén merőlegesen feküdt a sír hosszanti tengelyére, ott azonban a lókoponyát déli irányba tájolták (TOČÍK 1968, 15, Abb. 5. 4). Az emberi váz hossz tengelyére merőleges lókoponya-tájolásra ismert még néhány további adat, azonban a keleti tájolásra⁸² mindössze két eset ismert (Sárrétudvari-Hízóföld 146. sír [M. NEPPER 2002, 222. kép] és Nyíregyháza-Felsősima 382. sír [JAKAB 2009, 101]).

Bár a lókoponyák tájolására eddig nem fordított különösebb figyelmet a hazai régészeti kutatás, őstörténeti szempontból azonban mégis érdekes lehet. A Középső-Volga térségéből ismert korai volgai bolgár temetők mellett ugyanis ma már mind a szaltyiv-majaki kultúrában, mind pedig a szélesebb értelemben vett szaltovói kultúrkör más régióiban is ismerünk egyrészt részleges, másrészt lábhoz tett lovas temetkezéseket (44. kép). Je. P. Kazakov korábban úgy vélte, hogy a Volga–Káma vidék kora középkori temetőiben megfigyelt, lábhoz tett részleges lovas temetkezéseknél a lókoponya nyugati tájolása „ugor” eredetűnek tekinthető. A lókoponya emberi vázzal derékszőget bezáró elhelyezése pedig inkább a Don, majd a Középső-Volga vidékére húzódó „bolgár-török” népek hagyatékában előforduló jellegzetesség (KAZAKOV 1984, 105).

A szaltyiv-majaki kultúra Rzsavka-Mandrovo-típusú gödörsíros temetőiből az utóbbi években egyre nagyobb számban közöltek részleges lovastemetkezéseket. Ezek között gyakran előfordul a lábhoz tett variáns is, ahol a lókoponya északi (ritkábban déli) tájolása valóban gyakoribb. A rzsavkai temető (16. kép) esetében V. A. Szarapulkin a lókoponya tájolásával kapcsolatban kétségét fejezte ki a Je. P. Kazakov által felvetett etnikai háttérű elkülönítés merev alkalmazását illetően. Az említett temetőn belül ugyanis szinte az összes lókoponya-tájolási variáció előfordul. Elképzelhetőnek vélte ugyanakkor, hogy a lábhoz tett lovastemetkezés szokásának feltűnése a régió 9. századi leletanyagában – és vele együtt a lókoponyák nyugati tájolása – a környéken átvonuló magyarok hatásaként értékelhető, mely érinthette a helyben lakók temetkezési szokását is (SZARAPULKIN 2006, 203–204; hasonlóan vö. AKSZJONOV–TORTYIKA 2001,

⁸² J. Zábajník egy avar kori lovastemetkezés kapcsán, a feketenyéki (Čierneho Brodu, Sk) 63. sírral kapcsolatban érdekes, bár egyelőre nehezen bizonyítható felvetést tett arra vonatkozóan, hogy a jelenség avar eredetű lenne a 10. századi leletanyagban (ZÁBOJNÍK 2007, 356).

203). A lábhoz tett részleges lovastemetkezések ugyanis alapvetően nem jellemzőek a szaltovói hagyatéokra, annál inkább a Volga–Káma-vidék 6–9. századi, illetve a Kárpát-medence 10. századi síroira. Időközben a dunai bolgár területről is ismertté vált lábhoz tett részleges lovastemetkezés, ahol a lókoponya szintén derékszöget zárt be a sír hosszanti tengelyével,⁸³ és ez inkább Je. P. Kazakov korábbi véleményét látszik megerősíteni.

A rendelkezésünkre álló adatok jelenleg nem elegendőek részletesebb következtetések levonására. A Kárpát-medence 10. századi hagyatékában a lókoponyák nyugati iránytól eltérő tájolása kimutatható ugyan, de csak elenyésző számban (LŐRINCZY–TÜRK 2011; TÜRK–LANGÓ 2019). Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a lábhoz tett részleges lovastemetkezések szokása és különböző variánsai szélesebb körben voltak elterjedtek a kora középkori Kelet-Európában, mint azt korábban gondoltuk.⁸⁴ Így összefüggéseik és esetleges tipológiai kapcsolataik feltárásához egy sokkal apróbb részleteket is figyelembe vevő (pl. a lókoponyák tájolása) klasszifikációra van szükség (TÜRK–LANGÓ 2019).

Lovastemetkezések és lóáldozatok a kora középkori Kelet-Európában

A kutatók többsége ma egyetért abban, hogy a magyarok elődeinél a lótarítás kezdete a Kr. e. II. évezredre, az ugor nyelvi egység korára nyúlik vissza az iráni eredetű (BÁLINT 1969, 107–114; FODOR 1973, 161–162; FODOR 1992, 132–137). Fodor István az Urál-vidéki párhuzamok alapján úgy vélte, hogy a magyarok elődeinél a lovastemetkezések szokása szintén ebben az időszakban, tehát még az Uráltól Keletre jelent meg (FODOR 1978, 57. j.; FODOR 1992, 134–136).

⁸³ A Pliszka közelében feltárt Kabijuk 4. kurgán a 8. század végére – 9. század elejére keltezhető (RASEV 2007, 106–107, pic. 10).

⁸⁴ A szaltovói kultúrkör hagyatékában a Kárpát-medence 10. századi lovas temetkezéseivel legközelebbi párhuzamok: Nyetajlovka 252. és 255. sír (AKSZJONOV–TORTYIKA 2001, 207, pic. 4); Volokovoje ozero 8. sír (TATARINOV–KOPIL–SAMRAJ 1986, 218); Dronovka 3 (Limanszkoje ozero) 7, 34. sír (TATARINOV–FEGYJAEV 2001, 367, 370); Rzssevka 20, 39. sír (SZARAPULKIN 2006, pic. 2: 1. és 2: 3).

A Volga–Urál vidékén, a lovastemetkezések a bronzkortól kezdve megfigyelhetőek, és három fő időrendi csoportjuk különíthető el,⁸⁵ magát a rítust pedig déli és/vagy keleti irányból beköltöző népek hatásaként értékelték (PETRENKO 2000 86).⁸⁶ Részleges lovastemetkezések már a Kr. u. 1–2. századi andrejevkaikurgánokból is ismertek, ráadásul a kevésbé elterjedt, a váz mellett hosszában kiterített típusból (FODOR 1978, 104; PETRENKO 2000, 81). A késő Pjanij Bor-i kultúrában, illetve a Kr. e. 3–5. századi azelinói kultúra hagyatékában már jóval nagyobb számban fordulnak elő.⁸⁷ A kusnarenkovói és karajakupovói kultúra temetőiből számos részleges lovas temetkezés ismert, fontos azonban felhívni a figyelmet az eltérésekre is: ezek halom alatti temetkezések, ahol a lócsontok gyakran a kurgán betöltésében fordulnak elő, vagy a halott fejénél.

A Középső-Volga-vidék korai bolgár temetőiben a leggyakrabban lábhoz tett lócsontokat találunk, illetve további párhuzamot jelent még a lószerszámok sírba tétele is.⁸⁸ Fontos azonban a temetkezési szokás egésze szempontjából figyelembe venni azt az eltérést, hogy itt egy további, általában bal oldali combcsontot is gyakran a sírba helyeztek ételmellékletként, a halott feje mellé, főként Bolsije Tyigani temetőjében.⁸⁹ Bolsije Tyigani (134. kép) lovastemetkezéseinek A. G. Petrenko által elkészített tipológiájában az öt csoportból háromnál ez megfigyelhető (PETRENKO 2000, 55–59, 82). Hasonló a Kárpát-medence anyagában csak pár esetben ismert, de előforduló keleti reminiscencia (Karos-Eperjesszög II. temető 52. sír [Vörös 1996, 470]; Gnadendorf [LAUERMANN 2006, Abb. 3]).

A közép-volgai régió két ismert kora középkori temetője, az időben egymást követő Bolsije Tarhani és Bolsije Tyigani lovastemetkezéseinek össze-

⁸⁵ Bronzkori, vaskori és középkori (PETRENKO 2000, 79), az utóbbi száma messze felülmúlja az első két csoportot (PETRENKO 2000, 46–88).

⁸⁶ Továbbá a szerző a lócsontok eltérő elhelyezése alapján török, illetve ugor variánst különít el (PETRENKO 2000, 88).

⁸⁷ Rozsgyesztvenszk V. temető 100/41. sír, továbbá Mari Lugovoje, Narmanszk, Uszty-Briszkinszk stb. temetők, (vö. FODOR 1973, 162, 18, 20. j; továbbá PETRENKO 2000, 81).

⁸⁸ A zablát gyakran a ló szájába tették (PETRENKO 2000, 82).

⁸⁹ Bolsije Tyigani lovastemetkezéseinek A. G. Petrenko által újabban elkészített tipológiájában az öt csoportból háromnál ez megfigyelhető (PETRENKO 2000, 55–59, 82).

hasonlítása során azt tapasztaljuk, hogy míg az előbbiben a lómaradványok többnyire a lábfej előtt, az utóbbiban a lábszárok mellett kerültek elhelyezésre.

A szaltovói kultúrkör területén az egész ló eltemetése tekinthető általánosnak (AKSZJONOV 1999), de közöltek már részleges lovas-,⁹⁰ illetve lószerszámos sírokat is.⁹¹ A váz mellett kiterített, vagy kitömött lovas változattal kapcsolatban a keleti, elsősorban besenyő-oguz párhuzamok kapcsán szintén egy markáns különbségre kell felhívni a figyelmet. A besenyő-oguz temetkezésekben többnyire valóban kitömhették a lóbőrt, vagy ezt imitálhatták, melynek következtében a lókoponya és a mellső lábvégek, valamint a hátsó lábvégek között jelentős távolságot tapasztalunk. A honfoglalás kori sírokban ez jóval ritkább,⁹² a lócsontok és a koponya többnyire közvetlenül egymás mellett helyezkednek el, egy sorban.⁹³

Kora középkori lóáldozatok ismertek Kelet-Európában, így többek között az Urál vidékén, a bahmutyinói kultúra kései fázisába sorolt birszki temetőből (MAZSITOV 1968, 84–113). Baskíria területén a 9–10. századra keltezhető, jellegzetes kusnarenkovói kerámiát tartalmazó kurgánokban is tártak fel ilyen leleteket (MAZSITOV 1981, 30–145). Ezt a jelenséget Udmurtiában, a Felső-Káma és a Csepca folyó völgyében, a polomi kultúrához köthető, 8–9. századi Midlany Saj-i temetőben is megfigyelték (GENYING 1963, 69–107). A permi határterületen a lomovatovói kultúrába sorolt gyemenkovi temetőben, a sírok között helyezkedtek el a lóáldozatok (KAZAKOV 1984, 107). Ehhez nagyon hasonlókat tártak fel a híres tankejevki temetőben is, a Középső-Volga vidékén. Ez utóbbi lelőhelyen nagy számban figyeltek meg négyszögletes gödrökben eltemetett részleges lómaradványokat, melyekben a koponyát nyugatra tájolták (GENYING 1963, 145–1147).

Az egykori Kazár Kaganátus területéről, a szaltovói kultúrkör zlivki típusú (18. kép) leletköréből közöltek a dronovkai 3. (Limanyiszkoje ozero) temető

⁹⁰ Krasznaja Gorka 46, 128. sír (AKSZJONOV–KRIGANOV–MIHEJEV 1996, 117).

⁹¹ Csontvázás sírból pl. Krasznaja Gorka 8, 17, 120, 145, 199. sír, illetve hamvasztásos temetkezésből pl. Krasznaja Gorka 19, 101, 108. sír (AKSZJONOV–KRIGANOV–MIHEJEV 1996, 116–117).

⁹² Pl. Kolozsvár-Zápolya utca 10. sír (GÁLL ET AL. 2020).

⁹³ Tiszaezslár-Bashalom II. 10. sír (VÖRÖS 2001, 584–585, és 6. kép 11).

40. sírjában önállóan eltemetett, felszerszámozott részleges lómaradványokat (TATARINOV–FEGYAJEV 2001, 371). A közvetlenül kazár hagyatéknak tartott Szokolovszkaja Balka-leletkör kurgántemetkezései (31–33. kép) között a novomikolajivkai II. 1. kurgán területén figyeltek meg egy hasonló jellegű, feltehetően áldozati céllal eltemetett, 13 db lókoponyából álló leletegyüttest (JEVGLEVSZKIJ–KUDLAJ 2001, 378–379).

A temetkezési szokásokkal kapcsolatban a fent bemutatott példák és problémák alapján úgy vélem, hogy a Kárpát-medence 10–11. századi temetkezési rítusának elemzésénél a részletek megfigyelésére az eddigieknél (is) nagyobb hangsúlyt kell fektetnie a kutatásnak. Így fogunk még teljesebb és megalapozottabb választ kapni arra az alapvető kérdésre, hogy milyen szálakkal kötődik, és miként illeszkedik a magyar honfoglaláskor kultúrájának egésze a korabeli közép- és kelet-európai hagyatékbá. Ez igaz akkor is – sőt pont ezért fontosak az apró részletek –, ha ma már jószerevével nem találunk olyan kora középkori régészeti kultúrát, kultúrkört, vagy lelethorizontot Kelet-Európában, amely homogén és uniformizálódott temetkezési szokásokkal lenne (kizárólagosan) jellemezhető. Különösen igaz ez a korai magyar történelem szempontjából meghatározó jelentőségű szaltovói kultúrkörre. Itt ugyanis a regionális variánsok oly nagy számban ismertek, hogy gyakorlatilag két azonos temetőt is nehéz találni, amint arra Raso Rasev a dunai bolgár és a szaltovói kultúrkör gödörsíros temetkezési szokásainak összevetése kapcsán rámutatott (RASEV 2003).⁹⁴ Az újabb keleti tárgyi párhuzamok nagy előnye, hogy a hazai leletanyag számára is újabb szempontokat vet fel a folyamatos újraértékelések során.⁹⁵

RÉGÉSZETI ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fentebb bemutatott jelenségek a honfoglaló magyarok műveltségének keleti gyökereit alkotják. A részletek tisztázásában

⁹⁴ A hazai 10–11. századi temetőkről hasonlóan vö. FODOR 2009, 102.

⁹⁵ Ebben a vonatkozásban példaértékűnek tartom a bulgáriai kora középkori történeti, és főként régészeti kutatás elmúlt tíz évének módszereit, kutatási intenzitását és eredményeit (pl. *Проблеми на прабългарската история и култура* 4/1-2. София 2007).

azonban még további szerencsés, jól megfigyelt és dokumentált leletekre, jelenségekre, illetve feldolgozásokra lesz szükségünk mind a Kárpát-medence, mind pedig Kelet- és Közép-Európa teljes 7–11. századi régészeti hagyatékát illetően.

A szaltyiv-majaki régészeti kultúra kapcsán összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ez a régészeti műveltség sem térben, sem időben nem feleltethető meg automatikusan a Kazár Kaganátus régészeti hagyatékával.⁹⁶ A Kaganátus eltérő földrajzi régióiban (122–125. kép) feltárt (és folyamatosan bővülő) régészeti forrásanyaga egyáltalán nem rajzol ki egységes régészeti kultúrát, bár transzkulturális jegyek ismertek. A földrajzi (etnikai?) variánsok (2–3. kép) temetkezési szokásainak, antropológiai anyagának, és gyakran a leletanyagának markáns különbségei mellett kronológiai eltéréseik jelentik a legnagyobb akadályt az egységes kultúra feltételezésével szemben. Még nagyobb problémát láthatunk azon variánsok esetében, amelyeknek gyakorlatilag nem ismerjük összehasonlításra alkalmas hagyatékát, csak a történeti vonatkozású indokokat. Az Sz. A. Pletnyova által kidolgozott és elterjedt szaltovó = kazár (és viszont) elmélet perdöntő régészeti bizonyítékok hiányában tarthatatlan. Az a túlságosan historizáló szempont, hogy valamennyi terület (feltehetően) a Kazár Kaganátushoz tartozott, vagy azzal szoros összefüggésben állt, nem nyújt megfelelő alapot (1. kép; 12. kép). Egy régészeti kultúra definiálása nyilvánvaló módon nem épülhet pusztán történelmi-földrajzi érv(ek)re, ahhoz a régészeti és antropológiai hagyatékban is koherenciát kell tudni kimutatni. Egyetérthetünk tehát G. Je. Afanaszjev érvelésével, mely szerint a szaltyiv-majaki kultúráról csupán a két névadó lelőhelyen feltárt hagyaték sajátosságai és elterjedése, tehát az ún. erdős sztyeppi („alán”) variáns kapcsán beszélhetünk (4. kép; 14. kép). A többi csoport esetében az eltérések akkorák, hogy azok bár egyes vonásaikban rokonok, de önálló kultúrák,⁹⁷ esetleg lelethorizontok.⁹⁸

⁹⁶ Ennek nehézségeire utalt a korábbi irodalomban: LANGÓ 2000, 165.

⁹⁷ A kultúra és variánsainak további kultúrákra bontásának lehetősége mellett érvelt legutóbb a hazai kutatásban Langó Péter (LANGÓ 2007, 245).

⁹⁸ Tekintve, hogy a régészeti kultúra fogalma már megszületése óta magában hordozza a történeti-etnikai „megfeleltetés” kritériumát (pl. FODOR 1980, 347) véleményem szerint a leletanyag kapcsán helyesebb a lelettípusok, illetve lelethorizontok terminológiákat használni, mint tisztán régészeti fogalmakat. Ez manapság pl. az orosz és ukrán nyelvű kora középkori régészeti szakirodalomban már meglehetősen elterjedtnek mondható.

A folyamatosan bővülő leletanyag alapján a későbbiekben valószínűleg pontosabban megrajzolható lesz a szaltovói kultúrkör belső kapcsolatrendszere. A hatalmas léptékű leletanyag-bővülés ugyanis nemcsak mennyiségi, de minőségi eredményeket is hozott az elmúlt években. Ilyennek tekinthető a Donyeck–Luhanszk régió 9–10. századi hagyatékában a Szidorovo-típusú korai, muszlim rítusú temetők feltárása (KRAVCSENKO–GUSZEV–DAVIGYENKO 1998; KRAVCSENKO–DAVIGYENKO 2001; KRAVCSENKO–SAMRAJ 2000; KRAVCSENKO–SAMRAJ 2005). A legizgalmasabb történeti vonatkozású leletek között említhetjük az izraelita vallással kapcsolatba hozható néhány újabb leletet, pl. héber betűs üvegpohár- és kerámiatöredékeket a bal parti cimljanszki erőd leletanyagában, illetve a Majackoje gorogyiscséből származó bekarcolt köveket (AFANASZJEV 2007, 79). Ebbe a leletkörbe sorolható egy helyi készítésű menóradszes pecsétgyűrű a dmitrijevkei temető 38. kamrasírjából (AFANASZJEV 2001, 46), valamint olyan kora középkori sírkövek a Tamany-félszigetről, amelyek zsidó szimbólumokat jelenítenek meg (89. kép). Mindeddig hiányoztak a Kazár Kaganátus területéről ismert kisleletekről az írott forrásokban is említett egykori kereszténységhez köthető szimbólumok, de nemrégiben az Alsó-Volga-vidék néhány kazár kori faragott csonttárgyán már ezek is feltűntek (90. kép).

A szaltovói kapcsolatok kérdésében azonban fordítva is fel kell tennünk a kérdést. Vagyis, hogy van-e a ma már meglehetősen jól ismert szaltovói kultúrkörben olyan leletcsoport, amely a Kárpát-medence magyar honfoglalás kori (másodsorban esetleg a Volga–Káma–Dél-Urál vidék 6–9. századi) leleteivel kapcsolatba hozható? A Kárpát-medence 10. századi leletanyagának egészét azonban a fentebb áttekintett szaltovói leletcsoportok közül egyikkel sem hozhatjuk szoros kapcsolatba. Talán nem véletlen, hogy a szovjet-orosz és ukrán szakirodalomban nem is találunk olyan véleményt, mely a magyarok elődeinek (tartós) szaltovói jelenlétével számolna. Mindez persze elméletileg magyarázható lenne azzal, hogy a Kárpát-medencei beköltözés után ezeknek a kapcsolatoknak a nyomai igen gyorsan és nyomtalanul eltűntek. De akkor azt miként magyarázzuk, hogy a Középső-Volga vidékkel (112. kép; 120. kép; 131. kép; 136. kép) (SZTASENKOV 2009; SZTASENKOV 2009a; SZTASENKOV 2020) és a mordvin területekkel (129–130. kép), de még inkább a Szubbotcileletkörrel is (108. kép; 112. kép; 118–120. kép) fennmaradt és kimutatható a szoros kapcsolat?

A Kárpát-medence 10. századi leletanyagában az új analógiák ellenére is mindössze elenyésző szaltovói kapcsolat mutatkozik (99–100. kép). Régészetileg tehát nem megalapozott az az elképzelés, hogy a magyar honfoglalás kori hagyatéék létrehozói, illetve azok közvetlen elődei 100–200 évet töltöttek (volna) a szaltovói területeken, mint azt korábban feltételezte a magyar kutatás. Hivatkozhatunk ugyan továbbra is kutatási, és/vagy közlési hiányosságokra, ez azonban ismerve napjaink kutatási intenzitását, ma már nehezen fogadható el komoly érvnek. Ha a magyarok elődeinek kultúrája teljesen beleolvadt a szaltovóiba a kazáriai tartózkodás alatt, vagyis a szaltovói hagyatéék valamely már ismert változatának hordozói voltak ők is, akkor miért nincs ennek több régészeti nyoma még a Kárpátoktól keletre élt egykori magyar népesség emlékei között sem? Hiszen releváns szaltovói párhuzamú leletanyagot alig találunk nemcsak a Kárpát-medence 10. századi hagyatékában, de keleten, még a szomszédos Szubbotci-típusú lelőhelyek 9. századi leletei (113–117. kép) között sem.

A magyarok elődeinek Kárpátoktól keletre eső egykori szállásterületei (105–107. kép; 121. kép; 129. kép; 140. kép) régészeti kutatásában a jövő útja továbbra is egyértelműen a Volga–Káma–Urál-, illetve a Dnyeper–Dnyeszter-vidéki Szubbotci-típusú lelőhelyek (113–114. kép) hagyatékának (108–112. kép) tételes vizsgálata lesz, és az eddigi eredmények alapján végleg elvethetjük a Don menti szaltovói Levédia koncepciót (105. kép 1; 106. kép). Pontosan ismerjük azokat a mikrorégiókat, ahol további kutatásokat lenne érdemes kezdeni, illetve még mindig számos kelet-európai ásatási dokumentáció vár áttekintésre, főként Ukrajna területén (114. kép). A honfoglalás kori régészeti hagyatéék keleti gyökerei tehát jól megfoghatók és visszavezethetők, bár arányuk a 10. századi hagyatékban valóban nem meghatározó, de útmutató. Az újabb keleti leletek fényében azonban folyamatos újraértékelésük szükséges, mely során számuk és a belőlük kinyerhető információk mennyisége és minősége is jelentősen gazdagítani fogja a korai magyar történelem még mindig szerénynek mondható régészeti forrásbázisát.

A KORAI MAGYAROK KAZÁRIAI KAPCSOLATAINAK KÉRDÉSE RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNETI KITEKINTÉSBEN

A fentebb elvégzett régészeti elemzések arra mutatnak, hogy jövőben már ne elsősorban a szaltovói kultúrkör területén próbáljuk kimutatni a Kárpát-medence 10. századi anyagi kultúrájának közvetlen 8–9. századi előzményeit. Ezt támasztják alá a nagy sírszámú, és ezáltal jó rétegtannal és tipokronológiával rendelkező korai mordvin temetőkből már régóta ismert (BÁLINT 1989a; MESTERHÁZY 1991; RÉVÉSZ 1998, 526; SZAPRIKINA ET AL. 2018), valamint az újabb honfoglalás kori, illetve kazáriai párhuzamok⁹⁹ (102–103. kép; 129–130. kép).

Természetesen a szaltovói kultúrkör folyamatosan finomodó tipokronológiája (95–98. kép) továbbra is fontos támpont lesz számunkra a 8–9. századi kelet-európai előzmények kutatásánál (FLJOROV 1983), de a jövőben a folyamatosan bővülő temetőközlések alapján a kora szaltovói időszakhoz (7. század vége–8. század első fele) hasonló részletességgel (KOMAR 1999, 207) kell kidolgozni a klasszikus szaltovói időszak (8. század közepe–10. század vége) periodizációját is. Ehhez azonban elengedhetetlen lesz elsősorban a Verhnyij Szaltyiv-i temető teljes anyagának, illetve az ott jelentős mennyiségben előforduló keleti pénzek, elsősorban dirhemek (KOMAR 1999, 132) régóta várt publikálása (93–94. kép). A szaltovói temetőkből egyébként igen érdekes

⁹⁹ Mordvin területen újabb párhuzamként a híres Ijadai temető 1983–1985 között végzett ásatásai során feltárt 20. sír emelhető ki. Ennek leletei között pl. egy, a Szerencs–Budapest–Farkasrét-típussal szinte azonos veretes öv említhető, továbbá egy kékstok ezüst dísz, melyen aranyozott hátterű, pont-vonalas és rovátkolt szélű palmettás díszítés látható (VORONYINA 2007, рис. 15–17, 58, 61–63). Mindezeket a temetkezés jellegzetes és jól kidolgozott tipokronológiájú „finnugor” ékszerei megbízhatóan kelteznek a 9. századra (a leletek pontosabb keltezésében nyújtott segítségért O. V. Zelencovának [Moszkva] és G. Ny. Beloribkinnek [Penza] mondok köszönetet). A Ijadai temetővel kapcsolatban nemrég Kovács László a kauriviseletben mutatkozó kapcsolatra hívta fel a figyelmet (KOVÁCS 2008, 399–400). Az újabb párhuzamok között említhetjük a felül vascövécskével záródó tarsolyokat, melyek a Káma völgyéből is ismertek. A honfoglalás kori leletanyagban néhány hasonló lelet alapján szintén feltételezhetjük ennek a tarsolytípusnak egykori meglétét (KRILASZOVA ET AL. 2014).

képet mutat a keleti pénzek elterjedése, mivel pl. a Majackoje gorogyiscse mellett feltárt temetőben nem fordul elő egyetlenegy sem a közölt anyagban. Ugyanakkor a Verhnyij Szaltyiv-i temetőnek csak az 1901–1910 közötti időszakban feltárt 107 kamrasírjából 19 esetben, összesen 41 db keleti pénz került elő. Közöttük 19 db dirhem, melyekből 13 db-ot a Kalifátus afrikai területén vertek. Ezek a pénzek az előzetes közlés alapján a 8. század végére – 9. század első harmadára keltezik a temetkezéseket (NOVIKOVA–FOMIN 2006).

Addig is hangsúlyozni kell azonban, hogy a fenti adatok és megállapítások nem a kazár–magyar kapcsolatok írott forrásokban világosan megőrzött tényét tagadják, pusztán a szaltovói/Don-vidéki Levédia-koncepció zsákutcajára (KOMAR 2018, 84–88) mutatnak rá. Erre korábban már több kelet-európai szakember is felhívta a magyar kutatás figyelmét. Régészetileg ma minden érv amellest szól, hogy Levédiát a Volgától keletre lokalizáljuk, és ez az elképzelés a DAI adataival is összeegyeztethetőnek tűnik.

ÚJ KUTATÁSOK A KAZÁRIAI FÉMMŰVESSÉG KÖZVETETT HATÁSÁRÓL

Olekszij Komar 2020-ban alapos elemzés alá vette a korobcsinói ezüstcsészét és kazáriai kapcsolatrendszerét, mely kiemelkedően fontos eredményeket hozott a 9. századi kazár–magyar kapcsolatok régészeti területének megismerésében (KOMAR 2020). Közismert, hogy a 8–10. századi Kelet-Európa fémművességének díszítményrendszerét alapvetően a növényi ornamentika különböző formái határozták meg. A korábbi bizánci eredetű előképeket a 8. század utolsó harmadában a szaltovói motívumok szorították ki. Közöttük a lótusz minta a legismertebb és legerjedtebb, ami valószínűleg a kelet-iráni fémművességből ered. A 8–9. század fordulójától azonban a lótusz minta mindenhol elterjedt, ahova a kazárok politikai kapcsolatrendszere elért, az Uráltól a Kaukázusig.

A Szubbotci-típusú lelőhelyek anyagában azonban meglepően kevés szaltovói stílusú tárgy ismert. Itt a széles hármalevél motívum, az ember- és állatalakos ábrázolások és néhány esetben mitológiai jelenetekre emlékeztető minták fordulnak elő. O. Komar a Kockij Gorodok-i tálat állította párhuzamba, melyet többnyire hagyományosan a kazár vagy szaltovói fémművesség etalonjának tart a kutatás. O. Komar felhívta a figyelmet, hogy a magyar ku-

atók korábban a pálcátagos peremdíszet a korai magyar fémművesség jellemzőjeként határozták meg és szaltovói eredetűnek vélték (99. kép). Azonban a 9–10. században ehhez hasonló bordúrt és hullámos peremdíszet használtak a belső-ázsiai török nyelvű népek is széles körben (136. kép; 146–147. kép). Kína északnyugati szomszédainál a hullámos perem, vagy a „pálcátagos” bordúr megjelenése és elterjedése az öv- és lószerszámdíszeken O. Komar szerint a Tang-kori motívumok hatásával hozható összefüggésbe (KOMAR 2020, 141).

Bolsije Tyigani leletanyagában (134. kép) jól megfigyelhető az övdíszeken használt különféle motívumoknak, a pálcátagos peremdísznek, a széles hármaslével motívumnak, valamint az ember és állatalakos ábrázolásoknak a keveredése, melyek nem jellemzők az átlagos szaltovói lelőhelyekre (6–8. kép). Bolsije Tyigani temetőjének etnikai interpretációja egyes kutatókat arra ösztönözte, hogy a temető teljes leletanyagát a korai magyarokhoz kössék, még a lótuszmotívummal ellátott szaltovói övdíszes sírokat is. Ez az álláspont azonban nem védhető, mivel az utóbbiak nem mutathatók ki azokban a Dontól nyugatra fekvő 9. századi sztyeppi sírokban, amelyekből Bolsije Tyigani-típusú leletek kerültek elő (Szubbotci-típusú lelőhelyek) (108–111. kép; 118–119. kép) (KOMAR 2020, 144). A Szubbotci-típusú temetkezésekhez gyakorlatilag nem tartozik klasszikus lótuszmotívummal díszített tárgy, sőt szaltovói típusú veretek sem. A Don-vidék szaltovói lelőhelyein a szubbotci stílusú fémművesség tárgyai ugyanakkor, ha sporadikusan is, de előfordulnak, viszont nem alkotnak egységes horizontot.¹⁰⁰

A két kulturális csoport közti kapcsolat eredménye nem a kulturális elemek széles körű, kölcsönös átvétele, hanem a vegyes szaltovói-szubbotci stílus kialakulása lett, és csak néhány egyedi esetben ment végbe egy-egy motívum átvétele vagy utánzása. Ennek a vegyes stílusnak a legfontosabb ismérve a pálcátagos peremdísz együttes előfordulása a szaltovói típusú lótuszmotívummal, illetve amikor ezen utóbbihoz ember- és állatalakos ábrázolások kapcsolódnak. A Kockij Gorodok-i tál a vegyes stílusba sorolható, míg a korobcsinói ezüstsésze viszont átlagos, szaltovói termék (KOMAR 2020, 143–145).

¹⁰⁰ Továbbá a Szubbotci-típusú sírok veretméretei sokkal nagyobbak az átlagos szaltovói vereteknél, és készítésechnikájukban is eltérnek.

A 9. SZÁZADI MAGYAR SZÁLLÁSTERÜLET KÉRDÉSÉRŐL AZ ÍROTT FORRÁSOK ÉS A SZAKIRODALOM ALAPJÁN

A fenti régészeti elemzés nyomán adódik a legfontosabb történeti kérdés, hogy hol élhettek a honfoglaló magyarok elődei Kelet-Európában a 9. században (*vö. 105–106. kép; 121. kép*)? A történeti kutatás jobbra két szállásterülettel számolt ebben a vonatkozásban: Levédiával és Etelközzel, melyekről egyébként kizárólag a DAI tudósít. Levédiáról azt olvassuk a 38. fejezetében, hogy „*A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevével Levedianak neveznek. Ezen a helyen, az imént említett Levedianban folyik a Chidmas folyó, amelyet Chingilusnak is neveznek.*” (MORAVCSIK 1950, 170–171). Etelközzel kapcsolatban a forrás azt említi, hogy egy besenyőktől elszenvedett vereség után két részre szakadtak a magyarok és „*a nyugati rész pedig vajdájukkal és vezéréikkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelközű nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik*” (MORAVCSIK 1950, 170–173), míg a 40. fejezete szerint „*azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevével Etelnek és Közűnek nevezik, s mostanában a besenyők lakják*” (MORAVCSIK 1950, 176–177). Etelközről közvetve még azt is megtudjuk, hogy „*a besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók neve a következő: első folyó az úgynevezett Varuch (Dnyeper), második folyó az úgynevezett Trullus (Dnyeszter-), harmadik folyó az úgynevezett Bug, negyedik folyó az úgynevezett Prut, ötödik folyó az úgynevezett Szeret*” (MORAVCSIK 1950, 174–175).

A 9. századi muszlim szerző, Ibn Ruzsza azt írta, hogy a magyarok egyik határa a volgai bolgárok és besenyők között van, illetve: „*Országuk kiterjedt; annak egyik határa a Róm-tengerig terjed. E tengerbe két folyó szakad; az egyik a Gayhün-nál nagyobb; lakóhelyeika két folyó között terülnek el.*” Gardézi szerint e két folyó közül „*az egyiket Atil-nak, a másikat Duba-nak hívják,*” szomszédai-ként a dunai bolgárokat és a morvákat adja meg (HKÍF 36–37). A latin nyelvű kortárs nyugati források közül Regino a Don (Thanais) folyó vidékét adja meg a magyarok keleti szállásterületeként (HKÍF 195).

A kutatók többsége Levédia és Etelköz térben és időben való elkülönítéséből indult ki, bár Levédia esetében kétségek merültek fel azzal kapcsolatban, hogy

a törzsszövetség vezetőjének nevével jelölték volna az egész szállásterületet. Az egyik feltevés szerint a törzsszövetség vezetője kapta nevét a területről (TOYNBEE 1973, 453; BARTHA 1987, 54), de volt, aki úgy érvelt, hogy ezzel csak Levedi törzsének területét jelölték (GYÖRFFY 1984, 386–387; CZEGLÉDY 1985, 119, 123). A kutatók többsége Levédiát általában Etelközt megelőző teljes törzsszövetségi szállásterületnek tekintette (CZEGLÉDY 1943, 102–105; MAKK 1997, 178–179).

Levédia időrendjét illetően is számos elképzelés született, a régebbi álláspont szerint 830–889 között éltek ott a magyarok (PAULER 1900, 23). Volt, aki a levédiai őshazával már a 7. századtól számolt (DEÉR 1945, 5), más nézet szerint 700-tól vagy 750-től laktak a magyarok a 830-as évekig, esetleg 840–850 tájáig (FODOR 1975, 170, 194; FODOR 1992, 59, 102). Más elképzelések szerint a 830-as évektől a 850-es évekig (KRISTÓ 1980, 33–34), vagy a 830-as évektől a 860-as évek végéig (BENKŐ 1984, 394–396), illetőleg a 810-es évek végétől a 850-es évek elejéig (MAKK 1997, 178–179) lakhattak itt a honfoglaló magyarok elődei.

Levédia földrajzi elhelyezkedését illetően Etelköztől keletre feltételezték a legjobban, mivel VII. (Bíborbanszületett) Konstantin azt írta, hogy a besenyő támadáskor a kétféle szakadó magyarság egyik része nyugat felé költözött, Etelközbe. A lokalizáció másik szempontja a szállásterület folyójaként említett *Chidmas*, illetve *Chingilus* azonosítása volt, míg a harmadik a Kazár Kaganátushoz való közelség. Így Levédiát a Don-vidékre, illetve a Dontól keletre és nyugatra egyaránt helyezték (MOLNÁR 1953, 91–92). A leginkább elfogadott elmélet a Don és a Dnyeper közti területet tekintette Levédiának (PAULER 1900, 17). Ehhez közel álló nézet Levédiát a Dontól számítja a Dnyeszterig (KRISTÓ 1980, 43). Egyes feltevések szerint Levédia a konstantinusi öt folyó vidékén belül helyezhető el, a Dnyeper–Dnyeszter, vagy a Bug–Dnyeszter között (HARMATTA 1984, 420–424). Olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy Levédia, Levedi nemzetségének centrális helyzetű, a Dnyeper vagy a Déli-Bug vidékén levő szálláshelye volt Etelközön belül (CZEGLÉDY 1985, 119, 123). Felmerült a kutatásban a Kubány folyó vidéke is (DEÉR 1945, 14), illetve a Kaszpi-tenger nyugati partvidéke (VÁCZY 1994, 10), sőt a Volga és az Urál folyók közti terület is, mely napjainkban régészetileg a leginkább alátámasztható (VÉKONY 1986, 42–43; KESZI 2017; KOMAR 2018; TÜRK 2021).

Az egyik elmélet szerint a kazárok telepítették át katonai segédnépként a magyarokat Levédiából a Volga-vidékre, ahonnan a besenyők üzték el őket Etelközbe.

A feltevés szerint a kazáriai szállásterületen a 830-as évek vége és a 850-es évek közötti időszak egy részében vagy 886–889 között laktak a magyarok (TÓTH 1998, 47). Kristó Gyula ezt 850-ig keltezte (KRISTÓ 1996, 134–135, 144–145), míg Czeglédy Károly szintén a 886–889 közötti évek mellett érvelt (CZEGLEDY 1985, 120, 124).

A 9. századi magyar szállásterületre vonatkozóan az írott források adatait 1998-ban részletesen elemző Tóth Sándor László a DAI azon adatából indult ki, hogy a besenyők 10. századi területét miként tudjuk meghatározni (TÓTH 1998) és hasonlóan járt el később Keszi Tamás is (KESZI 2017). Ebből ugyanis visszakövetkeztethetünk a magyarok korábbi elhelyezkedésére. Bár Levédia esetében a császár nem említi, hogy kik birtokolták azt korábban, ugyanakkor leírt egy (korábbi) besenyő támadást, amelynek eredményeképpen a magyarok egyik része Perzsia vidékére, másik része pedig Etelközbe vonult, a besenyők pedig letelepedtek a magyarok földjén, vélhetően Levédiában. Tehát a 950 körüli besenyő szállásterületen belül kell keresni Levédiát is az Etelközzel kapcsolatos jelenre utaló szó miatt. De kérdés, hogy vissza lehet-e következtetni a 10. század közepi besenyő szállásterületből a 895 előtti korai magyar elhelyezkedésre, hiszen a besenyő szállásterület változhatott a 9. század vége és 950 között.¹⁰¹ Tóth Sándor László felhívta a figyelmet, hogy a források szerint a besenyők csakis a magyaroktól foglalhatták el új szállásterületüket, így a 950 körüli, Don és Duna közötti (öt fontos folyóval rendelkező) besenyő szállásterületet számításba vehetjük elsősorban Etelköz, másodsorban Levédia területének meghatározásához (TÓTH 1998, 47–50). Levédia folyóinak pontos meghatározása nehézségekbe ütközik, de a történészek a 895 utáni besenyő szállásterületen belül valószínűsítették a szakirodalomban. Etelköz meghatározása látszólag egyszerűbb, hiszen az Etel/Itil (Atil) elsősorban a Volgát, másodsorban pedig a Dont jelentette e korban, bár felmerült az is, hogy „folyót” jelentő török közszo (itil) szerepel itt, s a bizánci forrásban szereplő öt folyó valamelyikét jelölték e névvel a magyarok (TÓTH 1998, 50).¹⁰²

¹⁰¹ A fenti megállapítás ellen érvelt Vékony Gábor és Róna-Tas András (VÉKONY 1986, 45–46; RÓNA-TAS 1996, 197), míg mellette Váczy Péter (VÁCZY 1994, 12–16; TÓTH 1998, 48).

¹⁰² A Volga mellett érvelt Toynbee (TOYNBEE 1973, 456), a Donra gondolt Györfly György (GYÖRFFY 1971, 284) a Dnyeperre Fehér Géza (FEHÉR 1913, 678, 685), míg a Dnyeszterre Pauler Gyula és Benkő Loránd (PAULER 1880, 14; BENKŐ 1984, 410–411), de felmerült Bug folyó lehetősége is (KUUN 1892, I. 184). A kérdésről összefoglalóan ld. Tóth 1998.

AZ URÁLTÓL A KÁRPÁTOKIG A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK LEGÚJABB EREDMÉNYEI INTERDISZCIPLINÁRIS KITEKINTÉSBN

Közismert, hogy a magyar őstörténet 1990–2000-es években leginkább elfogadott régészeti modellje (105. kép 1) az 1960–1970-es évek szovjetunióbeli ásatási eredményeire épült (FODOR 1975; FODOR 2015). A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdés máig nem sokat változott. Nevezetesen, hogy a korábban nyelvészeti módszerekkel azonosított nyugat-szibériai őshazától (139–140. kép) nyugatra eső (KLIMA 2016; KLIMA 2020), tehát az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő terület régészeti hagyatékából mi kapcsolható a magyarság kora középkori elődeihez (106. kép)? (FODOR 1994). Vajon az írott források alapján feltételezett egyes szállásterületek elhelyezkedése bizonyítható-e az újabb tárgyi leletek tükrében is? A legfrissebb konkrét régészeti eredményeket és újabb kérdéseket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A HONFOGLALÁS KORI HAGYATÉK KELETI GYÖKEREI ÉS KAPCSOLATRENDSZERE – NAPJAINK KUTATÁSI MÓDSZERÉRŐL

Közismert, hogy a korai magyar történelem régészeti emlékei Kelet-Európában keresendők, miként az is, hogy az őshaza és a feltételezett egykori magyar szállásterületek: Levédia és Etelköz, valamint a 13. századi *Magna Hungaria* (143–144. kép) a mai Oroszország, Ukrajna és Moldova területén helyezkedtek el. A rendszerváltást követően az orosz–magyar tudományos régészeti kapcsolatok (is) szinte eltűntek, így a szakirodalom és az új keleti ásatási adatok csak szórványosan, személyes kapcsolatok révén jutottak el hozzánk. Az elmúlt másfél évtized azonban komoly változásokat hozott mind az új leletek, mind pedig a tudományos kapcsolatok vonatkozásában (TÜRK–LANGÓ 2020).

A magyar őstörténet tárgyi emlékeinek kutatása (FODOR 1975; FODOR 2015; IVANOV 1999; ERDÉLYI 2008) a kezdetektől szorosan összefonódott

a Kárpát-medence honfoglalás kori régészetével (BÁLINT 1989; FODOR 2009). Ez nem csoda, hiszen a magyarok elődeinek régészeti azonosítására létrejött mindkét alapvető kutatási módszer, az ún. lineáris (az Uráltól a Kárpátokig) (105–106. kép), illetve a retrospektív (a Kárpát-medence 10. századi emlékműanyagából kiinduló, annak keleti előzményeit kereső) szemlélet esetében elengedhetetlen viszonyítási pontot jelent a honfoglalás kori hagyaték (FODOR 1975; LANGÓ 2007; TÜRK 2012; TÜRK 2012a).

A ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak biológiai kapcsolatokkal is rendelkező (145. kép) 9. századi kelet-európai régészeti előzményei (118–119. kép; 136. kép; 148. kép). A keleti kapcsolatokat mutató tárgytypusok száma a honfoglalás kori régészeti kutatásban napjainkra jócskán megnőtt, köszönhetően főként a kelet-európai kora középkori régészeti hagyaték jobb megismerésének.

Összefoglalóan áttekintve ide sorolhatók a következő újabb lelettypusok (TÜRK 2021): a fegyvereknél a markolatléces íjak, az önálló tegezöv, a balták és fokosok legjobb típusa, az egyenes pengéjű szablyák, a karosi ujjelosztós szablyamarkolat és a körte alakú markolatgomb, valamint a függesztőfülekkel határos díszpánt (Tiszafüred) és díszpánt pár (Geszteréd) (JAKAB–STROHMAYER 2021). Az öveknél a bronz-, illetve vascsövekkel záródó/merevített tarsolyok, a taplótartó/parázstartó vascső, a geszterédi- és a tiszaszederkényi-típusú övveretek és a verebi teljes övkészlet említhető (KOMAR 2018).

A Szrosztki-kultúra jellegét hordozzák (147–148. kép) a növényi mintás lószerszámveretek, de itt említhető a karosi temető kúpos farmatringdísze is (104. kép), melyet korábban a szaltovói alánok lószerszámzatában ismert homlokdíszekhez kötött a kutatás. A csavart szájas zablák mellett ebbe a csoportba (148. kép) sorolhatjuk a háromtagú szájjavassal rendelkező zablákat (Szentés-Borbásföld 9. sír) is, a csontból faragott, fecskefarokban végződő zablaldaltagot, a csont hevedercsatokat, a kengyelszűj állításához (vagy béklyóalkatrészként használt) átfűrt csontpecket, illetve a lemezes szűjelosztókat (DEMINGER–TÜRK–JAKAB 2020). Ide tartozik a vas nyeregmerevítés (Eger-Répástető 1. sír), az ezüst nyeregkapa-lemezek, továbbá a pálcátagos peremdísz a rozettás lószerszámveretekben – ez utóbbiak esetében főleg a pálcátagokban előforduló 3-4 apró pontdíszes változattal (pl. Orsova/Orosháza?). Formai szempontból a 10. századi

hurkos fülű kengyelek is inkább szrosztki, mintsem avar jellegzetességgel bírnak, míg a körte alakú kengyelek legjobb párhuzamait szintén ott találjuk (148. kép).

A Káma-vidékhez és az Urál nyugati előteréhez kapcsolódnak a halotti maszkok és szemfedők, számos tarsolylemez, a bimetál csiholók, a bronz tarsolymerevítők, az ötkarikás hajfonatkorongok, az ezüsttok-szerelések kések, valamint az övvereteken feltűnő, a keleti ezüstökről származó mintaelemek (KRILASZOVA ET AL. 2014). A halotti szemfedő analógiái között kiemelkedő jelentőségű a Rakamaz-típusú változat ezüstből készült pontos formai analógiája, mely a Déli-Bug torkolatvidékénél, a Szubbotci-típusú lelőhelyek hagyatékában vált ismertté nemrég.¹⁰³

A szaltovói kultúrkör hatása a már említett fegyverleleteken kívül a szablamarkolat halbőrborítása, a szaluk, a gömbsorc süngös fülbealók(?)/halántékdíszek, a hólyagos fejű gyűrűk, a dróttal megerősített lovaglóostorok és faedények, a peremveretes faedények (KENÉZ ET AL. 2019), az áttört bronz korongok, a csontfésűk és csipeszek, valamint a lant alakú csiholók és fülkanalak esetében említhető (99–100. kép). A konkrét leletpárhuzamokon túl a 10. századi díszítőművészet (109–111. kép) motívumainak többsége és technikai kivitele is keleti eredetű, illetve keleti kapcsolatrendszerrel bír. Ez a stílus a Szubbotci-horizont második felében, kései időszakában alakult ki (BOLLÓK 2015, 403–428). A temetkezési szokások terén a részleges lovas-, illetve szarvasmarha-temetkezéseket, a kurgán alá vagy korábbi sírhalmok betöltésébe való betemetkezések szokását említhetjük.

Az itt felsorolt adatok értékelését és a további összefüggések kimutatását jelentősen befolyásolja az a szintén újnak mondható tendencia, amely szerint a Volga–Káma–Dél-Urál térség, valamint a Dnyeper–Dnyeszter régió kora középkori magyar jellegű lelettípusainál egyre nagyobb az átfedés, sőt egyre több, közvetlenül keleti eredetű lelet mutatható ki a Szubbotci-típusú lelőhelyek térségében (vö. 118–119. kép). A keleti kapcsolatok a Kárpát-medencében is fennmaradtak egészen a 10. század derekáig (TÜRK 2021). A Kárpát-medencében mindössze két temetkezésben megfigyelt *taqueté*-köté-

¹⁰³ Az ukrainai Mikolajivban őrzött, Déli-Bug menti temető anyaga feldolgozás alatt áll. Az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Vitalij Sz. Szinyikának (Tiraszpol) mondok köszönetet.

sű selymek keleti párhuzamai elsősorban a mai Irán és Izrael területéről ismeretek. Ez a típus a dirhemleletekkel azonos elterjedést mutat Kelet-Magyarország területén, vagyis azokkal együtt igazolja, hogy ez a régió jelentős nemzetközi kapcsolatokkal bírt a 10. század közepén.

A felsorolt jelenségek esetében az egykori szomszédokkal való kapcsolatok kölcsönössége egyértelműen kimutatható (*109–112. kép*) (KOVÁCS 2003; KOMAR 2018, 238–239; TÜRK–LANGÓ 2020). A korabeli etelközi/szubbotci analógiák és a 10. század derekáig fennálló keleti kapcsolatok alapján társadalomtörténeti szempontból is más történeti kontextusban értékelhetjük pl. az Északkelet-Magyarországon megfigyelt kiemelkedően nagyszámú 10. századi fegyveres temetkezést. A Kaukázus északi előterének, vagy a viking területek selyem- és dirhemleleteinek temetkezési környezete egy hasonlóan erősen militarizált társadalom képét mutatja. Ezeken a területeken ugyanakkor az ottani, helyi történeti és régészeti kutatás nem feltételez politikai centrumokat. Elképzelhető tehát, hogy a Felső-Tisza vidéki temetők kiemelkedő leletgazdagságát és erős katonai jellegét akár a Kárpát-medencébe érkező, illetve annak északkeleti előterében futó kereskedelmi utak jelentősége, azok ellenőrzése is magyarázhatja.

A honfoglaló hagyatékek természettudományos módszerekkel történő kutatása (pl. pontosabb időrend, genetikai kapcsolatok) minőségi ugrást és jelentős információöbbltet eredményezett napjainkra. A ¹⁴C kormeghatározásokkal több olyan honfoglaló sírt tudtunk elkülöníteni, ahol az eltemetettek valószínűsíthetően még a honfoglalás időpontja előtt, a korábbi szállásterületen születtek, de már a Kárpát-medencében hunytak el (TÜRK–LŐRINCZY–MARCSEK 2015; SOMOGYI–TÜRK 2023). Ezekről a síroktól, vagyis a ténylegesen hont foglalók csontanyagának vizsgálatától számos további eredményt remélhetünk a minden szempontból összetett 10. századi Kárpát-medencei népesség eurázsiai hátterét illetően (CSÓSZ ET AL. 2013; SZEIFERT ET AL. 2018; SZEIFERT ET AL. 2019; SZEIFERT ET AL. 2022; CSÁKY ET AL. 2020). Ehhez a kelet-európai régió(k) teljes, jól összegyűjtött, helyi leletösszefüggéseivel együtt értékelt és biztos időrendi alapokon nyugvó régészeti adatbázisára van szükség (*106. kép 1*) (ERDÉLYI 2008; KOMAR 2018). A Kárpát-medence honfoglalás kori hagyatékát pedig a bővülő keleti leletek fényében folyamatosan újra kell értékelnünk (RÉVÉSZ 1998). A keleti analógiák megítélése és használhatósága

szempontjából hangsúlyoznunk kell, hogy azok nem pusztán önmagukban álló szórványleletek (*118–119. kép*), vagy csupán az egykori társadalmi elitet jellemző gazdag sírokból származó egyedi leletpárhuzamok (TÜRK 2021).¹⁰⁴

Az archeogenetikai vizsgálatok pozitív eredményei (*145. kép*) ma már azt is megkövetelik, hogy a keleti régészeti analógiák történeti értékelésénél a régészeti elemzés nélküli, pusztán általános módszertani megfontolásokon nyugvó elvi elutasítás helyett a tárgyak és leletkörnyezetük konkrét analízisével érveljünk. A régészeti adatok következtetéseiről ma már végkép nem állítható, hogy nem reprezentálják a rendelkezésre álló teljes kelet-európai kora középkori régészeti kereteket.¹⁰⁵ A honfoglalás kori hagyaték keleti gyökereinek és kapcsolatrendszerének kutatása önmagában fontos régészeti oldalról, míg a belőlük levont (magyar ős)történeti következtetések még tekinthetők munkahipotézis jellegűnek, legalábbis addig, amíg anyaggyűjtésünk nem teljes körű minden vonatkozásban. A keleti analógiák – a balkáni-bizánci és nyugat-európaiak mellett – segítenek elhelyezni és értelmezni a honfoglalás kori anyagot a kora középkori Eurázsia régészeti kontextusában. A 10. századi hagyatékot ebből kiragadva vizsgálni éppúgy módszertani hiba, mint amikor korábban a kutatás minden magyar jellegű keleti leletet a lokális kontextusától függetlenül, közvetlen magyar előzményként értékelt. A honfoglalás kori leletek keleti analógiáinak többsége ugyanis *nem* teljes eurázsiai elterjedésű tárgytípus. Ez a felismerés pedig jelentősen növeli a leletekből levonható történeti és időrendi következtetések megalapozottságát és pontosságát. Ma már nemcsak azt tudjuk elmondani, hogy vannak keleti régészeti gyökerek és kapcsolatok, hanem régióként tudjuk csoportosítani, hogy mely keleti analógia mely kulturális közegeből ered. Ezek térképre vetítésénél pedig azt látjuk, hogy

¹⁰⁴ Ugyanakkor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy anakronisztikus elvárás a Kárpát-medence kora középkori temetőinek direkt megfeleltetése a kelet-európai előzményeikkel (vö. pl. Révész 2020, 37. 246. j.). Az alapvetően eltérő földrajzi és kulturális környezet más népsűrűséget, településszerkezetet és eltérő társadalmi viszonyokat, így eltérő temetőtípusokat (pl. sírszámok) vont maga után.

¹⁰⁵ Ezzel összefüggésben érdemes összehasonlítani jelen régészeti ismereteinket azzal a helyzettel, amely Bóna István 2000-ben közölt magyar őstörténeti koncepciójában tükröződik a kelet-európai (magyar jellegű) régészeti leletek és dirhemkincsek történeti összefüggéseiről (pl. Bóna 2000, 10–11).

szinte kivétel nélkül a korai magyar történelem történeti és nyelvészeti kutatásai alapján relevánsnak mutatott régiókkal esnek egybe.

Az archeogenetikai vizsgálatok eredményeinek (ös)történeti felhasználásával kapcsolatos elutasító álláspontot szintén több hazai régész megfogalmazta már, de még senki nem cáfolta tételesen maguknak a vizsgálatoknak a biológiai létjogosultságát és módszertanát, illetve eredményeit. A régészeti feltételezések nyomán az archeogenetika már bizonyította, hogy számos 10. századi temetőben rokonok temetkeztek egy helyen. Sőt azt is, hogy egyes régészeti kultúrák sem pusztán stíluskritikai kreálmányok, hanem egymással biológiai kapcsolatban álló egykori egyedek komplex hagyatéka (SZEIFERT ET AL. 2022). Ennek fényében joggal merül fel a kérdés, hogy a biológiai faktort vajon miért kellene mégis száműzni az etnogenezis-kutatás eszköztárából? Napjainkban nemzetközi szinten is hasonló megfontolás és módszerek alapján folynak más népcsoportok, sőt nyelvcsaládok népességtörténetének bioarcheológiai kutatásai. Nehezen látható be, hogy az archeogenetikai eredmények miért nem bírnak történeti relevanciával, ha a minták radiokarbon kormeghatározással kezelt és régészeti leletekkel jellemzett sírokból származva az egykori valóságot reprezentálják? Az archeogenetika már bizonyította, hogy saját kutatási módszereivel határozott eltéréseket tud kimutatni az anyagi kultúrákat és régészeti leletcsoportokat ránk hagyományozó egykori emberek és közösségek között.

Etelköz és a Szubbotci-típusú leletkör

Míg korábban a keleti régészeti párhuzamok hiányára panaszkodtunk, addig ma azt látjuk, hogy az Urál és a Kárpátok közötti régió hagyatékában már jól kirajzolódnak olyan lelőhelycsoportok, melyek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Kárpát-medence 10. századi, illetve a Volga–Urál-régió kora középkori hagyatékával (LIFANOV 2005; SZTASENKOV 2009; KOMAR 2011). A Moldovai Köztársaság és a Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaság területén, tehát a Dnyeszter-vidéken ilyen a Szlobodzeja, Glinoje, Plavnyi és Frumusica lelőhelycsoport (*108–119. kép*) (SCSERBAKOVA–TÁCSAI–TYELNOV 2008; SZINYIKA–TYELNOV–KVITNYICKIJ 2019; KVITNYICKIJ ET AL. 2021). Ukrajnában pedig a Dnyeper középső folyása mentén elhelyezkedő lelőhelyek

(Szubbotci, Katyerinovka, Korobcsino stb.). A kutatásban ezeket a névadó Ingul menti lelőhely nyomán Szubbotci-típusú¹⁰⁶ lelőhelyeknek, időrendi értelemben pedig Szubbotci régészeti horizontnak hívjuk (113–114. kép) (BOKIJ–PLETNYOVA 1989; KOMAR 2011; KOMAR 2013; KOMAR 2018).

A többségében 2007–2011 között Ukrajnában (SZUPRUNYENKO–MAJEVSZKA 2007) előkerült „magyar stílusú” új leletek nyomán az utóbbi években Moldovában is megtízszereződött a hasonló síregyüttesek száma. Az ide sorolt temetkezésekre összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek az elhunytak lábánál részlegesen elhelyezett lovak, a halotti maszkok, illetve szemfedőlemezek, az aranyozott ezüst, gyakran pálcátagos szegélydíszű, növényi mintás (öv)veretek. A fémtárgyak között további jellegzetességek a palmettadíszes szablyaszerelekek (126. kép), a fémveretes kékstokok, valamint a kazáriai és uráli eredetű ezüstsészék és tálak, amelyek aranyozott háttére többnyire poncolással díszített. Meglepő ugyanakkor a szomszédos szaltovói kultúrkör leletpárhuzamainak csekély aránya, miközben a térben és időben távolabbi, Volga–Dél-Urál-vidéki kapcsolatot mutató leletek markánsan kirajzolódnak a Szubbotci-leletkörben (KOMAR 2018, 252). Érdekes megfigyelés, hogy ez a jelenség a Dnyeszter és az Al-Duna közötti régióban még a Dnyeper-vidékhez képest is archaikusabb vonásokat mutat. A Szubbotci-leletkörben, illetve a honfoglalók hagyatékában a szaltovói térség kulturális hatása szinte kizárólag a presztízstárgyakon és a fegyvereken figyelhető meg. Ugyanakkor az etelközi magyarok műveltsége, ha csekély mértékben is, de szomszédként hatással volt a Kazár Kaganátus népességének kultúrájára (pl. ezüsthasznalet, az ún. „keleti ezüstök” mintakincs-elemeinek feltűnése) (KOMAR 2018).

Fontos hangsúlyozni azt is, hogy a Szubbotci-típusú lelőhelyek ugyanúgy magukba foglalnak melléklet nélküli, vagy szerény melléklettel rendelkező sírokat, mint a honfoglalás kori hagyaték. A szlobodzejai temető összesen 26 kora középkori (korai magyarnak tartott) sírjából 12 melléklet nélküli,

¹⁰⁶ A lelethorizontnak nevet adó lelőhely anyagát még a szovjet időben oroszul tették először közzé, ezért a Szubbotyici-horizont is megfelelő elnevezés, azonban a lelőhely neve ukránul helyesen: *Цьботиці*.

vagy régészetiileg szegényes¹⁰⁷ volt (SCSERBAKOVA–TASCSEI–TYELNOV 2008; KOMAR 2018, 96), de egységes tájolással, temetkezési szokásokkal, és összefüggő soros-csoportos elrendezésben figyelték meg azokat. A hasonló archeogenetikai eredmények nyomán egyértelmű, hogy egy temető összetartozó sírjairól van szó. Regionális összehasonlításban ezek a sírok nem tekinthetők gazdagabbnak, pl. nemesfém és selyem tekintetében egy átlagos szaltovói alán, kazáriai kazár (Szokolovszkaja Balka-horizont, 35. kép), de egy leletgazdag besenyő sírnál sem. Az olyan leletek, mint az ezüsttálak és a halotti maszkok, szemfedők pedig elég sokat elárulnak használoik eredetéről, mivel a kora középkori Kelet-Európa régészeti hagyatékában földrajzilag erősen specifikus, regionális elterjedésük mutatható csak ki. Nem kétséges ugyanakkor, hogy az említett leletkörben sok a szórvány, illetve az 1–3 síros temető. Ismerve ugyanakkor a kelet-európai füves és erdős sztyepp 5–10. századi temetőinek jellegzetességeit, ezeket a lelőhelyeket kis sírszámuk ellenére két okból is *temetőknak* tekinthetjük. Egyrészt az új ásások nyomán jól és teljes egészükben feltárt a többségük, mivel a befogadó bronzkori vagy vaskori kurgánok teljes feltöltését, sőt a kurgánok között területeket is megkutatták a helyi, főleg őskoros ásató szakemberek. Másrészt az 1–3 síros temetők ma már biztosan ismertek a honfoglalás kori hagyatékban is (főleg annak korai fázisában) (KOVÁCS 2013, 512, 514; TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015, 41–43), tehát ez a jelenség nemhogy távolítja, hanem épp közelíti a Szubbotci-típusú lelőhelyeket a honfoglaló hagyatékhoz.

A Szubbotci-leletkör időrendjét több laborban is elvégzett radiokarbon vizsgálatok pontosították (115–117. kép), melyek megerősítették a hagyományos régészeti kronológiát, vagyis nagy biztonsággal keltezhetjük a 9. század második felére (TÜRK 2010, 5. kép; KOMAR 2018, 239–248). A leletanyagban tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv, illetve a déli, krími–bizánci területekkel létrejött kapcsolatok – főként import kerámialeletek alapján –, melyekről az írott források is megemlékeznek (109–110, 112. kép).

¹⁰⁷ SCSEBAKOVA–TASCSEI–TYELNOV 2008, рис. 1. Az ugyan tény, hogy nem a leletszegény sírok voltak eddig előtérben a Szubbotci-horizont esetében, de ez a régészeti kutatások sajátossága, hogy egy új, körvonalazódó régészeti csoportot kezdetben nem a melléklet nélküli sírokkal szokás jellemezni.

A névadó lelőhely egyik sírjából pedig egy 9. századi Kárpát-medencei lelet, egy másodlagosan felhasznált morva díszgomb (*111. kép*) került elő. Ez olyan területről származik, ahol az írott források szerint a magyarok hadserege már a 895-ös honfoglalási év előtt megfordult (SOMOGYI–TÜRK 2023). A Szubbotci-hagyaték jellege tehát kifejezetten összhangban áll azzal a képpel, melyet az írott források tükröznek a magyarok 9. századi elődeiről (TÓTH 1998; ZIMONYI 1996; ORMOS 2015). A fenti jellemzők alapján a Szubbotci-típusú lelőhelyek igen nagy valószínűséggel rajzolják ki az írásos forrásokból ismert Etelköz területét.

Ez a felismerés hatalmas lehetőséget rejt a továbblépéshez, mivel a honfoglaló hagyatéktól mindössze egy-két évtizednyi időeltérés, valamint a releváns régészeti-történeti összefüggések komoly alapot nyújtanak az archeogenetikai összehasonlítás elvégzésére. A közeli időrend alapján összevethetőkké válnak a szubbotci génszekvenciák a szintén radiokarbon kormeghatározással elkülönített (TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015, 95–100; SOMOGYI–TÜRK 2023) legkorábbi, vagyis a még a Kárpátoktól keletre született, „tényleges” Kárpát-medencei honfoglalók sírjainak génszekvenciáival. Az említett régészeti/időrendi körülmények és az első archeogenetikai vizsgálatok pozitív eredményei (*145. kép*)¹⁰⁸

¹⁰⁸ Az Urál-vidék és a honfoglalók archeogenetikai vizsgálatai kapcsán az N1a1 mitokondriális haplocsoport filogenetikai fájának ábráján az látható, hogy az N1a1a1a1a alhaplocsoportba öt egyén tartozik az ujelgi temetőből, ketten a 9. századi horizontot, hárman a 10-11. századi horizontot képviselik. Továbbá több, Kárpát-medencei honfoglalás kori, illetve egy mai magyar egyén is azonos alhaplocsoportba tartozik. A filogenetikai fa egyfajta családfaként értelmezhető, ez esetben a kizárólag anyai ágon öröklődő mitokondriális DNS kapcsolatrendszerét, leszármazását mutatja egy meghatározott alágon, mely ez esetben az N1a1a1a1 haplocsoport. A fa alapvető részei az ágak, elágazások és végpontok: az ág egy leszármazási vonal folytonosságát mutatja, legegyszerűsítve minél hosszabb, annál több generáció vezetett az ág kialakulásához, illetve annál több új mutációs pont jelenik meg a DNS-en. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy ez egy elméleti alap, a fa kiértékeléséhez közvetlenül nagyon korlátozottan felhasználható az információ. Az elágazás két ilyen leszármazási vonal genetikai értelemben vett szétválását mutatja, de itt meg kell jegyeznünk, hogy ez a szétválás nem feltétlenül jelenti az adott populáció szétválását is. A végpont az adott személy mitokondriális DNS-ét tartalmazza. Azonos vonalra eső egyedeknek a mitokondriális DNS-e azonos, ezekben az esetekben nem telt el annyi generáció a szétválásuk óta, hogy mutációk jöjjenek létre a leszármazási vonalukon. A mutációk létrejötte ugyanakkor leszármazási áganként erősen változó, emiatt ezek az egyedek lehetnek anyai ágon közvetlen rokonok, de akár több tíz generáció távolságban is állhatnak

tehát indokolják és bizonyítják e munka megalapozottságát és a folytatás szükségességét. A fentiek nyomán nem véletlen tehát, hogy az ukrán és moldáv szakemberek napjainkban már komolyan számolnak magyar komponenssel a Kárpátok–Dnyeszter/Dnyeper régió 9–10. századi történelmében (RJABCEVA–RABINOVICS 2018; KOMAR 2018). A korai magyar régészeti hagyatékek keleti azonosításával kapcsolatba azonban itt kell megjegyezni, hogy az újonnan vizsgált magyar jellegű leletek jelentős része már az 1960–1980-as években is ott volt a kelet-európai múzeumok polcain, raktáraiban. Mivel azonban más korszakok ásatásainak „melléktermékeként” kezelték azokat, így kellő magyar kutatási intenzitás és érdeklődés hiányában nem kaptunk róluk hírt. A korábbi érdektelenség napjainkra megváltozott, és a régió magyarokhoz köthető hagyatékának a meghatározása fontos, kiemelt kutatási témává vált (SZINYIKA–TYELNOV–KVITNYICKIJ 2019; KVITNYICKIJ ET AL. 2020; KVITNYICKIJ ET AL. 2020a).

A Dnyeszter vidékével kapcsolatban egy érdekes történeti/régészeti koncepciót is publikáltak moldáv kutatók, mely szerint ez a terület a 940-es évekig magyar érdekszféra volt és magyar kulturális befolyás alatt maradt (RJABCEVA–RABINOVICS 2007; LANGÓ 2017). Érvként a két helyi szláv törzs (ulicsok és tivercek) Kijevtől való függetlenségét (magyar segítséggel), továbbá a Rusz, valamint besenyő leletek 925–940-es évek előtti Dnyeszter-vidéki hiányát hozták fel. Mivel ma már a honfoglalás kori hagyatékek közvetlen keleti kapcsolatrendszere a 10. század közepéig kimutatható (FODOR 2010; KOMAR 2018, 254–255; TÜRK 2021), az említett elképzelés megalapozottnak látszik.

egymástól (CSÁKY ET AL. 2023). Ez utóbbi az oka annak, hogy egy vonalra eshetnek különböző populációk is. Alapvetően a fentebb felsorolt három jellemzőnek az összevetéséből születik egy filogenetikai fa kiértékelése. Például, ha sok azonos populációba tartozó minta nem azonos, de egy alágon helyezkednek el, az erős indikátora a több évszázados populációs továbbélésnek. A mi esetünkben két ilyen csoportra oszlanak a honfoglalók és Ujelgi lelőhely anyai vonalai, ami közös, szoros és relatív módon közeli eredőt feltételez, ugyanakkor a szétválás ideje csak kifinomult módszerekkel becsülhető meg. Ilyen sűrű, főleg egyazon populáció tagjaiból álló alágon, amennyiben nem oda tartozó minták is megjelennek, azok utalhatnak az anyai vonal földrajzi elterjedésére, eredetére. Azonban szem előtt kell tartani az esetleges bizonytalanságokat, például az időfaktort: egy mai burját minta a honfoglalók közelében még nem jelent altaji eredetet, különösen, ha az archaikus populáció – amivel rokonságot mutat – sokkal közelebb helyezkedik el földrajzilag hozzájuk. Az archeogenetikai adatok összefoglalásért és a filogenetikai elemzéséért Gerber Dánielnek és Szeifert Beának mondok köszönetet.

Így a későbbiekben a 10. század első felében a kiemelkedően gazdag leletanyaga alapján a Felső-Tisza vidékre lokalizált fejedelmi szálláshely történések által kifogásolt periferiális, és az esetleges újabb keleti támadások által könnyen elérhető elhelyezkedésének kérdése is teljesen új megvilágításba került.¹⁰⁹

Fontos szempont az is, hogy a 10. századi magyarok keleti kapcsolatrendszere a század közepéig már nem pusztán a Kárpát–Dnyeszter régióban terjedt ki – ahol a kijevi Rusz és a besenyők, csak a 930/940-es évek után kerülnek dominás hatalmi pozícióba a régészeti leletek tanúsága alapján –, de egészen a Kaukázus és az Urál térségéig tartott (KOMAR 2018). Sőt ismert olyan elképzelés is mely szerint az etelközi magyarság egy része nem pusztán kulturális és politikai értelemben, hanem fizikailag is helyben maradt és csak 940 körül költözött be a Kárpát-medencébe (LANGÓ 2017, 80–85).¹¹⁰

A beköltözés kapcsán a Kárpátok hágóinak használata ügyében egészen a legutóbbi időkgig nem rendelkezünk régészeti információkkal. Ez a helyzet most számos romániai fémkeresős szórványlelet feltűnésével megváltozni látszik, korábbi régészeti kutatási hiányosságokra rámutatva.¹¹¹ A hágóhasz-

¹⁰⁹ MAKK 2004, 120–122. A Felső-Tisza-vidék időrendi kérdéseire vö. SOMOGYI–TÜRK 2023.

¹¹⁰ Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a keleti helyzet megváltozását követően a 940-es években nincs régészeti nyoma egy „kint maradt” magyar népesség elköltözésének, nincsenek megszakadó temetők, melyet a helyi moldáv szakemberek sem feltételeztek, mindössze érdekszféraként értelmezték a jelenséget (RJABCEVA–RABINOVICS 2007).

¹¹¹ A hágóhasználat és a beköltözés kérdésének újabb kutatásában egy teljesen új támpont látott napvilágot Sudár Balázs tollából (SUDÁR 2018a). Oszmán-török kori írott forrásokra támaszkodva vetette el az erdélyi hágók használatát, és tört lándzsát a vereckei beköltözés mellett. Ennek régészeti alátámasztását jelenleg az a szinte teljes lelethiány nehezíti, melyet a Vereckei- és a vele szomszédos ukrainai hágók külső, keleti előterében az oda vezető folyóvölgyekben tapasztalunk Ukrajna területén, miközben az erdélyi hágóknál ugyanez már csekély mértékben, de adatolt. Vereckére a Felső-Tisza vidék 10. század eleji leletgazdagsága nem lehet komoly érv, egyrészt a kárpátaljai (korai) honfoglaló anyag szerény volta miatt, másrészt azért sem, mivel a Felső-Tisza-vidékre az erdélyi hágók használatával, a Szamos völgyén keresztül is el lehet jutni, ráadásul rövidebb úton és nagyságrendekkel könnyebb domborzati viszonyok mellett. Az említett ukrainai lelethiány természetesen lehet (még) kutatási hiányosság, főleg annak fényében, hogy Moldova északi részén egyre több ilyen lelőhely ismert (vö. KVITNYICKIJ ET AL. 2020. PIC. 1). Az erdélyi hágók térségében feltűnt új régészeti adatok azonban mindenképpen arra figyelmeztetnek, hogy a kérdés alapos régészeti felderítése előtt egyelőre ne foglaljunk állást a 9–10. századi beköltözés és hágóhasználat kérdésében.

nálattal összefüggésben és az etelközi leletek kapcsán a honfoglalók erdélyi átvonulása és Erdély korai, avagy kései megszállásának kérdése már régóta szerepel a magyar és a nemzetközi kutatás homlokterében (BÓNA 1986; GÁLL 2013; RÉVÉSZ 2013; RÉVÉSZ 2020, 77–100). Ez természetszerűleg érinti a korai magyar történelem tárgyi emlékeinek kutatását is. Régészeti szempontból az utóbbi évek jelentős ukrainai és moldáviai magyar őstörténeti eredményeinek fényében kell áttekintenünk a kérdést, mely során a Szubbotci-típusú leletkör (Dnyeper–Déli Bug–Dnyeszter–Prut–Szeret–Al-Duna) elkülönítésével a Kárpátokat megelőző etelközi szállásterület régészetileg is igazolhatóvá vált (KOMAR 2008; KOMAR 2011; KOMAR 2018). Ez azért fontos, mert a Keleti- és Déli-Kárpátok hágóit feltételezetten átvonulásra használó etelközi magyarok elsőként Erdélyt érinthették, így a Szubbotci-típusú leletek feltűnését joggal várhatnánk ott, azonban eddig hiába.

A Kárpátok hágóinak előterében található korai magyar jellegű hagyatékok (összefoglalóan Przemysl-típusú lelőhelyek) kérdését illetően nemrég Gáll Erwin közölt új értékelést (GÁLL 2019, 221). Kiindulópontnak vette a teljes 10. századi időszakban a régióban futó kereskedelmi utak széles körű hálózatának kiterjedt használatát. Mivel a nemzetközi kutatás ezek aktív használatával újabban csak a század második felétől számol (Kijev–Prága útvonal), így ennek a felvetésnek a régészeti elemzésen alapuló bizonyítása elengedhetetlen. A kérdésben releváns leletnek tekintett dirhemek elterjedése feltétlen új elemzést igényel, mivel a régió kereskedelmi útvonalai a 10. század első és második felében határozott különbséget mutatnak (KOVÁCS 2005). Ennél is problematikusabb az a megállapítása, hogy „*Dél-Lengyelország területéről nem magányos sírok, szórványleletek ismeretesek, hanem a településstruktúráját jelző temetők.*” (GÁLL 2019). A valóság az, hogy a przemysli az egyetlen temető, ahol magyar/magyar jellegű sírok (is) vannak, Szudova Visnya pedig már Ukrajna területéhez tartozik.¹¹²

¹¹² Przemysl esetében ráadásul komolyan felvetődött, hogy a magyar jellegű sírok valójában a teljes, soros temető részei, mivel a terület beépítettsége miatt nem egyértelmű a kontextusa. A többi dél-lengyelországi lelet kivétel nélkül szórványlelet. A gliwicei sír (fokos és szablya) kontextusa is tisztázódott és nem sorolható ebbe körbe. Gáll Erwin úgy vélte, hogy a „*Radymno határában előkerült temetkezésből egy szablyát regisztráltak.*” A valóság az, hogy a radymnoi szablya egy folyómederből került elő, és a szerző feltehetően összekeverte az említett gliwicei/

A régióból származó új eredmények között említhetjük a kijevi Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt varég hatás mellett a déli régióban az erdős sztyeppi nomád komponens kimutatását (HAMAJKO 2009). A kijevi Rusz befolyása régészetiileg egyébként erőteljesen jelen van nemcsak a honfoglaló anyagban (KOVÁCS 2003), hanem a Kárpátok hágóinak külső oldalán feltárt magyar jellegű leletek esetében is (FODOR 1994). Ez utóbbiakkal kapcsolatban alá kell húznunk, hogy a magyar kutatás korábban a katonai kíséret (druzsina) temetőiből emelt ki magyar jellegű leleteket (pl. Krilosz) és azokat leletkörnyezetükből kiragadva, önállóan értékelte. Ez a módszer szakmailag ma már elfogadhatatlan. A Szubbotci-horizontban világosan kitapinthatók a Volga–Urál vidéki jellegzetességek, míg a Przemysl-típusú lelőhelyek esetében ezek hiányoznak. Összefoglalóan úgy vélem, hogy hágók külső oldalán található magyar jellegű leletek őstörténeti megítélése revízióra szorul. Több jel utal arra, hogy a Kárpátok külső pereme mentén feltűnő magyar jellegű lelőhelyek esetében a „megtelepedés” hátterében az állt, hogy a magyar harcosok rusz zsoldba léptek. Ugyanakkor fontos szerepet játszhattak az itteni közösségek a korábban feltételezett határvédelem (hágók őrzése) mellett a kereskedelmi utak ellenőrzésében is a 10. század derekától. A kelet–nyugati kereskedelmi úthálózat jelentőségét a magyarok már korábbi, etelközi tartózkodásuk során felismerték, melyet számos import- és exportlelet támaszt alá (BERTA ET AL. 2018; KOMAR 2018; HARANGI–TÜRK 2023).

Levédia, a kazárok és a szaltovói régészeti kultúrkör kérdése új megvilágításban

Térben és időben tovább haladva kelet felé Etelköz után a Levédia néven ismert szállásterület lokalizálásának kérdésébe ütközünk. A Don–Szeverszkij–Donyec-vidéken – ahová Levédiát a hazai kutatásban többnyire helyezték (105. kép 1) – nincs régészeti nyoma egy olyan népességnek, amely valamikor a Kr. u. 6–8. század során az Urál vidékéről költözött volna oda, majd a 9. szá-

dziedzeicei sírral. Szórványtárgyak ugyanakkor nem pusztán Kis-Lengyelország területéről ismertek. A kérdésről friss lengyelországi adatgyűjtéssel legutóbb Zágorhidi Czigány Bertalan írt dolgozatot: ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2019.

zad közepén nyugatabbra vándorolt. Az is megállapítható, hogy a Szubbotcilelektör és a honfoglalás kori hagyaték egyaránt csekély kapcsolatot mutat azzal a szaltovói régészeti kultúrkörrel, mely a Don–Szeverszkij-Donyecvidékére jellemző a 8–10. században (RÉVÉSZ 1998; TÜRK 2013a; KOMAR 2018). Ez utóbbit korábban a teljes egykori Kazár Kaganátus (*123. kép*) hagyatékaként értékelték, és ennek kapcsán a kazárokkal kapcsolatot tartó magyarok levéidiai szállásterületének régészeti lenyomataként értelmezte a korábbi kutatás (FODOR 1975; TÜRK 2010).

Emlékeztetnünk kell, hogy a hazai szakemberek a szaltovói kultúra meghatározását, illetve annak a magyarok elődjeire gyakorolt hatását már korábban is igen különbözően ítélték meg (FETTICH 1933; BÁLINT 1975; FODOR 1977; BÁLINT 1989; RÉVÉSZ 1998; TÜRK 2010; KOMAR 2018). Ez a régészeti műveltség, amelyet igen jelentős belső eltérései miatt régóta ún. geográfiai variánsokra osztottak (PLETNYOVA 1967; PLETNYOVA 1981; PLETNYOVA 1999) ma már nem tartható egységes régészeti kultúrának. A két névadó lelőhelyen megfigyelt tárgyi hagyaték elterjedése alapján ugyanis csak az ún. alán vagy erdős sztyeppi variáns (*2–4. kép*) írható le a kultúrára korábban használt terminológiával (szaltyiv-majaki kultúra, vö. AFANASZJEV 1987; AFANASZJEV 2001). A földrajzi variánsai (*2. kép*) esetében valójában pusztán néhány rokon vonást mutató, egykorú, de önálló régészeti kultúrákról beszélhetünk (IVANOV 2002; FLJOROVA-FLJOROV 2000; KOLODA 2011). A fenti szempontok miatt találkozunk a „szaltovói időszak” vagy „szaltovói kultúrkör”, „szaltovói történeti-régészeti egység” terminusokkal azoknál az orosz és ukrán kutatóknál is, akik a kazárok vezető és kultúrateremtő szerepét egyébként nem vitatják (KOMAR 1999; KOMAR 2004).

A magyar törzseknek a Kazár Birodalom területén való több száz éves tartózkodását az újabb régészeti elemzések nem támasztják alá. A szaltovóinak vélt párhuzamok egy részéről egyértelműen kimutatható, hogy vagy nem szaltovói eredetűek (pl. a lassúkorongon készült bikónikus cserépbográcsok, vö. TAKÁCS 2005; LOPAN 2007), vagy olyan tárgytipusok, amelyek a szaltovói kultúrával szomszédos területeken is előfordulnak, mint importárúk vagy helyi utánzatok¹¹³

¹¹³ Az orosz szakirodalomban gyakran nevezik ezeket a leleteket „pszeudo-szaltovói”, vagy „szaltoid” típusoknak, vö. Komar 2004.

(pl. öv- és lószerszámveretek).¹¹⁴ Így tehát a korai magyarok szaltovói jellegű tárgytipusokkal a Kazár Kaganátus szomszédságában is megismerkedhettek.

A fenti megállapítások különösen annak fényében fontosak, hogy Kelet-Európa kora középkori régészeti keretrendszere napjainkra már teljes egészében kialakult. Időrendi és (nép)történeti finomítások természetesen lesznek még, de a magyar őstörténeti kutatásban még ma is helyenként kitapintható olyan várákozás, mely szerint Ukrajna és Dél-Oroszország területén egy „komplett nép” régészeti hagyatéka lapul még közöletlenül múzeumi raktárakban, napjainkra már teljesen irreálissá vált (vö. 121. kép). A kialakult régészeti kereteket a nyelvészeti-történeti koncepciók megfogalmazásánál – véleményem szerint – mindenképp érdemes figyelembe venni, főleg az új természettudományos vizsgálatok kiegészítése nyomán.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a fenti adatok és érvelés nem a kazár–magyar kapcsolatok írott forrásokban világosan megőrzött tényét tagadják, pusztán a szaltovói/Don-vidéki Levédia-lokalizáció zsákutcájára mutatnak rá (KOMAR 2018, 84–88). Erre korábban már több kelet-európai régész is felhívta a magyar kutatás figyelmét. Az említett kapcsolatok tehát egymás szomszédságában is kialakulhattak. Valószínűleg maga a Volgán való átkelés sem valósulhatott meg a kazárok szövetsége/engedélye nélkül. Ez további támpont lehet ahhoz a feltevéshez, hogy a kazár–magyar kapcsolatok (és más ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok) kezdeti színtere már a Volga-vidék balparti területeire is kiterjedhetett (129. kép; 131–133. kép). Az anyagi kultúrát vizsgálva tehát azt tapasztaljuk, hogy a Kárpát-medence 10., illetve az etelközi régió 9. századi leletei a Kazár Kaganátus helyett jóval szorosabb kapcsolatot mutatnak a Volga–Dél-Urál-vidék 8–9. (és persze 10.) századi leleteivel.

Régészetileg ma minden érv mellett szól, hogy Levédiát a Volgától keletre lokalizáljuk, és ez az elképzelés a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin adataival is összeegyeztethetőnek tűnik (KESZI 2017; KOMAR 2018). A Don menti Levédia-koncepció nyelvészeti szempontból sem szerencsés. Ott ugyanis elsősorban nem török nyelvű népek, hanem a Kaukázus északi előteréből (4. kép

¹¹⁴ Vö. volincevói kultúra, vgy az ún. ősmordvin temetők esetében, ld. IVANOV 1952; VORONYINA 2007.

2) a 8. század közepén határvédelmi feladatokkal nagy tömegben északra telepített (4. kép 1) iráni típusú nyelvet beszélő alán lakosság élt. Az alán népesség nyelvcsereje, török nyelvűvé válása csak a magyar kutatásban merült fel (FODOR 1992), (nyelvészeti) bizonyítékok nélkül. Ez a népesség a kazár hatalom bukása után a 10. század végén visszaköltözött a Kaukázus északi előterébe, bár némileg keletebbre, mint ahonnan őseik a 730-as évek végén elindultak. Régészeti feltárásokból ma már több tízezres nagyságrendben ismerünk az alánokra jellemző kamrasírokat a mai Harkivtól Luhanszkig, illetve Voronyezsig terjedő régióban. Ezt a leletkört nevezzük szaltyiv-majaki régészeti kultúrának (13–14. kép). Népességének a velük nyugatról közvetlenül szomszédos 9. századi etelközi magyarokkal való kapcsolatait már megbízhatóan feltárta a régészet, és ez továbbá támpontként szolgálhat az alán jövevényszavak esetében is (AKSZJONOV 2001; KOMAR 2018). Érdekes adat ugyanakkor, hogy a szaltovói területeken a 9. század derekán közel tucatnyi nagy sírszámú temető használata szakadt meg. Ez a jelenség a kabaroknak a magyarsághoz való csatlakozása szempontjából nyújthat érdemben új kutatási irányt.

Szintén az utóbbi pár év régészeti eredménye, hogy a Kaukázus északnyugati előteréből – vagy feltehetően onnan – származó szórványleletek között jellegükben kifejezetten honfoglalás kori fémleletek kerültek elő (LEZSÁK 2019) 9–10. századi környezetben. Az időközben megindult terepi kutatások remélhetőleg tisztázni fogják a többnyire kétes provenienciájú tárgyak tényleges eredetét is. E tárgyakat jelenleg elsősorban a szomszédos Szubbotci-leletkör, illetve poszt-Szubbotci régészeti horizontok hatásával magyarázhatjuk. Ezek a leletek azonban időrendjükből fakadóan nem bizonyítják a kazár időszak előtti magyar megtelepedést a Kaukázusban vagy az Azovi-tenger mentén.¹¹⁵

¹¹⁵ A fent említett leletanyag kapcsán 2019-ben megjelent monográfiájában Gáll Erwin egy teljes magyar őstörténeti kép megrajzolására vállalkozott (GÁLL 2019). Munkájában Kelet-Európa és Délnyugat-Szibéria kora középkori régészeti kérdéseire és azok magyar őstörténeti vonatkozásaira is kitért, összefoglalva azokat. Mivel állításainak alátámasztására a kötetből gyakorlatilag teljesen hiányzik a vonatkozó releváns orosz és ukrán nyelvű régészeti szakirodalom ismertetése és hivatkozása, így a munka magyar őstörténeti és régészeti szempontból egyaránt értékelhetetlen, így pusztán a személyes szerző véleményét tükrözi.

A honfoglalás kori hagyatékek keleti kapcsolatrendszerét vizsgálva az elmúlt években számos tárgytypus kaukázusi analógiájára derült fény, melyek között első helyen a textilleteket, selymeket említhetjük. Ez a megfigyelés arra utal, hogy a Selyemút észak-kaukázusi alán régiójának 8–10. századi leleteit mind megalapozottabban vehetjük számításba (viselet)történeti párhuzamként is a honfoglalás kori hagyatékek esetében.

A magyarok elődeinek észak-kaukázusi megtelepedését illetően (vö. Kubány-vidéki őshaza hipotézise: 121. kép 4) bizonyítékként merültek még fel korábban nyelvészeti oldalról a gyakran hivatkozott „természetföldrajzi rekonstrukciók” (RÓNA-TAS 1996; RÓNA-TAS 2004; ZIMONYI 2014, 85–86). Közismert, hogy Dél-Oroszország régészeti lelőhelyeinek archeobotanikai publikációi ma már szép számmal állnak rendelkezésre, ami különösen igaz a Kaukázus északi előterére (KOROBOV 2019). Ezek az eredmények, adatok azonban nem köszönnek vissza az említett „természetföldrajzi rekonstrukciókat” bemutató turkológiai nyelvészeti munkákban (121. kép 1–3), pedig ezek gyakran vállalkoznak az ótörök jövevényszavak átvételének kérdése kapcsán a magyar őstörténet időrendi és földrajzi megrajzolására (121. kép 4). A friss régészeti eredmények helyett (122. kép) többnyire még az 1950–60-as évek pollenvizsgálatainak elterjedési térképeire támaszkodnak (121. kép 1–3), ráadásul olyanokra, amelyek a regionális történeti kutatásokban értékelhetetlenül kis felbontásúak.¹¹⁶

A *gyertyán*, *köris*, *bükk* és *éger* fanevek kapcsán pedig érdemes pusztán csak az Urál-régió és Délnyugat-Szibéria pollen- és növényföldrajzi vizsgálataival kapcsolatos friss szakirodalmat (RJABOGINA ET AL. 2008; SZERGUSOVA 2013; ZHILICH ET AL. 2017) áttekinteni, mielőtt kizárólagosan a Don–Kubány folyók vidékét jelölnénk meg középkori elterjedésükkel kapcsolatban. A nyelvészeti kutatások nem számolnak továbbá a korabeli kelet-európai kereskedelem (POLGÁR 2020) szerepével sem. Ez főleg a *mogyoró*, *körte*, *som*, *dió* szavaink

¹¹⁶ A kérdés természettudományos hátterét részletesen ld. NEJSTADT 1957; CSAPODY–CSAPODY–ROTT 1966.

kapcsán lenne meggondolandó, ugyanis ezek szállítására ma már szintén rendelkezésünkre állnak régészeti adatok.¹¹⁷

A régészeti hagyaték célzott paleobotanikai vizsgálata mellett a természetföldrajzi kérdésekben még megbízhatóbban tájékoztatnak azok a stabil izotópos vizsgálatok, amelyekben a szén- (¹³C) és nitrogén (¹⁵N) izotópok segítségével kimutathatók a csontvázakból az adott régióban fogyasztott növények, továbbá az állati eredetű fehérjebevitelnek a növényi eredetű táplálékhoz viszonyított aránya. A nyelvészeti alapú történeti következtetéseknel a jövőben érdemes lesz ezeket a régészeti eredményeket is figyelembe venni, mivel jelenleg – az onogur, illetve alán (RÓNA-TAS 2005) történelem és régé-

¹¹⁷ A kérdésről részletesen ld. KLIMA 2014: „A nyelvészeti paleontológia klasszikus módszerét alkalmazva a következő növénynevek etimológiáit vizsgálta: bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény (galagonya), gyűrűfa (‘veresgyűrű som/cornus sanguinea’), éger, kőris, mogoró, tölgy... A bükk szó származását összevetve az ősmagyarok vándorlásáról kialakult véleményekkel, valamint a bükkfa elterjedési területével, Róna-Tas András arra a következtetésre jutott, hogy a magyarok a következő területek valamelyikén találkozhattak először a bükkfával: a) a Kaukázustól északra, a Krasznodar–Majkop–Grozni–Tjerek folyó vonalig, b) a Krim félszigeten, c) a Dnyesztertől nyugatra a Kárpátok és a Prut folyó közti területen, d) a Kárpát-medencében. A tanulmány második részében szereplő tölgy különböző alfajai nagyobb területen terjedtek el, mint a bükk, Róna-Tas András mégis úgy gondolta, hogy a tölgy neve is csak a Fekete-tenger északkeleti partján kerülhetett a magyar nyelvbe. A szó ugyanis iráni eredetű, és a szerző szerint az iráni nyelvű alánok a Kaukázusban, illetve a hegység északi előterében éltek. Ugyanez az érvelés bukkan fel a kőris nevével kapcsolatban: a szó török eredetű, de nemcsak a magyar, hanem az alán nyelv is átvette, ennek következtében csak ott kerülhetett a magyar nyelvbe, ahol törökök és alánok is voltak, vagyis a Kaukázus északi előterében, a Don–Kubán folyók vidékén. Róna-Tas András említi, hogy a kőris egyik alfaja Ukrajnában is honos, de ennek nem tulajdonít jelentőséget. A gyümölcsényről nem tudjuk meg, hogy Eurázsia mely részein honos, a gyertyán, a gyűrűfa és az éger pedig széleskörű elterjedése miatt nem alkalmas arra, hogy ősbazaelméletekbe vonjuk be őket. A mogoró eredetileg mindensféle csonthéjú gyümölcsöt jelölhetett. A dió a magyarok vándorlásától délebbi területeken volt őshonos, útközben csak a Dnyesztertől nyugatra, tehát Etlköz területén találkozhattak vele először ősaink... végkövetkeztetése szerint a tölgy és a kőris szavunk csak a Don–Kubán folyóközben kerülhetett a magyar nyelvbe. A többi tárgyalt fanév esetében nem zárható ki az etelközi és a Kárpát-medencei átvétel, de csak akkor, ha a magyarság hosszabb ideig tartózkodott Etlközben, illetve a Kárpát-medencében a honfoglalás idején beszéltek valamilyen csuvas típusú nyelvet.”

szet kérdéseihez hasonlóan – itt is határozott eltéréseket¹¹⁸ tapasztalunk a két tudományág eredményei között.¹¹⁹

A Kaukázus északi előterében a Don–Kubány régióban a 7–9. század időszakában aligha voltak bolgár–magyar etnikumközi kapcsolatok, mivel itt sem onogurokat, sem pedig a Volga–Urál térségéből oda beköltözőt (magyar?) népség nyomát nem mutatta ki a kelet-európai régészeti kutatás (FODOR 2006; KOMAR 2018). A Kazár Kaganátusban a Zlivki-horizont köthető a bolgárokhoz, a Don–Szeverszkij Donyec középső folyása mentén. Ha a fentebb tárgyalt Don–kubányi őshaza hipotézis elterjedési térképén (*121. kép 4*) megvizsgáljuk az 5. század vége – 7. század utolsó harmada közti időszak lelőhelyeit, akkor egyrészt azt tapasztaljuk, hogy a jelölt terület nagyobb része lakatlan, régészeti hagyatékot onnan jelenleg egyáltalán nem ismerünk (*122–124. kép*).¹²⁰ Másrészt a megtelepült területekről ismert temetkezések száma még napjainkban sem haladja meg a 120-at, a kelet-európai mércével igen intenzívnek mondható kutatás mellett. A régió 5–7. századi településtörténetében fel sem merült ezen síroknak a magyarok elődeivel való azonosítása. Vita arról folyik, hogy a bolgárok, vagy a kazárok emlékeiről van-e szó, pl. a Szivasovka-horizont esetében.¹²¹ A Don–kubányi őshaza elterjedési térképének északi fele pedig a Don alsó folyásánál (Don–Szal–Manyics folyók) ismert Szokolovszkaja Balka-horizont egy részét fedi (*31. kép*). Mint fentebb

¹¹⁸ A történeti és nyelvészeti adatok régészeti megfeleltetése természetesen nem szükségszerű folyamat, ugyanakkor nem haszontalan több tudományterület adatait figyelembe venni egy történeti koncepció kidolgozásánál. Nem véletlen, hogy Kelet-Európában az utóbbi két évtizedben olyan kora középkori politikatörténeti térképek terjedtek el a történészek és nyelv-történészek között is, amelyekben a különböző történeti koncepciók mellett az adott régió legfontosabb egykorú régészeti lelőhelyeit is feltüntetik (vö. *129. kép; 141. kép; 144. kép*).

¹¹⁹ Róna-Tas András onogur történeti koncepcióját és a Kazár Kaganátus régészetével kapcsolatos megállapításait itthon Fodor István (FODOR 2006), külföldön pedig – 1999-ben megjelent angol nyelvű könyvek recenziója nyomán – Valentyina E. Fljorova meggyőzően cáfolta (FLJOROVA 2003).

¹²⁰ GULYÁS 2021. A temetkezések Kelet-Európában eleve szinte mindenhol a folyóvölgyekhez, illetve a tengerparti részhez kapcsolódnak, bár a Kaukázus északi előterében van néhány pár kivétel.

¹²¹ A bolgárok 8. század előtti tamanyi megtelepedése ellen érvelt V. Ny. Cshaidze (CSHAIDZE 2012). A kérdésről legutóbb magyar nyelven összefoglalóan (*122. kép*), friss adatgyűjtés nyomán ld. GULYÁS 2021.

láttuk, ezt a belső-ázsiai eredetű temetkezési szokásokkal és gazdag bizánci importleletekkel jellemezhető leletkört már 1983 óta a kazárok hagyatékával azonosítja a kelet-európai régészeti kutatás (SZEMJONOV 1983).

Az őstörténeti szakirodalomban számos olyan nyelvészeti megállapítást találunk, amelyek elavult régészeti és történeti adatokra hivatkoznak. A Szubbotcileletkör időrendileg sem lehet a honfoglalókról Etelközben leszakadt és helyben maradt népesség (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019, 49) hagyatéka. Ezt az eddig elvégzett radiokarbon kormeghatározások is egyértelműen kizárják, bár a magyar honfoglalás során helyben maradt népességgel itt is számolhatunk. Továbbá időrendileg ún. posztsubbotci leletköröket is elkülönített Kelet-Európában a régészeti kutatás (KOMAR 2018, 202–238). A volgai bolgárokat (*125. kép; 131. kép*) létrehozó alapnépesség 160 évig tartó vándorlásának tézisért (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019, 48) a kérdésben szakértőnek számító régészek döntő többsége soha nem fogadta el (KAZAKOV 1992, 323–324). A Káma menti első szaltovói eredetű leletek sem a Volga-vidéki bolgár népesség feltűnésének legkorábbi időpontját jelölik ki. Azt ugyanis Bolsije Tarhani 8. század közepétől keltezhető temetője, valamint a szamarai Volga-könyökben az 1980-as években kimutatott, szintén kazáriai eredetű (bolgár?) Novinki-leletkör keltezi (*131–132. kép*) (SZTASENKOV 2020). A török nyelvű népek volgai feltűnésének 9–10. század elejére javasolt időpontja tehát aligha tartható (KAZAKOV 2007).¹²² Ez akkor is állítható, ha a Kazár Kaganátus keleti területéről, határáról – az igen jól kutatott nyugatival (*125. kép*) ellentétben – szinte semmit nem tudunk régészetiileg. A Hopjor folyótól keletre nem folytatódnak a kazár kori lelőhelyek, a Volga alsó folyásának vidékén pedig nem pusztán Etil nyomait nem találjuk, hanem gyakorlatilag a teljes régió kazár kori hagyatékát sem (*30. kép*).

Az ótörök jövevényszavak történeti hátterének vizsgálata kapcsán összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a hagyományos koncepciót a modern kelet-európai történeti-régészeti eredményeket és kronológiai adatokat figyelembe véve alaposan át kellene gondolni. A több ütemben, lassan végbement korai magyar vándorlás feltételezése esetében (mely teljes egészében nélkül-

¹²² Magyar szempontból irreleváns, hogy a korai volgai bolgárok mikor érték el a Kámát, mivel a magyarok a biztosan kazáriai eredetű, és igen nagy valószínűséggel török nyelvű népcsoportokkal nem a Kámánál, hanem délebbre, a szamarai Volga-könyök vidékén találkozhattak.

lözi a régészeti és történeti támpontokat) nyelvészeti oldalról megfontolást érdemelnek az etimológiai mellett immár a szociolingvisztikai kutatások is.¹²³ Ezek arra mutattak rá, hogy a jövevényszavak háttérében meghúzódó két-nyelvűség megfelelően intenzív kapcsolatok esetén sokkal rövidebb idő, akár egy-két generáció alatt is ki tud alakulni.¹²⁴

A nyugati török eredetű jövevényszavakból adódó történeti és régészeti háttér nyelvészeti megrajzolása kapcsán arra kell felhívni a figyelmet, hogy még alapvető nyelvészeti problémákat szükséges tisztázni. Közöttük is első helyen említhetjük a rotacizmus/lambdacizmus folyamatának időrendjét, amelynek lezárulását J. Benzing és A. Scserbak (BENZING 1944, 27; SCSEBBAK 1970, 85) után legutóbb M. Stachowski (2014) is csak kései (11. sz.) fejleményként keltezte (STACHOWSKI 2014, 216–218).¹²⁵ Ez esetben azonban a nyugati török jövevényszavakat kizárólagosan a bolgár-onogur európai környezetből levezető nyelvészeti őstörténeti modell is átgondolásra szorul. Ha a rotacizmus/lambdacizmus az 5. és 8. században még egy aktív, nem lezárt folyamat volt,¹²⁶ amely csak jóval később rögzült, akkor miért kell leszűkíté-
nünk¹²⁷ az r-török jövevényszavaink átvételi lehetőségét pusztán az onogurokra? Az r-török a kazároknál is ismert volt (RÓNA-TAS 1982) és végül arra is emlékeztetnünk kell, hogy a magyarban r-török eredetűnek meghatározott jövevényszavak döntő többsége valójában nem hordoz erre a típusra jellemző biztos kritériumot.¹²⁸

¹²³ Részletesen vö. SÁNDOR 2014.

¹²⁴ Az uralisztika területén számos példát és hasznos kutatást ismerünk erre, pl. a szamojédok esetében: SZEVEÉNYI–WÁGNER-NAGY 2011.

¹²⁵ A pusztán a kengyel (*izengü*) szóra épülő Róna-Tas András-féle 1999-es és 2011-es időrendi érvélest legalábbis nem tartotta elfogadhatónak.

¹²⁶ Így akár a z-t és s-t mutató török szavak egy része is jöhetett egy köztes állapotú r-törökből is, nem beszélve a kritérium nélküli jövevényszavakról.

¹²⁷ „Even if we cannot be sure about the beginning of the zetacism/rhotacism and sigmatism/lambdaism the processes were still in progress in the 5th and 6th century, that is at the time when Proto-Hungarians could have met Turkic peoples. In other words: at that time the *r2 and *l2 pronunciation was typical of all the Turkic languages which means that this feature cannot be understood as a signal of the Bulgarian Turkic origin of a word” (STACHOWSKI 2014, 218).

¹²⁸ Köszönöm Klima László, Sándor Klára és Szeveényi Sándor nyelvészeti szakvéleményét.

Összefoglalóan régészetileg elmondhatjuk, hogy a korai magyarok őtörök/kazár kapcsolatai a szaltovói Levédia koncepció (105. kép 1), illetve a kaukázusi/Kubány-vidéki magyar őshaza (121. kép 4) hipotézisei nélkül is értelmezhetők.

A Sarkel kérdés magyar őstörténeti vonatkozásai

A magyarság európai megjelenésének időrendje kapcsán kronológiai vonatkozásban merült fel (842 előtti magyar feltűnés) az ún. Sarkel-probléma (POLGÁR 2001). Ennek kapcsán a legtöbb kutató a 842. évet, mint *terminus ante quem* időpontot jelölte meg a korai magyarok a Dontól nyugatra való megtelepedésének időpontjaként. Ennek tételes bizonyítására azonban a – korábban többnyire nagyvonalúan kezelt – további forrásadatok kritikai elemzése mellett a kérdés régészeti oldalát is át kell tekintenünk az újabb kutatási eredmények alapján.

Az Alsó-Don mentén feltárt bal parti cimljanszki erőd Sarkellel való azonosítása mellett foglalt korábban állást a lelőhelyet feltáró szovjet régészek többsége (pl. M. I. Artamonov, R. A. Rappoport, Sz. A. Pletnyova), véleményük általánosan elfogadottá vált. Ugyanakkor tagadták az erőd felépítésében a bizánciak szerepét és egy helyi, „eurázsiai-típusú” kazár építményről beszéltek, melyhez mindössze a technológiát, elsősorban a tégláégető kemencéket adták a bizánciak. Véleményüket a falak alapozásának hiányával, a bizánciaktól eltérő téglaméretekkkel, illetve az erőd alaprajzának a bizánciakétól eltérő sajátosságaival igyekeztek alátámasztani. Bár az erőd területén feltárt, nagy valószínűséggel kherszoni eredetű bizánci kőfaragványok (37. kép 4–5) mellett bizánci érmék, illetve egy jellegzetes csontfésű is előkerült, a régészeti kutatásban az utóbbi évtizedig bizonytalan volt a bizánci részvétel kérdése.

A kérdés akkor dőlt el, amikor G. Je. Afanaszjev a 2000-es években több tételes elemzéssel bizonyította, hogy mind a téglák méretei, mind pedig az alaprajz arányai a bizánci szabványoknak és mértékegységeknek megfelelően készültek. A bizánci láb mértékegység (= 0,3123 m) használata egyértelműen kimutatható, a méterben és centiméterben megadott arányokat átváltva egész számokat kapunk. Az alaprajz elrendezése, a bástyák száma, a falhosszúságok és vastagságok arányai (40. kép) szintén a bizánci erődépítéset sajátosságainak felelnek meg.

Továbbmenve, az is valószínűnek tűnik, hogy a bal parti cimljanszki erődhez előképként a vár építésével megbízott Petronas Kamateros azt az *Apsaros* néven ismert római eredetű erődöt (38. kép) használta fel, mely abban a bizánci provinciában található, ahonnan a források alapján Petronas érkezett (AFANASZJEV 2009). Időrendi és történeti vonatkozásban elmondható, hogy a kazár területen 838 körül bizánci segítséggel épült, és a történeti forrásban Sarkelként nevezett vár bizonyosan azonosítható a Don-balparti cimljanszki erőddel (37–40. kép). A kazáriai erődök kutatása ez alapján később arra is rávilágított, hogy Sarkel nem egyedi eset volt, hanem a bizánciak a Don menti erődrendszer több várának építésében is közreműködtek. Ma már tény, hogy bizánci–kazár összefogással a 9. század első felében egy összetett védelmi rendszer épült ki egyrészt a Don–Donyec-mentén (12. kép), melyet főleg a faragott mészköblokkokból, köpenyfalas technikával épült erődök esetében valószínűsíthetünk. Ugyanez délen a Kaukázus középső átjáróját védő, stratégiai fontosságú Humarinszkoje gorogyiscse kővára esetében is megfigyelhető, ahol az egykori bizánci jelenlét további leletek is bizonyítják. Feltehetően ezzel az erődépítési folyamattal áll összefüggésben Kherszon *thema* megszervezése is a Krím-félszigeten. Hogy mindennek háttérében a 9. század elején robbanásszerűen fejlődő kelet-európai kereskedelem kontroljának fokozottabb bizánci igényét, vagy a kazár–arab viszony alakulását sejtethetjük, annak eldöntése még további kutatásokat igényel.

A bal parti cimljanszki téglajerőd Sarkellel való azonosítása elfogadhatónak tűnik akkor is, ha az újabb régészeti kutatások alapján ma már elmondhatjuk, hogy az Alsó-Don mentén más téglajerőd is szóba jöhetne alternatívaként (pl. Szemikarakorszkoje gorogyiscse, vö. FLJOROV 2020). Még annak fényében is, hogy a bizánci forrásadattal ellentétben a bal parti cimljanszki erőd térségében a felszínről közvetlenül elérhető és építőanyagként felhasználható kő található. Ebből épült egyrészt a mikrorégióban a jobb parti cimljanszki erőd (41. kép), továbbá az 1990-es években ismertté vált – gyakran csak harmadik Sarkelként emlegetett – szintén jobb parti cimljanszki kővár, a Kamisovszkoje gorogyiscse (42. kép) (FLJOROV 2020).

Sarkel, vagyis a bal parti cimljanszki erőd határvárként való értelmezése azonban nem helytálló, hiszen a Kazár Kaganátus belső területén feküdt (123. kép), amelyet az utóbbi évek új kelet-ukrajnai kazár kori lelőhelyei (125. kép) egyértelműen alátámasztanak. Így még kevesebb érv szól amellett az el-

képzés mellett, hogy határvédelmi okokból a magyarok ellen készült volna. Sarkel esetében tehát elsődlegesen a „*Ki ellen épült?*” kérdés megválaszolásához előbb annak tisztázására van szükség, hogy „*Miért épült?*”.

A cimljanszki mikrorégióban feltárt, közel egy időben épült három erőd szerepét valószínűleg tágabb kitekintésben érthetjük meg. Manapság a néhány km-es körben elhelyezkedő három cimljanszki erődöt, illetve a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó Szokolovszkaja Balka-típusú (33. kép; 124. kép) temetőket (200 kurgánsíros lelőhely az Alsó-Don, valamint a Szal és Manyics folyók által bezárt területen) a kazárok „fővárosaként”, a Kaganátuson belüli központi kazár szállásterületként értelmezi a kutatás (AFANASZJEV 2007). Így Sarkel nem pusztán, mint határ menti erőd, hanem más kitekintésben, mint kazár uralmi/kereskedelmi központ is elképzelhető.

A Sarkel-kérdés a magyar őstörténet számára csak akkor lenne releváns, ha azt tudnánk bizonyítani, hogy Sarkel a magyarok ellen épült határvá, amelyet azonban, mint láttuk, továbbra sem támasztanak alá kellő érvek. A magyarok elődeinek szállásterületével kapcsolatban a 830–840-es évekre vonatkozóan még kevés a fogódzónk, az *Annales Bertiniani*-ban, illetve a *Georgius Monachus Continuatus* néven ismert bizánci forrásban még nagyon ellentmondásosak a magyarok elődeinek feltűnéséről szóló adatok (TÓTH 1998; POLGÁR 2001).

A Volga–Dél-Urál-vidék

A Középső-Volga vidékén – elsősorban a mai Szamara város környékén – a Volga bal partjáról ismerünk néhány ígéretes lelőhelyet (131. kép; 133. kép). A temetkezésekben feltárt jellegzetes fémanyag mellett a Dél-Urál keleti előterére jellemző teleperámia gyakori előfordulását kell hangsúlyoznunk, amely ráadásul több hullámban, visszatérően tűnik fel a késő hun kortól kezdődően (SZTASENKOV 2009; SZTASENKOV 2020). A szamarai mikrorégió egyébként a Volgán való átkelés helyének meghatározása szempontjából is jelentőséggel bír. A legújabb leletek alapján Szamarától keleti irányban, a Szamara folyó völgyét lesz érdemes még kutatni, Orenburg irányába.¹²⁹

¹²⁹ Hasonlóan ld. BOTALOV 2013; BOTALOV 2017.

Mint fentebb láttuk, a Novinki-típusú régészeti hagyaték közvetlen szomszédsága a magyar jellegű leletekkel (131. kép) megalapozottan veti fel a Volga–Dél-Urál-vidéki ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok lehetőségét a 8–9. századtól. Amennyiben Levédiát történeti realitásként kezeljük, úgy annak a Volgától keletre való lokalizálása a régészet oldaláról alátámaszthatónak látszik (106. kép 2). A *De administrando imperio* (DAI) néven ismert bizánci forrás besenyőkről szóló fejezeteit elemezve erre jutott legutóbb Keszi Tamás is (KESZI 2017).¹³⁰ A rejtélyes levéidai *Hidmasz* folyó Kámával való etimológiai összekapcsolása szintén a Volgától keletre elhelyezkedő Levédia koncepcióját látszik megerősíteni (KOMAR 2018, 20–21) illetve Sudár Balázs elemzése a *Hudūd al-‘Ālam*-ról szintén elképzelhetőnek tart egy ilyen lehetőséget. (SUDÁR 2018). A Káma-völgyében ma már nagy mennyiségben ismerünk bizánci, illetve kazáriai importtárgyakat, sőt azok helyi utánzatait is (BELAVIN–KRILASZOVA 2021), melyek minden bizonnyal a (prém)kereskedelem nyomán kialakult kapcsolatok eredményei.

A Volga–Káma-vidék „magyar stílusú” leletanyaga, valamint az Urál nyugati előterében a nyevolínói kultúra 9. századi eleji hirtelen eltűnésének a magyarokkal való összekapcsolása (IVANOV 1999; BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009) még további kutatások tárgya kell, hogy legyen. A kusnarenkovói és karajakupovói emléktárgyak az utóbbi évtizedekben Tatár föld területén nem bővült (HALIKOVA 1973; HALIKOVA 1976; HALIKOVA 1978), Baskíriában azonban számos új (135. kép), ide sorolható emlék vált ismertté a Káma folyó Perm alatti erdős sztyeppi régiójában.¹³¹ Az elmúlt évek legkiemelkedőbb magyar vonatkozású leletei (136. kép) azonban egyértelműen az ún. nagy uráli átjárónál, annak keleti oldalán az urálintúli mikrorégióból váltak ismertté (Szinyeglazovo, Ujelgi) (BOTALOV ET AL. 2011; GRUDOCKO ET AL. 2018). Meg kell említeni ugyanakkor, hogy a magyarok, illetve más ugor nyelvű népesség Uráltól nyugatra Baskíriában (MAZSITOV 1977; MAZSITOV 2013) vagy a Káma-völgyében való kora középkori megtelepedésének elméletét (BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2013) komoly helyi kritikák is érték (GOLGYINA 2013). Az utóbbi évek kiemel-

¹³⁰ A szerző hivatkozik arra, hogy ez a gondolat már Vékony Gábornál is felmerült (VÉKONY 1986).

¹³¹ Ez utóbbi régióból újabban egy szórványként előkerült keleti jellegű, ám helyi készítésű tarsolylemez vált ismertté, ld. BELAVIN–KRILASZOVA 2011.

kedő kutatási eredménye az ukrainai Szumi térségében, egykori szeverján szláv telepeken feltűnt, a nyevolinói kultúrára jellemző tárgyi hagyatéok (*120. kép*).

Új kutatási iránynak tekinthetjük a régészeti szakirodalomban a kelet-európai besenyő, illetve gyakran összefoglalóan csak „kései nomádnak” nevezett leletkör magyar szempontú revízióját is. Az első példákat ehhez volgográdi régészek hozták legutóbb a Dél-Urál térségéből (KRUGLOV 2019), míg Etelköz kapcsán moldáv régészek szintén hangsúlyozták ennek fontosságát (KVITNYICKIJ ET AL. 2020; KVITNYICKIJ ET AL. 2020a).

A Volga–Urál vidékéről kiinduló elvándorlás okát és pontos idejét ma még nem ismerjük. A magyarok elődeinek a Volgától nyugatra történő 5–8. századi feltűnése kapcsán azonban az eddig publikált elképzelések csupán a kelet-európai régészeti eredményeket (*122. kép*) teljes egészében figyelmen kívül hagyó „víziók” voltak.¹³² A történeti szakirodalomban már korábban feltételezett, ún. első besenyő háború akár logikus felvetés lehet. A régészeti hagyatékok vizsgálva azonban azt látjuk, hogy az Urál keleti előterében a 9. század folyamán az Ob-vidék felől megjelenő keleti eredetű Szrosztki-kultúra leletei egészen a Káma–Belaja folyókig kimutathatók. A Dél-Urál vidéki szrosztki jellegű leletek feltűnését legutóbb O. Komar az írott források adataira hivatkozva a betelepülő baskírokhoz kötötte (KOMAR 2018, 254). Így a két forráscsoport időrendi egybeesése nyomán a magyar vándorlás megindulását a baskírok elődeinek uráli feltűnésében látta. Valamennyi fenti lehetőségben közös azonban, hogy az elmozdulás okát valamilyen politikai-katonai konfliktushoz kötötték.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a 9. század elejénél nem korábbi volgai átkeléssel számolhatunk (kazár szövetségben), amint ezt a szovjet-orosz, illetve ukrán kutatás korábban is feltételezte. Kelet-, illetve Délkelet-Európában a 6. századtól a 8. század végéig terjedő időszakban sehol nem tűnik fel uráli eredetű régészeti leletanyag (*106. kép; 121–122. kép*). Ugyanakkor pontosan

¹³² Olekszij Komar mutatott rá, hogy habár bizonyos temetkezési szokások – ÉNy-DK-i tájolás, lábhoz tett lóhörös temetkezés – már az 5. század végén megjelentek a régióban, de ezek sosem együtt, egy temetkezés kontextusában fordulnak elő (KOMAR 2018, 78–83). Gulyás Bence friss elemzésével kiegészítve egyértelműen elmondható, hogy a korai magyar csoportok Fekete-tenger-vidéki jelenléte az 5–7. században régészetileg továbbra is kizárható (GULYÁS 2021).

ilyen megfigyelhető a Dnyeszter–Dnyeper térségben a szláv nyelvű népek hagyatékának kontrasztjaként a 9. század derekán megjelenő szubbotci régészeti horizont leletanyagában. A korábbi elméletekhez képest későbbre (9. század első harmadára) datálандó volgai átkelés lehet a legkézenfekvőbb magyarázata annak, hogy Kelet-Európában a magyarok elődeiről nincs 836-nál korábbra keltezhető (biztos) írott forrás.

A Volga–Káma-régió legjelentősebb őstörténeti eredményét kétségtelenül az archeogenetika szolgáltatta az utóbbi években, melynek segítségével Tatárföldön sikerült azonosítani a keleten maradt magyarokat (*Magna Hungaria*) a 10–14. századi csijaleki (a szakirodalomban rögzült alak Csijalikkultúra) régészeti műveltség temetkezéseiben (143–144. kép) (GARUSZTOVICŠ 1988; KAZAKOV 2013).

Az Urálon túl füves sztyeppi régiójának északi részén Szinyeglazovo és Ujelgi lelőhelyek azok, melyek magyar szempontból főként ismertek és jelentősek (136. kép). Az ujelgi temetőnek kimutathatók a Kárpát-medencei magyarsághoz fűződő biológiai (145. kép), sőt, közvetlen rokoni kapcsolatai is (GERBER ET AL. 2019; CSÁKY ET AL. 2020; SZEIFERT ET AL. 2022).¹³³ A hegység keleti oldaláról a nyugatira történő korai magyar átköltözéssel (138–140. kép) a ha-

¹³³ A legújabb kutatási eredmények között ma már a direkt rokonsági kapcsolatokat is említ-hetjük, amellyel végképp egyértelművé vált a keleti régészeti analógiák jelentősége a kutatás számára. Vö. Gyuris B. – Szeifert B. – Ringbauer, H. – Türk A. – Gerber D. – Mende B. G. – Reich, D. – Szécsényi-Nagy A.: *Az eurázsiai sztyeppé népvándorlási eseményeinek hatása a Volga–Urál vidéki kora középkori kultúrák népességeire* című 2021. június 25-én elhangzott előadást A korai magyar történelem kutatásának legújabb eredményei (2019–2021) – A ELKH BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának előadássorozata keretében elhangzottakkal: „Kutatócsoportunk 2020-ban publikált eredményeinél (CSÁKY ET AL. 2020) és az azóta is folyamatban lévő uniparentális genetikai markerek vizsgálatánál nem álltak meg kutatásaink. A teljes genomi elemzések térhódítása tovább bővítette az elemzési lehetőségeink tárházát. A teljes genomi változatosságon alapuló vizsgálatok alkalmasak a nagyobb léptékű populációs mozgások, keveredések rekonstrukciójához. Ujelgi, Bolsije Tyigani és Guljukovo temetők közösségei és a környező népségek mélyreható genetikai adataiból megismerhetővé váltak a Volga és Urál-vidéki csoportok genetikai összetételében résztvevő forráspopulációk. Ezek hozzájárulásainak mértékéből pedig következtetni tudunk korábbi nagyobb léptékű népmozgásokra az Urál és Volga–Káma-vidéken egyaránt. A populációgenetikai modellalkotáson túl a legújabb genetikai módszerek lehetőséget adnak direkt és távolabbi rokonsági kapcsolatok azonosítására is, amelyek közvetlen bizonyítékokkal szolgálhatnak a honfoglalás kori populáció eredetéről.”

gyománys elképzelés a 6. század derekával számolt (*105. kép 1; 140. kép 1*), az avar népvándorlás északi hatásaként. Az Urál nyugati előterében az urálon-túli eredetű kusnarenkovói (6–8. sz.) (*135. kép*) és karajakupovói (8–10. sz.)¹³⁴ régészeti kultúrákat kötötték a magyarság elődeihez, majd ez napjainkra kiegészült a késő lomovatovói kultúra (8–10. sz.) déli variánsával.

Itt kell utalnunk egyúttal arra is, hogy a vizsgált területeken (Volga–Káma-vidék, az Urál nyugati előtere, Urálon-túl) ebben az időszakban jelen ismereteink szerint hiba lenne a később ismert politikai-társadalmi keretekben gondolkodni, mivel nem voltak fix határokkal rendelkező politikai formációk, amint arra Sz. G. Botalov és D. A. Sztasenkov régészeti elemzéseinek eredményei is utaltak. Ez lehet a magyarázat a lazább megtelepedésre, a gyakoribb vándorlásra utaló jelekre, pl. a szamarai Volga-vidéken a késő hunkortól kezdődően több hullámban visszatérő uráli eredetű népesség megtelepedésére (*133. kép*), majd eltűnésére (SZTASENKOV 2020). Másrészt térben és időben párhuzamos, sőt eltérő irányú mozgások (is) feltételezhetők egyazon, még államalakulat nélküli népesség esetében a vándorlások, elmozdulások kizárólagos lineáris iránya (*106. kép; 140–141. kép*) helyett, mely feltételezés a Volga, Káma, Urál és Urálon-túl régiókból ismert korai magyar jellegű leletek meglepően hasonló (*136. kép*) formai és időrendi jellegzetességeire (*138. kép*) nyújtana logikus magyarázatot (BOTALOV 2013).

Újabbán több kutató is érvelt az Urált déli irányból megkerülő, az Urál-folyó völgye mentén végbement vándorlás mellett, melynek végpontja közvetlenül a Középső-Volga-vidék lehetett (*106. kép; 140. kép*). Időrendileg is új koncepció körvonalazódott az átkelés időpontjára: a 6. század közepe helyett a 9. század legeleje (*140. kép*) (KOMAR 2018; MATVEJEVA 1993; MATVEJEVA 2000; MATVEJEVA 2019). Ebben a kérdésben komoly előrelépést csak az Urál keleti és nyugati előterében ismert kora középkori régészeti kultúrák új, a korábbinál pontosabb időrendi szinkronja nyújthat (*137–142. kép*) (MATVEJEVA 2019).

Nyelvészeti szempontból mindkét kronológiai elképzelés esetén felmerül egy érdekes lehetőség. Nevezetesen az, hogy bár az ugor nyelvi egység Kr. e. 1200–500 körül felbomlott, a magyarok elődei még további 1000 évet éltek a pro-

¹³⁴ A karajakupovói régészeti kultúra fogalmát a friss orosz szakirodalom egyre inkább pusztán időrendi horizont értelemben használja (9–10. század) a Dél-Urál régió feltételezett magyar vonatkozású leleteivel kapcsolatban.

to-obiugorok (közvetlen?) szomszédságában (137. kép; 139–140. kép; 146. kép). Az areális kapcsolatok kulturális háttere régészetileg pl. Ujelgi temetőjének tajgai eredetű kerámialeletei kapcsán adathatóknak tűnik (BOTALOV 2017; TÜRK 2021). A Tobol–Irtis–Isim–Ob folyók térségében feltételezett (146–147. kép), és a legújabb régészeti eredmények fényében továbbra is ide lokalizált (MATEVEJEVA 2019; ZELENKOV 2019) délnyugat-szibériai magyar őshaza (105–106. kép; 139. kép; 146–147. kép) esetében a magyar nyelv őtörök jövevényszavait illetően is felmerülnek nyelvészetileg megfontolásra érdemes szempontok. Szibéria déli (erdős) sztyeppi régiójában már a késő hun kortól altaji eredetű török nyelvű nomád népek beköltözésével számol a régészet (139. kép; 142. kép). A szárazabb éghajlati periódus miatt a 7. században a növényövek és velük együtt a sztyepp északra tolódása egészen a mai Tyumeny város déli előteréig megfigyelhető. Fontos hangsúlyozni, hogy nem pusztán Altaj-vidéki importtárgyak feltűnéséről van szó, hanem a Minuszinszk–Altaj-vidéki pretürk és türk időszak régészeti hagyatékának teljes vertikuma kimutatható a temetkezési szokásokkal együtt (MATVEJEVA ET AL. 2022). Mindezek nyomán nem véletlen, hogy a dél-szibériai régió régészeti időrendjében egy önálló őtörök/türk időszakot különített el (142. kép 1) a kutatás. Novoszibirszk körzetében ez az 5–6. századra datálható, nyugatabbra Tyumen térségében a 4–6. századi népvándorláskort követi szintén ugyanez az őtörök/türk korszak a 7–8. században (140–142. kép). A Dél-Urálban is ismert Kr. u. 4–7. századi ún. „bajszos kurgánok” régészeti horizontjának elterjedése azt mutatja (137. kép), hogy a mai Kazahsztán és Nyugat-Mongólia területe egy régészeti kultúrkörbe tartozott a Dél-Urál keleti előterével (GRUDOCKO 2020). Egy ilyen régészeti egység elterjedéstörténeti hátterében egyértelműen az Első Türk Kaganátus hatása állhat (139. kép; 141. kép).

Összefoglalva azt látjuk, hogy török nyelvű népekre jellemző leletanyag mutatható ki nagy mennyiségben a magyar őshaza keleti és déli szomszédságában (139. kép 2; 141. kép; 142. kép 1).¹³⁵ A honfoglaló régészeti hagyatékban (vö. Szrosztki-kultúra hatása) (147–148. kép), valamint a csontanyagból kimu-

¹³⁵ A magyar (régészeti) kutatás figyelmét a fenti szempont korábban talán azért kerülte el, mivel elsősorban az uráli régészeti kutatás eredményeit figyelték, ahol az orosz régészetben szinte egyedülként a népvándorláskort többnyire késő vaskornak nevezik (4–5. század), melyet közvetlenül a középkor követ.

tatott néhány belső-ázsiai eredetű genetikai nyom (GERBER ET AL. 2019, 98; CSÁKY ET AL. 2023; SZEIFERT ET AL. 2022) megalapozottan felveti, hogy a magyar nyelv őtörök jövevényszavainak átvétele már a nyugat-szibériai őshaza területén megkezdődhetett (TÜRK 2021). A Dél-Uráltól keletre erre egyértelműen adott a történeti/régészeti kontextus, az őtörök–magyar nyelvi kapcsolatok itteni kezdetére orosz kutatók már korábban is felhívták a figyelmet (BOTALOV 2013; BOTALOV 2017). Ismeretes, hogy a nyugati török nyelveket az 5–6. századot megelőzően egyértelműen a Volgától keletre fekvő térségből eredezteti a nyelvészet is. A kazárok nyugati türk eredetéhez pedig végképp nem fér kétség. Az időrendi kereteket illetően a magyarok őshazából való elköltözésének mind a korábbi, a 6. század második felére tett, mind pedig az újabban felmerült 9. század eleji kronológiája esetén reális lehetőségként számolhatunk az őtörök–magyar érintkezés nyugat-szibériai kezdetével (vö. 141. kép; 147–148. kép). Az őtörök–magyar nyelvi kapcsolatoknak véleményem szerint így tehát több időrendi/földrajzi rétege lehetséges a dél-szibériai Baraba-sztyepptól a Középső–Volga vidéken át a Dnyeper–Dnyeszter menti kazár szomszédságig (114. kép; 122–125. kép).

A honfoglalás kori hagyatékból kiinduló régészeti elemzéssel megközelítőleg a 4–6. századig tudunk visszanyúlni a korai magyar történelemben (138–140. kép), egészen az Urálon túl és Délnyugat-Szibéria kora középkoráig. A szargatkai kultúrkör (Kr. e. 4. – Kr. u. 4. sz.) végét (105. kép 2; 140–141. kép) nem keltezhetjük a 4. század második felénél későbbre, így a hagyományosan a magyarsághoz kötött kusnarenkovói kultúra (135. kép) 6. századi kezdete miatt jelentkező kronológiai űrt csak a késő szargatkai kerámiatradíciókat hordozó bakalszkojei kultúra közbeiktatásával oldhatjuk fel (139. kép 1; 146. kép) (BOTALOV 2013). Újabban több szibériai régész véleménye nyomán a Bakalszkoje-kultúra helyett a potcsevasi és molcsanovói kultúrák hagyatékának a magyarok elődeivel való összekapcsolása merült fel (139. kép 1; 140. kép; 146. kép), míg a korai magyarokkal a 8. században kapcsolatba kerülő szrosztki kultúrkörből az Ob-vidéki baszandajki műveltség szerepét hangsúlyozták (ZELENKOV 2019; ZELENKOV 2022).

A nyugat-szibériai magyar őshaza helyének pontosabb meghatározása a Tobol–Irtis–Isim vidéken jelenleg a magyar koratörténet régészeti kutatásának legnehezebb, de érdemben kutatható kérdése. A helyi, tyumenyi régészek a magyar etnogenezis (140. kép) legkorábbi, már történetileg is értékelhető időszakát azonban ma már nem keltezik a Kr. u. 8. századnál korábban (MATVEJEVA ET AL. 2022, 533–534).

ÖSSZEFOGLALÁS

Az utóbbi másfél évtized fejleményei alapján megállapíthatjuk, hogy a korai magyar történelem régészeti kutatása jelentős előrelépést hozott mind mennyiségi, mind minőségi értelemben. Az etelközi régészeti leletek és lelőhelyek száma az elmúlt másfél évtizedben a korábban ismertek közel tízszeresére nőtt, a Volga–Dél–Urál vidékén pedig hozzávetőlegesen öt-hét százalékos növekedést mutat. Egyértelműen kijelenthető, hogy a korai magyar történelem régészeti emlékei Kelet-Európában keresendők továbbra is, és létükhöz immár nem fér kétség, de a kutatás intenzitásának fokozásával még biztosabbak lehetünk majd ebben. A honfoglalás kori hagyatéek vizsgálata során pedig az újonnan megismert keleti előzmények fényében folyamatosan kell majd újra és újra elemeznünk a leletanyagot.

Érdekes megfigyelés, hogy a Volga–Káma–Dél–Urál térsége, valamint a Dnyeper–Dnyeszter-régió kora középkori magyar jellegű lelet típusainál egyre nagyobb az átfedés, sőt egyre több, közvetlenül keleti eredetű lelet mutatható ki a Szubbotci-típusú lelőhelyek térségében. A keleti kapcsolatok a Kárpát-medencében is fennmaradtak egészen a 10. század derekáig. A korabeli Közel-Keletig és Közép-Ázsiáig kiterjedő kereskedelmi kapcsolatokat a dirhemleletek mellett a vetülékkompozit vászonkötésű (*taqueté façonné*) selyemtípus kelet-magyarországi feltűnése (is) igazolta (BERTA ET AL. 2018). Az elsőként a huszti kincsben kimutatott volgai bolgár dirhemutánzatok bővülő leletköre¹³⁶ pedig a honfoglalók Volga–Káma vidéki 10. századi kapcsolatait támasztják alá (KOVÁCS 2005; HALABI 2023). A régészeti leletek a szomszédos területekkel kölcsönös kapcsolatot mutatnak. Főleg Etelköz térségében, ahol a szláv nyelvű népek, különösen az erdős sztyepp északi határvidékén lakó szeverjének lelőhelyein találunk gyakran szubbotci eredetű importleleteket és viszont (106. kép, 120. kép). A honfoglalók anyagi műveltségének lenyomata szinte

¹³⁶ A 368 darabos huszti dirhemkincs mintegy harmada volgai bolgár eredetű a legfrissebb meghatározás (HALABI 2023) nyomán, illetve a leletegyüttes tényleges darabszáma 373.

valamennyi egykori szomszédjuknál kimutatható (118–119. kép) (KOVÁCS 2003; KOMAR 2018, 238–239; TÜRK–LANGÓ 2020).

A tárgyi hagyatékek komplex (természet)tudományos vizsgálata korábban remélni sem mert lehetőségeket tárt fel. Azonban még ezt is túlszárnyalóan növekedett a három magyarországi archeogenetikai labor és kutatócsoport által feldolgozott honfoglalás és kora Árpád-kori, illetve kelet-európai archaikus csontminták száma. 450 körüli a teljes mitokondriális genom (anyai leszármazási vonal) szintjén vizsgált, már publikált, vagy közvetlenül publikáció előtt álló minták száma, melyek közül mintegy 60 férfi esetben az apai vonalakat is azonosították (CSŐSZ ET AL. 2013; CSŐSZ ET AL. 2016; NEPARÁCZKI ET AL. 2017; NEPARÁCZKI ET AL. 2018; NEPARÁCZKI ET AL. 2019; SZEIFER ET AL. 2018; SZEIFER ET AL. 2019; POST ET AL. 2019; GERBER ET AL. 2019; CSÁKY ET AL. 2020; MAÁR ET AL. 2021; SZEIFERT ET AL. 2022).¹³⁷ Nemzetközi kitekintésben, sőt világviszonylatban is jelentős ez a szám. A honfoglaló hagyatékek természettudományos módszerekkel történő kutatása (pl. pontosabb időrend, genetikai kapcsolatok) minőségi ugrást és jelentős információtöbbletet eredményezett napjainkra. A több laborban is ellenőrzött radiokarbon kormeghatározásokkal eddig közel fél tucatnyi olyan honfoglaló sírt tudtunk elkülöníteni, ahol az eltemetettek valószínűsíthetően még a honfoglalás időpontja előtt, a korábbi szállásterületen születtek, de már a Kárpát-medencében hunytak el (TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015, 110; SOMOGYI–TÜRK 2023). Ezekről a síroktól, vagyis a ténylegesen hont foglalók csontanyagának vizsgálatától számos további eredményt remélhetünk a minden szempontból összetett 10. századi Kárpát-medencei népesség eurázsiai hátterét (145. kép) illetően. Ehhez a kelet-európai régió(k) teljes, jól összegyűjtött, helyi leletösszefüggéseivel együtt értékelt és biztos időrendi alapokon nyugvó régészeti adatbázisára van szükség (vö. ERDÉLYI 2008; KOMAR 2018). A Kárpát-medence honfoglalás kori hagyatékát pedig a bővülő keleti leletek

¹³⁷ Az archeogenetikai vizsgálatok területén (145. kép) a következő nagy előrelépés akkor várható, ha szerencsés mintavétellel az első közvetlen rokonságot sikerül kimutatni a teljes genom vizsgálatok segítségével valamely honfoglalás kori és szintén archaikus kelet-európai csontminta között. Ezt követően teljesen új korszak veheti kezdetét a korai magyar történelem kutatásában.

fényében folyamatosan újra kell értékelnünk (RÉVÉSZ 1998; KOMAR 2018; TÜRK 2021). A keleti analógiák megítélése és „használatossága” szempontjából hangsúlyoznunk kell, hogy azok ma már nem csupán az egykori társadalmi elitet jellemző gazdag sírokból származó egyedi leletpárhuzamok, vagy szórványleletek (KOMAR 2018; KVIŤNYICKIJ ET AL. 2019; KVIŤNYICKIJ ET AL. 2021; KVIŤNYICKIJ ET AL. 2022). A keleti lelőhelyeken (pl. Szlobodzeja) a tájolás, illetve rítus alapján odasorolt, továbbá a radiokarbon kormeghatározás (115–117. kép) és az archeogenetikai vizsgálatok által megerősített) melléklet nélküli temetkezések ugyanúgy megtalálhatók, mint a Kárpát-medence 10. századi temetőiben (TÜRK 2021).

A Kárpát-medence területéről egyre több és több honfoglaláskori sír anyagát dolgozzák fel bioarcheológiai módszerekkel (CSŐSZ ET AL. 2013; SZEIFERT ET AL. 2018; SZEIFERT ET AL. 2019; SZEIFERT ET AL. 2022; CSÁKY ET AL. 2020). A folyamatosan fejlődő technológiai háttér lehetőséget biztosít arra, hogy a csontokban rejlő genetikai anyagot egyre részletesebben, egyre nagyobb mélységben vizsgálhassuk. Az archeogenetikai vizsgálatok eredményeinek köszönhetően (145. kép) ma már több, mint 450 honfoglalás kori személy anyai leszármazási vonalát ismerjük és az apai vonalak vizsgálata is folyamatosan zajlik. A legtöbb vizsgált markernek geográfiai jellemzői is vannak: a népességben detektált genetikai komponensek eredőji térben és időben különböző földrajzi területekre vezethetők vissza (KVISILD 2015). Mindemellert a Volga-Urál régió régészeti, történeti szempontból a korai magyarokhoz köthető lelőhelyeiről is közel 200 személy genetikai profilját ismerjük már. Közülük több szoros kapcsolatot mutat a Kárpát-medence honfoglaló népességével, azt bizonyítva, hogy a két távoli régió között genetikai kapcsolat állt fenn. Ez a tény történeti konzekvenciákkal bír, sőt magyarázatra szorul. A bioarcheológiai eredmények együttese olyan adathalmaz, amelyet a szakemberek a régészeti, történeti és nyelvészeti magyarázatokkal együtt tartanak értelmezhetőnek.¹³⁸ Ismét hangsúlyoznunk kell végül, hogy az eddigi archeogenetikai eredmények földrajzilag

¹³⁸ Az archeogenetikai tájékozódásban Csáky Veronikának, Gerber Dánielnek, Gyuri Balázsnak, Szécsényi Nagy Annának és Seifert Beának (HUN-REN BTK Archeogenomikai Intézet) mondok köszönetet.

és időrendileg is relevanciát mutatnak a a korai magyar történelem számos régészeti, történetileg és nyelvészetileg egyaránt feltételezett helyszínével.

A régészeti migrációkutatásban az elmúlt évtizedben előtérbe került a természettudományos vizsgálatok egy új vonulata, az ún. stabil izotópos módszer. A feltárt síroknál a tápláléklánc révén az ételekből és a vízből, továbbá a légkörből az emberi szervezetbe került stroncium és oxigén ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ és $\delta^{18}\text{O}$) stabil izotópjainak aránya vizsgálható. A gyermekkorban a fogzománcba beépült nyomelemek arányát a felnőtt egyén csontjában, illetve az előkerülési hely talajában megfigyelhetővel összehasonlítva kiderül, hogy az illető az adott területen született-e. A földrajzilag eltérő mintázatok alapján pedig számos esetben megjeleníthetővé vált a vizsgált személyek mozgása, új területre költözése (SJÖGREN–PRICE–KRISTIANSEN 2016). A honfoglaló magyarok esetében említett korai radiokarbon adatok alapján érdemes lesz a jövőben a Szubbotci-típusú leletek és a korai honfoglalás kori leletanyag ilyen jellegű összehasonlító vizsgálatát elvégezni.

Az új őstörténeti eredményekről összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a legtöbb tudományterület megállapításai szinkronba hozhatók. Talán soha nem volt még ekkora összhang a különböző forráscsoportok adatai között: így a honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatait ott találjuk, ahol más adatok alapján a nyelvészek és a történészek is valószínűsítik (*105–107. kép, 121. kép*).

A hagyományos régészeti elemzések vezető szerepe a jövőben is megmarad, hiszen a különböző jellegű forrásadatok történelmi modellé formálásában kiemelkedő szerepet játszik az időfaktor, amire a régészet a legérzékenyebb. Vitan felül áll, hogy a tárgyi hagyaték elemzése jóval finomabb kronológiai felosztást tesz lehetővé, mint pl. a nyelvészeti, esetleg néprajzi adatok történeti megfeleltetése. A régészeti leleteknek (is) köszönhetően ma már tudjuk, hogy a kora középkori kelet-európai kereskedelem és migráció is sokkal intenzívebb volt, mint ahogy azt korábban a kutatás feltételezte.

A természettudományos vizsgálatok eredményei fokozottan hívják fel a korszak kutatóinak figyelmét arra, hogy csak helyesen megfogalmazott, világosan megválaszolható kérdéseket érdemes feltennünk munkánk során. A továbblépés kulcsa a korai magyar történelem modern régészeti kutatásánál – a szakadatlan forrásfeltárás mellett – manapság ebben rejlik.

BIBLIOGRÁFIA

- AFANASZJEV 1978: Афанасьев, Г. Е.: Патронимия у алан (к постановке проблемы). In: *Социальные отношения у народов Северного Кавказа*. Ред.: Магомедов, А. Х. Орджоникидзе 1978, 4–20.
- AFANASZJEV 1980: Афанасьев, Г. Е.: Керамика Мокрой Балки. In: *Средневековые древности евразийских степей*. Ред.: Плетнева, С. А. Москва 1980, 57–78.
- AFANASZJEV 1981: Афанасьев, Г. Е.: *Раскопки в центральной части цитадели. Отчёт о работе Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции ИА АН СССР в 1981 г.* Архив ИА РАН. Р-1 № 9055. Л. 3–38.
- AFANASZJEV 1983: Афанасьев, Г. Е.: Памятники салтово-маяцкой культуры в долине р. Тихой Сосны. In: *Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э.* Ред.: Пряхин, А. Д. Воронеж 1983, 89–101.
- AFANASZJEV 1984: Афанасьев, Г. Е.: Исследования южного угла Маяцкой крепости в 1977–1979 гг. In: *Маяцкое городище: труды советско-болгаро-венгерской экспедиции*. Ред.: Плетнева, С. А. Москва 1984, 26–56.
- AFANASZJEV 1987: Афанасьев, Г. Е.: *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры)*. Археологические открытия на новостройках 2. Москва 1987.
- AFANASZJEV 1987a: Афанасьев, Г. Е.: Муравьёвский клад (к проблеме оногуро-булгаро-хазарских миграций в лесостепь) (The Muravieva hoard [On the problem of the Onoguri-Bulgaric-Khazar Migrations into the Forest-Steppe Zone]). *Советская археология* 1987:1, 193–202.
- AFANASZJEV 1993: Афанасьев, Г. Е.: Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения Среднего Дона (*The Alans of the Don. Social structures among the Alan population of the middle Don basin*). Москва 1993.
- AFANASZJEV 1999: Афанасьев, Г. Е.: Салтовская культура в хазарских проблемах. In: *Археология черноземного центра России: история исследований, историография*. Ред.: Ивашов, М. В. Воронеж 1999, 85–89.
- AFANASZJEV 2001: Афанасьев, Г. Е.: Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? (Where are the Archaeological

Evidences of the Existence of the Khazarian State?). *Российская археология* 2001:2, 43–55.

AFANASZJEV 2007: Афанасьев, Г. Е.: Поиск страны фурт-ас. *Достоиние поколений* 2:1 (2007) 74–79.

AFANASZJEV 2008: Афанасьев, Г. Е.: К проблеме исторической интерпретации археологических памятников (по поводу книги А. А. Тортики «Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы»). In: *Археология Кавказа и Ближнего Востока*. Ред.: Мерперт, Н. Я. – Кореневский, С. Н. Москва 2008, 402–414.

AFANASZJEV 2009: Афанасьев, Г. Е.: К проблеме локализации Хазарии и Фурт-асии (о противоречии данных археологии и письменных источников). In: *Форум «Идель-Алтай». Материалы научно-практической конференции «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации», I Международного конгресса средневековой археологии евразийских степей. Казань, 7–11 декабря 2009 г.* Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2009, 7–18.

AFANASZJEV 2010: Афанасьев, Г. Е.: О византийских линейных мерах в Маяцкой крепости. *Верхнедонской археологический сборник* 5 (2010) 123–128.

AFANASZJEV 2016: Афанасьев, Г. Е.: О территории Хазарского каганата и хазарского «домена» в IX веке. *Дивногорский сборник* 6 (2016) 41–72.

AFANASZJEV–ATAVIN 2002: Афанасьев, Г. Е. – Атавин, А. А.: Что же такое хазарский погребальный обряд? (Проблемы материала, археологического анализа и интерпретации). In: *Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы*. Ред.: Петрухин, В. Я. – Федорчук, А. М. Москва 2002, 14–16.

AFANASZJEV–LORAN 1996: Афанасьев, Г. Е. – Лопан, О. В.: Об одном исследовательском парадоксе в поисках этномаркирующих признаков протоболгар. In: *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. XIX Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Москва 1996, 18–20.

AFANASZJEV–ЗОТЬКО–КОРОВОВ 1999: Афанасьев, Г. Е. – Зотько, М. Р. – Коробов, Д. С.: Первые шаги «космической археологии» в России (к дешифровке Маяцкого селища). *Российская археология* 1999:2, 127–136.

AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019: Agyagási K. – Dékány É.: Ótörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia* 4. Szerk.: É. Kiss K. Budapest–Piliscsaba 2019, 41–75.

- АЈВАВИН 1977: Айбабин, А. И.: Салтовские поясные наборы из Крыма (Ornements de ceintures de la culture de Saltovo trouves en Crimée). *Советская археология* 1977:1, 225–239.
- АЈВАВИН 1985: Айбабин, А. И.: Погребение хазарского воина. *Советская археология* 1985:3, 191–205.
- АЈВАВИН 1993: Айбабин, А. И.: Могильники VIII – начала X вв. в Крыму. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 3 (1993) 121–132.
- АЈВАВИН 1999: Айбабин, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма (Ethnische Geschichte der frühbyzantinischen Krim)*. Симферополь 1999.
- АЈВАВИН 2003: Айбабин, А. И.: Крым в VIII–IX веках. Хазарское господство. In: *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII. века*. Отв. ред.: Макарова, Т. И. – Плетьнева, С. А. Москва 2003, 53–86.
- АЈВАВИН–GERCEN–HRAПUNOV 1993: Айбабин, А. И. – Герцен, А. Г. – Храпунов, И. Н.: Основные проблемы этнической истории Крыма. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 3 (1993) 211–222.
- AKSZJONOV 1997: Аксёнов, В. С.: К вопросу об этнической принадлежности захоронений с конем Нетайловского могильника. *Вісник Харківського державного університету. Історія* 29 (1997) 31–37.
- AKSZJONOV 1998: Аксёнов, В. С.: Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине. *Finno-Ugrica* 2 (1998) 3–12.
- AKSZJONOV 1999: Аксёнов, В. С.: К вопросу об этнической принадлежности погребений по обряду кремации салтовской культуры. In: *Матеріали міжнародної археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного веку по ранні середньовіччя. Дніпропетровськ 1999, 137–139.*
- AKSZJONOV 2001: Аксёнов, В. С.: Контакты венгров с аланами в IX веке – взаимопроникновение культур. In: *Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии 5. Минаевские чтения по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа*. Ред.: Шаповалов, В. А. Ставрополь 2001, 212–214.
- AKSZJONOV 2002: Аксёнов, В. С.: К вопросу о существовании памятников этнических хазар в верхнем течении Северского Донца. In: *Хазары: Второй Международный colloquium*. Ред.: Петрухин, В. Я. – Федорчук, А. М. Москва 2002, 9–11.

AKSZJONOV 2003: Аксёнов, В. С.: Сидяче поховання з аланского катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. *Археологічний літопис Лівобережної України* 2 (2003) 95–102.

AKSZJONOV 2004: Аксёнов, В. С.: Об этнической неоднородности кремаций VIII – первой половины X вв. Подонцовья (по материалам Сухогомольшанского могильника салтовской культуры). *Хазарский альманах* 3 (2004) 5–24.

AKSZJONOV 2005: Аксёнов, В. С.: Салтовские кремационные комплексы с конскими начальниками из бассейна Северского Донца. *Хазарский альманах* 4 (2005) 184–199.

AKSZJONOV 2006: Аксёнов, В. С.: Форпост Верхний Салтов. *Восточная Коллекция* 25 (2006) 72–76.

AKSZJONOV 2008: Аксёнов, В. С.: Новые захоронение с конём Нетайловского могильника (к вопросу о салтовско-мадьярских контактах). In: *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южно-русских степей в эпоху раннего средневековья*. Ред.: Винников, А. З. Воронеж 2008, 42–43.

AKSZJONOV 2011: Аксёнов, В. С.: Новые материалы к вопросу о мадыро-салтовских контактах в Верхнем Подонцовье. In: *Маляри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Київ 2011, 133–143.

AKSZJONOV–BAВЕНКО 1998: Аксёнов, В. С. – Бабенко, Л. И.: Погребение VI–VII вв. н.э. у села Мохнач (Burial of the 6th–7th centuries AD near the village Mokhnach). *Российская археология* 1998:3, 111–120.

AKSZJONOV–HORUZSAJA 2005: Аксёнов, В. С. – Хоружая, М. В.: Новые раннесредневековые захоронения Нетайчовского могильника. (раскопки 2002–2004 гг.). *Хазарский альманах* 2005, 199–215.

AKSZJONOV–HORUZSAJA 2008: Аксёнов, В. С. – Хоружая, М. В.: К вопросу о количестве катакомбных могильников у с. Верхний Салтов. In: *Проблемы археологии Восточной Европы*. Ред.: Посохов, С. И. Харьков 2008, 19–27.

AKSZJONOV–KRIGANOV–MINEJEV 1996: Аксёнов, В. С. – Крыганов, А. В. – Михеев, В. К.: Обряд погребения с конём у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника). In: *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Ред.: Ващенко, Л. Л. Киев 1996, 116–129.

- AKSZJONOV–MIŃEJEV 1998: Аксёнов, В. С. – Михеев, В. К.: Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца. In: *Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии)*. Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1998, 344–358.
- AKSZJONOV–MIŃEJEV 2006: Аксёнов, В. С. – Михеев, В. К.: *Население хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольщанский могильник VIII–X вв. Хазарский альманах 5*. Киев–Харьков 2006.
- AKSZJONOV–ТОРТУКА 2001: Аксёнов, В. С. – Тортика, А. А.: Протоболгарские погребения Подонья и Придонецья VIII–X вв.: Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации (Protobulgarian Interments in the Don and the Seversky Donets Basins in the VIIIth – Xth cc. The Problem of Polyvariance Rite and Ethnohistorical Interpretation). *Степи Европы в эпоху средневековья 2* (2001) 191–218.
- ALBEGOVA 2001: Албегова, З. Х.: Палеосоциология аланской религии VII–IX вв (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона) (Palaeosociological Research of the Alanic Religion of the 7th–9th Centuries [on the Amulets From the North Caucasian and Middle Don Catacomb Tombs]). *Российская археология* 2001:2, 83–96.
- ALBEGOVA 2006: Albegova, Z.: Étude paléosociologique de la religion des Alains du VIIIe au X e siècle d' après les amulettes de la civilisation Saltov-Mayatskoe. In: *De l'âge du Fer au haut Moyen Âge: Archéologie funéraire, princes et élites guerrières*. Eds.: Delestre, X. et al. Saint-Germain-en-Laye 2006, 365–369.
- ALEKSZEJENKO 2005: Алексеев, Н. А.: Таможня и коммерциарии Херсона. In: Сорочан, С. Б.: *Византийский Херсон*. Харьков, 2005:2, 1592–1626.
- ALEKSZEJEV 1962: Алексеев, В. П.: Антропология Салтівського могильника. *Матеріали з антропології України 2* (1962) 48–87.
- ALIHOVA 1969: Алихова, А. Е.: Гончарные горны города Мохши-Наручады (Наровчат Пензенской области). *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры* 120 (1969) 78–80.
- AMBROZ 1966: Амброз, А. К.: *Фибулы юга европейской части СССР*. Археология СССР. Свод археологических источников Д1–30. Москва 1966.

- AMBROZ 1971: Амброз, А. К.: Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы 1–2. *Советская археология* 1971:2, 96–123; *Советская археология* 1971:3, 106–134.
- AMBROZ 1981: Амброз, А. К.: Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII вв. In: *Степи Евразии в эпоху Средневековья*. Глав. ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1981, 10–23.
- ANGELOVA–DONCSEVA–PETKOVA 1991: Ангелова, С. – Дончева-Петкова, Л.: С. А. Плетнёва. На славяно–хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва. Наука 1989. 285 с. *Археология* 1991:3, 50–53.
- ARBMAN 1940: Arbman, H.: *Birka 1. Die Gräber. Tafeln*. Stockholm 1940.
- ARBMAN 1943: Arbman, H.: *Birka 1. Die Gräber. Text*. Stockholm 1943.
- ARCIHOVSZKIJ 1930: Арциховский, А. В.: *Курганы вятичей*. Москва 1930.
- ARTAMONOV 1935: Артамонов, М. И.: Рец.: Zakharow A., Arendt W.: *Studia Levedica. Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh. Budapest, 1934. Проблемы истории докапиталистических обществ 9–10 (1935)* 243–246.
- ARTAMONOV 1935a: Артамонов, М. И.: *Средневековые поселения на Нижнем Дону: По материалам Северо-Кавказской экспедиции*. Известия Государственной академии истории материальной культуры 131. Ленинград 1935.
- ARTAMONOV 1937: Артамонов, М. И.: *Очерки древнейшей истории хазар*. Ленинград 1937.
- ARTAMONOV 1940: Артамонов, М. И.: Саркел и некоторые другие укрепления в Северо-Западной Хазарии. *Советская археология* 6 (1940) 130–167.
- ARTAMONOV 1949: Артамонов, М. И.: Новые раскопки Саркела – Белой Вежи. *Вопросы истории* 1949:10, 138–142.
- ARTAMONOV 1952: Артамонов, М. И.: Итоги археологических исследований 1949–1951 гг. в Саркеле-Белой Веже. In: *Научная сессия ЛГУ 1951–1952 гг.: Тезисы докладов на секции исторических наук*. Ленинград 1952, 32–34.
- ARTAMONOV 1958: Артамонов, М. И.: Саркел–Белая Вежа. In: *Труды Волго-донской археологической экспедиции 1*. Материалы и исследования по археологии СССР 62. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва 1958, 7–84.

- ARTAMONOV 1962: Артамонов, М. И.: *История хазар*. Москва–Ленинград 1962.
- ARTAMONOV 2002: Артамонов, М. И.: *История хазар*. Санкт-Петербург 2002.²
- ARTAMONOVA 1963: Артамонова, О. А.: Могильник Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 3. Материалы и исследования по археологии СССР 109. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1963, 9–215.
- ATAVIN 1984: Атавин, А. Г.: Некоторые особенности захоронения чучел коней в кочевнических погребениях X–XIV вв (Some peculiarities of interments of stuffed horses in nomadic burials of the 10th–14th centuries). *Советская археология* 1984:1, 134–143.
- ATAVIN 1996: Атавин, А. Г.: Погребения VII – начала VIII вв из Восточного Приазовья. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1996, 208–264.
- ATLAS Tatarica 2006: *Татарика. Атлас*. Казань–Москва–Санкт-Петербург 2006.
- B. Nagy–Révész 1986: B. Nagy K. – Révész L.: Egyedi típusú honfoglalás kori ij csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről (Knochenbeschläge eines landnahmezeitlichen Bogens individuellen Typs von Hódmezővásárhely-Nagysziget). *Communicationes Archeologicae Hungariae* 1986, 123–137.
- BAVENCSEKOV 1958: Бабенчиков, В. П.: Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень. In: *История и археология средневекового Крыма*. Ред.: Смирнов, А. П. Москва 1958, 88–146.
- BAVENKO 1905: Бабенко, В. А.: Дневники раскопок Верхне-Салтовского могильника. *Сборник Харьковского историко-филологического общества* 16 (1905) 553–577.
- BAVENKO 1905a: Бабенко, В. А.: Древние Салтовские придонские окраины южной России. *Труды Археологического съезда* 12:1 (1905) 434–464.
- BAVENKO 1910: Бабенко, В. А.: *Новые систематические исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника 1908 г.* Москва 1910.
- BAVENKO 1913: Бабенко, В. А.: *Археологические исследования памятников древней культуры в сл. Верхнем Салтове*. Оттиск из «Волчанского земского листа» 20. Волчанск 1913.

- ВАВЕНКО 1914: Бабенко, В. А.: Памятники хазарской культуры на юге России. *Труды Археологического съезда* 15:1 (1914) 468–470.
- ВАВЕНКО 1914а: Бабенко, В. А.: Древние памятники Хозарской культуры в сел. Верхнем Салтове. In: *Труды XV археологического съезда* 1. Москва 1914, 446–464.
- BAGALEJ 1905: Багалей, Д. И.: Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. *Труды Археологического съезда* 12:1 (1905).
- BAGAUTGINOV–BOGACSOV–ZUBOV 1998: Багаутдинов, Р. С. – Богачёв, А. В. – Зубов, С. Э.: *Правоболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья)*. Самара 1998.
- BAKAY 1978: Bakay K.: *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung)*. Studia Comitatus 6. Szentendre 1978.
- BÁLINT 1969: Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969:1 (1969) 107–114.
- BÁLINT 1975: Bálint Cs.: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól (On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture). *Archaeologiai Értesítő* 112 (1975) 52–63.
- BÁLINT 1980: Bálint Cs.: A Kazár Kaganátus régészeti kutatása a Szovjetunióban. *Magyar Tudomány* 1980:5, 381–386.
- BÁLINT 1989: Bálint, Cs.: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln 1989.
- BÁLINT 1989а: Балинт, Ч.: Значение восточных аналогий в датировке находок эпохи обретения родины венгры. In: *Материалы VI международного конгресса финно-угроведов* 1. Отв. ред.: Савельева, Э. А. Москва 1989, 13–15.
- BÁLINT 1993: Bálint, Cs.: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte* 1. Vorträge und Forschungen 41. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 195–273.
- BÁLINT 1994: Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel* 1. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 39–46.

- BÁLINT 1996: Bálint Cs.: A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok. *Magyar Tudomány* 103 (1996) 937–951.
- BÁLINT 1999: Bálint, Cs.: Zwischen Orient und Europa. Die „Steppenfixierung“ in der Frühmittelalterarchäologie. In: *Zwischen Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie*. Hrsg.: Henning, J. Frankfurt am Main 1999, 13–16.
- BÁLINT 2004: Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*. Varia Archaeologica Hungarica 16a. Budapest 2004.
- BÁLINT 2004a: Bálint Cs.: Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Monumenta Historica Budapestiensia 16. Szerk.: Erdei Gy. – Nagy B. Budapest 2004, 37–41.
- BÁLINT 2005: Bálint Cs.: Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: *Mi a magyar?* Szerk.: Romsics I. – Szegedy-Maszák M. Budapest 2005, 37–56.
- BALOGH 2000: Balogh Cs.: Avar kori padmalyos sírok a Duna–Tisza közén. (Awarenzeitliche Nischengräber auf dem Donau–Theiß-Zwischenstromland). In: *A népvándorlásokor kutatóinak kilencedik konferenciája*. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Szerk.: Petercsák T. – Váradi A. Eger 2000, 111–124.
- BALOGH–HEIPL 2010: Balogh Cs. – Heipl M.: Szarmata temetőrészlet Balástya, Sósópál-halom mellett. Új adatok a Dél-Alföld árokkeretes szarmata temetőihez és a rendellenes temetkezéseihez (Sarmatisches Gräberfeldstück bei Balástya, Sósópál-halom. Neue ergebnisse zu sarmatischen, von einem Graben umgebenen Gräberfeldern, und zu irregulären Bestattungen der südlichen Tiefebene). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica* 2 (2010) 149–167.
- BARANOV 1977: Баранов, И. А.: *Ранние болгары в Крыму. Локальный вариант салтово-маяцкой культуры*. Автореф. дис. канд. ист. наук. Киев 1977.
- BARANOV 1981: Баранов, И. А.: Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма. *Плиска–Преслав* 2 (1981) 57–71.
- BARANOV 1988: Баранов, И. А.: Хазары и Херсонес в VIII в. In: *Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888–1988*. Тез. докл. Севастополь 1988.

- BARANOV 1989: Баранов, И. А.: Грунтовые могильники второй половины VII–X в. в Крыму. In: *Проблеми на прабългарската история и култура* 1. Ред.: Рашев, Р. София 1989, 159–176.
- BARANOV 1990: Баранов, И. А.: *Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура)*. Киев 1990.
- BARANOV 1993: Баранов, И. А.: Административное устройство раннесредневекового Херсона. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 3 (1993) 137–145.
- BARANOV 1994: Баранов, И. А.: *Таврика в составе Хазарского каганата. Диссертация д. и. н.* Киев 1994. Архив ГБНУ РК «Институт археологии Крыма». Ф. 2. Рукописи. Д. 15.
- BARTHA 1968: Bartha A.: *A IX–X. századi magyar társadalom*. Budapest 1968.
- BARTHA 1987: Bartha A.: *A magyar honalapítás*. Budapest 1987.
- BARTOLD 1929: Бартольд, В. В.: *О письменности у хазар. Культура и письменность Востока* 4. Баку 1929.
- BARTOLD 1940: Бартольд, В. В.: Арабские известия о русах. *Советское востоковедение* 1940:1, 5–50.
- BASKIROV 1948: Башкиров, А. С.: *Антисейсизм древней архитектуры* 4. Юг СССР. Калинин 1948.
- BELAVIN ET AL. 2015: Белавин, А. – Данич, А. – Иванов, В.: Древние мадьяры в Предуралье. In: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение родины*. Пермь 2015, 102–128.
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Узры в Предуралье в древности и средние века*. Уфа 2009.
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2013: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: Археологическое содержание и основные этапы формирования угорской ойкумены в Предуралье. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 167–173.
- BELAVIN–KRILASZOVA 2011: Belavin, A. M. – Krilaszoza, N. V.: Tarsolylemez Perm környékéről (A pouch plate from the Perm area). *Folia Archaeologica* 54 (2011) 243–256.
- BELAVIN–KRILASZOVA 2021: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б.: Взаимодействие населения Предуралья и носителей салтово-маяцкой

archeológiai kultúra (Az Urál nyugati előterében élő kora középkori népek kapcsolatrendszere a szaltovó-majaki régészeti kultúra hordozóival). In: „*Hadak útján*” A népvándorlások fiatal kutatóinak 29. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15-16, 2019, Budapest). *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 24.1. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.1. Főszerk.: Türk A. Budapest 2021, 91–102. https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2021.4.1_06

ВЕЛЕСКИЙ 1959: Белецкий, В. Д.: Жилища Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 2. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1959, 40–134.

BENDE-LŐRINCZY 1997: Bende L. – Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlő 10–11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdülő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3 (1997) 201–285.

BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2002: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 351–402.

BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2010: Бенде, Л. – Лёринци, Г. – Тюрк, А.: Индивидуальный тип предмета в археологическом материале X–XI вв. в Карпатской котловине и его салтовские параллели. In: *Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н.э. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия*. Ред.: Сташенков, Д. А. et al. Самара 2010, 244–254.

BENDE-LŐRINCZY-TÜRK 2013: Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Újabb 10. századi sírok a Maros-torkolat Duna-Tisza közti oldaláról. Régészeti adatok egy szaltovói párhuzamú tárgytypus értelmezéséhez és a honfoglalás kori temetkezési szokásokhoz (A unique find with Saltovo analogies in the 10th century material of the Carpathian Basin). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 26–68.

- BENKŐ 1984: Benkő L.: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Lëved és Etëlköz kapcsán. *Magyar Nyelv* 80 (1984) 389–419.
- BENZING 1944: Benzing, J.: Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 98 (1944) 24–27.
- BEREZOVEC 1962: Березовець, Д. Т.: Раскопки в Верхнем Салтове в 1959–1960 гг. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР* 12 (1962) 18–22.
- BEREZOVEC 1963: Березовець, Д. Т.: Слов'яни й племена салтівської культури. *Археологія* 19 (1965) 47–67.
- BEREZOVEC 1970: Березовець, Д. Т.: Про ім'я носіїв салтівської культури. *Археологія* 24 (1970) 59–74.
- BEREZOVEC 1975: Березовець, Д. Т.: Салтівська культура. In: *Археологія Української РСР* 3. Гл. ред.: Баран, В. Д. Київ 1975, 421–435.
- BERTA ET AL. 2018: Berta N. – Harangi F. – E. Nagy K. – Türk A.: Újabb adatok a 10. századi textilleletek kutatásához. Honfoglalás kori temető Derecske–Nagymező-dűlő lelőhelyről. *Magyar Régészet. E-Journal*. 2018:3, 26–33.
- BEZUGLOV–NAUMENKO 1999: Безуглов, С. И. – Науменко, С. А.: Новые находки византийских и иранских импортов в степях Подонья. *Донская археология* 1 (1999) 35–42.
- BIRJUKOV 1959: Бирюков, Ю. П.: *Опыт металловедческого исследования фрагментов металлических изделий*. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Москва 1959.
- BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2009: Biro, A. – Langó, P. – Türk, A.: Rogovye nakladki luka Karpatской котловины X–XI. вв (10th–11th Centuries Antler Overlays of Bow from Carpathian Basin). *Степи Европы в эпоху средневековья* 7 (2009) 407–441.
- BÍRÓ ET AL. 2010: Bíró Á. – Langó P. – Türk A.: Adatok a Kárpát-medencei agancsból faragott íjmarkolat csontlécek értékeléséhez. Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla 6. sír (Data on antler bow-hilt plates in the Carpathian basin. Grave 6 at Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla). *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010) 245–268.
- BLIFELD 1977: Блифельд, Д. И.: *Давньоруські пам'ятники Шестовиць*. Київ 1977.

- BOGACSOV–ZUBOV 2003: Богачёв, А. В. – Зубов, С. Э.: Конь в погребальной практике праболгар среднего Поволжья. *Краеведческие записки* 11 (2003) 33–55.
- BOGOSZLOVSZKAJA–BOGOSZLOVSZKIJ 1992: Богословская, И. Я. – Богословский, О. В.: *Исследование средневековых слов Таманского городища. Археологические раскопки на Кубани в 1989–1990 годах*. Ейск 1992.
- BOKIJ–PLETNYOVA 1989: Bokij, N. M. – Pletnyova, Sz. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében (Gräber einer nomadischen Kriegerfamilie aus dem 10. Jh. im Ingul-Flußtal. 10. Jahrhundert). *Archaeologiai Értesítő* 116 (1989) 86–98.
- BOLLÓK 2006: Bollók Á.: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emlékéanyagának művészeti értékelésében (A karosi II/52-es sír készenléti fjtartó tegezének korongja) (Möglichkeiten in der künstlerischen Wertung des landnahmezeitlichen Denkmals [Die Scheibe des Bereitschafts-Bogenbehälters aus dem Grab II/52 von Karos]). *Limes* 19 (2006) 62–84.
- BOLLÓK 2015: Bollók Á.: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a honfoglalás kori díszítőművészethez*. Budapest 2015.
- BÓNA 1979: Bóna I.: Régészetünk és Kelet-Európa. *A Magyar Tudományos Akadémia II. (Filozófiai és Történettudományi) Osztályának Közleményei* 28 (1979) 39–48.
- BÓNA 1986: Bóna I.: Daciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben, 271–896. In: *Erdély története 1. A kezdetektől 1606-ig*. Főszerk.: Köpeczi B. Budapest 1986, 203–234, 575–582.
- BÓNA 2000: Bóna I.: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. História Könyvtár, Monográfiák 12. Budapest 2000.
- BOTALOV 2010: Боталов, С. В.: *Тур-экспедиция в страну Южноуральская Магна-Югория*. Челябинск 2010.
- BOTALOV 2013: Боталов, С. Г.: Некоторые аспекты уральской мадыарской проблемы. In: *II-й Международный Мадыарский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 139–167.
- BOTALOV 2016: Боталов, С. Г.: Историко-культурные горизонты в эпоху раннего железного века и средневековья лесостепного Зауралья (Historical-cultural horizons of the early Iron and Middle Ages in the Trans-Urals forest-step-

- ре). In: *Археология Южного Урала. Лес, лесостепь (проблемы культурогенеза)*. Ред.: Боталов, С. Г. Челябинск 2016, 468–553.
- BOTALOV 2017: Боталов, С. Г.: Погребальный комплекс Уелги и некоторые наблюдения на предмет угорского и мадьярского культурогенеза (A Dél-Urál a 6–11. században. Észrevételek az ugor és a magyar népesség anyagi műveltségének kialakulásával kapcsolatban). In: *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6.* 2. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.2. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Főszerk.: Türk A. Budapest–Esztergom 2017, 267–334. https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2017.3.2_13
- BOTALOV ET AL. 2011: Боталов, С. Г. – Лукиных, А. А. – Тидеман, Е. В.: Погребальный комплекс могильника Уелги – новый средневековый памятник в Южном Зауралье. *Челябинский Гуманитарный Научный Журнал* 15 (2011:2) 104–114.
- BOTALOV ET AL. 2021: Боталов, С. Г. – Таиров, А. Д. – Грудочко, И. В. – Газизова, С. Р. – Парунин, А. В.: Актюба – новый мадьярский комплекс в Южном Зауралье. *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции* 19 (2021) 84–90.
- BOZSIK 2003: Bozsik K.: Szarmata-sírok a Kiskundorozsma-subasai 26/78. számú lelőhelyen (Sarmatian Graves at Site 26/78. in Kiskundorozsma). In: *Úton – Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 97–106.
- BRATCSENKO–SVECOV 1984: Братченко, С. Н. – Швецов, М. А.: Средневековый могильник у станции Багаевской. *Советская археология* 1984:3, 214–219.
- BRATHER 2004: Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde–Ergänzungsbände 42. Berlin 2004. <https://doi.org/10.1515/9783110922240>
- BUBENOK 1997: Бубенок, О. Б.: *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.)*. Киев 1997.
- BUZSILOVA 1995: Бужилова, А. П.: Палеопатологическая характеристика населения Маяцкого археологического комплекса (The palaeopathological description of Majatskoye archaeological complex population). *Российская археология* 1995:4, 68–76.

- BUZSILOVA–MEDNYIKOVA 2002: Бужилова, А. П. – Медникова, М. Б.: Реконструкция хозяйственной деятельности палеопопуляции по данным антропологии. In: *Новохарковский могильник эпохи Золотой Орды*. Ред.: Пряхин, А. Д. Воронеж 2002, 155–162.
- CHALIKOVA–CHALIKOV 1981: Chalikova, E. A. – Chalikov, A. H.: *Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani (Ősmagyarok a Káma és az Urál vidékén. A Bolsije Tigani temető)*. Régészeti Füzetek 2:21. Budapest 1981.
- SIVIN 2018: Цыбин, М. В.: Среднее Подонье в IX–X вв. Археологический контекст Воробьевского погребения (A Középső-Don-vidék a 9–10. században. A vorobjovkai sír régészeti kontektusa). In: *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. (3. Nemzetközi Korai Magyar Történelmi és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Témacsoport Kiadványok 6. Szerk.: Türk A. – Зеленков, А, С. Budapest 2018, 335–346. doi 10.55722/Arpad.Kiad.2018.6_20
- SIRKIN 1984: Циркин, А. В.: Древковое оружие мордвы и его хронология (Mordvinian shaft arms and their chronology). *Советская археология* 1984:1, 123–133.
- CZEGLÉDY 1943: Czeglédy K.: A magyarság Dél-Oroszországban. In: *A magyarság őstörténete*. Szerk.: Ligeti L. Budapest 1943, 100–122.
- CZEGLÉDY 1985: Czeglédy K.: *Magyar őstörténelmi tanulmányok*. Budapest 1985.
- CSÁKY ET AL. 2020: Csáky, V. – Gerber, D. – Szeifert, B. – Egyed, B. – Stégmár, B. – Botalov, S. G. – Grudochko, I. V. – Matveeva, N. P. – Zelenkov, A. S. – Sleptsova, A. V. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: Early Medieval Genetic Data from Ural Region Evaluated in the Light of Archaeological Evidence of Ancient Hungarians. *Scientific Reports*, 10. (2020) 19137. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-75910-z>
- CSÁKY ET AL. 2023: Csáky V. – Gerber D. – Szeifert B. – Egyed B. – Stégmár B. – Sz. G. Botalov – I. V. Grudocsko – N. P. Matvejeva – A. Sz. Zelenkov – A. V. Szlepcova – R. D. Golgyina – A. V. Danics – Mende B. G. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: Genetikai adatok az Urál vidék kora középkori temetkezéseiből a korai magyarsággal kapcsolatba hozható régészeti hagyaték tükrében (Early Medieval genetic data from Ural region evaluated in the light of archaeological evidence of Ancient

- Hungarians). In: *Hadak útján. A népvándorláskor kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.* Főszerk.: Türk A. MÖK Kiadványok 4.2. Budapest 2023, 113–158. doi 10.55722/Arpad.Kiad.2023.4.2_06
- CSAPODY–CSAPODY–ROTT 1966: Csapody I. – Csapody V. – Rott F.: *Erdei fák és cserjék.* Budapest 1966.
- CSERNIGOVA 1998: Чернигова, Н. В.: *Отчет об археологических раскопках Верхне-Салтовского городища за 1998 г.* НА ИА НАН Украины. № 1998/82. 12.
- CSHAIDZE 2005: Чхаидзе, В. Н.: Протоболгары на Таманском полуострове? In: *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации, катастроф. VI Боспорские чтения.* Керчь 2005, 356–375.
- CSHAIDZE 2007: Чхаидзе, В. Н.: *Хазарская Таматарха (Культурный слой Таманского городища VII–X вв.).* Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва 2007.
- CSHAIDZE 2012: Чхаидзе, В. Н.: К вопросу о присутствии протоболгар на территории Таманского полуострова в конце VI – конце VII вв. и о «столице» Великой Булгарии – Фанагории (To a question on presence of Protobulgarians in territory of Tamansky peninsula in the end of VI – the end of VII centuries and about “capital” of Great Bulgarias – Phanagorias). *Дриновский збірник* 5 (2012) 14–22.
- CSIRKE 2013: Csirke O.: Római kori halomsír Árpád-kori temetkezései Kemenszentpéteren (Veszprém megye) (Frühárpádenzeitliche Gräber im römische Hügelgrab von Kemenesszentpéter [Komitat Veszprém]). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 69–82.
- CSŐSZ ET AL. 2013: Чёс, А. – Ланго, П. – Менде, Г. – Тюрк, А.: Археогенетические исследования на материалах Салтовской и древнененгерской культуры. Предварительный отчет и историография археологического вопроса. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сб. науч. тр.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 237–243.
- CSŐSZ ET AL. 2016: Csősz, A. – Szécsényi-Nagy, A. – Csákyová, V. – Langó, P. – Köhler, K. – Tömöry, Gy. – Nagy, M. – Mende B. G.: Maternal Genetic Ancestry

- and Legacy of 10th Century AD Hungarians. *Scientific Reports* 6, 33446 (2016). <https://doi.org/10.1038/srep33446>
- CSUCSUKALO 1926: Чучукало, Г. И.: Черепа из Верхне-Салтовского могильника. *Материалы по антропологии Украины* 2 (1926) 207–216.
- ГУЕВЕС 1948: Дебец, Г. Ф.: *Палеоантропология СССР*. Москва 1948.
- DEÉR 1945: Deér J.: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79–80 (1945–1946) 3–20.
- DEMINGER–TÜRK–JAKAB 2020: Deminger Cs. – Türk A. – Jakab A.: Adatok a 10. századi hagyaték uráli-altaji (Szrosztki-kultúra) kapcsolatú tárgytipusainak értékeléséhez. A honfoglalás kori csavart szájvasú zablák. In: *Hadak útján – A népvándorlások fiatal kutatóinak XXX. konferenciája 2021. november 11-13., Székesfehérvár. Absztraktkötet*. Szerk.: Kulcsár M. et al. Székesfehérvár 2021, 29–30.
- DIENES 1956: Dienes, I.: Un cimetière de hongrois conquérants à Bashalom (Венгерский могильник времени завоевания родины из Башалом [ком. Сабольч]). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 245–277.
- DIENES 1957: Dienes I.: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető (Kiss Lajos ásátása). *Archaeologiai Értesítő* 84 (1957) 24–37.
- DIENES 1965: Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza története és néprajza*. Szerk.: Nagy I. Gy. Orosháza 1965, 136–174.
- DIENES 1973: Dienes I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről (Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét). *Folia Archaeologica* 24 (1973) 177–217.
- ДИМИТРОВ 1991: Димитров, М.: Раннесредневековен двубраден некропол при гр. Балчик (проучвания през 1984 и 1986 г.). *Плиска-Преслав* 1991:2, 231–240.
- ДИМИТРИЈЕВ 1979: Дмитриев, А. В.: Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР* 158 (1979) 52–57.
- ДИМИТРИЈЕВ 1982: Дмитриев, А. В.: Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо. In: *Древности эпохи великого переселения народов V–VIII вв.* Отв. ред.: Амброз, А. К. – Эрдели, И. Ф. Москва 1982, 69–107.
- ДИМИТРИЈЕВ 2003: Дмитриев, А. В.: Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков. In: *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и*

Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века. Отв. ред.: Макарова, Т. И. – Плетьова, С. А. Москва 2003, 200–206.

DONCSEVA-RETKOVA-ANGELOVA-JOTOV 1989: Дончева-Петкова Л. – Ангелова Ст. – Йотов В.: Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг (предварително съобщение). *Плиска–Преслав* 1989:2, 187–197.

DOVZSENOK 1952: Довженок, В. И.: К истории земледелия у восточных славян в тысячелетии н.э и в эпоху Киевской Руси. In: *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР.* Москва 1952, 66–115.

DOVZSENOK 1961: Довженок, В. И.: *Землеробство Давньої Русі.* Київ 1961.

DUNLOP 1954: Dunlop, D. M.: *The History of the Jewish Khazars.* Princeton 1954.

ERDÉLYI 1960: Erdélyi I.: A honfoglaló magyarság régészeti emlékműveinek kelet-európai kapcsolatainak néhány kérdéséről (О некоторых вопросах восточно-европейских связей археологических памятников венгров-завоевателей родины). *Archaeologiai Értesítő* 1960:2, 169–176.

ERDÉLYI 1961: Erdélyi I.: Újabb adatok a tarsolylemezek elterjedéséhez Kelet-Európában (Neuere Angaben zur Verbreitung des Taschenblechstils in Osteuropa). *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 95–100.

ERDÉLYI 1961a: Эрдели, И.: «Большая Венгрия» („Magna Hungaria” Zur Frage der Aufenthaltes der Ungarn in Bashkirien). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13 (1961) 307–320.

ERDÉLYI 1970: Erdélyi I.: Klíma – sztyepp – népvándorlás. *Földrajzi Értesítő* 19:1 (1970) 87–93.

ERDÉLYI 1977: Erdélyi I.: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok.* Szerk.: Bartha A. et al. Budapest 1977, 65–77.

ERDÉLYI 1977a: Erdélyi, I. (red.): *Les anciens Hongrois et les voisins à l'Est.* Studia Archaeologica 6. Budapest 1977.

ERDÉLYI 1978: Erdélyi I.: A verebi honfoglalás kori sírlelet egyes tárgyainak Don menti analógiái (Analogie de vestiges sépulcraux du Don avec ceux Vereb de l'époque de la conquête arpádienne). *Alba Regia* 16 (1978) 287–292.

ERDÉLYI 1983: Erdélyi I.: A Don-vidék ásatásainak lehetséges magyar vonatkozásai. *Forrás* 1983. július, 29–33.

- ERDÉLYI 1984: Эрдели, И.: Венгры на Дону. In: *Маяцкое городище. Труды советско-болгарско-венгерской экспедиции*. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1984, 20–26.
- ERDÉLYI 2002: Erdélyi I.: *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest 2002.
- ERDÉLYI 2004: Erdélyi I.: *Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. században*. Budapest 2004.
- ERDÉLYI 2008: Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest 2008.
- ERDÉLYI–GUMILJOV 1969: Erdélyi I. – L. N. Gumiljov: A nomád világ egysége és sokrétűsége (Единство и разнообразие степной культуры Евразии). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 54–60.
- FEHÉR 1913: Fehér G.: Atelkuzu területe és neve. *Századok* 47 (1913) 577–590, 670–685.
- FÉK 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-Medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Régészeti Tanulmányok* 2. Budapest 1962.
- FETTICH 1931: Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához (Angaben zur Archäologie der ungarischen Landnahmezeit). *Archaeologiai Értesítő* 45 (1931) 48–96, 305–322.
- FETTICH 1933: Fettich N.: A levé diai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* 67 (1933) 250–276, 369–399.
- FETTICH 1965: Fettich, N.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. *Studia Archaeologica* 3. Budapest 1965.
- FJODOROV 1996: Фёдоров, Г. С.: Некоторые вопросы осмысления хазарского этноса и хазарской культуры в Дагестане. In: *Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. XIX Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа*. Москва 1996, 149–151.
- FJODOROV-DAVIDOV 1966: Фёдоров-Давыдов, Г. А.: *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*. Москва 1966.
- FJODOROV-DAVIDOV 1984: Фёдоров-Давыдов, Г. А.: Погребения хазарского времени из урочища «Кривая Лука» в Нижнем Поволжье. In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Кемерово 1984, 80–94.

- FLJOROV 1976: Флёров, В. С.: Лощёная керамика Саркела – Белой Вежи (La ceramique lustree de Sarkel–Bièlaia Viéja). *Советская археология* 1976:2, 57–66.
- FLJOROV 1981: Флёров, В. С.: *Лощёная керамика салтово-маяцкой культуры*. Автореф. канд. ист. наук. Москва 1981.
- FLJOROV 1981a: Флёров, В. С.: Распространение лощёной керамики по территории салтово маяцкой культуры. *Плиска–Преслав* 2 (1981) 170–181.
- FLJOROV 1983: Флёров, В. С.: О хронологии салтово-маяцкой культуры. In: *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа*. Ред.: Шелов, Д. Б. – Казакова, Л. М. Ростов-на-Дону 1983, 103–109.
- FLJOROV 1984: Флёров, В. С.: Маяцкий могильник. In: *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Отв. ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1984, 142–199.
- FLJOROV 1989: Флёров, В. С.: Обряд обезвреживания погребённых у праболгар. In: *Проблеми на прабългарската история и култура* 1. София 1989, 177–186.
- FLJOROV 1990: Флёров, В. С.: Маяцкий могильник (раскопки 1979). In: *Маяцкий археологический комплекс. Материалы Советско-болгаро-венгерской экспедиции*. Отв. ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1990, 140–191.
- FLJOROV 1993: Флёров, В. С.: *Погребальные обряды на севере Хазарского Каганата*. Волгоград 1993.
- FLJOROV 1996: Флёров, В. С.: *Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы (Osteuropäische jurteartige Behausungen des Frühen Mittelalters)*. Москва 1996.
- FLJOROV 1999: Флёров, В. С.: О технологии изготовления салтово-маяцкой лощёной керамики. In: *Евразийская степь и лесостепь в эпоху средневековья. Археология восточноевропейской лесостепи* 14 (1999) 111–119.
- FLJOROV 2001: Флёров, В. С.: Лощёные миски, блюда, чаши, кувшины Хазарского каганата. *Боспорские исследования* 1 (2001) 159–184.
- FLJOROV 2005: Флёров, В. С.: Были ли в Хазарском каганате города? Археологический аспект проблемы. In: *Тюркологический сборник 2003–2004*. Москва 2005, 312–349.
- FLJOROV 2007: Флёров, В. С.: *Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н.э. – IV в. н.э. и Восточной Европы в IV в. до н.э. – XIV в.*

н.э. (*Post-burial rites of the Central Caucasus foothills in the 1th c. BC – 4th c. AD, and in Eastern Europe in the 4th c. BC – 14th c. AD*). Москва 2007.

FLJOROV 2008: Флёров, В. С.: Хазарский каганат: крепости, значительные населенные места или города? *Ип: Поселение как исторический источник (теоретические и методические подходы к изучению поселений в современной археологии)*. Тез. Междунар. научн. конф. Москва 2008.

FLJOROV 2009: Флёров, В. С.: Лепные горшки, котлы и другие виды керамики как индикаторы салтово-маяцкой культуры. *Ип: Диалог городской и степной культур на евразийском пространстве*. Донские древности 10. Азов 2009, 476–484.

FLJOROV 2020: Флёров, В. С.: *Фортификация Хазарского каганата на Нижнем Дону. Семикаракорское городище*. Москва 2020.

FLJOROVA 1996: Флёрова, В. Е.: Домашние промыслы в Саркеле – Белой Веже (по материалам коллекций костяных изделий). *Ип: Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1996, 277–313.

FLJOROVA 2001: Флёрова, В. Е.: Хазарские курганы с ровиками: Центральная Азия или Восточная Европа? (*Khazarian barrow-mounds with Ditches: Central Asia or Eastern Europe?*). *Российская археология* 2001:2, 71–82.

FLJOROVA 2001a: Флёрова, В. Е.: *Резная кость юго-востока Европы IX–XII веков: искусство и ремесло: По материалам Саркела-Белой Вежи из коллекции Гос. Эрмитажа (Carved Bone in the South-East in Europe of the 9th–12th Centuries: Art and Trade)*. Санкт-Петербург 2001.

FLJOROVA 2001b: Флёрова, В. Е.: *Образы и сюжеты мифологии Хазарии*. Иерусалим–Москва 2001.

FLJOROVA 2001c: Флёрова, В. Е.: Подкурганые погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии (*Tumulus Interments in the Steppes of Eastern Europe and the ways of Khazaria' Culture Formation*). *Степи Европы в эпоху средневековья 2* (2001) 163–190.

FLJOROVA 2002: Флёрова, В. Е.: Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону. *Хазарский альманах* 1 (2002) 169–188.

- FLJOROVA 2003: Флёрова, В. Е.: A. Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Budapest 1999. 556 p., ill. (рец.). *Российская археология* 2003:1, 170–176.
- FLJOROVA–FLJOROV 1997: Флёрова, В. Е. – Флёров, В. С.: Котлы с внутренними ушками: вопросы, вопросы. In: *Билляр и Волжская Булгария: изучение и охрана археологических памятников*. Ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 1997, 63–67.
- FLJOROVA–FLJOROV 2000: Флёрова, В. Е. – Флёров, В. С.: Дагестанский вариант салтово-маяцкой культуры: правомерность выделения. In: *Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа* 21. Кисловодск 2000, 137–141.
- FODOR 1969: Fodor I.: Sz. A. Pletnyeva: Ot kocsevij k gorodam. (Москва, izdatyelsztvo „Nauka”, 1967. MIA 142. 196 l.) A nomád szálláshelytől a városokig. *Századok* 1969, 135–138.
- FODOR 1973: Fodor I.: Honfoglalás kori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról (Über einige frühgeschichtliche Beziehungen unserer landnahmezeitlichen Archäologie). *Folia Archaeologica* 24 (1973) 159–176.
- FODOR 1975: Fodor I.: *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest 1975.
- FODOR 1975a: Fodor I.: Cserépüstjeink származása (Происхождение глиняных котлов в Венгрии). *Archaeologiai Értesítő* 102 (1975) 250–264.
- FODOR 1977: Fodor I.: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Szerk.: Bartha A. et al. Budapest 1977, 79–114.
- FODOR 1977a: Fodor, I.: *Altungarn, Bulgarotürken und Ostslaven in Südrussland (Archäologische Beiträge)*. Opuscula Byzantina 4. Szeged 1977.
- FODOR 1980: Fodor I.: Őstörténet és régészet. *Magyar Tudomány* 1980:5, 346–351.
- FODOR 1980a: Фодор, И.: К вопросу об этнической интерпретации Большеитиганского могильника. In: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* 2. Szerk.: Ortutay, Gy. Budapest 1980.
- FODOR 1980b: Fodor I.: Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és tiszasülyi korong (Zum Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheiben von Versec und Tiszasüly). *Folia Archaeologica* 31 (1980) 189–219.
- FODOR 1981: Fodor I.: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján) (Verbindungen der Ungarn mit dem

- Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert [Aufgrund der Bodenfunde]. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 1981, 85–89.
- FODOR 1985: Fodor I.: Honfoglalás kori temető Sándorfalván. (Előzetes közlemény) (Landnahmezeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva. Vorbericht). *Acta Antiqua et Archaeologica Suppl* 5 (1985) 17–33.
- FODOR 1992: Fodor I.: *A magyarság születése*. Magyarország Krónikája 1. Budapest 1992.
- FODOR 1994: Fodor I.: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet*. A honfoglalásról sok szemmel 1. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 47–65.
- FODOR 2005: Fodor I.: Fazekasság. In: *A magyar kézművesipar története*. Szerk.: Szulovszky J. Budapest 2005, 76–78.
- FODOR 2006: Fodor I.: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. (Archäologie als historische Wissenschaft. Am Beispiel der ungarischen Urgeschichte). *Archaeologiai Értesítő* 131 (2006) 89–114. <https://doi.org/10.1556/ArchErt.131.2006.1.5>
- FODOR 2006a: Fodor I.: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században (Die Veränderungen der ungarischen Wirtschaft im 10. Jahrhundert). In: *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére*. Szerk.: Fodor I. – Sztalmári I. Budapest–Békéscsaba 2006, 13–33.
- FODOR 2009: Fodor I.: *Őstörténet és honfoglalás*. Magyarország története 1. Budapest 2009.
- FODOR 2010: Fodor I.: Az őscseremisztársulylemez. In: *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére*. Urálisztikai Tanulmányok 19. Szerk.: Bereczki A. et al. 2010, 163–171.
- FODOR 2015: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение Родины*. Пермь 2015.
- FONYAKOVA 1986: Фонякова, Н. А.: Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII–IX вв. (Lotus in the floral ornament on metal artifacts of the 8th–9th century Saltovo-Mayak culture). *Советская археология* 1986:3, 36–47.
- FONYAKOVA 1988: Фонякова, Н. А.: *Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII – начала X вв. (по материалам художественной металлообработки): автореферат диссертации ... кандидата исторических наук*. Москва 1988.

ФОНЯКОВА 2010: Фонякова, Н. А. (Чувило): *Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII–X вв. по материалам художественной металлообработки*. Казань 2010.

FRONDZSULO 1968: Фронджуло, М. А.: Раскопки средневекового поселения на окраине с. Планерское 1957–1959 гг. In: *Археологические исследования средневекового Крыма*. Отв. ред.: Домбровский, О. И. Киев 1968, 99–132.

FRONDZSULO 1968a: Фронджуло, М. А.: О раннесредневековом ремесленном производстве в юго-восточном Крыму. In: *Археологические исследования средневекового Крыма*. Отв. ред.: Домбровский, О. И. Киев 1968, 133–154.

FRONDZSULO 1974: Фронджуло, М. А.: Раскопки в Судакe. In: *Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма*. Отв. ред.: Бибииков, С. Н. Киев 1974, 139–150.

FRONDZSULO 1975: Фронджуло, М. А.: Пам'ятки Південно-Східного Криму. In: *Археологія УРСР* 3. Киев 1975.

ГАБУЈЕВ 2005: Габуев, Т. А.: *Аланский всадник. Сокровища князей I–XII веков: Каталог выставки*. Москва 2005.

GADLO 1968: Гадро, А. В.: Раннесредневековое селище на берегу Керченского пролива. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР* 113 (1968) 78–84.

GADLO 1969: Гадро, А. В.: Раскопки раннесредневекового селища у деревни Героевки в 1964 г. (Les fouilles d'un village du debut du Moyen Age pres du village Geroevka en 1964). *Советская археология* 1969:1, 160–168.

GADLO 1971: Гадро, А. В.: Этнографическая характеристика перехода кочевников к оседлости (по материалам Восточно-Крымской степи и предгорий VIII–IX веков). In: *Этнография народов СССР*. Отв. ред.: Воробьев, М. В. Ленинград 1971, 61–75.

GADLO 1979: Гадро, А. В.: *Этническая история Северного Кавказа IV–X вв.* Ленинград 1979.

GADLO 1980: Гадро, А. В.: *К истории Восточной Таврики VIII–X вв. Античные традиции и византийские реалии*. Свердловск 1980.

GADLO 1984: Гадро, А. В.: *Северный Кавказ в 4–10 вв. (проблемы этнической истории)*. Автореф.... дис докт. ист. наук. Москва 1984.

- GADLO 1991: Гадло, А. В.: Византийские свидетельства о Зихской епархии как источник по истории Северо-Восточного Причерноморья. In: *Из истории Византии и византиноведения*. ред.: Курбатов, Г. Л. Ленинград 1991, 93–106.
- GADLO 1994: Гадло, А. В.: *Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв.* Санкт-Петербург 1994.
- GAJDUKEVICS 1952: Гайдукевич, В. Ф.: Раскопки Тиритаки в 1935–1940 гг. In: *Боспорские города* 1. Материалы и исследования по археологии СССР 25. Москва 1952, 15–134.
- GALKINA 2001: Галкина, Е. С.: *Русский каганат и салтово-маяцкая археологическая культура. Автореф... канд. ист. наук.* Москва 2001.
- GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat)*. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged–Budapest 2013.
- GÁLL 2019: Gáll E.: *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció*. Magyarországi Intézet Kiadványai 2. Budapest 2019.
- GÁLL ET AL. 2020: Gáll, E. – Türk, A. – Nagy, Sz. – Peter, S. – Waneck, F.: Pot fi fosolite rezultatele analizelor ¹⁴C în interpretări istorice? Cazul sitului funerar din secolul al X-lea de la Cluj-Napoca – Strada Zăpolya (Can one use the results of ¹⁴C analysis to perform historical interpretations? The case of the 10th century funerary site in Cluj-Napoca-Zăpolya Street). *Studii si Cercetari de Istorie Veche si Arheologie* 71 (2020) 95–114.
- GALLINA–HAJDRIK 1998: Gallina Zs. – Hajdrik G.: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen (Der Friedhof des gemeinen Volkes aus dem 10–11. Jh. in Homokmégy-Székes). *Cumania* 15 (1998) 133–178.
- GALLINA–VARGA 2016: Gallina Zs. – Varga S.: *A Duna-Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A Kalocsai-Sárköz a 10–11. században*. Szeged–Budapest 2016.
- GARUSZTOVICS 1988: Гарустович, Г. Н.: Об этнической принадлежности раннемусульманских памятников Западной и Центральной Башкирии. In: *Проблемы древних угров на Южном Урале*. Отв. ред.: Халиков, А. Х. Уфа 1988, 130–139.
- GARUSZTOVICS–IVANOV 2001: Гарустович, Г. Н. – Иванов, В. А.: *Огузы и печенеги в евразийских степях*. Уфа 2001.

- GAVRITUNIN 2005: Гавритухин, И. О.: Хронология эпохи становления Хазарского каганата (Элементы ременной гарнитуры). In: *Хазары. Материалы II. Международного colloquiuma*. Москва 2005, 378–426.
- GAVRITUNIN–OVLÓMSZKI 1996: Гавритухин, И. О. – Обломский, А. М.: *Гапоновский клад и его культурно-хронологический контекст*. Москва 1996.
- GAVRITUNIN–PĴANKOV 2003: Гавритухин, И. О. – Пьянков, А. В.: Древности и памятники VIII–IX вв. In: *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху IV–XIII вв.* Отв. ред.: Макарова, Т. И. – Плетнёва, С. А. Москва 2003, 195–200.
- GENYING 1962: Генинг, В. Ф.: *Археологические памятники у с. Рождествено*. Казань 1962.
- GENYING 1963: Генинг, В. Ф.: Мыдланьшай – Удмуртский Могильник VIII–IX вв. *Вопросы археологии Урала* 3 (1963) 69–107.
- GENYING–GOLGYINA 1970: Генинг, В. Ф. – Голдина, Р. Д.: Позднеломатовские могильники в Коми Пермском округе. *Вопросы археологии Урала* 9 (1970) 30–57.
- GENYING–NALIKOV 1964: Генинг, В. Ф. – Халиков, А. Х.: *Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник)*. Москва 1964.
- GERBER ET AL. 2019: Gerber D. – Csáky V. – Mende B. G. – Szeifert B. – Egyed B. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: Betekintés az Urál vidéki népességek első évezredbeli genetikai összetételébe. In: „*Hadak útján*”. *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest)*. Absztraktkötet. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Szerk.: Sudár B. – Türk A. Budapest 2019, 97–99.
- GMIРJA 2002: Гмыря, Л. Б.: Хазары на Кавказе. In: *История Татара* 1. Ред.: Хамидуллин, Б. Казань 2002, 277–295.
- GOLB–PRISAK 1997: Голб, Н. – Прицак, О.: *Хазаро-еврейские документы X века*. Иерусалим 1997.
- GOLENKO 1994: Голенко, В. К.: Работы Южнобоспорской археологической экспедиции. *Археологические исследования в Крыму 1993 год (1994)* 74–80.
- GOLENKO–DZSANOV 2002: Голенко, В. К. – Джанов, А. В.: Раннесредневековое поселение на южном склоне г. Опук. In: *Судея, Сурож, Солдайя в истории и*

культуре Руси-Украины. *Материалы научной конференции (16–22 сентября 2002 г.)*. Глав. ред.: Куковальская, Н. М. Киев–Судак 2002, 76–78.

GOLYINA 2013: Голдина, Р. Д.: Некоторые замечания относительно формирования теории угорского присутствия в Предуралье в эпоху средневековья. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 89–109.

GOLUBJEV 2018: Голубев, А. М.: Хронология салтовских памятников Верхнего Подонцовья в контексте венгерской проблематики (A Felső-Donyecs menti szaltovói leletanyag kronológiája a magyar problematika tükrében). In: *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3. Nemzetközi Korai Magyar Történelmi és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10. MÖT Kiadványok 6 (2018) 367–400. DOI 10.55722/Arpad.Kiad.2018.6_22*

GOLUBOVSZKIJ 1889: Голубовский, П. В.: Болгары и хазары – восточные соседи Руси при Владимире Святом. *Киевская старина* 22 (1889) 26–66.

GORJUNOVA 1961: Горюнова, Е. И.: *Этническая история Волго-Окского междуречья*. Материалы и исследования по археологии СССР (94) 1961.

GORODCOV 1905: Городцов, В. А.: Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г. *Труды Археологического съезда* 12:1 (1905) 174–225.

GORODCOV 1910: Городцов, В. А.: *Бытовая археология*. Москва 1910.

GORODCOV 1928: Городцов, В. А.: К вопросу о киммирийской культуре. *Труды СА Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук* 2 (1928) 46–61.

GOTYJE 1927: Готье, Ю. В.: Кто были обитатели Вернего Салтова? *Известия Государственной академии истории материальной культуры* 5 (1927) 65–80.

GOTYJE 1930: Готье, Ю. В.: *Железный век в Восточной Европе*. Москва–Ленинград 1930.

GRACS 1999: Грач, Н. А.: *Некрополь Нимфея*. Санкт-Петербург 1999.

GREN 1905: Грен, А. И.: Отчет о командировке для раскопок и археологического исследования Хазарского каганата в Хасавюртовском округе Терской области. *Известия Археологической комиссии* 16 (1905) 137–140.

- GRINCSENYUKO 1950: Грінченко, В. А.: Пам'ятка VIII ст. Коло с. Вознесенки на Запоріжжі. *Археологія* 1950:3, 36–63.
- GRIGORJEVA 1830: Григорьева, В. В.: Об образе правления у хазаров. *Журнал Министерства народного просвещения* 1834 август, 1–17.
- GRJAZNOV 1956: Грязнов, М. П.: *История древних племён Верхней Оби по раскопкам близ с. Большая Речка*. Материалы и исследования по археологии СССР 48. Москва–Ленинград 1956.
- GRUDOSCKO 2020: Грудочко, И. В.: *Курганы с «усами» Эпоха поздней древности и раннего средневековья урало-казахстанских степей (IV–VII вв. н. э.) (Kurgans with 'moustache'. The epoch of the late prehistory and Early Middle Ages of the Ural-Kazakhstan steppes [4th–7th AD])*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 16. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 9. Budapest 2020.
- GRUDOSCKO ET AL. 2018: Грудочко, И. В. – Боталов, С. Г. – Газизова, С. Р. – Тюрк, А.: Хронология могильника Уелги (сравнение радиоуглеродных и археологических датировок) (Chronology of the Uelgi burial ground (radiocarbon and archaeological dating in comparison)). In: «*Древние и средневековые общества Евразии: перекресток культур*», посвященный памяти видного ученого-археолога, профессора, академика Академии наук Республики Башкортостан, доктора исторических наук Нияза Абдулхаковича Мажитова. Отв. ред.: Уразова, А. И. Уфа 2018, 78–84.
- GRUDOSCKO ET AL. 2021: Боталов, С. Г. – Таиров, А. Д. – Грудочко, И. В. – Газизова, С. Р. – Парунин, А. В.: Актюба – Новый мадьярский комплекс в южном Зауралье. In: *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции* 19. Пермь, 2021, 84–90.
- GRUSEVSZKIJ 1913: Грушевский, М. С.: *История Украины – Руси* 1. Киев 1913, 226–232.
- GULYÁS 2021: Gulyás V.: Kelet-Európa a hun kor utáni időszakban (5–7. század) (Eastern Europe in the Post-Hunnic Period [5th–7th Centuries AD]). *Magyar Tudomány* 182 (2021) 64–74. <https://doi.org/10.1556/2065.182.2021.S1.7>
- GUMILJOV 1966: Гумилев, Л. Н.: *Открытие Хазарии*. Москва 1966.
- GÜEGTYAR 1984: Дегтярь, А. К.: Комплекс из погребения воина у с. Кочеток на Северском Донце. *Советская археология* 1984:2, 239–243.

- ГҮЕОРИК 1961: Деопик, В. Б.: Классификация бус Юго-Восточной Европы VI–IX вв. *Советская археология* 1961:3, 202–232.
- ГҮЕОРИК 1963: Деопик, В. Б.: Классификация и хронология аланских украшений VI–IX вв. In: *Средневековые памятники Северной Осетии. Труды Северо-Кавказской экспедиции 1958–1960 гг.* 2. Материалы и исследования по археологии СССР 114. Отв. ред.: Крупнов, Е. И. Москва 1963, 122–147.
- GYÖRFFY 1971: Györffy Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 14 (1971) 281–288.
- GYÖRFFY 1984: Györffy Gy.: Levedia és Etelköz kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 80 (1984) 385–389.
- HALABI 2023: Halabi, S.: *Islamic coins in The Carpathian Basin. The Huszt Hoard of the Hungarian National Museum.* PhD dissertation. Budapest 2023.
- НАЛИКОВА 1971: Халикова, Е. А.: Погребальный обряд Танкеевского могильника. In: *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья.* Отв. ред.: Халиков, А. Х. Казань 1971, 64–93.
- НАЛИКОВА 1973: Halikova, J. A.: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1 (1973) 21–33.
- НАЛИКОВА 1976: Halikova, E. A.: Ósmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez (Ancient Hungarian Cemetery Along the River Kama. Contribution to the Issue of Magna Hungaria). *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 53–78.
- НАЛИКОВА 1978: Халикова, Е. А.: Ещё раз о проблеме происхождения, венгров (в связи с дискуссией на IV Международном конгрессе финно-угроведов). *Советская археология* 1978:4, 294–298.
- НАЛИКОВА 1986: Халикова, Е. А.: *Мусульманские некрополи Волжской Булгарии X–начала XIII в.* Казань 1986.
- НАЛИКОВА–КАЗАКОВ 1977: Khalikova, E. A. – Kazakov, E. P.: Le cimetière de Tankeevka. In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines a L'Est.* Studia Archaeologica 6. Red.: Erdélyi, I. Budapest 1977, 21–221.
- НАМАЙКО 2009: Khamayko, N.: Nomad contribution to the Old Russian culture of 10th century A.D. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts.* Ed.: Dobrovits, M. Miskolc 2009, 13–14.

- HANULIAK 1994: Hanuliak, M.: *Malé Kosihy I. Pobrebisko z 10.–11. storočia. (Archeologicko-historické vyhodnotenie) (Gräberfeld aus dem 10.–11. Jb. in Malé Kosihy)*. Materialia Archaeologica Slovaca 12. Nitra 1994.
- HARANGI-TÜRK 2023: Türk, A. – Harangi, F.: A Unique Type of Silk in the Archaeological Heritage of the Hungarian Conquest Period and Some Remarks on the Use of Silk. *Slovenská archeológia – Supplementum* 3. 2023 doi: <https://doi.org/10.31577/slovarch.2023.suppl.3>.
- HARHOIU 1994: Harhoiu, R.: La Romania all'epoca degli Ostrogoti. In: *I Goti*. Milano 1994, 154–163.
- HARHOIU 1998: Harhoiu, R.: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. Archaeologica Romana 1. București 1998.
- HARMATTA 1984: Harmatta J.: Lebedia és Atekluzu. *Magyar Nyelv* 80 (1984) 419–431.
- HEINRICH 1995: Хайнрих, А.: Раннесредневековые катакомбные могильники у селений Чми и Кобан (по материалам Венского Естественно-Исторического музея). In: *Алань: История и культура*. Alanica 3. Отв. ред.: Тменов, В. X. et al. Владикавказ 1995, 184–258.
- HKÍF 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1995.
- НЛЕВНУИКОВА 1984: Хлебникова, Т. А.: *Керамика Волжской Болгарии*. Москва 1984.
- HORVÁTH 2022: Horváth, S.: Szakony-Kavicsbánya honfoglalás kori temetője – adatok a kiscsaládi temetők kérdésköréhez. In: *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés 2. A Magyarsághutató Intézet Kiadványai* 55 (2002) 99–108.
- HUGYJAKOV 1981: Худяков, Ю. С.: Вооружение кочевников приалтайских степей в IX–X вв. In: *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии*. Отв. ред.: Худяков, Ю. С. Новосибирск 1981, 115–132.
- HUGYJAKOV 1984: Худяков, Ю. С.: Вооружение древних тюрок Центральной Азии. In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Кемерово 1984.
- HUGYJAKOV 1986: Худяков, Ю. С.: *Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск 1986.
- ICSSENSZKAJA 1981: Иченская, О. В.: Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника. In: *Древности Среднего Поднепровья*. Ред.: Артеменко, И. И. Киев 1981, 80–96.

- ЦІУКОВ 2000: Ильюков, А. С.: Доломановский могильник. In: *Отражение прошлого: Темерницкое городище*. Ред.: Ларенок, П. А. Ростов-на-Дону 2000, 39–47.
- ЦІУКОВ–КОСЗЯНУЕНКО 2007: Ильюков, А. С. – Косяненко, В. М.: Раннесредневековый комплекс из Большой Орловки. In: *Средневековые древности Дона*. Материалы и исследования по археологии Дона 2. Ред.: Гутуев, Ю. К. Москва–Иерусалим 2007, 85–113.
- ІVANOV 1951: Иванов, П.: Об одной ошибочной концепции. *Правда* 1951, 25. декабря.
- ІVANOV 1952: Иванов, П. И.: *Крюковско-Кужовский могильник*. Моршанск 1952.
- ІVANOV 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.
- ІVANOV 1999а: Иванов, А. А.: Подкурганые конструкции в погребальном обряде кочевников хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. In: *Археология Волго-Уральского региона в эпоху раннего железного века и средневековья*. Волгоград 1999, 213–226.
- ІVANOV 2000: Иванов, А. А.: *Раннесредневековые подкурганые кочевнические захоронения второй половины VII – первой половины IX вв. Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья*. Автореф... канд. ист. наук. Волгоград 2000.
- ІVANOV 2000а: Иванов, А. А.: Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма)* 2. Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2001, 118–131.
- ІVANOV 2000б: Иванов, А. А.: К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в «курганах с ровиками» Нижнего Дона и Волжско-Донского междуречья. In: *Хазары*. Москва 2002, 36–38.
- ІVANOV 2001: Иванов, А. А.: Находки поясных наборов из курганов хазарского времени Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (из истории костюма)* 2. Самара 2001, 118–131.
- ІVANOV 2002: Иванов, А. А.: К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в «курганах с ровиками» Нижнего Дона и Волжско-Донского

- междуречья. In: *Хазары. Второй международный colloквиум. Тезисы*. Ред.: Петрухин, В. Я. – Федорчук, А. М. Москва 2002, 36–38.
- IVANOVA–KULIKOV 2000: Иванова, М. Г. – Куликов, К. И.: *Древнее искусство Удмуртии*. Ижевск 2000.
- IVANOV–KOPILOV–NAUMENKO 2000: Иванов, А. А. – Копылов, В. П. – Науменко, С. А.: Поясные наборы из курганов хазарского времени междуречья Дона и Сала. *Донская археология* 2000:1, 81–90.
- IZMAJLOV 1989: Измайлов, И. Л.: Оружие ближнего боя волжских болгар VIII–X вв. In: *Ранние болгары в Восточной Европе*. Отв. ред.: Халиков, А. Х. Казань 1989, 107–121.
- ЖАКАВ 2009: Jakab A.: X–XI. századi temető Nyíregyháza-Felsősima határából (M3-as autópálya 161. leőhely) (10th–11th century cemetery at Nyíregyháza-Felsősima [Motorway M3, site 161]). *Nyíregyházi Jősa András Múzeum Évkönyve* 51 (2009) 79–149.
- ЖАКАВ–СТРОНМАЙЕР 2021: Jakab A. – Strohmayer Á.: Leporolt akták – új eredmények. A geszteréди lelet palmettás ezüstlemez töredékeи (Dusted files – new results. A report on the experimental archaeological research of the Geszteréd sabre). *Nyíregyházi Jősa András Múzeum Évkönyve* 63 (2021) 45–57.
- ЖАКИМЕНКО 1994: Якименко, Е. В.: Исследования Воронежского областного краеведческого музея на Ольшанском археологическом комплексе салтовомаяцкой культуры в 1988–1992. In: *Труды Воронежского областного краеведческого музея*. Воронеж 1994, 51–66.
- ЖАКОВСОН 1958: Якобсон, А. Л.: Раннесредневековые поселения Восточного Крыма. In: *Работы Боспорской экспедиции 1946–1953 гг.* Боспорские города 2. Материалы и исследования по археологии СССР 85. Ред.: Гайдукевич, В. Ф. – Книпович, Т. Н. Москва 1958, 458–501.
- ЖАКОВСОН 1964: Якобсон, А. Л.: *Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры*. Москва–Ленинград 1964.
- ЖАКОВСОН 1973: Якобсон, А. Л.: *Крым в средние века*. Москва 1973.
- ЖАКОВСОН 1973а: Якобсон, А. Л.: Культура и этнос раннесредневековых селищ Таврики. *Античная древность и средние века* 10 (1973) 131–138.
- ЖАКУБОВСКИЈ 1946: Якубовский, А. Ю.: О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX–X вв. *Известия АН СССР, серия истории и философии* 3:5 (1946) 161–172.

- JAZIKOV 1840: Языков, Д. И.: *Опыт истории хазаров*. Труды Российской Академии наук. Санкт-Петербург 1840.
- JEFIMENKO–TRETJAKOV 1948: Ефименко, П. А. – Третьяков, П. Н.: *Древнерусские поселения на Дону. Материалы и исследования по археологии СССР 8*. Москва 1948.
- JEFIMOVA–KONDUKTOROVA 1995: Ефимова, С. Г. – Кондукторова, Т. С.: Население салтово-маяцкой культуры Восточной Европы по данным краниологии. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики 4* (1995) 562–583.
- JEGOROV 1985: Егоров, В. А.: *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* Москва 1985.
- JEMELJANOVA 2018: Емельянова, А. Ю.: *Подвески пермских народов по археологическим материалам средневековых памятников Приуралья (конец IV – начало X в.)*. Выпускная квалификационная работа. Ижевск 2018.
- JEVGLVCSZKIJ–KUDLAJ 2001: Евглевский, А. В. – Кудлай, Ю. В.: Культурный комплекс хазарского времени на р. Сухой Торец: Опыт Междисциплинарного Исследования (The Cult Complex of the Khazarian Time on the Sukhoj Torets River: An Assay of Interdisciplinary Investigation). *Стени европы в эпоху средневековья 2* (2001) 375–394.
- ЈОТОВ 1989: Йотов, В.: Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. *Плиска–Преслав 1* (1989) 221–230.
- JUNÁSZ 2004: Juhász, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-téglagyár, FO 68*. Monumenta Avarorum Archaeologica 7. Budapest 2004.
- KALINYN–NALIKOV 1960: Калинин, Н. Ф. – Халиков, А. Х.: Именьковское городище. *Материалы и исследования по археологии СССР 80* (1960) 226–250.
- KAMINSZKIJ 1982: Каминский, В. Н.: О конструкции лука и стрел северокавказских аланов. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР 170* (1982) 48–51.
- KAMINSZKIJ 1987: Каминский, В. Н.: Алано-болгарский могильник близ станицы Старокорсунской на Кубани. *Советская археология 1987:4*, 187–205.
- KANTJEMIROV–DZATTIATI 1995: Кантемиров, Э. С. – Дзаттиаты, Р. Г.: Тарский катакомбный могильник VIII–IX вв. н.э. Ип: *Аланы: история и культура*. Alanica 3. Ред.: Тменов, В. Х. et al. Владикавказ 1995, 259–314.

- KARAMZIN 1989: Карамзин, Н. М.: *История Государства Российского* 1. Москва 1989.
- KATALÓGUS 1996: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Szerk.: Fodor I. et al. Budapest 1996.
- KAZAKOV 1971: Казаков, Е. П.: Погребальный инвентарь Танкеевского могильника. In: *Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Археология и этнография Татарии* 1. Отв. ред.: Халиков, А. Х. Казань 1971, 94–155.
- KAZAKOV 1984: Казаков, Е. П.: О культе коня в средневековых памятниках Евразии. In: *Западная Сибирь в эпоху средневековья*. Ред.: Чиндина, Л. А. Томск 1984, 99–110.
- KAZAKOV 1992: Казаков, Е. П.: *Культура ранней Волжской Болгарии*. Москва 1992.
- KAZAKOV 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв. проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- KAZAKOV 2013: Казаков, Е. П.: Мадыяры и волжские болгары: этапы взаимодействия. In: *II-й Международный Мадыярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 173–181.
- KENÉZ ET AL. 2019: Kenéz Á. – Zógorhidi Czigány B. – Türk A.: Tiszakürt–Sziki-Kisföldek 32. objektum honfoglalás kori sír. Adatok a 10. századi hurkos végű bronzdrótok érékeléséhez, valamint a lovaglóostorok és fémszerelések faedények elkülönítéséhez a korszak hagyatékában. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Absztraktkövet*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 15. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Szerk.: Sudár B. – Türk A. Budapest 2019, 59–67.
- KESZI 2017: Keszi, T.: Levedia, the egg of Columbus and what follows. *Az Intercisa Múzeum Évkönyve* 2 (2017) 29–55.
- KIRPICSNYIKOV 1966: Кирпичников, А. Н.: *Древнерусское оружие 2. Копья. Сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников Е1–36. Москва–Ленинград 1966.

- KÍRÍCSNYÍKOV 1971: Кирпичников, А. Н.: *Древнерусское оружие 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников Е1–36. Ленинград 1971.
- KÍRÍCSNYÍKOV 1973: Кирпичников, А. Н.: *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. (Harnachement du cavalier et de la monture en Russie aux IX–XIII siècles).* Археология СССР. Свод археологических источников Е1–36. Ленинград 1973.
- KÍVISILD 2015: Kivisild, T.: Maternal ancestry and population history from whole mitochondrial genomes. *Investig Genet* 6, 3 (2015). <https://doi.org/10.1186/s13323-015-0022-2>
- KÍZLASZOV 1981: Кызласов, Л. Р.: Средневековые памятники Западного Забайкалья (IX–X вв.). In: *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Отв. ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981, 59–61.
- KLEJN ET AL. 1972: Клейн, Л. С. – Расв, Б. С. – Семёнов, А. И. – Субботин, А. В.: Катакомба скифского времени и салтовский курган на Нижнем Дону. *Археологические открытия 1971 года* (1972) 133–134.
- KLÍMA 2014: Klima L.: *Török magyar őstörténet*. <https://www.nyest.hu/renhirek/torok-magyar-ostortenet>
- KLÍMA 2016: Klima L.: *Jürkák, tormák, merják: Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Források és Tanulmányok 1. Budapest 2016.
- KLÍMA 2020: Klima L.: *Válogatott rénhíreim. Tudásmorzszák a finnugor kultúra és történelem világából*. Budapest 2020.
- KLJASTORNIJ 1964: Кляшторный, С. Г.: *Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии*. Москва 1964.
- KLJUCSEVSZKIJ 1987: Ключевский, В. О.: *Курс русской истории* 1. Сочинения в 9-ти томах. Москва 1987.
- KMOSKÓ 1997: Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom* 1:1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk.: Zimonyi I. Budapest 1997.
- KOVIŁINA 1963: Кобылина, М. М.: Раскопки Центральной части Фанагории в 1959–1960 гг. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР* 95 (1963) 97–103.

- КОВІЛІНА 1978: Кобылина, М. М.: Разрушения гуннов в Фанагории. In: *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Отв. ред.: Козенкова, В. И. – Краснов, Ю. А. – Розенфельдт, И. Г. Москва 1978, 30–35.
- КОКОВЦОВ 1913: Коковцов, П. К.: Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X в. *Журнал Министерства народного просвещения* 1913 Ноябрь, 150–172.
- КОЛСИН 1959: Колчин, Б. А.: Железодобывающее ремесло Новгорода Великого. In: *Труды Новгородской археологической экспедиции* 2. Материалы и исследования по археологии СССР 65. Ред.: Арциховский, А. В. – Колчин, Б. А. Москва 1959, 7–119.
- КОЛОДА 1996: Колода, В. В.: Исследования в Верхнем Салтове в 1996 году. *Восточноевропейский археологический журнал* 2001:5.
- КОЛОДА 1997: Колода, В. В.: Чернометаллургические центры степного населения салтовской культуры. In: *Зжаселення півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку. Тез. доповідей Міжнародної конф.* Херсон 1997, 26–30.
- КОЛОДА 1998: Колода, В. В.: Исследования 1977 г. в Верхнем Салтове. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр* (1998) 22–23.
- КОЛОДА 1998а: Колода, В. В.: Дослідження 1998 р. у с. Верхній Салтів на Харківщині. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр* (1998) 81–82.
- КОЛОДА 1998б: Колода, В. В.: Слов'янське житло на Верхньому Салтові In: *Збірник наукових праць: історичні науки. Науковий вісник ХДПУ* 2. Харків 1999, 15–20.
- КОЛОДА 1999: Колода, В. В.: Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища. In: *Християнські старожитності Лівобережної України. Присвячується 2000 літтю християнства*. Ред.: Белько, О. В. et al. Полтава 1999, 40–45.
- КОЛОДА 2001: Колода, В. В.: Салтовское гончарное производство (по материалам ремесленного центра в урочище Роганина). *Восточноевропейский археологический журнал* 2001:2. <http://archaeology.kiev.ua/journal/020301/koloda.htm>
- КОЛОДА 2001а: Колода, В. В.: Работы на Мохначанском городище в 2000 г. *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* (2001) 129–131.

KOLODA 2011: Колода, В. В.: Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). In: *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцять Слобожанські читання»*. Ред.: Свистун, Г. Є. Харків 2011, 21–31.

KOLODA 2004: Колода, В. В.: Исследование раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. *Хазарский альманах* 3 (2004) 213–241.

КОМАР 1999: Комар, А. В.: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua* 2 (1999) 111–136.

КОМАР 1999а: Комар, О. В.: Коментарі до статті: Тахтай А. К.: Погребальный комплекс хазарской эпохи из округи г. Чистяково Сталинской области. *Vita Antiqua* 2 (1999) 160–169.

КОМАР 2000: Комар, А. В.: Горизонт Столбище – Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры. *Fino-Ugrica* 2000:1, 42–66.

КОМАР 2001: Комар, А. В.: Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н.э. (из истории костюма)* 2. Ред.: Сташенков, Д. А. и др. Самара 2001, 103–117.

КОМАР 2001а: Комар, А. В.: К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности Шиловских курганов (On Dating and Ethnocultural Attribution of the Shylovka Wagrows). *Степи Европы в эпоху средневековья* 2 (2001) 11–44.

КОМАР 2002: Комар, А. В.: К вопросу о дате и этнокультурной принадлежности шиловских курганов. *Степи Европы в эпоху средневековья* 2 (2002) 11–45.

КОМАР 2004: Комар, А. В.: Салтовская и “салтоидная” культуры в Поднепровье. In: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре* 3–4. Київ–Судак 2004, 87–91.

КОМАР 2005: Комар, А. В.: Погребение начала VIII. в. у села Октябрьское в Северо-Восточном Приазовье (Burial of early VIII c. near Oktyabrskoie village in North-East Azov reaches). *Степи Европы в эпоху средневековья* 5 (2005) 399–402.

КОМАР 2006: Комар, А. В.: Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в.

(Pereshchepina complex in the context of the pivotal problems of history and culture of the nomads in Eastern Europe (VII – early VIII c.). *Степи Европы в эпоху средневековья* 5 (2006) 7–244.

КОМАР 2008: Комар, А. В.: Древние венгры. In: *Евразиядагы турк мұрасы (Тюркское наследие Евразии VI–VIII. вв.)*. Ред.: Досымбаева, А. Астана 2008, 214–216.

КОМАР 2008а: Комар, А. В.: К вопросу о процедуре обряда „обезвреживания покойников” в Нстайлоском могольнике. In: *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно-Русских степей в эпоху раннего средневековья*. Ред.: Винников, А. З. Воронеж 2008, 45–46.

КОМАР 2009: Комар, О. V.: Ancient Hungarians of Etelkoz (archaeological evidence). In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Ed.: Dobrovits, M. Miskolc 2009, 15–16.

КОМАР 2009а: Комар, О. В.: Давні мадяри. In: *Україна: хронологія розвитку 2: Давні слов'яни та Київська Русь*. Ред.: Толочко, П. П. Київ 2009, 126–127.

КОМАР 2011: Комар, А. В.: Древние мадяры Етелькеза: перспективы исследований. In: *Мадяры в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Київ 2011, 21–78.

КОМАР 2013: Комар, А. В.: Древние мадяры Этелькеза: перспективы исследований. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 182–231.

КОМАР 2018: Komar, V.: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei (История и археология древних мадяр в эпоху миграции)*. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Napkút Kiadó, Ómúltunk Tára 14. Budapest 2018. <https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2018.5>

КОМАР 2020: Комар, В.: Чаша из Коробчино (A korobcsinói csésze). In: *Первый Молдо–Венгеский археологический круглый стол, посвященный вопросам раннего средневековья Восточной Европы. Кишинёв, 10–11 июня 2015. (I. moldáv–magyar régészeti kerekasztal konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Kisinyov, 2015. június 10–11)*. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 18. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 1. Szerk.: Türk A. – Budai D. – Дергачёва,

- Л. В. – Синика, В. С. – Рабинович, Р. А. Budapest 2020, 135–156. doi 10.55722/Arpad.Kiad.2020.1_07
- КОМАР–KUBISEV–ORLOV 2005: Комар, А. В. – Кубышев, А. И. – Орлов, Р. С.: Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного Приазовья (Nomad burials of VI–VII. c. from North-West Azov reaches). *Стени Европы в эпоху средневековья* 5 (2006) 245–374.
- КОМАР–PIORO 1999: Комар, О. В. – Пиоро, В. I.: Курганы хозарського часу на Луганщині. *Vita Antiqua* 2 (1999) 150–159.
- КОМАР–SZUHOVKOV 2000: Комар, А. В. – Сухобоков, О. В.: Вооружение и военное дело Хазарского каганата. *Восточноевропейский археологический журнал* 2000:3–4. http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm
- КОНДУКТОРОВА 1980: Кондукторова, Т. С.: Антропологическая характеристика племён лесостепного (аланского) варианта салтово-маяцкой культуры. In: *Тезисы докладов советской делегации на IV международном конгрессе славянской археологии*. Москва 1980, 95–96.
- КОНДУКТОРОВА 1984: Кондукторова, Т. С.: Палеоантропологические материалы из маяцкого могильника. In: *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Отв. ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1984, 200–236.
- КОНДУКТОРОВА 1991: Кондукторова, Т. С.: Палеоантропологические материалы Маяцкого селища. In: Винников, А. З. – Афанасьев, Е. Г.: *Культовые комплексы Маяцкого селища (материалы раскопок Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции)*. Воронеж 1991, 144–170.
- КОНДУКТОРОВА–SZEGEDA 1990: Кондукторова, Т. С. – Сегда, С. П.: Краинологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитриевское. *Вопросы антропологии* 84 (1990) 59–74.
- КОРИЛОВ–IVANOV 2007: Копылов, В. П. – Иванов, А. А.: Погребение знатного воина хазарского времени из могильника Саловский. In: *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона* 2. Ред.: Гутуев, Ю. К. Москва–Иерусалим 2007, 119–153.

- KORIL–TATARINOV 1990: Копыл, А. Г. – Татаринов, С. И.: Мусульманские элементы в погребальном обряде праболгар Среднедонечья. In: *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Ред.: Халиков, А. Х. et al. Казань 1990, 52–71.
- КОРОВОВ 2009: Коробов, Д. С.: К вопросу о расселении аланских племён Северного Кавказа по данным археологии и письменным источникам (On the areas of the Northern Caucasus settled by Alanic tribes according to archaeological data and written sources). *Российская археология* 2009:1, 64–76.
- КОРОВОВ 2019: Коробов, Д. С.: *Аланы Северного Кавказа: этнос, археология, палеогенетика*. Москва–Санкт-Петербург 2019.
- KORZUHINA 1950: Корзухина, Г. Ф.: Из истории древнерусского оружия XI в. *Советская археология* 13 (1950) 63–94.
- KORZUHINA 1996: Корзухина, Г. Ф.: Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 5 (1996) 352–435.
- KOVÁCS 1981: Kovács, L.: Вооружение венгров обретателей родины: сабли, боевые топоры, копья (Die Waffen der landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfäxte, Lanzen). *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie* 10–11 (1981) 243–255.
- KOVÁCS 1983: Kovács L.: A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló magyar sírlelet. Adatok az avar és a honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez (Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile in der Awaren- und Landnahmezeit). *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 5 (1983) 19–54.
- KOVÁCS 1994: Kovács L.: Fegyverek és pénzek (Waffen und Münzen). In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel* 1. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 181–194.
- KOVÁCS 2003: Kovács, L.: Beregszász – Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 205–241. <https://doi.org/10.1556/AArch.54.2003.1-2.6>
- KOVÁCS 2005: Kovács L.: Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében. In: *Csodaszarvas. Östörténet, vallás és néphagyomány*. Szerk.: Molnár Á. Budapest 2005, 35–96.

- KOVÁCS 2005a: Kovács, L.: Remarks on the archaeological remains of the 9th–10th century Hungarians. In: *Research on the Prehistory of the Hungarians: a Review*. Varia Archaeologica Hungarica 18. Ed.: Mende, B. G. Budapest 2005, 351–368.
- KOVÁCS 2008: Kovács, L.: *Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets. With malacological identifications by Gyula Radócz*. BAR International Series 1846. Oxford 2008. <https://doi.org/10.30861/9781407303338>
- KOVÁCS 2013: Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői, kitekintéssel az előzményekre. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 511–604.
- KOVALEVSZKAJA 1972: Ковалевская, В. Б.: Башкирия и евразийские степи IV–IX вв. (по материалам поясных наборов). In: *Проблема археологии и древней истории угров*. Ред.: Смирнов, А. П. et al. Москва 1972, 95–117.
- KOVALEVSZKAJA 1979: Ковалевская, В. Б.: *Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки*. Археология СССР. Свод археологических источников Е1-2. Москва 1979.
- KOVALEVSZKAJA 1981: Ковалевская, В. Б.: Северокавказские древности. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Глав. ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1981, 83–97.
- KOVALEVSZKAJA 1983: Ковалевская, В. Б.: Антропоморфные амулеты IV–IX вв. на Северном Кавказе. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР* 176 (1983) 43–50.
- KOVALEVSZKAJA 1987: Ковалевская, В. Б.: *Центральное Предкавказье и древности и ранним средневековье (Кавказский субстрат и передвижение ираноязычных времён)*. Дисс. на соиск. степ. д.и.н. Москва 1987.
- KOVALEVSZKAJA 1996: Ковалевская, В. Б.: Проблема математической обработки археологического материала VI–IX вв. (по материалам Кавказа). In: *Культуры Евразийских степей второй половины тысячелетия н. э.* Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара, 1996, 5–23.
- KOVALEVSZKAJA 2000: Ковалевская, В. Б.: *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Москва 2000.
- KOVALEVSZKAJA ET AL. 2006: Ковалевская, В. Б. – Албегова, З. Х. – Пьянков, А. В. – Евсюков, А. Н.: Компьютерное картографирование массовых

- типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой. *Археология и геоинформатика* (CD-ROM) 3. Москва 2006.
- KÖNEGYI 1971: Kőhegyi M.: Előzetes jelentés a Madaras-Halmok későszarmata hunkori temetőjének ásataásáról (Vorläufige Mitteilung über die Freilegung des spät-sarmatisch-hunnenzeitlichen Gräberfeldes von Madaras-Halmok). *Archaeologiai Értesítő* 98 (1971) 210–215.
- KÖLTŐ 2001: Költő L.: Előzetes beszámoló az első Somogy megyei avar kori padmalysó sírokról. In: „Együtt a Kárpát-medencében” *A népvándorlás kor fiatal kutatóinak VII. összefüvetete. Pécs 1996. szeptember 27–29.* Szerk.: Kiss M. – Lengvári I. Pécs 1996, 93–118.
- KRALOVÁNSZKY 1965: Kralovánszky A.: Velence község történetéhez (Zur Geschichte der Dorfgemeinde Velence). *Alba Regia* 4–5 (1965) 226–232.
- KRASZILNYIKOV 1976: Красильников, К. И.: Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры (Un atelier de potier de la culture Saltovo-Maiatsk). *Советская археология* 1976:3, 267–278.
- KRASZILNYIKOV 1979: Красильников, К. И.: Изделия из кости салтовской культуры (Bone objects of the Saltovo culture). *Советская археология* 1979:2, 77–91.
- KRASZILNYIKOV 1980: Красильников, К. И.: *Населения Среднедончья в VIII–X веке. Автореф. дисс. канд. ист. наук.* Москва 1980.
- KRASZILNYIKOV 1980a: Красильников, К. И.: Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР* 160 (1980) 60–69.
- KRASZILNYIKOV 1981: Красильников, К. И.: Возникновение оседлости у прабулгар Среднедончья (The transition to a settled way of life of the proto-Bulgarians in the middle reaches of the Seversky Donets). *Советская археология* 1981:4, 110–125.
- KRASZILNYIKOV 1990: Красильников, К. И.: О некоторых вопросах погребального обряда прабулгар Среднедончья. In: *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе.* Ред.: Халиков, А. Х. et al. Казань 1990, 28–44.
- KRASZILNYIKOV 1999: Красильников, К. И.: Кухонна керамика та керамічні вироби спеціального призначення салтово-маяцької культури Середньодончья. *Vita Antiqua* 2 (1999) 170–177.

KRASZILNYUKOV 2005: Красильников, К. И.: К вопросу о правовом статусе населения западных периферий Хазарского каганата. In: К. И. Красильников: *Проблеми дослідження пам'яток Східної України: матеріали II Луганської історико-археологічної конф. присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею*. Луганськ 2005, 147–149.

KRASZILNYUKOV 2008: Красильников, К. И.: Элементы этнокультур Евразии в среде населения степного Подонцовья в хазарское время. In: *Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники Южно-Русских степей в эпоху раннего средневековья*. Ред.: Винников, А. З. Воронеж 2008, 47–48.

KRASZILNYUKOV 2009: Красильников, К. И.: Лощеная керамика из степного массива салтово-маяцкой культуры (типология, технология, орнаменты, клейма) (Polished pottery from steppe area of saltov-mayaki culture [typology, technology, ornaments, marks]). *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время* 7 (2009) 99–152.

KRASZILNYUKOV–KRASZILNYUKOVA 2005: Красильников, К. И. – Красильникова, Л. И.: Могильник у села Лысогородка – новый источник по этноистории степей Подонцовья раннего средневековья (Burial ground near Lysogorovka village as new source for ethnohistory of steppes of Seversky Donets reaches in Early Middle Ages). *Степи Европы в эпоху средневековья* 4 (2005) 187–244.

KRASZILNYUKOVA 2005: Красильникова, Л. И.: *Будівлі салтово-маяцької культури степового Наддніз'я. Автореф. дис. канд. іст. наук*. Київ 2005.

KRAVCSENKO 2005: Кравченко, Э. Е.: Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время (Muslim population of Seversky Donets medium reaches and islam spread in Eastern Europe in khazarian time). *Степи Европы в эпоху средневековья* 4 (2005) 153–186.

KRAVCSENKO 2020: Кравченко, Э. Е.: Сидоровский археологический комплекс на р. Северский Донец. *Археология Евразийских степей* 2020:4. Казань 2020.

KRAVCSENKO–DAVIGYENKO 2001: Кравченко, Э. Е. – Давыденко, В. В.: Сидоровское городище (The Hillfort of Sidorovo). *Степи Европы в эпоху средневековья* 2 (2001) 233–302.

- KRAVCSENKO–GUSZEV–DAVIGYENKO 1998: Кравченко, Э. Е. – Гусев, О. А. – Давыденко, В. В.: Ранние мусульмане в среднем течении Северского Донца (по археологическим данным). *Археологический альманах* 7 (1998) 113–140.
- KRAVCSENKO–SAMRAJ 2000: Кравченко, Э. Е. – Шамрай, А. В.: Погребальные комплексы хазарского времени с баклагами с территории Донецкой области. *Донская археология* 2000:3–4, 70–82.
- KRAVCSENKO–SAMRAJ 2005: Кравченко, Э. Е. – Шамрай, А. В.: Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время. *Степи Европы в эпоху средневековья* 4 (2005) 153–186.
- KRIGANOV 1987: Крыганов, А. В.: Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья (Bludgeons of the Saltovo-Mayak culture in the Don basin). *Советская археология* 1987:2, 63–69.
- KRIGANOV 1987a: Крыганов, А. В.: *Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII–X вв.: дис. канд. ист. наук.* Харьков 1987.
- KRIGANOV 1988: Крыганов, А. В.: Восточноевропейские кочевнические стрелы второй половины VII–X вв. *Вестник Харьковского университета* 22 (1988) 108–114.
- KRIGANOV 1989: Крыганов, А. В.: Восточноевропейские кочевнические удила VII–X вв. *Вестник Харьковского государственного университета* 342 (1989) 99–107.
- KRIGANOV 1989a: Крыганов, А. В.: Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения). In: *Проблемы археологии Поднепровья.* Днепропетровск 1989, 98–114.
- KRIGANOV 1993: Крыганов, А. В.: Нетайловский могильник. *Археологічні дослідження на Україні 1992 року* (1993) 93–94.
- KRIGANOV 1996: Крыганов, А. В.: Налучья и их ношение раннесредневековыми кочевниками Евразии. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1996, 344–352.
- KRIGANOV 1998: Крыганов, А. В.: Нетайловский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии).* Материалы II Международной археологической конференции 17–20 ноября 1997г. Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1998, 358–365.

- KRIGANOV–CSERNIGOVA 1993: Крыганов, А. В. – Чернигова, Н. В.: Новое исследование Нетайловского могильника салтовской культуры. *Вестник Харьковского Университета. История* 27 (1993) 35–42.
- KRISTÓ 1980: Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.
- KRISTÓ 1996: Kristó Gy.: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Budapest 1996.
- КРОПОТКИН 1958: Кропоткин, В. В.: Из истории средневекового Крыма (Чуфут-Кале и вопрос о локализации города Фуллы). *Советская археология* 28 (1958) 198–218.
- КРОПОТКИН 1961: Кропоткин, В. В.: *Клады римских монет на территории СССР*. Археология СССР Свод археологических источников Г4-4. Москва 1961.
- КРОПОТКИН 1962: Кропоткин, В. В.: *Клады византийских монет на территории СССР*. Археология СССР Свод археологических источников Е4-4. Москва 1962.
- KRUGLOV 1990: Круглов, Е. В.: Памятники авиловского типа и проблема их этнокультурной атрибуции. In: *Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов*. Пенза 1990, 46–50.
- KRUGLOV 1992: Круглов, Е. В.: К проблеме формирования хазарской этносоциальной общности. In: *Вопросы этнической истории Волго-Донья. Материалы научной конференции*. Науч. ред.: Винников, А. З. Пенза 1992, 32–37.
- KRUGLOV 1992a: Круглов, Е. В.: Хазарские погребения в бассейне реки Иловли (Khazar burials in Ilovlya basin). *Российская археология* 1992:4, 176–183.
- KRUGLOV 2001: Круглов, Е. В.: Погребальный обряд огузов северного Прикаспия 2-ой пол. IX–1-й пол. XI в. (Funeral Rite Features of the Oгуz from the North Caspian Lowlands of the mid-IXth – mid-XIth cc.). *Стетии Европы в эпоху средневековья* 2 (2001) 395–446.
- KRUGLOV 2002: Круглов, Е. В.: Хазары – история только начинается. In: *Хазары. Второй международный colloquium*. Ред.: Петрухин, В. Я. – Федорчук, А. М. Москва 2002, 61–66.

- KRUGLOV 2002a: Круглов, Е. В.: Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI–VIII вв. в восточноевропейских степях. *Хазарский альманах* 1 (2002) 79–93.
- KRUGLOV 2003: Круглов, Е. В.: Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников (Pecheneg and Oguz Tribes: Certain Problems of Archeological Sources). *Степи Европы в эпоху средневековья* 3 (2003) 13–82.
- KRUGLOV 2004: Круглов, Е. В.: Сложносоставные луки раннехазарского времени. *Хазарский альманах* 3 (2004) 63–73.
- KRUGLOV 2005: Круглов, Е. В.: Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья (Compound-complex bows of Early Mediaeval Eastern Europe). *Степи Европы в эпоху средневековья* 4 (2005) 73–142.
- KRUGLOV 2006: Круглов, Е. В.: О «курганах с квадратными ровиками» и проблеме этнической атрибуции погребальных памятников хазарского времени. In: *Город и степь в контактной евро-азиатской зоне*. Ред.: Мурашова, В. В. Москва 2006, 76–78.
- KRUGLOV 2019: Круглов, Е. В.: Выбор в пользу угро-мадьяр: Тамар-Уткуль (курган № 3) и Яман. In: *Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии. Научный альманах в честь археолога, историка, культуролога Юрия Анатольевича Прокопенко в связи с его пятидесятилетием*. Ред.: Малахов, С. Н. et al. Армавир–Ставрополь 2019, 203–218.
- KRUGLOV–PARUSZIMOV 2020: Круглов, Е. В. – Парусимов, И. Н.: Угро-мадьяры на Нижнем Дону: курганный Могильник Валовый I. In: *Волго-Уральский регион от древности до средневековья. Материалы VI Нижневолжской Международной археологической научной конференции*. Отв. ред.: Скрипкин, А. С. Волгоград 2020, 152–158.
- KRUPNOV 1951: Крупнов, Е. И.: Новый памятник древних культур Дагестана (опыт первого исследования Таркинского могильника). In: *Материалы и исследования по археологии Кавказа*. Материалы и исследования по археологии СССР 23. Ред.: Крупнов, Е. И. Москва–Ленинград 1951, 208–225.
- KRYLASZOVA ET AL. 2014: Krylaszova, N. B. – Belavin, A. M. – Türk A.: Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészségek klasszifikációjához Volga-Káma-vidéki analógiáik fényében (The classification of Conquest period purses and tinder sets in the light of analogies from the Volga-Kama region). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Opitz Archaeologica

6. MTA VTK MÖT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk. A. Budapest 2014, 457–496.
- КУНАРЕНКО 1951: Кухаренко, Ю. В.: О некоторых археологических находках на Харьковщине. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 41 (1951) 99–108.
- КУНАРЕНКО 1952: Кухаренко, Ю. В.: Новопокровський могильник і поселення. *Археологія* 6 (1952) 33–50.
- КУЛАКОВСКИЈ 1910–1915: Кулаковский, Ю.: *История Византии* 1–3. Киев 1910–1915.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin)*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- KUUN 1892: Kuun, G.: *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis* 1–2. Claudiopoli 1892.
- KUZA 1970: Куза, А. В.: Рыболовство у восточных славян во второй половине I тысячелетия н. э. In: *Древние славяне и их соседи*. Материалы и исследования по археологии СССР 176. Отв. ред.: Кухаренко, Ю. В. Москва 1970, 132–137.
- KUZNYECOV 1984: Кузнецов, В. А.: *Очерки истории алан*. Орджоникидзе 1984.
- KÜRTI 1980: Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyón (Előzetes beszámoló) (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyó). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978–1979:1 (1980) 323–345.
- KÜRTI 1991: Kürti B.: Szeged-Székhalom. *Régészeti Füzetek* 1:42 (1991) 55.
- KÜRTI 1994: Kürti B.: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez (Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10–11-ten Jahrhunderten). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer)*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 369–386.
- KÜRTI 2008: Kürti B.: Honfoglalók a kiszombori tájon. In: *Kiszombor története* 1–2. Szerk.: Marosvári A. Kiszombor 2008, 76–91.
- КВИТНИЦКИЙ ET AL. 2019: Квитницкий, М. В. – Тельнов, Н. П. – Лысенко, С. Д. – Разумов, С. Н. – Синика, В. С.: Древневенгерское воинское погребение на левобережье Нижнего Днестра. *Stratum plus* 2019:5, 317–331.

КВИТНУЙСКИЈ ЕТ АЛ. 2020: Квитницкий, М. В. – Тюрк, А. – Тельнов, Н. П. – Лысенко, С. Д. – Сеника, В. С.: Два венгерских погребения IX века в Дунай-Днестровских степях (Hungarian Graves of the 9th Century in the Danube-Dniester Steppes). *Stratum plus* 2020:5, 329–340.

КВИТНУЙСКИЈ ЕТ АЛ. 2020а: Квитницкий, М. – Тельнов, Н. – Сеника, В. – Лысенко, А. – Тюрк, А.: Погребение из Владычень с украшением венгерского облика (Grave from Vladycheni with Adornment of the Hungarian Type). In: «*На одно крыло — серебряная, На другое — золотая...*» *Сборник статей памяти Светланы Рыбцовой*. Ред.: Рабинович, Р. А. – Тельнов, Н. П. Кишинев 2020, 415–426.

КВИТНУЙСКИЈ ЕТ АЛ. 2021: Квитницкий, М. В. – Тельнов, Н. П. – Лысенко, С. Д. – Сеника, В. С. – Разумов, С. Н. – Сеника, В. С. – Тюрк, А.: Ранневенгерское погребение у с. Фрумушика в Среднем Поднестровье (Early Hungarian Grave near Frumușica Village in the Middle Dniester Region). *Stratum plus* 2021:5, 345–370. <https://doi.org/10.55086/sp215345369>

КВИТНУЙСКИЈ ЕТ АЛ. 2022: Квитницкий, М. В. – Тельнов, Н. П. – Тюрк, А.: Древневенгерское погребение у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра (Ancient Hungarian Grave near Glinoe Village on the Left Bank of the Lower Dniester). *Stratum plus* 2022:5, 303–318. <https://doi.org/10.55086/sp225303318>

LANGÓ 2000: Langó P.: Honfoglalás kori temetők Szarvas területén (Landnahmezeitliche Gräberfelder in Szarvas). *Studia Archeologica – Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 6 (2000) 287–325.

LANGÓ 2007: Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.

LANGÓ 2017: Langó P.: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek*. Budapest 2017.

LANGÓ–TÜRК 2003: Langó P – Türk A.: *Honfoglalás kori női sír Szentes-Derekegyházi oldal határrészéből (A grave of a woman at Szentes-Derekegyháza from the age of the Hungarian Conquest)*. Szentes 2003.

LANGÓ–TÜRК 2004: Langó P. – Türk A.: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 2003 (2004) 203–214.

- LANGÓ–TÜRK 2004a: Langó P. – Türk A.: Előzetes beszámoló a Szentés környékén 2002-ben végzett honfoglalás kori régészeti lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében* 2003 (2004) 193–202.
- LANGÓ–TÜRK 2004b: Langó P. – Türk A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. (Adatok a szjbfefüzös bizánci csatok és a Délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához) (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő. Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Kreuzanhänger mit Südosteuropäischen Beziehungen). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 365–457.
- LÁSZLÓ 1943: László Gy.: *A koronói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge* (*Der Grabfund von Koronóc und der altungarische Sattel*). *Archaeologica Hungarica* 27. Budapest 1943.
- LÁSZLÓ 1944: László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 1996: László Gy.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest 1996.
- LAUERMANN 2006: Lauer mann, E.: Fundort – Fundgeschichte – Befunde. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 64. Hrsg.: Daim, F. – Lauer mann, E. Mainz 2006, 1–4.
- LEVASOVA 1956: Левашова, В. П.: *Сельское хозяйство: очерки по истории русской деревни X–XIII вв.* Труды ГИМ 32. Москва 1956.
- LEVENOK 1959: Левенок, В. П.: Пряслица городища Саркел–Белая Вежа. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции 2*. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1959, 340–352.
- LEZSÁK 2019: Lezsák G.: *Beszámoló az Anapa (Oroszország) melletti magyar-orosz régészeti feltárásról*. <https://mki.gov.hu/hu/hirek-hu/minden-hir-hu/beszamolo-az-anapa-oroszorszag-melletti-magyar-orosz-regeszeti-feltarasrol>
- LIFANOV 2005: Лифанов, Н. А.: К вопросам периодизации и хронологии памятников новинковского типа (On periodization and chronological attribution of Novinka-type monuments). *Стени Европы в эпоху средневековья* 4 (2005) 24–40.

- LISKA 1996: Liska A.: X–XI. századi temető Örménykúton (Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút). *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1996) 175–208.
- ЛЯПУШКИН 1940: Ляпушкин, И. И.: Раскопки правобережного Цимлянского городища. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 4 (1940) 58–62.
- ЛЯПУШКИН 1941: Ляпушкин, И. И.: Славяно-русские поселения IX–XII ст. на Дону и Тамани по археологическим памятникам. In: *Этногенез восточных славян. Материалы и исследования по археологии СССР* 6. Ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1941, 191–246.
- ЛЯПУШКИН 1958: Ляпушкин, И. И.: Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. In: *Труды Волго-донской археологической экспедиции* 1. Материалы и исследования по археологии СССР 62. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва 1958, 85–150.
- ЛЯПУШКИН 1958а: Ляпушкин, И. И.: Карнауховское поселение. In: *Труды Волго-донской археологической экспедиции* 1. Материалы и исследования по археологии СССР 62. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва 1958, 263–314.
- ЛЯПУШКИН 1958б: Ляпушкин, И. И.: Средневековое поселение близ ст. Суворовской. In: *Труды Волго-донской археологической экспедиции* 1. Материалы и исследования по археологии СССР 62. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва 1958, 323–336.
- ЛЯПУШКИН 1961: Ляпушкин, И. И.: *Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Материалы и исследования по археологии СССР 104. Москва–Ленинград 1961.
- ЛЮБАВСЬКИЙ 1918: Любавский, М.: *Древняя русская история до конца XVI в.* Москва 1918.
- ЛОПАН 2001: Лопан, О. В.: Новые данные о керамике Маяцкого селища. In: *Практика и теория археологических исследований: Сб. науч. тр.* Отв. ред.: Смирнов, А. С. Москва 2001, 105–121.
- ЛОПАН 2007: Лопан, О. В.: Средневековые глиняные подвесные котлы с внутренними ручками-ушками. In: *Средневековые древности Дона*. Материалы и исследования по археологии Дона 2. Ред.: Гугуев, Ю. К. Москва–Иерусалим 2007, 240–311.

- LŐRINCZY 1992: Lőrinczy, G.: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő (Weitere Daten zur Interpretierung und Bewertung der partiellen Tierbestattungen in der frühen Awarenzeit). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1992, 81–124.
- LŐRINCZY–STRAUB 2006: Lőrinczy G. – Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez (Über die Awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens). *Arrabona* 44:1 (2006) 277–314.
- LŐRINCZY–TÜRK 2011: Lőrinczy G. – Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez (Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 419–479.
- ЛВОВА 1959: Львова, З. А.: Стекланные браслеты и бусы из Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 2. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1959, 307–332.
- M. Nepper 2002: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei* 1–2. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.
- MAÁR ET AL. 2021: Maár, K. – Varga, G. – Kovács, B. – Schütz, O. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Nyerki, E. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Tihanyi, B. – Marcsik, A. – Pálfi, Gy. – Bernert, Zs. – Gallina, J. – Varga, S. – Költő, L. – Raskó, I. – Török, T. – Neparáczki, E.: Maternal Lineages from 10–11th Century Commoner Cemeteries of Carpathian Basin. *Genes* 2021 (12:3) 460. <https://doi.org/10.3390/genes12030460>
- MADARAS 1996: Madaras L.: Szolnok, Lenin Tsz. (Ugar) 10. századi temetője. Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai (Der Begräbnisplatz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der Szolnoker „Lenin” Lpg). In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996, 65–116.

- MADARAS 1999: Madaras L.: Újabb avar kori temetők Szentes határában (Neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung von Szentes). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 317–346.
- MAGOMEDOV 1981: Магомедов, М. Г.: *Население приморского Дагестана в VII–VIII вв.* Плиска–Преслав 2 (1981) 57–71.
- MAGOMEDOV 1983: Магомедов, М. Г.: *Образование Хазарского каганата.* Москва 1983.
- МАЙКО 1998: Майко, В. В.: *Етнокультурні зв'язки Криму з Подніпров'ям і Північним Кавказом в VII–X ст. Автореф. дис. канд. ист. наук.* Київ 1998.
- МАЙКО 1999: Майко, В. В.: Хозари у Криму в другій половині X ст. (Хазари в Криму во второй половине X в.). *Археология* 1999:2, 40–49.
- МАЙКО 2001: Майко, В. В.: Еще раз о религиозном сенкритизме Крымской Хазарии VIII – первой половины X в. In: *Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе.* Севастополь 2001, 39–44.
- МАЙКО 2002: Майко, В. В.: Ранньохристиянська знахідка на салтово-маяцькому поселенні Тепсень у Південно-Східному Криму. *Археологія* 2002:1, 137–138.
- МАЙКО 2002а: Майко, В. В.: До атрибуції однієї унікальної середньовічної посудини салтівської культури Подоння. *Український керамологічний журнал* 2002:1, 11–12.
- МАЙКО 2004: Майко, В. В.: Глиняні моделі культових споруд IX–X століть з Південно-Східного Криму. *Український керамологічний журнал* 2004:1, 147–149.
- МАЙКО 2005: Майко, В. В.: Проблемы салтовской культуры Крыма и Кембриджский Аноним. *Хазарский альманах* 4 (2005) 96–108.
- МАКАРЕНКО 1911: Макаренко, Н. Е.: Археологические исследования 1907–1909 гг. *Известия императорской Археологической комиссии* 43 (1911) 1–47.
- МАКАРОВА 1982: Макарова, Т. Н.: Археологические данные для датировки церкви Иоанна Предтечи в Керчи (Archaeological dating of the John the Precursor church in Kerch). *Советская археология* 1982:4, 91–106.
- МАКАРОВА–ПЛЕТНУОВА 2003: Макарова, Т. И. – Плетнёва, С. А. (ред.): *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века.* Москва 2003.
- МАКК 1997: Makk F.: Egy őstörténeti kézikönyv margójára. *Aetas* 1997:2–3, 161–188.

- МАКК 2004: Makk F.: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: *Változatok a történelemtre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gy. – Nagy B. Budapest 2004, 119–127.
- МАЛМ 1956: Мальм, В. А.: Промыслы древнерусской деревни. *Труды Государственного Исторического Музея* 32 (1956) 106–138.
- МАРТИ 1941: Марты, Ю. Ю.: Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки. In: *Археологические памятники Боспора и Херсонеса*. Материалы и исследования по археологии СССР 4. Ред.: Жебелёв, С. А. – Гайдукевич, Б. Ф. Москва 1941, 25–36.
- MASZLENNIKOV 1987: Масленников, А. А.: Исследование античных памятников Крымского Приазовья. *Археологические открытия 1985 года* (1987) 368–369.
- MASZLENNIKOV 1992: Масленников, А. А.: Зенонов Херсонес – городок на Меотиде. In: *Очерки археологии и истории Боспора*. Ред.: Кузнецов, В. Д. et al. Москва 1992, 120–174.
- MASZLENNIKOV–MOKROUSZOV–SZAZANOV 1999: Масленников, А. А. – Мокроусов, С. В. – Сазанов, А. В.: *Исследования Восточно-Крымской археологической экспедиции на Азовском побережье Керченского полуострова в 1998 г.* Проблемы истории, филологии, культуры 7. Магнитогорск 1999.
- МАТОЛCSI 1982: Matolcsi J.: *Állattartás őseink korában*. Budapest 1982.
- МАТВЕЈЕВА 1993: Матвеева, Н. П.: *Саргатская культура на среднем Тоболе*. Новосибирск 1993.
- МАТВЕЈЕВА 1997: Матвеева, Г. И.: *Могильники ранних болгар на Самарской Луке*. Самара 1997.
- МАТВЕЈЕВА 2000: Матвеева, Н. П.: *Социально-экономические структуры населения Западной Сибири в раннем железном веке (лесостепная и подтаёжная зоны)*. Новосибирск 2000.
- МАТВЕЈЕВА 2019: Матвеева, Н. П.: Некоторые проблемы изучения средневековой археологии лесостепной зоны Приуралья и Зауралья в свете формирования мадьяр. *Ab Origine. Археолого-этнографический сборник* 10 (2019) 24–43.
- МАТВЕЈЕВА ET AL. 2022: Matvejeva, N. P. – Zelenkov, A. Sz. – Gyóni G.: A magyar etnogenezis kutatásának problémái (A kora középkori uráli-szibériai anyag alapján). In: *Hadak útján. A népvándorlások kutatóinak XXIX. konferenciája*.

- Budapest, 2019. november 15–16. 1 (29th Conference of scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest 1).* MŰK Kiadványok 4.1. Főszerk.: Türk A. Budapest 2022, 523–540. doi 10.55722/Arpad.Kiad.2021.4.1_30
- MAVRODIN 1963: Мавродин, В. В.: Рец. на кн.: Артамонов М.И. История хазар. Л., 1962. Рецензия. *Вестник ЛГУ: Серия истории, языка и литературы.* 1963:1 № 2, 145–148.
- MAZSITOV 1968: Мажитов, Н. А.: *Бахмутинская культура. Этническая история Северной Башкирии середины I тысячелетия нашей эры.* Москва 1968, 84–113.
- MAZSITOV 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977.
- MAZSITOV 1981: Мажитов, Н. А.: *Курганы Южного Урала в VIII–XII вв.* Москва 1981.
- MAZSITOV 2013: Мажитов, Н. А.: Еще раз о мадьярской проблеме в средневековой истории Южного Урала. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 84–88.
- MEDVEGYENKO 2006: Медведенко, Н. А.: *История и археология Хазарского Каганата в исследовании М. И. Артамонова.* Воронеж 2006.
- MEDVEGYEV 1966: Медведев, А. Ф.: *Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел). VIII–XIV вв.* Москва 1966.
- MERPERT 1949: Мерперт, Н. Я.: *Верхнее Салтово (Салтовская культура).* Канд. Дис.: ИА АН СССР. Архив ИА АН СССР Р–2. № 884. (kézirat)
- MERPERT 1951: Мерперт, Н. Я.: О генезисе салтовской культуры. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 36 (1951) 14–30.
- MERPERT 1953: Мерперт, Н. Я.: Против извращений хазарской проблемы в археологии. In: *Против вульгаризации марксизма в археологии.* Отв. ред.: Удальцов, А. Д. Москва 1953, 165–190.
- MERPERT 1955: Мерперт, Н. Я.: Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. *Советская археология* 23 (1955) 131–168.
- MERPERT 1957: Мерперт, Н. Я.: *К вопросу о древнейших болгарских племенах.* Казань 1957.
- MESTERNÁZY 1990: Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírletekben 1 (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11 Jh. 1). *Folia Archaeologia* 41 (1990) 87–115.

- MESTERHÁZY 1991: Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben 2 (Gegenstände byzantinischen Ursprungs in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh. 2). *Folia Archaeologia* 42 (1991) 145–177.
- MESTERHÁZY 1994: Mesterházy K.: Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte* 2. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1994, 23–65.
- МІНЕЄВ 1966: Михеев, В. К.: До питання про ремісниче виробництво салтівської культури. *Вісник Харківського університету* 17:1 (1966) 91–97.
- МІНЕЄВ 1982: Михеев, В. К.: Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша (Pendants with two symmetrical horse heads from Sykhaya Gomolsha burial). *Советская археология* 1982:2, 156–167.
- МІНЕЄВ 1983: Михеев, В. К.: *Отчет о раскопках катакомбного могильника в пос. Старый Салтов Волчанского района Харьковской области*. НА ИА НАНУ. № 1983/171.
- МІНЕЄВ 1984: Михеев, В. К.: *Экономика и социальные отношения у населения Хазарского каганата (вторая половина VIII – середина X вв)*. Дисс. докт. ист. наук. Харьков 1984.
- МІНЕЄВ 1985: Михеев, В. К.: *Подонье в составе Хазарского Каганата*. Харьков 1985.
- МІНЕЄВ 1986: Михеев, В. К.: Сухогомольшанский могильник (The Sukhaya Gomolsha burial ground). *Советская археология* 1986:3, 158–173.
- МІНЕЄВ 1990: Михеев, В. К.: Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры. In: *Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе*. Казань 1990, 45–52.
- МІНЕЄВ 2004: Михеев, В. К.: Северо-Западная окраина Хазарии в свете новых археологических открытий. *Хазарский альманах* 3 (2004) 74–93.
- МІНЕЄВ–SZTYERANKA–FOMIN 1973: Михеев, В. К. – Степанська, Р. Б. – Фомін, А. Д.: Ножі салтівської культури та їх виробництво *Археологія* 9 (1973) 90–99.
- МІЛЮТИН 1909: Милютин, А. И.: Раскопки 1906 года на Маяцком городище. *Известия Археологической комиссии* 29 (1909) 153–163.

- MILLER 1926: Миллер, А. А.: Краткий отчёт о работах Северо-Кавказкой экспедиции ГАИМК в 1925-1926 гг. In: *Сообщения ГАИМК* 1. Ленинград 1926, 71–142.
- MINAJEVA 1951: Минаева, Т. М.: Из истории археологических обследований верховий реки. Кубани. *Учёные записки Ставроп. гос. пед. институт* 7 (1951) 211–236.
- MINASZJAN 1980: Минасян, Р. С.: Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья (к вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне). *Археологический сборник* 21 (1980) 68–74.
- МОСЈА 2004: Моця, А. П.: Население Хазарского каганата в Юго-Восточном Крыму. *Сугдейский сборник* 1 (2004) 273–279.
- МОСЈА 2005: Моця, А. П.: *Цивілізаційна історія України*. Київ 2005.
- MOGARICSEV 2004: Могаричев, Ю. М.: О некоторых вопросах истории Крыма середины – второй половины VIII в. *Херсонский сборник* 13 (2004) 163–180.
- MOGARICSEV 2005: Могаричев, Ю. М.: О некоторых вопросах истории Восточного Крыма VIII–IX вв. *Сугдейский сборник* 2 (2005) 237–247.
- MOGILNYIKOV 1981: Могильников, В. А.: Тюрки. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981, 29–43.
- MOLNÁR 1953: Molnár E.: *A magyar nép őstörténete*. Budapest 1953.
- MOLNÁR 1955: Мольнар, Э.: Проблемы этногенеза и древней истории венгерского народа. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1955) 116–118.
- MONGAJT 1951: Монгайт, А. П.: Могила всадника у с. Арцибашева. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры* 41 (1951) 124–127.
- MORAVCSIK 1950: *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Ford.: Moravcsik Gy. Budapest 1950.
- NADZSIMOV 1955: Наджимов, К. Н.: О черепах Зливкинского могильника. *Краткие сообщения Института этнологии и антропологии Академии наук СССР* 24 (1955) 66–74.
- NAUMENKO 2001: Науменко, В. Е.: Место Боспора в системе византийско-хазарских отношений (The Place of Bosphorus in the System of Relations between Byzantium and Khazaria). In: *Бахчисарайский историко-археологический сборник* 2. Ред.: Могаричев, Ю. М. – Храпунов, И. Н. Симферополь 2001, 336–361.

- NEJSTADT 1957: Нейштадт, М. И.: *История лесов и палеогеография СССР в голоцене*. Москва 1957.
- NEPARÁ CZKI ET AL. 2017: Nepará czki, E. – Kocsy, K. – Tóth, G. E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Bihari, P. – Nagy, I. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Raskó, I. – Török, T.: Revising mtDNA haplotypes of the ancient Hungarian conquerors with next generation sequencing. *Plos One* 12 (2017) 4. e0174886 <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0174886>
- NEPARÁ CZKI ET AL. 2018: Nepará czki, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Kocsy, K. – Maár, K. – Bihari, P. – Nagy, I. – Fóthi, E. – Pap, I. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Raskó, I. – Zink, A. – Török, T.: Mitogenomic data indicate admixture components of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians. *PLoS One* 13 (2018) e0205920. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0205920>
- NEPARÁ CZKI ET AL. 2019: Nepará czki, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Maár, K. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Marcsik, A. – Balogh, Cs. – Lőrinczy, G. – Gál, Sz. S. – Tomka, P. – Kovacsóczy, B. – Kovács, L. – Raskó, I. – Török, T.: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports*, 9 (2019) 16569. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-53105-5>
- NYESZTYEROV 1981: Нестеров, С. П.: Тесла древнетюркского времени в Южной Сибири. In: *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии*. Отв. ред.: Худяков, Ю. С. Новосибирск 1981, 168–172.
- NEVIZÁ NSKY 2006: Nevizá nsky, G.: Staromadarské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni (Old Hungarian Horsemen Necropolis in Levice-Géňa). *Slovenská Archeologica* 54:2 (2006) 285–328.
- NOONAN 1994: Noonan, T. S.: What can Archaeology tell us about the Economy of Khazaria. In: *The Archaeology of Steppes*. Ed.: Genito, V. Napoli 1994, 331–345.
- NOVIKOVA–FOMIN 2006: Новикова, Е. Ю. – Фомин, А. В.: Восточные монеты из Верхне Салтовского могильника VIII–IX вв. In: *Город и степь в контактной евроазиатской зоне*. Ред.: Мурашѐва, В. В. Москва 2006, 212–213.
- NOVOSZELOVA 2003: Новоселова, Н. Ю.: Археологические памятники раннего средневековья. In: Соловьѐв, С. Л.: *Археологические памятники сельской округи и некрополя Нимфея*. Санкт-Петербург 2003, Приложение № 4.
- NYIKITYINA 1985: Никитина, Г. Ф.: *Система погребального обряда племен черняховской культуры*. Москва 1985.

- НУКОЛАЈЕНКО 1974: Николаенко, А. Г.: *Отчёт об археологической разведке и охранных работах в Волоконовском районе Белгородской области в 1974 г.* Архив ИА РАН. Р. 1. № 5724.
- НУКОЛАЈЕНКО 1979: Николаенко, А. Г.: Исследования в лесостепном Поосколье. *Археологические открытия 1978 года.* 1979, 77.
- НУКОЛАЈЕНКО 1983: Николаенко, А. Г.: Исследования в лесостепном Поосколье *Археологические открытия 1980 года.* 1983, 74–75.
- НУКОЛАЈЕНКО 1991: Николаенко, А. Г.: *Северо-Западная Хазария или Донская Русь? Древности Приоскольской лесостепи в заметках краеведа.* Волоконовка 1991.
- НУКОЛАЈЕНКО 1995: Николаенко, А. Г.: *Древний город у Ютановки.* Волоконовка 1995.
- НУКОЛАЈЕНКО 2000: Николаенко, А. Г.: Керамика округа Ютановского городища. In: *Люди, железо, керамика.* Ред.: Николаенко, А. Г. Волоконовка 2000, 3–19.
- НУКОЛАЈЕНКО–ГРЕВНЈУКОВ–СЗАРАПУЛКИН 2001: Николаенко, А. Г. – Гребенюков, В. И. – Сарапулкин, В. А.: Гончарная мастерская № 1 из Ютановки. In: *Верхнедонской археологический сборник.* Липецк 2001, 230–232.
- НУКОЛАЈЕНКО–СЗТУЕРОВОЈ 2000: Николаенко, А. Г. – Степовой, А. В.: Археологические открытия 1999 года. In: Николаенко, А. Г.: *Люди, железо, керамика.* Волоконовка 2000, 26–27.
- ORLOV 1996: Орлов, Р. С.: Новые памятники VI–VII вв. из Приазовья. In: *Материалы 1 тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии.* Киев 1996, 102–116.
- ORMOS 2015: Ormos I.: A korai magyar történelem arab forrása. *Avicenna. Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve 2013/2014 (2015)* 95–100.
- ОВСИННИКОВА 1982: Овчинникова, Б. Б.: Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве (Ancient Turkic warrior's burial in Central Tuva). *Советская археология* 1982:3, 210–218.
- ОВСИННИКОВА 1990: Овчинникова, Б. Б.: *Тюркские древности Саяно-Алтая в VI–X веках.* Свердловск 1990.
- РАРНОМЕНКО 1924: Пархоменко, В. А.: *У истоков русской государственности (IX–XI вв.).* Ленинград 1924.

- PAROMOV 1989: Паромов, Я. М.: Обследование археологических памятников Таманского полуострова в 1984–1985 гг. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР* 196 (1989) 72–78.
- PAROMOV 2003: Паромов, Я. М.: Поселения и дороги на Таманском полуострове в VIII–XIII веках. In: *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья*. Отв. ред.: Макарова, Т. И. – Плетнёва, С. А. Москва 2003, 161–170.
- PARUSZIMOV–PROKOFEV 2003: Парусимов, И. Н. – Прокофьев, Р. В.: Новый салтовский могильник в окрестностях цимлянска. In: *VI донские археологические чтения*. Отв. ред.: Ларенок, П. А. Ростов-на-Дону 2003, 50–62.
- PASZTERNÁK 1996: Paszternák I.: A magyar középkor kutatásának száz éve Szentes határában. *Savaria* 22:3, 1992–1995 (1996) 277–292.
- PAULER 1880: Pauler Gy.: Lebedia, Etelköz, Millenarium. *Századok* 14 (1880) 1–21, 97–117.
- PAULER 1900: Pauler Gy.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest 1900.
- PERÉNYI 1956: Перени, Й.: Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. *Studia Slavica* 2 (1956) 12–15.
- PETKES 2011: Petkes Zs: Törökszentmiklós-Szenttamápuszta 10–11. századi temetője (Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert von Törökszentmiklós-Szenttamápuszta). *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011) 181–213.
- PETRENKO 2000: Петренко, А. Г.: *Следы Ритуальных животных в могильниках древнего и средневекового населения среднего Поволжья и Предуралья*. Казань 2000.
- PETRIK 2008: Petrik I.: *Rejtélyek országa. A Kazár Királyság és a kazár-magyar kapcsolatok rövid története*. Budapest 2008.
- PETRUNIN 2006: Петрухин, В. Я.: «Отмстить неразумным хазарам...». Хазарский каганат и евразийский аспект начала российской истории. *Восточная коллекция* 2006:2, 18–28.
- РЯНКОВ–ТАРАВАНОВ 1996: Рьянков, А. В. – Тарабанов, В. А.: Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство. In: *Проблемы археологии и истории Боспора. К 170-летию Керченского музея древностей*. Керчь 1996, 61–64.
- РЯНКОВ–ТАРАВАНОВ 2008: Рьянков, А. В. – Тарабанов, В. А.: Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: опыт сопоставления. In:

Древности Юга России. Памяти А. Г. Атавина. Ред.: Афанасьев, Г. Е. Москва 2008, 275–295.

PLETNYOVA 1958: Плетнёва, С. А.: Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 1. Материалы и исследования по археологии СССР 62. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1958, 151–226.

PLETNYOVA 1959: Плетнёва, С. А.: Керамика Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 2. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1959, 212–272.

PLETNYOVA 1960: Плетнёва, С. А.: Средневековые поселения верховьев Северского Донца. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 79 (1960) 3–20.

PLETNYOVA 1962: Плетнёва, С. А.: О связях алаано-болгарских племён Подонья со славянами в VIII–IX вв. *Советская археология* 1962:1, 83–94.

PLETNYOVA 1963: Плетнёва, С. А.: Средневековая керамика Таманского городища. In: *Керамика и стекло древней Тмутаракани*. Москва 1963, 5–72.

PLETNYOVA 1963a: Плетнёва, С. А.: Кочевнический могильник близ Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской экспедиции* 3. Материалы и исследования по археологии СССР 109. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1963, 216–259.

PLETNYOVA 1963b: Плетнёва, С. А.: Рец. на кн.: Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962. *Советская археология* 1963:3, 279–283.

PLETNYOVA 1964: Плетнёва, С. А.: Правобережное Цимлянское городище. *Сообщения Государственного Эрмитажа* 25 (1964) 55–59.

PLETNYOVA 1967: Плетнёва, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.

PLETNYOVA 1972: Плетнёва, С. А.: *Об этнической неоднородности населения Северо-Западного Хазарского пограничья*. Новое в археологии. Москва 1972.

PLETNYOVA 1973: Плетнёва, С. А.: *Древности чёрных клобуков. Археология СССР*. Свод археологических источников Е1–19. Москва 1973.

PLETNYOVA 1976: Плетнёва, С. А.: *Хазары*. Москва 1976.

PLETNYOVA 1978: Pletnjowa, S. A.: *Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga*. Leipzig 1978.

- PLETNYOVA 1981: Плетнёва, С. А.: Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. *Плиска–Преслав* 2 (1981) 9–19.
- PLETNYOVA 1981a: Плетнёва, С. А.: Салтово-маяцкая культура. In: *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Глав. ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1981, 62–75.
- PLETNYOVA 1984: Плетнёва, С. А.: Маяцкое городище. In: *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1984, 3–19.
- PLETNYOVA 1984a: Плетнёва, С. А.: Знаки на стенах Маяцкого городища. In: *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1984, 57–94.
- PLETNYOVA 1989: Плетнёва, С. А.: *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва 1989.
- PLETNYOVA 1990: Плетнёва, С. А.: *Печенеги и гузы на Нижнем Дону (По материалам кочевнического могильника у Саркела-Белой Вежи)*. Москва 1990.
- PLETNYOVA 1991: Плетнёва, С. А.: Отношения восточноевропейских кочевников с Византией и археологические источники (The relations between the East European nomades and Byzantium in the light of archaeological sources). *Советская археология* 1991:3, 98–107.
- PLETNYOVA 1996: Плетнёва, С. А.: *Саркел и «шёлковый путь»*. Воронеж 1996.
- PLETNYOVA 1997: Плетнёва, С. А.: Древние болгары в восточноевропейских степях. *Татарская археология* 1 (1997) 31–60.
- PLETNYOVA 1999: Плетнёва, С. А.: *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим 1999.
- PLETNYOVA 2000: Плетнёва, С. А.: Кочевники в Таматархе. *Российская археология* 2000:2, 97–107.
- PLETNYOVA 2003: Плетнёва, С. А.: *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XVIII вв)*. Воронеж 2003.
- PLETNYOVA–KRASZILNYUKOV 1990: Плетнёва, С. А. – Красильников, К. И.: Гончарные мастерские Маяцкого комплекса. In: *Маяцкий археологический комплекс. Материалы Советско-болгаро-венгерской экспедиции*. Отв. ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1990, 92–121.

- PLETNYOVA–NYIKOLAJENKO 1976: Плетнёва, С. А. – Николаенко, А. Г.: Волоконовский древнеболгарский могильник (L'ancien champ d'inhumation bulgare de Volokonovo). *Советская археология* 1976:3, 279–298.
- POKROVSZKIJ 1905: Покровский, А. М.: Верхне-Салтовский могильник. *Труды Археологического съезда* 12:1 (1905) 465–491.
- POLGÁR 2001: Polgár Sz.: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Szerk.: Márton A. Budapest 2001, 106–126.
- POLGÁR 2020: Polgár Sz.: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (kb. 750–1000) (Eastern Europe and the international trade [cca. 750 – cc. 1000] [on the basis of written sources])*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 32. Budapest 2019.
- РОНОМАРЈОВ 2002: Пономарев, Л. Ю.: Салтово-маяцкие погребальные памятники Керченского полуострова. *Боспорские исследования* 2 (2002) 145–158.
- РОНОМАРЈОВ 2003: Пономарев, Л. Ю.: Салтовское укрепление и святилище у с. Заветное. *Боспорские исследования* 3 (2003) 264–282.
- РОНОМАРЈОВ 2003а: Пономарев, Л. Ю.: К характеристике салтовского керамического комплекса поселений Керченского полуострова. In: *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Материалы IV*. Боспорских чтений. Керч 2003, 217–225.
- РОНОМАРЈОВ 2004: Пономарев, Л. Ю.: Биритуальный салтово-маяцкий могильник у поселка Эльтиген. *Боспорские исследования* 5 (2004) 445–475.
- РОРОВ 1895: Попов, Х. И.: Где находилась хазарская крепость Саркел. In: *Труды IX археологического съезда в Вильне*. Ред.: гр. Уварова – Слуцкий, С. С. Москва 1895, 265–277.
- POST ET AL. 2019: Post, H. – Németh, E. – Klima, L. – Flores, F. – Fehér, T. – Türk, A. – Székely, G. – Sahakyan, H. – Mondal, M. – Montinaro, F. – Karmin, M. – Saag, L. – Yunusbayev, B. – K. Khusnutdinova, E. – Metspalu, E. – Villems, R. – Tambets, K. – Rootsi, S.: Y-chromosomal connection between Hungarians and geographically distant populations of the Ural Mountain region and West Siberia. *Scientific Reports* (2019) 9:7786. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-44272-6>
- POSTA 1898: Posta B.: Dr. Posta Béla oroszországi tanulmányairól. *Archaeologiai Értésítő* 18 (1898) 246–253, 334–345.

- PÓSTA 1905: Pósta B.: *Régészeti tanulmányok az Oroszfeldön (Archaeologische Studien auf russischem Boden)*. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása (Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen Eugen Zichy) 4. Budapest–Leipzig 1905.
- ПРИХОДНЮК 2001: Приходнюк, О. М.: *Хозари – археологічні джерела. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.э.)*. Київ 2001.
- ПРИЙМАК–SZUPRUNYENKO 1994: Приймак, В. В. – Супруненко, О. Б.: Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобеляцкого района. In: Супруненко, А. Б.: *Курганы Нижнего Поворскля*. Москва–Польтава 1994, 81–84.
- PUSKINA 2007: Пушкина, Т. А.: Сувениры аустрвег. In: *У истоков русской государственности*. Ред.: Носов, Е. Н. – Мусин, А. Е. Санкт-Петербург 2007, 325–331.
- PUTYINCEVA 1961: Путинцева, Н. Д.: Верхнечирюртовский могильник (предварительное сообщение). *Материалы по археологии Дагестана* 2 (1961) 248–264.
- РАХМАНАЛИЈЕВ 2009: Рахманалиев, Р.: *Империя тюрков. Великая цивилизация*. Москва 2009. https://historylib.org/historybooks/Rustan-Rakhmanaliev_Imperiya-tyurkov--Velikaya-tsvivilizatsiya/
- РАППОПОРТ 1959: Раппопорт, П. А.: Крепостные сооружения Саркела. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 2. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1959, 9–39.
- RASEV 2003: Рашев, Р. С.: Единство и различия в ямния (български) погребален обред на Салтово-Маяцката култура. In: *Българи и хазари през ранното средновековие*. Ред.: Степанов, Ц. София 2003, 16–41.
- RASEV 2007: Рашев, Р. С.: Праболгары на Юго-Западной окраине Евразийской степи. In: *Средневековая археология евразийских степей*. Ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2007, 104–117.
- RAZUMOV ET AL. 2017: Разумов, С. Н. – Дараган, М. Н. – Полян, С. В.: Раннесредневековое воинское погребение у с. Старая Катериновка на правом берегу нижнего Днепра (Kora középkori fegyveres temetkezés Sztaraja Katerinovkánál, a Dnyeper alsó folyásának jobb partján). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. 2. (Conference of young scholars on the Migration Period. November 4–6, 2014,*

- Esztergom 2). MÓT Kiadványok 3.2 Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiac 3.1. Főszerk.: Türk A. Budapest 2017, 335–353. doi 10.55722/Arpad.Kiad.2017.3.2_14
- RÉVÉSZ 1987: Révész L.: Lyraförmigen Schnallen in dem Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39 (1987) 257–285.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1998: Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 523–532.
- RÉVÉSZ 1999: Révész L.: Honfoglalás kori temető Tengőd–Hékútpusztán (Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd–Hékútpusztá). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999) 267–299.
- RÉVÉSZ 2008: Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10–11. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2013: Révész L.: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepülésének kérdéséhez. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 605–628.
- RÉVÉSZ 2014: Révész, L.: *The era of the Hungarian Conquest*. Budapest 2014.
- RÉVÉSZ 2014a: Révész L.: *A magyar honfoglalás kora*. Budapest 2014.
- RÉVÉSZ 2020: Révész L.: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig (Regional features of the 10–11th century cemeteries from the Eastern Carpathians to the Danube)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Szeged–Budapest 2020.
- РІВАКОВ 1952: Рыбаков, Б. А.: Русь и Хазария (к исторической географии Хазарии). In: *Сборник статей академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия*. Ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1952, 76–88.

- РІВАКОВ 1953: Рыбаков, Б. А.: К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси. *Советская археология* 18 (1953) 128–150.
- РЈАВСЕВА–РАВИНОВИЧ 2007: Рябцева, С. – Рабинович, Р.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X. вв. *Revista Arheologica* 3:1–2 (2007) 195–230.
- РЈАВСЕВА–РАВИНОВИЧ 2018: Рябцева, С. – Рабинович, Р.: Древности венгерского круга IX–X вв. Пруто-Днестровского региона (Предметы торевтики и ювелирные украшения) (A Prut–Dnyeszter régió 9–10. századi magyar jellegű hagyatéka [A fémművesség és az ötvösművészet tárgyai]). In: *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. (3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. Budapest 2018, 429–464. https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2018.6_24
- РОМАНСУК 1983: Романчук, А. И.: Салтово-маяцкие памятники в Крыму. In: *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа*. Ред.: Шелов, Д. Б. – Казакова, Л. М. Ростов-на-Дону 1983, 117–119.
- РÓНА-ТАС 1982: Róna-Tas A.: A kazár néprnévről. *Nyelvtudományi Közlemények* 84 (1982) 349–380.
- РÓНА-ТАС 1996: Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1996.
- РÓНА-ТАС 2004: Róna-Tas A.: Néhány megjegyzés faneveinkről I. (bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy). *Magyar Nyelv* 100 (2004) 260–273, 419–438.
- РÓНА-ТАС 2005: Róna-Tas, A.: Turkic-Alanian-Hungarian contacts. *Acta Orientalia* 58 (2005) 205–213. <https://doi.org/10.1556/AOrient.58.2005.2.8>
- РÓНА-ТАС 2011: Róna-Tas A.: Az Uráltól a Kárpát-medencéig. Új kutatási eredmények a korai magyar történelemről. *História* 33:8 (2011) 2–6.
- РУДАКОВ 1979: Рудаков, В. Е.: Элементы салтово-маяцкой культуры на посаде Бакинского городища. *Античная древность и средние века* 16 (1979) 105–111.
- РУНИЧ 1976: Рунич, А. П.: Захоронение вождя эпохи раннего средневековья из Кисловодской котловини (La sepulture d'un chef de la phase initiale du Moyen Age dans le basin de Kislovodsk). *Советская археология* 1976:3, 256–266.

- RUNYICS 1979: Рунич, А. П.: Раннесредневековые склепы Пятигорья (The Early Medieval vaults of the Pyatigorsk region). *Советская археология* 1979:4, 232–247.
- RYABOGINA ET AL. 2008: Ryabogina, N. E. – Larin, S. I. – Ivanov, S. N.: Landscape and climatic changes on southern border of taiga in Western Siberia on the middle-late holocen. In: *Man and environment in boreal forest zone: Past, present and future. International Conference, Central Forest State Natural Biosphere Reserve, Russia*. Moscow 2008, 79–82.
- RZAJEV 1964: Рзаев, Н. И.: *Художественная керамика кавказской Албании*. Баку 1964.
- SÁNDOR 2014: Sándor K.: Vámbéry Ármin és a török-magyar nyelvcsere. *Iskolakultúra* 2014:2, 76–86.
- SCHOLL–ZINKO 1999: Scholl, T. – Zinko, V.: *Archaeological Map of Nymphaion (Crimea)*. Warsaw 1999.
- SCSEGLOVA 1987: Щеглова, О. А.: Салтовские вещи на памятниках вольщевского типа. In: *Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи*. Отв. ред.: Пряхин, А. Д. Воронеж 1987, 77–85.
- SCSEGLOVA 1995: Scseglova, O. A.: A Közép-Dnyeper-vidéki „Ant régiségek” vagy „Martinovkai-típusú” kincsleletek tanulmányozásának néhány problémája. (Some problems of the “Ant antiquites” or “Martinovka type” treasure finds of the middle Dnieper region). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archeologica* 1 (1995) 375–399.
- SCSERBAK 1970: Щербак, А. М.: *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград 1970.
- SCSERBAKOVA–TASCSEI–TYELNOV 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднестровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея)*. Археологическая библиотека 4. Кишинёв 2008.
- SINICA ET AL. 2022: Kvitnyivckij, M. V. – Tyelnov, Ny. P. – Szinyika, V. Sz. – Türk A.: Korai magyar leletek a Fekete-tenger északnyugati előteréből (9. század – 10. század első fele). In: *Hadak útján. A népvándorlások kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 1. (29th Conference of scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.)* 1. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

- Kiadványok 4.1. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 24.1. Főszerk.: Türk A. Szerk.: Sudár B. – Jancsik B. Budapest 2022, 583–592.
- SZAPRIKINA ET AL. 2018: Saprykina, I. A. – Zelencova, O. V. – Türk A.: A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi „hasonmása”. A karancslapujtői típusú övveretek kelet-európai elterjedése (Пояс эпохи завоевания Родины и его мордовская «аналогия». Поясные накладки типа Каранчлапуйте [Венгрия] и их распространение в Восточной Европе в X в.). In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 10. Eds.: Korom A. et al. Budapest 2018, 689–720.
- SJÖGREN-PRICE-KRISTIANSEN 2016: Sjögren, K.-G. – Price, T. D. – Kristiansen, K.: Diet and Mobility in the Corded Ware of Central Europe. *Plos One* 2016. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0155083>
- SOMOGYI-TÜRK 2023: Шомодьи, П. – Тюрк, А.: Новые радиоуглеродные данные о времени венгерского завоевания. Байесовская модель и возможные генетические связи индивидов из погребений III/11 и II/52 в Карош-Эперьешсёр (New Radiocarbon Data to the Timeline of the Hungarian Conquest. Bayesian model and possible genetic connections of the deceased from Graves III/11 and II/52 in Karos-Eperieszög). *Stratum plus* 5 (2023) 289–306. <https://doi.org/10.55086/sp235289306>
- СРАМКО 1959: Шрамко, Б. А.: Кераміка салтівської культури. Ученые записки Харків. Гос. Ун. Тр. Іст. Факультеты 7 (1959) 241–267.
- СРАМКО 1962: Шрамко, Б. А.: *Древности Северского Донца*. Харьков 1962.
- СРАМКО 1983: Шрамко, Б. А.: Погребение VIII–X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области. In: *Древнерусское государство и славяне*. Минск 1983, 48–50.
- СРАМКО–СЕРКИН 1963: Шрамко, Б. А. – Цепкин, Е. А.: Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII–XIII вв. *Советская археология* 1963:2, 74–84.
- STACHOWSKI 2014: Stachowski, M.: Remarks on the investigation of the oldest layer of Turkic loan-words in Hungarian. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19 (2014) 215–222.
- STADLER 2005: Stadler, P.: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren* 1. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 60. Wien 2005. <https://doi.org/10.1553/0x000a2f66>

SUDÁR 2018: Шудар, Б.: Мадыяры в персидском географическом сочинении «Худūd ал-Āлам» (982 г.) (Reference to the Place of Residence of Ancient Hungarians in a Persian Geographical source [10th c.]). In: *Материалы IV Международного Мадыярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г.* Археология свразийских степей 6. Глав. ред.: Ситдииков, А. Г. Казань 2018, 257–265.

SUDÁR 2018a: Sudár B.: A Keleti-Kárpátok hágói. In: „*Hadak útján*” – *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája – tanulmánykötet.* Szerk.: Forisck P. et al. Debrecen 2018, 195–209.

SULC 1957: Шульц, П. Н.: Таврское укрепленное поселение на горе Кошка в Крыму. *Краткие сообщения Института археологии* 7 (1957) 62–66.

SVECOV 1981: Швецов, М. А.: Погребения салтово-маяцкой культуры в Поднепровье. In: *Древности Среднего Поднепровья.* Отв. ред.: Артеменко, И. И. Киев 1981, 96–101.

SVECOV 1983: Швецов, М. А.: О нижнедонской группе салтово-маяцких памятников. In: *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа.* Ред.: Шелов, Д. Б. – Казакова, А. М. Ростов-на-Дону 1983, 109–112.

SVECOV 1989: Швецов, М. А.: Средневековые бескурганные могильники на территории Донбасса. In: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.* Донецк 1989, 53–55.

SVECOV 1991: Швецов, М. А.: Могильник «Зливки». In: *Проблемы на прабългарската история и култура* 2. София 1991, 109–123.

SZAHANYEV 1914: Саханев, В. В.: Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. *Известия Археологической комиссии* 56 (1914) 75–219.

SZAMOKVASZOV 1908: Самоквасов, Д. Я.: *Могилы Русской земли.* Москва 1908, 232–234.

SZARAPULKIN 2003: Сарапулкин, В. А.: *Керамика и керамическое производство лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры.* Дис. к.и.н. Липецк ГУ. Воронеж 2003.

SZARAPULKIN 2006: Сарапулкин, В. А.: Ржевский грунтовый могильник салтово-маяцкой культуры. Предварительное сообщение. *Археологическое памятники Восточной Европы* 12 (2006) 195–204.

- SZAVCSSENKO 1986: Савченко, Е. И.: Крымский могильник. In: *Археологические открытия на новостройках* 1. Отв. ред.: Каменецкий, И. С. Москва 1986, 70–101.
- SZAVCSSENKOVA 1996: Савченкова, Л. Л.: Черный металл Болгара. Типология. In: *Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков*. Отв. ред.: Федоров-Давыдов, Г. А. Казань 1996, 5–88.
- SZAVENKO 1985: Савенко, С. Н.: Хронологические особенности зеркал X–XII вв. Центрального Предкавказья. In: *Проблемы хронологии археологических памятников Северного Кавказа*. Орджоникидзе 1985, 97–109.
- SZAZANOV–MOGARICSEV 2006: Сазанов, А. В. – Могарычев, Ю. М.: Крым и Хазария в конце VII – середине VIII в. (Crimea and Khazaria in the end of the 7th – the middle of the 8th centuries A.D.). *Проблемы истории, филологии, культуры* 16 (2006) 179–207.
- SZEDOV 1982: Седов, В. В.: *Восточные славяне в VI–XIII вв.* Москва 1982.
- SZEDOV 1987: Седов, В. В.: Венгры в Восточной Европе. In: *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Ред.: Седов, В. В. Москва 1987, 236–239.
- SZEIFERT ET AL. 2018: Szeifert, B. – Csákyová, V. – Stégmár, B. – Gerber, D. – Egyed, B. – Botalov, S. G. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: Maternal Genetic Composition of Early Medieval Populations Lived in the Cis- and Trans-Ural and Volga-Kama Regions (Результаты палеогенетических исследований материнской линии ДНК раннесредневековых популяций Зауралья, Приуралья и Волго-Камья в связи с проблемой венгерского этногенеза). In: *Материалы IV Международного Мадьярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г.* Археология евразийских степей 6. Глав. ред.: Ситдииков, А. Г. Казань 2018, 202–222.
- SZEIFERT ET AL. 2019: Szeifert, B. – Csáky, V. – Gerber, D. – Egyed, B. – Stégmár, B. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: Korai magyarsággal kapcsolatba hozható oroszországi lelőhelyek csontanyagának archeogenetikai vizsgálata. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Absztraktkötet.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 14. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Szerk.: Sudár B. – Türk A. Budapest 2019, 100–103.

SZEIFERT ET AL. 2022: Szeifert, B. – Gerber, D. – Csáky, V. – Langó, P. – Stashenkov, D. A. – Khokhlov, A. A. – Sitdikov, A. G. – Gazimzyanov, I. R. – Volkova, E. V. – Matveeva, N. P. – Zelenkov, A. S. – Poshekhonova, O. E. – Sleptsova, A. V. – Karacharov, K. G. – Ilyushina, V. V. – Konikov, B. A. – Sungatov, F. A. – Kolonskikh, A. G. – Botalov, S. G. – Grudochko, I. V. – Komar, O. V. – Egyed, B. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: Tracing genetic connections of ancient Hungarians to the 6th–14th century populations of the Volga-Ural region. *Human Molecular Genetics*, Volume 31, Issue 19, 1 October 2022, 3266–3280. <https://doi.org/10.1093/hmg/ddac106>

SZEMJONOV 1983: Семёнов, А. И.: Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени. In: *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа*. Ред.: Кляшко, В. Я. Ростов-на-Дону 1983, 98–102.

SZEMJONOV 1987: Семёнов, А. И.: К культурной атрибуции раннесредневекового погребения из Учтепе. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР* 192 (1987) 59–66.

SZEMJONOV 1988: Семёнов, А. И.: К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых памятников Восточной Европы. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа* 39 (1988) 97–111.

SZEMJONOV 1991: Семёнов, А. И.: Византийские монеты келегейского комплекса. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа* 31 (1991) 121–130.

SZEMJONOV 1997: Семенов, А. И.: К оценке различий погребального обряда курганных захоронений типа Сивашовки и типа Соколовской балки. In: *Древности Кубани. Материалы семинара посвященного 85-летию Н. В. Анфимова*. Краснодар 1997.

SZEMJONOV-ZUSZER 1947: Семёнов-Зусер, С. А.: Раскопки коло с. Салтів в 1946 р. *Археологічні пам'ятки* 1 (1947) 131–182.

SZEMJONOV-ZUSZER 1949: Семенов-Зусер, С. А.: Розкопки коло села Верхнього Салтова, 1946 р. In: *Археологічні пам'ятки УРСР* 1. Киев 1949, 112–137.

SZEMJONOV-ZUSZER 1951: Семенов-Зусер, С. А.: Дослідження Салтівського могильника. In: *Археологічні пам'ятки УРСР* 3. Київ 1951, 271–284.

- SZEMJONOV-ZUSZER 1952: Семёнов-Зусер, С. А.: Дослідження салтівського могиляника. In: *Археологічні пам'ятки УРСР 3* (1952) 271–284.
- SZERGUSOVA 2013: Сергушева, Е. А.: *Археоботаника: Теория и практика*. Владивосток 2013.
- SZEVEÉNYI–WAGNER-NAGY 2011: Szeveényi, S. – Wagner-Nagy, B.: Visiting the Nganasans in Ust-Avam (Нганасаны в Усть-Аваме). In: *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities*. Uralica Helsingiensia 5. Eds.: Grünthal, R. – Kovács, M. Helsinki 2011, 385–404.
- SZIBILJEV 1926: Сибилев, Н. В.: *Древности Изюмщины* 2. Изюм 1926.
- SZIDORENKO 2002: Сидоренко, В. А.: Подражания Аббасидским дирхемам и динарам в монетном обращении Таврики хазарского времени. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 9 (2002) 429–454.
- SZIDORENKO 2005: Сидоренко, В. А.: Новые находки византийских монет в Керчи и окрестностях. In: *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья*. Периоды дестабилизации и катастроф. Боспорские чтения 6. Керчь 2005, 241–243.
- SZINYIKA–TYELNOV–KVITNYUSKIY 2019: Sinica, V. – Telnov, N. – Kvitnytskyi, M.: Венгерские памятники IX – первой половины X в. в Северо-Западном Причерноморье (Archaeological sites of the Subbotsy horizon [legacy of the 'Etelkoz'] in the Northwest Black Sea Region [9–10th cc.]). In: *Hadak útján. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest). Absztraktkötet*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 15. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Szerk.: Sudár B. – Türk A. Budapest, 2019 7–10.
- SZIZOV 1889: Сизов, В. И.: Раскопки в двух городищах близ Цымлянской станицы на Дону. In: *Труды VI Археологического съезда* 4. Москва 1889, 273–280.
- SZMILENKO–JURENKO 1990: Смиленко, А. Т. – Юренко, С. П.: Восточные славяне в VIII–IX вв. In: *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Ред.: Баран, В. Д. Киев 1990, 255–309.
- SZOLOVJOV 1987: Соловьёв, А. И.: *Военное дело коренного населения Западной Сибири. Эпоха средневековья*. Новосибирск 1987.
- SZOLOVJOV 2003: Соловьёв, А. И.: *Оружие и доспехи. Сибирское вооружение от каменного века до средневековья*. Новосибирск 2003.

- SZOROCZSAN 1995: Сорочан, С. Б.: *О торгово-экономической политике Византии в Таврике VII–IX вв. Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма*. Симферополь 1995, 235–239.
- SZOROCZSAN 2002: Сорочан, С. Б.: Византия и хазары в Таврике: господство или кондоминиум? *Проблемы истории, филологии, культуры* 12 (2002) 44–60.
- SZOROCZSAN 2005: Сорочан, С. Б.: *Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X в.)*. Очерки истории и культуры 1. Харьков 2005.
- SZOROKIN 1959: Сорокин, С. С.: Железные изделия Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 2. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1959, 135–199.
- SZÖKE–VÁNDOR 1987: Szöke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló)*. Fontes Archaeologicae Hungariae. Budapest 1987.
- SZPICIN 1909: Спицын, А. А.: Историко-археологические разыскания I. Исконные обитатели Дона и Донца. *Журнал Министерства народного просвещения* 1909:1, 67–79.
- SZTANCSEV 1957: Станчев, С. Р.: Новый памятник ранней болгарской культуры. *Советская археология* 27 (1957) 107–132.
- SZTANCSEV 1960: Станчев, С. Р.: *Материали от дворцовия център в Плиска*. ИАИ 23. София 1960.
- SZTASENKOV 2006: Сташенков, Д. А.: Об этнокультурных связях населения именьковской культуры. *Славяноведение* 2006:2, 28–29.
- SZTASENKOV 2009: Сташенков, Д. А.: Новые комплексы мадьярского круга в Самарском Поволжье. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Ed.: Dobrovits, M. Miskolc 2009, 21.
- SZTASENKOV 2009a: Сташенков, Д. А.: Памятники мадьярского круга в Самарском Поволжье In: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2009, 228–229.
- SZTASENKOV 2020: Сташенков, Д. А.: *Древние венгры и их окружение в Самарском Поволжье. Каталог археологических коллекций*. Самара 2020.
- SZTYEROVOJ 2009: Степовой, А. В.: Поселения салтово-маяцкой культуры в бассейне реки Волчья Белгородской области. In: *Дивногорский сборник: труды*

- музея-заповідника «Дивногорье» 1. Ред.: Винников, А. З. – Лылова, М. И. Воронеж 2009, 115–122.
- SZUNOVOKOV 1975: Сухобоков, О. В.: *Славяне Дніпровського Левобереж'я (роменська культура і її предшественники)*. Київ 1975.
- SZUNOVOKOV–GORBANENKO 2001: Сухобоков, О. В. – Горбаненко, С. А.: Землеробські знаряддя з городища Битиця-І. *Археологічний літопис Лівобережної України* 2 (2001) 36–41.
- SZUPRUNYENKO–MAJEVSZKA 2007: Супруненко, О. Б. – Маєвська, С. В.: Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України* 2007:1–2, 32–45.
- SZVISZTUN 2007: Свистун, Г. Е.: К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца. *Харьковский археологический сборник* 2 (2007) 40–58.
- SZVJATKIN 1998: Святкин, С. В.: *Вооружение и военное дело мордвы в первой половине II тыс. н.э. Дис. канд. ист. наук.* Уфа 1998.
- TAKÁCS 1986: Takács, M.: *Die Árpádenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*. Varia Archaeologica Hungarica 1. Budapest 1986.
- TAKÁCS 2000: Takács M.: Polírozott kerámia a koraközépkori Kisalföldön (Polished Pottery on the Plain in the North-West of Hungary in the Middle Age). *Arrabona* 38 (2000) 7–50.
- TAKÁCS 2005: Takács M.: Kézművesség az Árpád-korban (Das Handwerk in der Árpádenzeit). In: *A magyar kézművesipar története*. Szerk.: Szulovszky J. Budapest 2005, 72–85.
- TAKÁCS 2009: Takács, M.: Über die Chronologie der Mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterungen zu zwei chronologischen Tabellen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 223–252. <https://doi.org/10.1556/AArch.59.2008.2.25>
- TALISZ 1969: Талис, Д. Л.: О классификации и датировке некоторых средневековых городищ Крыма. In: *Экспедиции Государственного исторического музея: сборник докладов*. Москва 1969, 131–141.
- TALISZ 1973: Талис, Д. Л.: Топонимы Крыма с Корнем «рос-». *Античная древность и Средние века* 10 (1973) 229–234.
- TALISZ 1974: Талис, Д. Л.: Росы в Крыму (Les ross en Crimée). *Советская археология* 1974:3, 87–99.

- TARABANOV 1983: Тарабанов, В. А.: Средневековый могильник у аула Казазово. In: *Историческая этнография: традиции и современность*. Проблемы археологии и этнографии 2. Отв. ред.: Чистов, К. В. – Итс, Р. Ф. Ленинград 1983, 148–155.
- TARABANOV 1992: Тарабанов, В. А.: Религия средневековых адыгов. In: *Новейшие исследования по истории Кубани*. Краснодар 1992, 89–98.
- TARABANOV 1999: Тарабанов, В. А.: Исследование раннесредневековых памятников в Адыгес. *Древности Кубани* 14 (1999) 20–26.
- TÁRNOKI 1982: Tárnoki J.: Régészeti kutatások Nógrád megyében (1979–1981) (Archäologische Ausgrabungen im Komitat Nógrád [1979–1981]). *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 8 (1982) 381–386.
- TATARINOV-FEGYJAEV 2001: Татаринов, С. И. – Фёдяев, С. В.: Новые раннеболгарские погребения из могильника Дроновка-3 (Лиманское озеро) на Северском Донце (New Early Bulgarian Interments of Dronovka-3 Cemetery (Limanskoye Ozero) of the Seversky Donets Basin). *Стени Европы в эпоху средневековья* 2 (2001) 365–374.
- TATARINOV-KOPII-SAMRAJ 1986: Татаринов, С. И. – Копыи, А. Г. – Шамрай, А. В.: Два праболгарских могильника на Северском Донце (Two Protobulgarian burials on the Seversky Donets). *Советская археология* 1986:1, 209–221.
- TATYISCSEV 1962: Татищев, В. Н.: *История российская*. Москва–Ленинград 1962.
- TETTAMANTI 1975: Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken). *Studia Comitatusiensis* 3 (1975) 79–123.
- ТИТОВ-ERDÉLYI 1980: Титов, В. С. – Эрдэли, И.: Первые итоги раскопок венгеро-советской экспедиции на территории ВНР. *Советская археология* 1980:1, 130–146.
- TOČÍK 1968: Točík, A.: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Archeologica Slovaca Catalogi 3. Bratislava 1968.
- ТОЛОЦКО 2003: Толочко, П. П.: *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Санкт-Петербург 2003.
- ТОРТУКА 2006: Тортика, А. А.: Доно-Донецкий речной путь, лесостепное Придончье и византийская Таврика в VIII–X вв.: характер и направления

- торговых связей. In: *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья*. Боспорские чтения 7. Керчь 2006.
- TÓTH 1998: Tóth S. L.: *Leveddiától a Kárpát-medencéig*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged 1998.
- ТОУНБЕЕ 1973: Тоунбее, А.: *Constantine Porphyrogenitus and His World*. London 1973.
- ТРЕТЯКОВ 1941: Третьяков, П. Н.: *К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР 5. Москва–Ленинград 1941.
- ТРЕТЯКОВ–TÜRK 2023: Третьяков, Е. А. – Тюрк, А.: Вещи «Мадыарского круга» из памятников Зауралья: Артефакты и контекст (Products of „Hungarian style” from archaeological sites of the Trans-Ural: Artifacts and context). *Поволжская археология* 44 (2023:2) 38–50. <https://doi.org/10.24852/ra2023.2.44.38.50>
- TÜRK 2009: Türk A. A.: Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet*. Szerk.: Vincze F. Budapest 2009, 87–128.
- TÜRK 2010: Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *A VI. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5)*. Középkortörténeti tanulmányok 6. Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szeged 2010, 261–306.
- TÜRK 2011: Türk A.: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. PhD kézirat. Szeged 2011.
- TÜRK 2012: Türk, A.: Byzantinology–Archaeology–Hungarian Prehistory. The new archaeological results on the Sarkel problem. In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc: Bizantinológiai konferencia. Szeged, Magyarország, 2012.05.21–2012.05.22*. Szerk.: Olajos T. Szeged 2012, 86–89.
- TÜRK 2012a: Türk A.: A korai magyar történet kutatásának új régészeti programja. *Magyar Régészet. Online Magazin*. 2012 nyár. www.hungarianarchaeology.hu http://www.magyarregeszet.hu/wpcontent/uploads/2012/08/Turk_12Ny_0814.pdf
- TÜRK 2013: Türk, A.: Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätfunde des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken im Spiegel ihren ost-

europäischen Analogien (Archeologické pramene k niektorým konštrukčným prvkom taštičiek a k predmetom na zakladanie ohňa z 10. storočia z územia Karpatskej kotliny vo svetle východoeurópskych analógií). *Slovenská archeológia* 61 (2013) 177–198.

TÜRK 2013a: Тюрк, А.: От Урала до Карпатов. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров. In: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 231–237.

TÜRK 2014: Türk A.: A Kárpátoktól keletre: a korai magyarság régészeti kutatása az elmúlt évtizedekben. – A honfoglalás kori régészeti hagyatékkal kapcsolatot mutató keleti lelőhelyek. In: *A honfoglalók viselete*. Magyar Őstörténet 1. Szerk.: Sudár B. – Petkes Zs. Budapest 2014, 27–64.

TÜRK 2018: Тюрк, А.: Восточные корни древневенгерской культуры X в. и средневековая археология Восточной Европы. In: *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Библиотека Stratum. Под редакцией В. С. Синики и Р. А. Рабиновича. Кишинев–Тирасполь 2018, 423–433.

TÜRK 2021: Türk A.: A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai (Recent advances in archaeological research on early Hungarian history and their potential linguistic relevance). In: *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia a PPKE Régészettudományi Intézetének szervezésében. Budapest, 2020. november 11–13. (Parallel stories. Interdisciplinary Conference on Hungarian Prehistory, organized by the Institute for Archaeology, PPCU, Budapest, 11–13 November 2020)*. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae* 23. Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 2. Eds.: Klima, L. – Türk, A. Budapest 2021, 163–204.

TÜRK ET AL. 2020: Türk A. – Révész L. – Pusztai T.: *Elit alakulat 2.0. A Kárpát-medence leggazdagabb honfoglalás kori temetői. Kiállításvezető az azonos című vándorkiállításához*. A Herman Ottó Múzeum Kiállításvezetői – Új sorozat 1. Miskolc 2020.

TÜRK ET AL. 2021: Türk A. – Flesch M. – Strohmayer Á. – Fjodorov, O. V.: A karosi honfoglalás kori temetők viselettörténeti és archeometriai kutatásainak újabb eredményei (Новые находки из деревни Карош в контексте истории изучения костюма и археометрии эпохи завоевания родины). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 60 (2021) 47–79.

TÜRK–LANGÓ 2019: Türk A. – Langó P.: Régészeti adatok a honfoglalás kori sírokban fennmaradt lómaradványok klasszifikációjához. In: „...*ugy irhassak mint volt*”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére*. Szerk.: Bagi Z. P. Győr–Szeged 2019, 55–74.

TÜRK–LANGÓ 2020: Türk A. – Langó P.: A magyarság korai történetének régészeti emlékei a legfrissebb leletek fényében. In: *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja által 2019. december 7–8-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 20. Szerk.: Neparáczki E. Budapest 2020, 245–270.

TÜRK–LÖRINCZY–MARCSIK 2015: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez (Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 4. Budapest 2015. https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2015.4_02

USZPENSZKIJ 1889: Успенский, Ф. И.: Византийские владения на берегу Черного моря в IX–X вв. *Киевская старина* 1889:5–6, 253–294.

UZSOKI 1962: Uzsoki A.: Honfoglalás kori magyar lovasír Ötvenyben. *Arrabona* 4 (1962) 9–26.

VÁCZY 1994: Váczy P.: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest 1994.

VADAY 1989: Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Antacus 17–18. Budapest 1989.

VAJNSTEIN 1966: Вайнштейн, С. Й.: Некоторые вопросы истории древнетюркской культуры. (в связи с археологическими исследованиями в Туве). *Советская этнография* 1966:3, 60–81.

VARGA 2013: Varga S.: 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében (Nischegräber des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 297–320.

VASZILCSIN 1989: Василчин, И.: Глинени лампи от Черноморското крайбрежие на Южна Добруджа. *Известия на Народния музей във Варна* 24 (1989) 59–70.

- VASZILJEV 1925: Васильев, А. А.: *О значении Саркела в борьбе хазар с Русью*. Известия Государственной академии истории материальной культуры 4. Ленинград 1925.
- VASZILJEV–GRECSKINA–ZILIVINSKAJA 2003: Василев, Д. В. – Гречкина, Т. Ю. – Зиливинская, Э. Д.: Городище Самосделка – памятник домонгольского периода в Низовьях Волги (Samosdelka Settlement: the Monument of the Pre-Mongol Period in the Lower Reaches of the Volga). *Стени Европы в эпоху средневековья* 3 (2003) 83–122.
- VASZILJEV–JERMILOV 2007: Васильев, Д. В. – Ермилов, С. В.: Эксперимент по натурной реконструкции раннесредневекового юртообразного жилища на Самосдельском городище. *Вопросы истории и археологии Западного Казахстана* 6 (2007) 120–131.
- VASZILJEVA 1993: Васильева, И. Н.: *Гончарство Волжской Болгарии в X–XIV вв.* Екатеринбург 1993.
- VASZAROVA 1976: Вазарова, Ж.: *Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България)*. София 1976.
- VÉKONY 1986: Vékony G.: Levedia meg Átél és Kuzu. *Magyar Nyelv* 82 (1986) 41–53.
- VERNADSKY 1943: Vernadsky, G.: *Ancient Russia*. New Haven 1943.
- VESELOV 2005: Веселов, В. В.: Сводная ведомость результатов археологических разведок на Керченском и Таманском полуостровах в 1949–1964 гг. *Древности Боспора. Supplementum* 2. Москва 2005.
- VINOGRADOV–КОМАР 2005: Виноградов, А. Ю. – Комар, А. В.: Институт тудуна и хазары в Юго-Западном Крыму VIII – начала X в. в контексте новых данных эпиграфики. *Сугдейский сборник* 2 (2005) 38–56.
- VINOGRADOV–МАМАЈЕВ 1985: Виноградов, В. Е. – Мамасев, Х. М.: Мартан-Чуйский 1-й могильник в Чечне (материалы раскопок 1977–1978 гг.). In: *Средневековые погребальные памятники Чечено-Ингушетии*. Отв. ред.: Виноградов, В. Б. Грозный 1985, 5–27.
- VINOKUROV 2004: Винокуров, Н. И.: Практика человеческих жертвоприношений в античное и средневековое время: (По материалам ритуальных захоронений Крымского Приазовья). In: *Oris-2004. Междисциплинарные исследования в археологии* 3. Отв. ред.: Медникова, М. Б. Москва 2004, 55–87.

- VINNYIKOV 1984: Винников, А. З.: Жилье и хозяйственные постройки Маяцкого селища. In: *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции*. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1984, 96–120.
- VINNYIKOV 1995: Винников, А. З.: *Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XI века)*. Воронеж 1995.
- VINNYIKOV–AFANASZJEV 1991: Винников, А. З. – Афанасьев, Е. Г.: *Культурные комплексы Маяцкого селища (материалы раскопок Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции)*. Воронеж 1991.
- VINNYIKOV–PLETNYOVA 1998: Винников, А. З. – Плетнёва, С. А.: *На северных рубежах Хазарского каганата: Маяцкое поселение*. Воронеж 1998.
- VINNYIKOV–SZARAPULKIN 2008: Винников, А. З. – Сарапулкин, В. А.: *Болгары в Поосколье. (Мандровский могильник)*. Воронеж 2008.
- VLASZKIN–ILJUKOV 1990: Власкин, М. В. – Ильюков, Л. С.: Раннесредневековые курганы с ровиками в междуречье Сала и Маныча (The Early Mediaeval burial mounds with moats in the Sal-Manych interfluve). *Советская археология* 1990:1, 137–153.
- VORONYINA 2007: Воронина, Р. Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордовкии конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов*. Москва 2007.
- VÖRÖS 1985: Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen (Eine sarmatische Begräbnisstätte aus der Hunnenzeit). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982/83:1 (1985) 129–172.
- VÖRÖS 1996: Vörös I.: A karosi honfoglalás kori temetők állatsontmaradványai. In: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996, 461–493.
- VÖRÖS 2001: Vörös I.: A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs-Nyírség (Burials with horse from the Age of Hungarian Conquest in the Upper Tisza Region I. Szabolcs-Nyírség). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 43 (2001) 569–601.
- VUJICS 1963: Вуич, Л. Г.: Антропологическая характеристика черепов из ранних погребений Саркела. In: *Труды Волго-Донской археологической*

- экспедиции 3. Материалы и исследования по археологии СССР 109. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1963, 282–294.
- WERBART 1996: Werbart, B. I.: Khazars or „Saltovo-Majaki Culture”? Prejudices about Archaeology and ethnicity. *Current Swedish Archaeology* 4 (1996) 199–211. <https://doi.org/10.37718/CSA.1996.14>
- WOLF 2000: Wolf, M.: Der Burgwall von Borsod. In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie Band 2*. Hrsg.: Wiczorek, A. – Hinz, H.-M. Stuttgart 2000, 588–592.
- WOLF 2003: Wolf M.: Adatok a X. századi edénműveltségünkhöz. A borsodi leletek tanúságai (Informationen zu unserer Töpferkunst des 10. Jahrhunderts. Die Lehre der Funde in Borsod). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 42 (2003) 85–108.
- WOLF 2006: Wolf M.: Adatok a X. századi magyarság kerámiaműveltségéhez (Data on Pottery Workmanship of Hungarians in the 10th Century). In: *Az agyagműveltség évezredei a Kárpát-medencében*. Szerk.: Holló Sz. A. – Szulovszky J. Veszprém 2006, 47–58.
- ZÁBOJNIK 2007: Zábojnik, J.: Hrob 63. na pohrebisku s Čiernom Brode. Problematika hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierat v období avarského kaganatu. (Gräberfeld in Čierny Brod. Problematik der partiellen Tiermitbestattungen in der Zeit des Awarischen Kaganats). *Slovenská Archeológia* 55:2 (2007) 353–386.
- ZÁGORHIDI Czigány 2019: Zágorhidi Czigány B.: *10–11. századi „magyar jellegű” leletek Lengyelország területén*. MA szakdolgozat. Kézirat. Budapest 2019. https://www.academia.edu/49050218/10_11_sz%C3%A1zadi_magyar_jelleg%C5%B1_leletek_Lengyelorsz%C3%A1g_ter%C3%Bclet%C3%A9n
- ZÁGORHIDI ET AL. 2019: Zágorhidi Czigány B. – I. Prohnenko – T. Verba – O. Fjodorov – Türk A.: Honfoglalás kori magyar jellegű sír Rovanci (Ua) határából. Adatok a 10. századi veretes készenléti íjtartó tegezkek kelet-európai elterjedéséhez. In: *Hadak útján. Anépvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest). Absztraktkötet*. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Szerk.: Sudár B. – Türk A. Budapest 2019, 11–17.
- ZAHAROV–ARENDRÉ 1935: Zaharov, A. A. – Arendt, V. V.: *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez (Archäologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. Jh)*. *Archaeologica Hungarica* 16. Budapest 1935.

ZAMJATNYIN 1921: Замятнин, С. Н.: По поводу археологической карты Воронежской губернии. *Воронежский историко-археологический вестник* 1 (1921) 43–47.

ZELENCOVA ET AL. 2018: O. V. Zelencova – I. A. Saprykina – Türk A.: A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi „hasonmása”. A karancslapujtói típusú övveretek kelet-európai elterjedése (Пояс эпохи завоевания Родины и его мордовская «аналогия». Поясные накладки типа Каранчлапуйте (Венгрия) и их распространение в Восточной Европе в X в.). In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. Eds.: Korom A. et al. Budapest 2018, 689–720.

ZELENKOV 2018: Зеленков, А. С.: Историко-культурная модель эпохи средневековья Тоболо-Иртышской провинции (A Tobol–Irtis régió középkorának történeti és régészeti-kulturális modellje). In: *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. (3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Eds.: Türk, A. – Зеленков, А. С. Budapest 2018, 35–46.

ZELENKOV 2019: Зеленков, А. С.: О статусе псевдокушнаренковской керамики в археологическом контексте Западной Сибири в раннего средневековья. *Ab Origine. Археолого-этнографический сборник* 11 (2019) 24–43.

ZELENKOV 2022: Зеленков, А. С.: Кушнаренковская культура или псевдокушнаренковский тип керамики в Тоболо-Иртышье? (Kusnarenkovói kultúra vagy pszeudokusnarenkovói kerámiatípus a Tobol és az Irtis mentén). In: *Hadak útján. A népvándorláskor kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24.1. MŰK Kiadványok 4.1. Főszerk.: Türk A. Budapest 2022, 55–72. doi 10.55722/Arpad.Kiad.2021.4.1_05

ZHILICH ET AL. 2017: Zhilich, S. – Rudaya, N. – Krivonogov, S. – Nazarova, L. – Pozdnyakov, D.: Environmental dynamics of the Baraba forest-steppe (Siberia) over the last 8000 years and their impact on the types of economic life of the population. *Quaternary Science Reviews* 163 (2017) 152–161. <https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2017.03.022>

ZILIVINSZKAJA–VASZILJEV 2008: Зиливинская, Э. Д. – Васильев, Д. В.: О вероятной локализации города Итиля на Самосдельском городище в дельте

- Воли. In: *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале 2*. Отв. ред.: Деревянко, А. П. Москва 2008, 224–226.
- ZIMONYI 1996: Zimony I.: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsaháni-hagyomány. In: *A honfoglalás kor írott forrásai*. Szerk.: Kovács L. – Veszprémy L. Budapest 1996, 49–59.
- ZIMONYI 2014: Zimony I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 28. Budapest 2014.
- ZIMONYI 2015: Zimony I.: Volgai Bulgária. In: *Magyarok a honfoglalás korában*. Magyar őstörténet 2. Szerk.: Sudár B. Budapest 2015, 65–73.
- ZINUKO–PONOMARJOV 2000: Зинько, В. П. – Пономарев, Л. Ю.: Новые памятники салтово-маяцкого типа в окрестностях Керчи. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 7 (2000) 186–200.
- ZINUKO–PONOMARJOV 2005: Зинько, В. Н. – Пономарев, Л. Ю.: Степи Восточного Крыма в эпоху Хазарского каганата. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 11 (2005) 406–429.
- ZINUKO–PONOMARJOV 2009: Зинько, В. П. – Пономарев, Л. Ю.: *Тиритака. Раскоп XXVI 1*. Археологические комплексы VIII–X вв. Симферополь–Керч 2009.
- ZINUKO–PONOMARJOV–BEJLIN 2007: Зинько, В. П. – Пономарев, Л. Ю. – Бейлин, Д. В.: Археологические разведки на хоре Тиритаки. *Боспорские исследования* 16 (2007) 291–310.
- ZUCKERMAN 1997: Цукерман, К.: Венгры в Крыму. In: *Международная конференция «Византия и Крым». Тезисы докладов*. Симферополь 1997, 7–8.
- ZUCKERMAN 1998: Цукерман, К.: Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 г. *Материалы по археологии, истории, и этнографии Таврики* 6 (1998) 663–688.
- ZSIRONKINA–SITKOVSZKAJA 1996: Жиронкина, О. Ю. – Цитковская, Ю. И.: Новые данные о погребальном обряде Нетайловского могильника. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия. н.э.* Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1996, 353–368.
- ZSIRONKINA–KRIGANOV–SITKOVSZKAJA 1997: Жиронкина, О. Ю. – Крыганов, А. В. – Цитковская, Ю. И.: Об одном комплексе погребений Нетайловского могильника. *Древности* 3 (1997) 165–167.
- ZSIVKOV 2010: Живков, Б.: *Хазария през IX–X век*. София 2010.

FROM THE URALS TO THE CARPATHIANS. ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF EARLY HUNGARIANS

Early Hungarian history is a resource-poor field of research in terms of written remains. Thus, archaeology, as a discipline with continuously and even rapidly growing source material, is of paramount importance in its research. This is a fact even if, from a methodological point of view, the direct historical and ethnic source value of archaeological finds is now judged much more harshly in Hungary than before. However, a thorough knowledge of the grassy and forest steppes and forest regions of Eastern Europe, as well as the marked archaeological differences in their microregions, at the level of working hypotheses, now provides an opportunity to examine the background of certain movements of the people known from historical sources. And more recently, our research has been supplemented by scientific studies to extract much more information from the material legacy than before. The most accepted archaeological model of the Early Hungarian history today was based on the excavation results of the 1960s and 1970s in the Soviet Union. For archaeology, the fundamental question of early Hungarian history has not changed much to this day. Namely, that from the archaeological heritage of the area west of the Western Siberian ancestral homeland identified by linguistic methods, i.e. from the Urals to the Carpathian Basin, what can be linked to the early medieval ancestors of the Hungarians? Can the location of certain accommodation areas assumed on the basis of written sources be also proved in the light of the recent material findings? The latest, actual archaeological results and new issues can be summarised as below.

EASTERN CONNECTIONS OF THE HUNGARIAN CONQUEST PERIOD MATERIAL

It is well known that the archaeological sites of early Hungarian history are to be found in Eastern Europe, and that the homeland and the supposed former Hungarian accommodation areas were located in *Levédia* and *Etelköz* (present-day Russia, Ukraine and Moldova). After the change of regime, the Post Soviet-Hungarian scientific archaeological relations (also) almost disappeared, so the literature and the new eastern excavation data reached us only sporadically through personal contacts. However, the last one and a half decade has brought about major changes in both new findings and scientific relations. The archaeological research of the Early Hungarian history has been closely intertwined with the archaeology of the Carpathian Basin from the beginning. This is no wonder, since Hungarian Conquest period material provides an essential point of reference in the case of both basic research methods applied for the archaeological identification of the ancestors of the Hungarians: the so-called linear approach (from the Urals to the Carpathians), and the retrospective approach (based on the 10th-century legacy of the Carpathian Basin, looking for its eastern antecedents).

On the basis of the archaeological data available to us today, we can conclude that the 10th-century archaeological heritage of the Carpathian Basin undoubtedly has a 9th-century Eastern European history. The number of object types with eastern links has increased considerably in the archaeological research of the Conquest period, thanks mainly to a better Hungarian knowledge of the early medieval archaeological heritage of Eastern Europe. Newer types of artefacts include: grip slats for conquest bows, axes and degrees, arm-rests, pouches with bronze and iron tubes, the tinder holder, rosette traps, and the conical tail-leather ornament of the Karos cemetery, twisted-mouthed bits and loop-eared stirrups, wire-reinforced riding whips and wooden vessels, four-ring hair braids, straight-bladed sabres, the Geszteréd and the Vereb/Tiszaszederkény-type belt mounts, and the strap end from Vereb. In addition to the specific parallels, most of the motifs of 10th-century decorative art and their technical implementation are of Oriental origin and have a network

of contacts. In terms of burial practices, partial equestrian or cattle burials, burials under kurgans or into earlier tombs can be mentioned along with the many new specimens of the longknown analogies of eye-covering. Among the latter, the exact formal analogy of the Rakamaz-type version made of silver is of paramount importance in the legacy of Subbotci-type deposits. The reciprocity of relations with former neighbours can already be demonstrated in the territory of *Etelköz*, and the imprint of the material culture of the conquerors can be detected by almost all of their former neighbors. The trade relations reaching the Middle East and Central Asia of the time were confirmed by the appearance of the *taqueté façonné* silk type in Eastern Hungary. The eastern parallels of the *taqueté* silks observed in only two burials in the Carpathian Basin are mainly known from the territory of present-day Iran and Israel. This object type has the same distribution as dirham finds in Eastern Hungary, i.e. this region had significant international connections even in the middle of the 10th century.

Based on contemporary analogies, we can evaluate the extremely large number of armed burials observed in North-Eastern Hungary in a different historical context from a social historical point of view. Just like this area, the burial environment of the northern foreland of the Caucasus, as well as the silk and dirhem finds of the Viking territories reflect the image of a highly militarized society. Nevertheless, local historical and archaeological research does not assume political centres in the areas mentioned as parallels. In other words, the importance of the trade routes running in the northeastern region and their control can also explain the outstanding wealth of artefacts and military potential in the Carpathian Basin.

Research of the Hungarian Conquest era legacy using scientific methods (e.g. more precise chronological order, genetic connections) resulted in a qualitative leap and an increase in information. Radiocarbon dating has so far isolated nearly a half of a dozen Conquest period graves where the buried were probably born in the former accommodation area before the well-known date of the conquest, but died in the Carpathian Basin. From these burials i.e. the examination of the bone material of the actual homers, we can hope for a number of new results regarding the Eurasian background of the 10th-century Carpathian Basin population. An archaeological database of the full, well

collected, local findings of the Eastern European region(s) is needed, as well as a sure chronological basis, moreover, we must constantly reevaluate the Conquest period legacy of the Carpathian Basin in the light of the increasing eastern finds. Regarding the assessment and „usability” of the Conquest period eastern analogies, we must emphasize that they are not independent, scattered finds or unique findings from the wealth characteristic of the former social elite. In the eastern sites (eg. Slobodzeya), burials without grave goods belonging to this group based on either orientation or rytu (reinforced by radiocarbon and archaeogenetic tests) can be found just like in the 10th-century cemeteries of the Carpathian Basin.

ÉTELKÖZ AND THE SUBBOTSZI-TYPE MATERIAL

While formerly, we have complained to the lack of eastern archaeological parallels as a major obstacle, today we see that groups of sites outline in the legacy of the Ural and the Carpathian region, which are connected both to the 10th-century legacy of the Carpathian Basin and the early medieval finds of the Volga-Ural region. Such group of sites include Slobodzeya, Glinoye, Plavni and Frumusica in the territory of Moldova and the Transnistrian region of the Republic Moldova, that is, in the region of the Dniester; as well as the sites along the middle flow of the Dnieper (e.g. Subbotsi, Katerinovka, and Korobchino) in Ukraine. In the research, these eponymous sites are called Subbotszi-type sites and chronological horizons in the chronological sense.

After the Old Hungarian-type new finds mainly discovered in Ukraine between 2007–2011, the number of similar grave assemblages has tenfold increased in Moldova in recent years. Although there are differences in degrees by sites, partially placed horses at the feet of the deceased, burial masks and funerary eye pieces, gold-plated silver (belt) mounts with floral ornaments and often with lined bordering are characteristic of all the burials listed here. Further features include palmette-decorated sabre mounts, knife sheaths with metal mounts, as well as silver cups and bowls of Khazar origin, the gilded background of which is mostly decorated by punching. The small proportion

of the analogous finds of the neighbouring Saltovo culture sites is surprising, while finds reflecting connections with the Volga-South Ural region dominate farther in space and further in time. The cultural impact of the Subbotsi-type finds and the Saltovo region on the legacy of the conquerors can be mainly – and almost exclusively – observed on prestige goods and weapons. At the same time, even if only on a small scale, the culture of the Hungarians in *Etelköz* had an impact on the population of the neighbouring Khazar Khaganate (e.g. the use of silver, or the appearance of the ornament elements of „Oriental silver”). The relations of the Khazar Khaganate and its 9th-century western neighbours, thus the predecessors of the Hungarians can be explained from an archaeological perspective without the hypothesis of *Levédia* within the Saltovo culture, and a Hungarian motherland in the Caucasus.

Regarding the chronological order of the Subbotsi-type material, the radiocarbon analyses that have been implemented so far confirmed the results of conventional archaeological chronology, meaning that it can be dated to the second half of the 9th century with great certainty. The find material (mostly the imported pottery finds) reflect the connections maintained with neighbouring, primarily northern, Slavic, and southern, Crimean-Byzantine areas, which are also mentioned by written sources. The nature of the tangible legacy is firmly in line with the image that Muslim resources draw of the 9th-century predecessors of the Hungarians. Based on the above features, the Subbotsi archaeological horizon most probably outlines the area known from written sources as *Etelköz*. Only one or two decades of time difference in the conquering legacy and the relevant archaeological-historical relationships offer a serious reference point for the archaeogenetic comparison. Based on the similar chronological order, the gene sequences examined here can be compared with the gene sequences of the earliest graves of the conquerors in the Carpathian Basin also determined by radiocarbon dating, thus the „actual” conquerors yet born east of the Carpathians. By today, there is a dozen of the burials belonging to this latter group that are available to us. These circumstances justify, and the positive results of the first archaeogenetic tests demonstrate the merits of this work and the need to continue. In archaeological migration research, a new line of science investigations has come to the fore in the past decade, the stable isotope technique. During the investigation

of the excavated graves, the strontium incorporated from the environment can be detected in the teeth and the bones. Based on geographically different patterns, the movement of the examined persons or their migration to a new area could be displayed in many cases. Based on the early radiocarbon data mentioned in connection with the conquering Hungarians, it will be worthwhile to carry out such studies of the Subbótsi-type findings and the Conquest period material.

Today, Moldavian specialists consider Hungarians as a significant component in the 9th–10th-century history of this region. Although most of these newly discovered Hungarian-related findings were already on the shelves of the museums in the 1960s and the 1980s, they were treated as „by-products” of excavations of other periods, and in the absence of sufficient research intensity, Hungarian archaeologists did not receive information on them. This former disinterest has changed by today, and the identification of the region’s legacy related to Hungarians has become a key research topic. An interesting historical/archaeological concept has been published in relation to the Dniester region, according to which this area was a Hungarian sphere of interest and remained under Hungarian cultural influence until the 940s. The independence of the two local Slavic tribes from Kiev, and the lack of Rus and Pecheneg finds in the Dniester region before the 925–940s was brought up as arguments. As the direct eastern relation system of the Conquest period material can be detected by the middle of the 10th century, the theory seems reasonable. This may place the question of the localization of a princely accommodation to the Upper Tisza region – based on this region’s outstandingly rich find material in the first half of the 10th century and criticized by historians due to its peripheral and vulnerable position in case of a possible eastern attack – into a completely new perspective. Besides proving the influence of the Varangians on the material culture of the Kievan Rus’, the identification of a strong steppe nomadic influence in the southern region can be mentioned among the latest results. From an archaeological perspective, the Kievan Rus’ is dominant not only in the Conquest period material, but also among the Old Hungarian-type finds unearthed on the outer side of the Carpathian passes. It has to be underlined regarding the latter that formerly, Hungarian researchers selected Hungarian-type finds from the cemeteries of

the military escort (e.g. in Krylos), and interpreted them independently, taken out of their finding context. This method is professionally unacceptable today. Due to the lack of the characteristics of the Volga-Ural region obviously present within the Subbotsi-horizon, we believe that the prehistoric interpretation of the Old Hungarian-type finds from the outer side of the mountain passes need revision. Several signs indicate that the settling and the appearance of Hungarian-type sites by the outer fringes of the Carpathians can be explained by Hungarians who became Rus mercenaries. At the same time, local communities could also play an important role in the control of the trade routes besides the protection of the border (guarding mountain passes) that has been suspected before. Hungarians had already recognized the importance of the east-west trade route network during their earlier stay in *Etelköz*, which is supported by several import and export finds.

THE QUESTION OF *LEVÉDIA*, THE KHAZARS, AND THE SALTOVO CULTURAL-HISTORICAL COMPLEX

Moving forward in space and time towards the East, we are facing the question of the localization of the accommodation area named *Levédia*. In the region of the Don-Seversky-Donets rivers – where *Levédia* was usually localized by domestic research – there are no archaeological traces referring to a population moving there from the Ural region anytime during the 6th–8th centuries AD, and migrated westwards in the middle of the 9th century. We can also conclude that neither the Subbotsi-horizon nor the Conquest period remains reflect much connection with the Saltovo archaeological culture typical of the Don-Seversky-Donets region in the 8th–10th centuries. The latter was previously evaluated as the legacy of the whole onetime Khazar Khaganate, and thus earlier research interpreted it as the archaeological imprint of the Hungarian accommodation area of *Levédia* maintaining connections with the Khazars. We shall remember that Hungarian researchers had already debated on the definition of the Saltovo culture and the evaluation of its influence on the predecessors of the Hungarians. Today we cannot view this archaeological phenomenon – which has been long divided into so-called geographical var-

iants due to its significant internal differences – as a uniform archaeological culture. Based on the distribution of the archaeological material observed on its two eponymous sites, only the so-called Alan or forest steppean variant can be described by the terminology formerly applied to this archaeological culture (Saltovo-Mayaki culture). In fact, we may rather define its geographical variants as contemporary but independent archaeological cultures that have a few similar features. It is due to the above considerations that such terminology as „Saltovo period”, „Saltovo culture”, or „Saltovo cultural-historical complex” is yet applied even by Russian and Ukrainian researchers who otherwise do not doubt the leading and culture-creating role of the Khazars.

The latest analyses of the archaeological material do not support that the Hungarian tribes stayed in the area of the Khazar Empire for hundreds of years. The parallels earlier considered to be originating from Saltovo either clearly originate from somewhere else (e.g. the wheel-turned biconical clay cauldrons), or also occur in neighbouring regions of the Saltovo culture as import goods or local copies (e.g. belt and horse harness mounts). Consequently, early Hungarians could get acquainted with Saltovo-type artefact types while settled in the neighbourhood of the Khazar Khaganate. The above conclusions are especially important in light of knowing that the framework of Eastern Europe’s early medieval archaeology has completely took shape by today. Naturally, there will be chronological and folk historical refinements, however, it is unrealistic to expect that the archaeological legacy of a „whole ethnic group” is hiding unpublished in Ukrainian or South Russian museums, which is an expectation still suspectable in the research of the Early Hungarian history. These set archaeological frameworks should be considered when forming linguistic-historical concepts, as well as they should be taken into account by other scientific fields related to the subject.

The problem of Sarkel as a chronological point of reference occurred in connection with the chronology of the European appearance of the Hungarians (the arriving of Hungarians before 842). The fortification built in the Khazar region in 838 by Byzantine help, and named Sarkel in historical resources, can be surely identified as the fortification of Tsimlyansk on the left bank of the Don River. This was proved by the Byzantine metric data manifesting in its architecture and the layout of the fortification. However,

interpreting it as a border fortification is incorrect, as it was located in the inner area of the Khazar Khaganate, which has been clearly supported by the latest Eastern Ukrainian Khazar-period sites unearthed in recent years. Thus, even fewer arguments stand for the theory that it was built against the Hungarians for border protecting purposes. Today, researchers rather interpret the three fortresses of Tsimlyansk located within a circle of few kilometres and the Sokolovskaya Balka-type cemeteries directly connecting to them as the „capital” of the Khazars, and a central Khazar accommodation area within the Khaganate. However, it needs to be emphasized that the above data do not deny the fact of the Khazar-Hungarian connections clearly preserved in written sources, only point out the dead-end of localizing *Levédia* in Saltovo/the Don region. Several Eastern European archaeologists pointed this out already to Hungarian researchers. Thus, the presented connections could just as well form in each other’s neighbourhood. It is probable that even the crossing of the Volga could not be possible without the alliance/permission of the Khazars, which may be a further point of reference towards the theory supposing that the initial scene of the Khazar-Hungarian relations (and other ancient Turkish-Hungarian linguistic connections) could be localized to the left bank of the Volga region. The analysis of the material culture leads us to the conclusion that the 10th-century finds of the Carpathian Basin and the 9th-century finds of the *Etelköz* region reflect a much closer relationship with the 8th–9th (and of course 10th)-century finds of the Volga–South Ural region than with the Khazar Khaganate.

Today, all archaeological arguments support that *Levédia* can be localized east of the Volga River, and this theory can also be confirmed by the data of the DAI. The concept of *Levédia* having been located by the Don does not seem to be valid from a linguistic aspect either. The inhabitants of this area were mostly not Turkish speaking but Alanian people who had been populated north in a great number from the northern foreland of the Caucasus in the middle of the 8th century for border protection, speaking an Iranian-type language. A language shift of the Alanian population, and their exchange to Turkish language only occurred in Hungarian literature, without linguistic evidences. This population moved back to the northern foreland of the Caucasus after the fall of the Khazar power at the end of the 10th

century, however, a bit more eastwards than the area from where their ancestors had started at the end of the 730s. By now, archaeological excavations have provided ten thousands of burial chambers characteristic of the Alans in the region from today's Kharkiv to Luhansk and Voronezh. This is the find assemblage that we call Saltovo-Mayaki archaeological culture. Archaeology has reliably revealed the connections of this population with the Hungarians of Etekköz, their direct western neighbours in the 9th century. However, it is an interesting archaeological data that the use of nearly a dozen cemeteries with a large number of graves ceased in the Saltovo areas the middle of the 9th century. This phenomenon is a significant research direction in respect of the Khabars' joining to the Hungarians, and it may serve as an additional point of reference regarding Alanian loanwords.

It is also an archaeological result of the last few decades that metal artefacts reflecting specific Conquest period features came to light from the north-western foreland of the Caucasus – or presumably from there – within 9th–10th-century environment. The field projects launched in the meantime will hopefully clarify the real origin of the earlier artefacts of questionable provenance. Presently, we can mainly explain these artefacts with the influence of the neighbouring Subbotsi and post-Subbotsi archaeological horizons. As a result of their chronology, these finds do not prove the settling of the Hungarians in the Caucasus or by the Sea of Azov before the Conquest period. In the past years, the studying of the Conquest period legacy's eastern connection system shed light to the Caucasian analogy of several artefact types, among which textile finds and silk may be mentioned first. This observation suggests that the 8th–10th-century finds of the Silk Road's northern Caucasian Alan region can be considered as well-grounded (costume) historical analogies of the Conquest period material. The often cyted „natural geographical reconstructions” were earlier brought up by linguists as possible arguments proving the Northern Caucasian settling of the Hungarian predecessors (cf. the hypothesis of an ancient homeland in the Kuban region). It is widely known that today, the archaeobotanical publications of South Russian sites are available in a great number, which is especially true of the northern foreland of the Caucasus. However, these results and data are not reflected by the Turkologic linguistic studies presenting the above mentioned

„natural geographic reconstructions”. At the same time, they aim to draw chronological and geographical conclusions on Early Hungarian history in connection with the question of ancient Turkic loanwords. Instead of the latest archaeological results, they rely on the distribution maps of pollen analyses in the 1950-60s, which are useless for regional historical research due to their extremely low resolution. In respect of the tree names hornbeam, ash tree, beech, and alder, only the latest literature focusing on the pollen and geobotanical analysis of the Ural region and Southwestern Siberia should be reviewed, before exclusively appointing the region of the Don and Kuban Rivers as their medieval distribution area. Furthermore, linguistic studies do not consider the role of Eastern European trade of the time either. This would be worth considering especially in the case of our words hazelnut, pear, cornel berry, and walnut, the transportation of which is also already proved by archaeological data. Compared to the above mentioned, targeted paleobotanical analysis of the archaeological material, stable isotope tests provide much more reliable data on natural geographical questions today, revealing plants consumed in a given region, as well as the proportion of protein intake of animal origin and plant-based nutrition by the presence of carbon (^{13}C) and nitrogen (^{15}N) isotope in the skeletons. In the future, these archaeological results should also be considered during linguistic/oriental studies, since presently – similarly to questions of Onogur and Alanian history and archaeology – we can see significant differences between the results of the two areas.

There were hardly any ethnic connections between the Bulgarians and the Hungarians in the northern frontier of the Caucasus, in the Don-Kuban region between the 7th–9th centuries, since Eastern Hungarian studies could prove the traces of neither the Onogurs nor the (Hungarian?) population that had moved there from the Volga-Ural region. In the Khazar Khaganate, the archaeological horizon of Zlivki can be associated with the Bulgarians by the middle flow of the Don-Seversky Donets. If we examine the sites of the period ranging from the end of the 5th century until before the last third of the 7th century on the distribution map of the above discussed „Don-Kuban ancestral homeland”, we find on the one hand that the majority of the area is uninhabited, and presently, we cannot link any archaeological material to this area. On the other hand, the number of the burials known from the

inhabited areas does not exceed 120 even today, despite the research that can be considered rather intense by Eastern European standards. Associating these burials with the predecessors of the Hungarians did not even occur in the 5th–7th-century settlement historical research of this region. Debates are discussing whether these are memories of the Bulgarians or the Khazars. And the northern part of the distribution map of the Don-Kuban motherland covers an area of the Sokolovskaya Balka-horizon at the lower flow of the Don (Don–Sal–Manych Rivers). Eastern European archaeological research has mainly identified this find material characterized by burial practices of Inner Asian origin and rich Byzantine import finds with the legacy of the Khazars since 1983.

In prehistoric literature we can find a number of linguistic theories that are based on outdated archaeological and historical data. The Subbotsi archaeological horizon is not the legacy of the population that separated from the conquerors in Etelköz and remained there. This is also clearly opposed by the so far performed radiocarbon analyses. The thesis stating the migration of the basic population that formed the Volga Bulgarians for 160 years was never accepted by the majority of the archaeologists who were experts in this topic. The first Saltovo-origin finds by the Kama River do not mark the earliest date of the appearance of the Bulgarian population in the Volga region. They are dated by the cemetery of Bolsie Tarhani starting from the middle of the 8th century, and the Novinki find assemblage – also of Khazar origin – detected in the Volga elbow of Samara in the 1980s. The supposed appearance of the Turkish-speaking peoples in the Volga region in the beginning of the 9th–10th century is barely acceptable. This can be stated even despite the fact that in contrast with the well-researched western areas of the Khazar Khaganate, its eastern areas and border is almost completely unknown from an archaeological perspective. The Khazar period sites do not continue east of the Khopyor River, and at the region of the Volga's lower flow, not only the traces of Etil are missing, but also the Khazar period legacy of the entire region. Summarizing the analysis of the historical background of ancient Turkish loanwords, we can conclude that the traditional concept should be carefully reevaluated in light of the modern Eastern European historical-archaeological results and chronological data. In case of supposing a slow early Hungarian

migration in several stages (which completely misses archaeological and historical proofs), new sociolinguistic studies should be also considered besides etimological analyses. These actually point out that the bilingualism behind these loanwords is much shorter, and it can even develop during one or two generations in case of sufficiently intense connections. In connection with the linguistic description of the historical and archaeological background resulting from loanwords of western Turkish origin, it has to be emphasized that even some basic linguistic problems need clarification. One of the first one to mention is the chronology of the process of rotacism/lamdacism, the end of which M. Stachowski – after J. Benzing (1944) and A. Shcherbak (1970) – has recently dated only as a late development (11th century).

THE REGION OF THE VOLGA-SOUTHERN URALS

In the central Volga region – especially near today's city of Samara – we know of some promising sites on the left bank of the Volga. Besides the characteristic metal artefacts revealed in burials, we have to emphasize the frequent occurrence of the settlement pottery typical of the eastern foreland of the Southern Urals, which, in addition appears in several waves, recurrently. Furthermore, the microregion of Samara also bears importance in respect of identifying the place of the Volga crossing. The most recent finds indicate that the valley of the Samara River east of Samara, towards Orenburg would be worth of further research.

As we have seen above, the direct neighbourhood of the Novinki-type archaeological legacy with the Hungarian-type finds reasonably raises the possibility of the ancient Turkish-Hungarian linguistic connections in the Volga – Southern Ural region from the 8th–9th century. If we accept *Levédia* as a historical reality, its localization east of the Volga seems supportable from an archaeological perspective. Tamás Keszi has recently arrived to the same conclusion after analyzing the chapters on the Pechenegs in the Byzantine source known as *De administrando imperio* (DAI). The etymological identification of the mysterious *Hidmas* River with the Kama also seem to strengthen the concept of *Levédia* having been located east of the Volga, furthermore,

Balázs Sudár's analysis on the *Hudūd al-ʿĀlam* also considers such possibility conceivable. Today, we know a great number of Byzantine and Khazarian import artefacts in the Kama Valley, and even their local copies, which are most probably the results of (fur) trade. The Old Hungarian-type findmaterial of the Volga-Kama region, and the association of the sudden disappearance of the Nevolino culture in the beginning of the 9th century with the Hungarians needs to be the subject of further studies. In the past decades, the Kushnarenkovo and Karayakupovo find material has not expanded on the area of the Tatarstan, while a number of new finds that can be linked here has become known in Bashkortostan, in the forest steppe region of the Kama River under Perm. However, recently, the most prominent Hungarian-related assemblages have come to light in the eastern area of the so-called great Ural passage, in the Trans-Ural microregion (Sineglazovo, Uyelgi). At the same time, it has to be mentioned that the theory stating the early medieval settling of the Hungarians or other Ugric-speaking people west of the Ural in Bashkortostan or in the Kama Valley received some serious criticism.

The revision of the Eastern European Pecheneg find material – often also called in summary as „late nomadic” find material – from a Hungarian perspective can also be considered a new research direction. Archaeologists from Volgograd have brought the first examples from the South Ural region, while Moldavian archaeologists have also emphasized the importance of this in respect of *Etelköz*. Today, we do not know the exact reason and time of the migration starting from the Volga-Ural region yet. The sofar published theories on the 5th–8th-century appearance of the predecessors of the Hungarians west of the Volga were mere „visions” completely ignoring Eastern European archaeological results. The so-called first Pecheneg war already supposed by historians earlier might even be a logical idea. The analysis of the archaeological legacy shows that the finds of the Srostki culture of eastern origin, appearing in the eastern foreland of the Urals during the 9th century, can be identified as far as the area of the Kama–Belaya Rivers. Also referring to data of written sources, Oleksii Komar has most recently associated the appearance of the Srostki-type finds of the Southern Ural region with the Bashkirs who settled in. It is common in both theories that the movement took place as a result of some kind of a political-military conflict. We may summarize

that the Volga passing did not take place earlier than the beginning of the 9th century (in league with the Khazars), as it had been earlier supposed by Soviet-Russian, and Ukrainian researchers. We cannot trace any archaeological material of Ural origin in Eastern or Southeastern Europe in the period ranging from the 6th century to the end of the 8th century. At the same time, this find material is clearly observable in the Dniester–Dnieper area as a contrast of the remains of the Slavic-speaking peoples, in the legacy of the Subbotsi archaeological horizon appearing in the middle of the 9th century. The passing of the Volga that shall be dated later than suggested by earlier theories may be the most reasonable explanation why there are no written sources on the predecessors of the Hungarians in Eastern Europe, which could be dated earlier than 836 AD. The most significant prehistorical result of the Volga–Kama region has been undoubtedly provided by archaeogenetics, which has enabled the identification of Hungarians remaining in the East in the burials of the 10th–14th-century Chiyalik archaeological culture of Tatarstan (*Magna Hungaria*).

On the northern part of the grassy steppe region through the Ural, the sites of Sineglazovo and Ujelgi are the most well-known and significant from the Hungarians' perspective. In the cemetery of Ujelgi, the biological, and even the kinship connections can be proved with the Hungarians of the Carpathian Basin. According to the traditional concept, the Hungarians moved from the eastern side of the mountains to the west in the middle of the 6th century, perhaps as an eastern impact of the Avar migration. Originally, the Trans-Uralic origin Kushnarenkovo (6th–8th century) and the Karayakupovo (8th–10th century) archaeological cultures were linked with the predecessors of the Hungarians in the western foreland of the Ural, to which the southern variant of the late Lomovatovo culture (8th–10th century) was also added. It was also the migration of the Hungarians to the west that was appointed as the reason for the sudden disappearance of the Nevolino culture in the beginning of the 9th century. Recently, several researchers have argued for a migration that bypassed the Ural from the south and took place along the valley of the Ural River, the endpoint of which could be the middle Volga region directly. A new chronological concept has also formed for the date of the crossing: the beginning of the 9th century instead of the middle of the 6th century. In

this question, serious progress can only be expected from a new, more precise chronological synchronization of the medieval archaeological cultures known from the eastern and western foreland of the Ural.

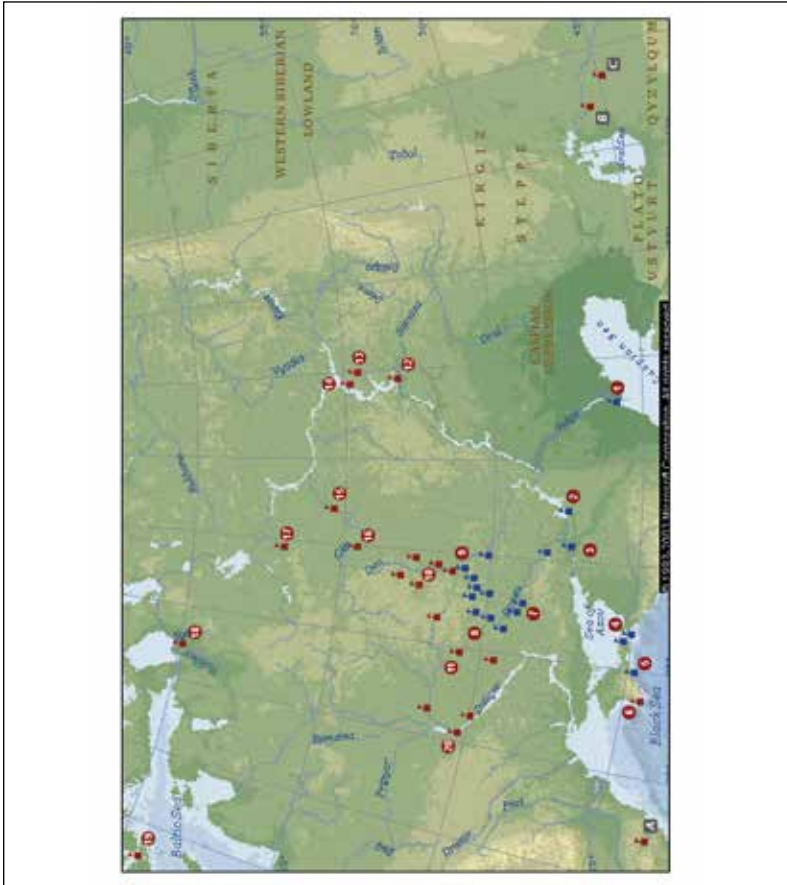
From a linguistic point of view, an interesting phenomenon occurs in case of both chronological concepts. Namely that although the Ugor linguistic unity had split up around 1200–500 BC, the predecessors of the Hungarians continued to live in the direct neighbourhood of the Proto-Obiugors for further 1500–2000 years. In the case of the pottery finds of taiga origin, the cultural background of the secondary areal connections also seems to be supported by archaeological data. In the case of the Southwestern Siberian Hungarian homeland supposed to be in the region of the Tobol-Irtis-Ishim-Ob rivers, and also localized here in the light of the most recent archaeological results, a few linguistic aspects are also worth considering regarding the ancient Turkish loanwords in the Hungarian language. Archaeologists reckon with the moving in of Turkic-speaking nomadic peoples to the southern (forest) steppean region of Siberia already from the Late Hun Age. Due to the drier climatic period the northern shift of plants and along with them the steppe in the 7th century can be observed as far as the southern forefront of present-day Tyumen city. It is important to emphasize that it is not only about the appearance of Altai-region import wares, but the entire spectrum of the archaeological legacy of the Pre-Turkic and Turkic period from the Minusinsk-Altai region can be detected, even in the burial practices. The spread of the archaeological horizon of the so-called „kurgans with moustache” in the 4th–7th century indicates that the region of present-day Kazakhstan and Western Mongolia belonged to the same archaeological cultural circle, together with the eastern foreland of the South Urals. It is most probable that the influence of the First Turkic Khaganate is the reason behind the distribution of an archaeological unit of such kind. Therefore, it is not a coincidence that researchers separated an independent ancient Turkish/Turkic period within the archaeological chronology of the Southern Siberian region. In the area of Novosibirsk, the same can be dated to the 5th–6th centuries, while further west, in the region of Tyumen, the same ancient Turkish/Turkic period follows the 4th–6th-century migration period in the 7th–8th century.

In summary, we see a find material characteristic of Turkish-speaking peoples in a great number in the eastern and southern neighbourhood of the Hungarian ancient homeland. The few genetic traces of Inner Asian origin detected in the archaeological legacy of the conquerors (cf. the influence of the Srostki culture), as well as in the bone material understandably raise the possibility that the receiving of ancient Turkish loanwords into the Hungarian language began already in the area of the Western Siberian motherland. East of the South Urals, the historical/archaeological context is evidently given for that, Russian researchers already pointed out the beginning of the ancient Turkish-Hungarian language relations earlier. It is well known that linguists also firmly believe that western Turkish languages before the 5th–6th centuries originate from the region east of the Volga. There is no doubt either about the western Turkic origin of the Khazars. Regarding the chronological frameworks, we may consider a Western Siberian beginning of the Turkish-Hungarian connections as a real possibility, in case of the earlier chronology placing the moving out of the Hungarians from their homeland in the second half of the 6th century, as well as the more recent one dating it to the beginning of the 9th century.

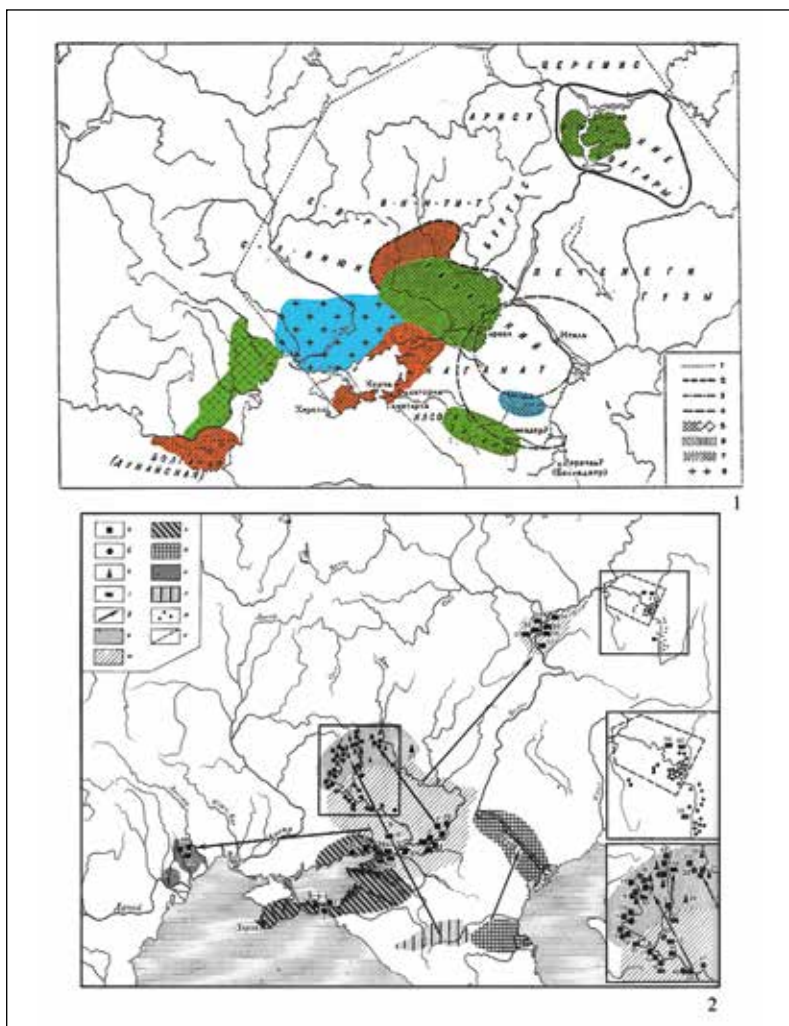
With archaeological analysis based on the legacy of the Conquest period, we can reach back in early Hungarian history to the 4th–6th century, as far as the early Middle Ages of the Trans-Ural and South-Western Siberian region. We cannot date the end of the Sargatka culture (4th century BC – 4th century AD) later than the second half of the 4th century, therefore the chronological gap appearing due to the 6th century beginning of the Kusnarenkovo culture traditionally associated with Hungarians can only be filled with the Bakalskoye culture with pottery tradition typical of the late Sargatka period. Lately, Siberian archaeologists have raised the possibility to link the legacy of the Potchevas and Molchanovo cultures with the ancestors of the Hungarians instead of the Bakalskoye culture. The exact localization of the Western Siberian Hungarian motherland at the Tobol–Irtis–Isim–Ob region is presently the greatest challenge of early Hungarian archaeological research.

Based on the improvements of the last one and a half decade, we may conclude that the archaeological research of early Hungarian history has brought significant results both in a qualitative and quantitative sense. The complex

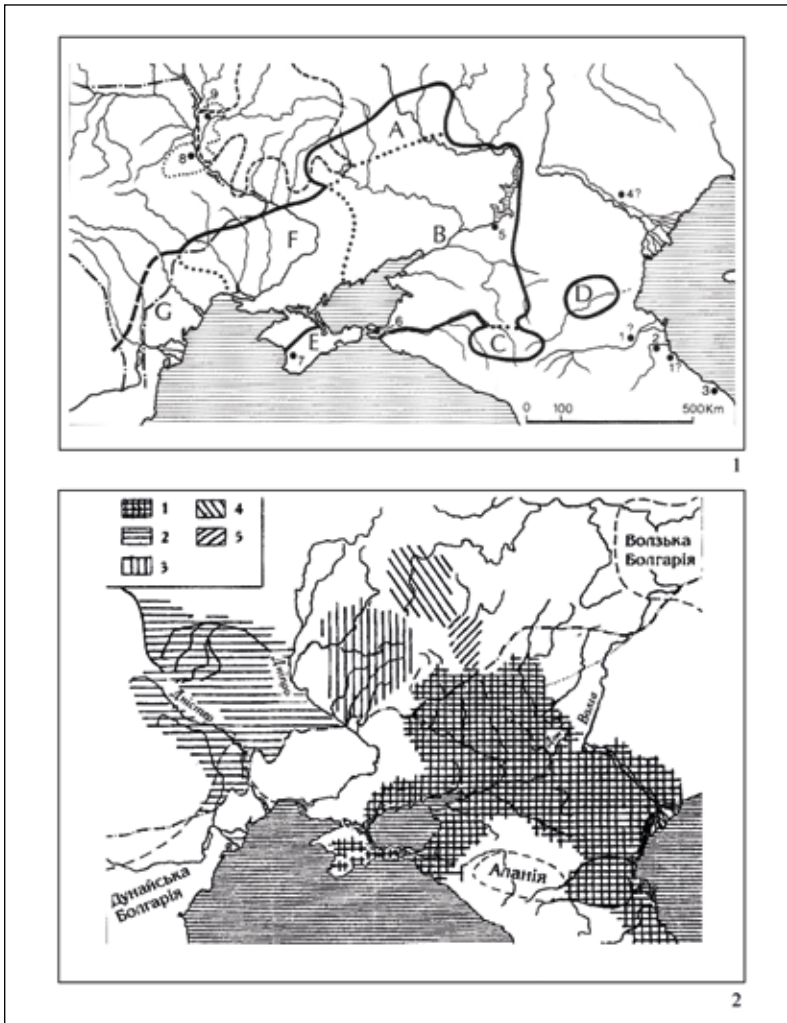
(natural) scientific analysis of the archaeological material revealed possibilities that we had not even dared to hope before. The number of the archaeological finds and sites from the Etelköz increased tenfold in the last one and a half decade, and a growth of approximately 5-6 percent can be observed in the Volga-South Ural region. Exceeding even this, the number of Conquest and early Árpáadian period, as well as Eastern European archaic bone samples analysed by the three Hungarian archaeogenetic laboratories and research groups increased in a great number. The number of published or close to be published samples analysed on the level of complete mitochondrial genome (maternal lineage) is around 450, among which, in the case of around 60 men, the paternal lineage was also identified. This number is significant on an international level, and even globally: it can be compared to the number of Bronze Age samples connecting to the question of Indo-European origin affecting several countries, or Iron Age Scythian samples. In summary, we can state about the latest prehistorical results that they can be synchronized in case of most of the scientific areas. Perhaps no similar harmony could be seen before among the data of the various groups of sources: as a result, we can find the eastern connections of the Conquest period legacy where linguists and historians also assume them on the basis of other data. The leading role of traditional archaeological analyses will also remain in the future, as time is an outstanding factor in forming various types of data sources into a historical model, to which this field of study is the most sensible. It is beyond doubt that the analysis of material legacy enables a chronological classification much precise than the historical correlation of e.g. linguistic or perhaps ethnographic data. Thanks to archaeological finds (among others), we are presently aware of the fact that early medieval trade in Eastern Europe was much intense than it was presumed before. The results of natural scientific analyses particularly remind us, researchers of this period that during our research we shall only raise questions that are formulated correctly and can be answered clearly. Today, besides the constant interpretation of resources, this is the key to move forward in the modern archaeological research of of the Early Hungarian history.

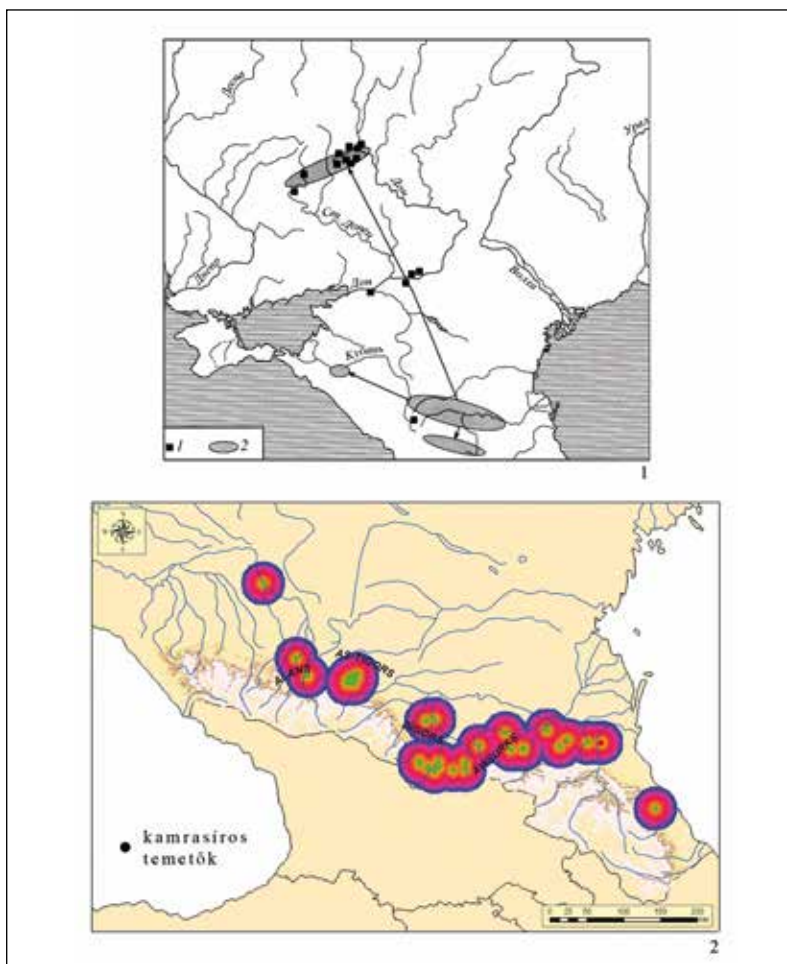
1. kép. Kelet-Európa fontosabb kora középkori régészeti lelőhelyei és leletkörei (ZSIVKOV 2010, kapma 7). 1: Itil; 2: Sarkel; 3: Szemikarakorszk; 4: Tmutarakany; 5: Szudak; 6: Kherszon; 7: Majaki (Carino) és Sidorovo; 8: Verhnyij Szaltyiv és Dmitrijevka; 9: Majackoje gorogyiscse; 10: Borsevo; 11: Biticja; 12: Murom gorogyiscse; 13: Szuvar; 14: Bolgari; 15: Murom; 16: Rjazany; 17: Szarszk; 18: Sztanaja Ladoga; 19: Birka; 20: Kijev; A: Pliszka; B: Dzsankent; C: Dzetiaszar

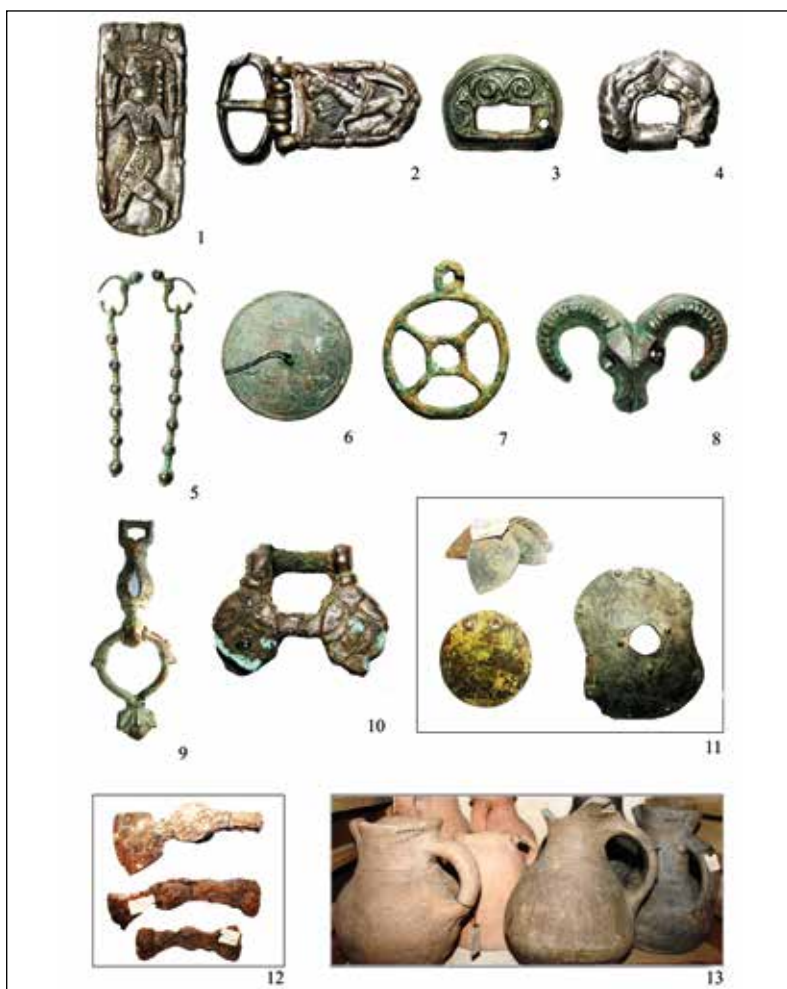
2. kép. 1–2: Sz. A. Pletnyova elmélete a szalotvői kultúra földrajzi variánsairól 1967-ben (1: PLETNYOVA 1967, puc. 50) és 1981-ben (2: PLETNYOVA 1981, puc. 38)

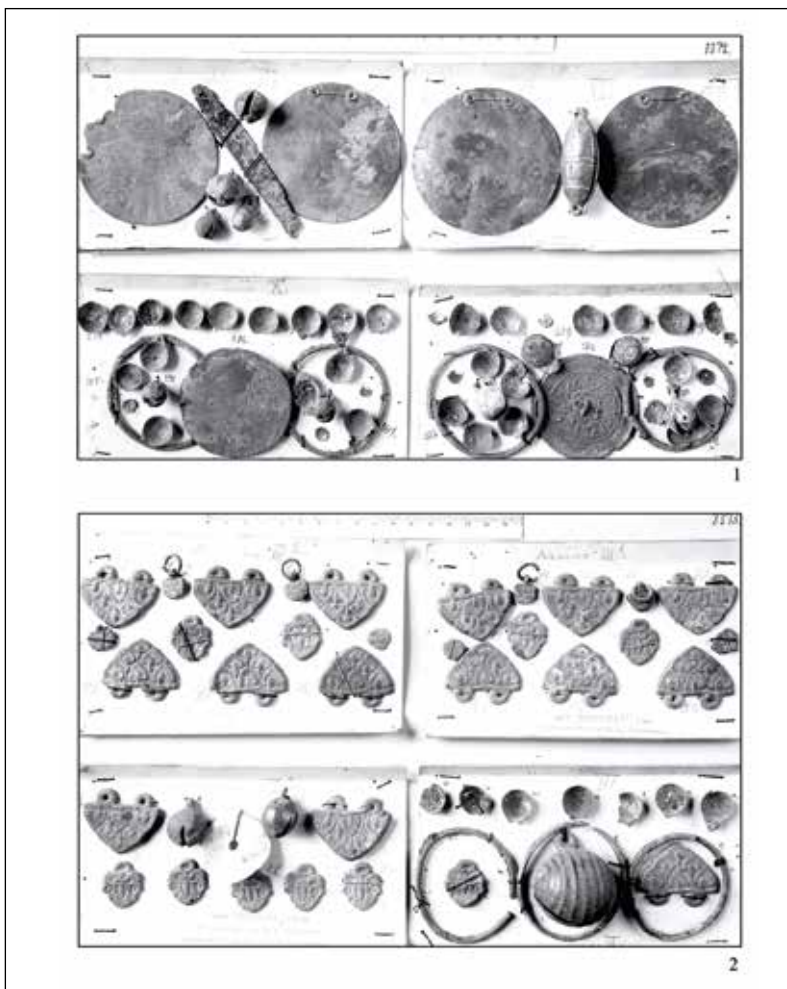
3. kép. 1–2: A szaltovói kultúrkör és Kelet-Európa kazár kori régészeti műveltségei Bálint Cs. (1: BÁLINT 1989, Karte II) és O. M. Prihodnyuk (2: PRIHODNYUK 2001, puc. 84) szerint

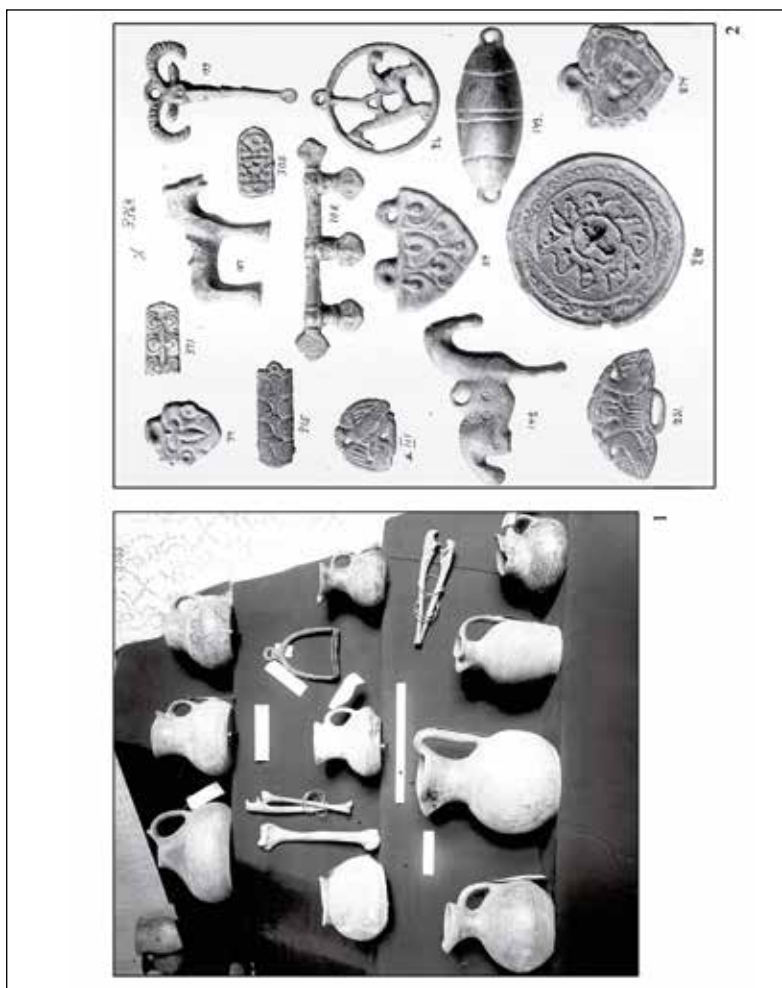
4. kép. Az észak-kaukázusi alánok. 1: Az észak-kaukázusi alán törzsek északi migrációja a 8. század középső harmadában (AFANASZJEV 2001. puc. 1); 2: A kamrasiros temetők (5. század második fele – 8. század első fele) elterjedése és az alán törzsek K. Zuckerman által feltételezett elhelyezkedésének összefüggései (KOROBOV 2009. puc. 5)

5. kép. 1–13: Válogatás az Észak-Kaukázus kora középkori kamrasztros temetkezéseinek (8–9. század) régészeti hagyatékából (Duba-Jurt, Állami Ermitázs Múzeum, Szentpétervár, a szerző felvételei)

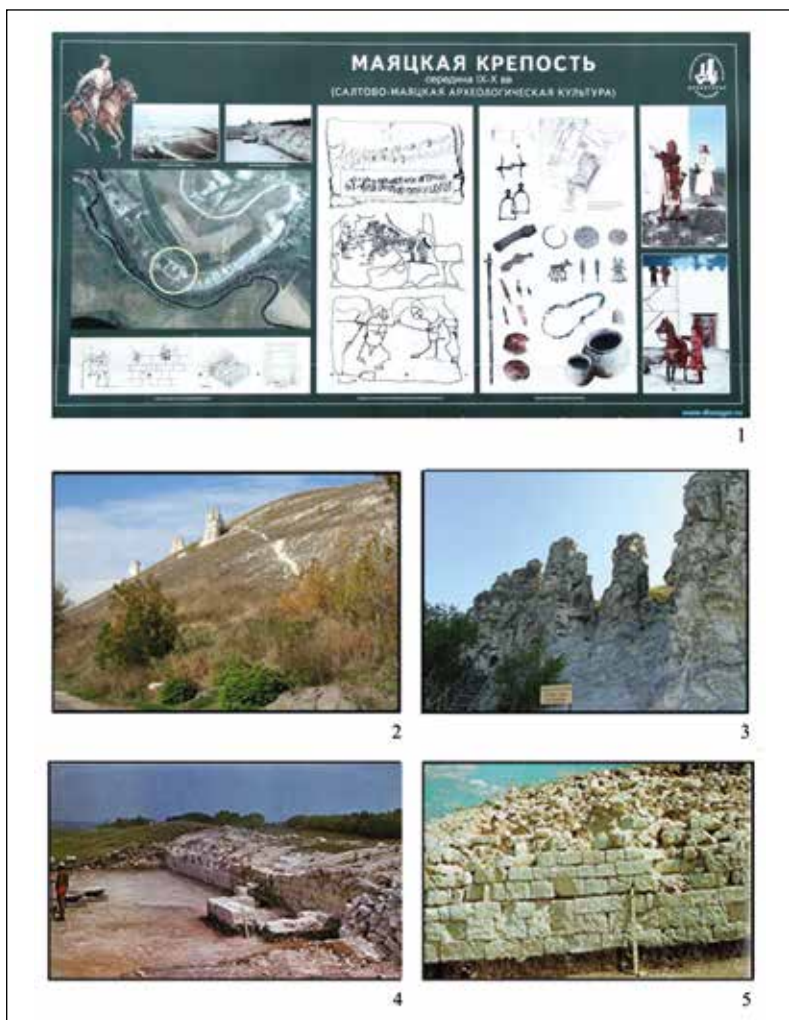
6. kép. 1–2: Válogatás a Verhnyij Szaltyiv-i kamrasíros temető leletanyagából
 (V. A. Babenko ásatása 1903–1905, üvegnegatívek, Állami Ermitázs Múzeum,
 Szentpétervár, a szerző felvételei)

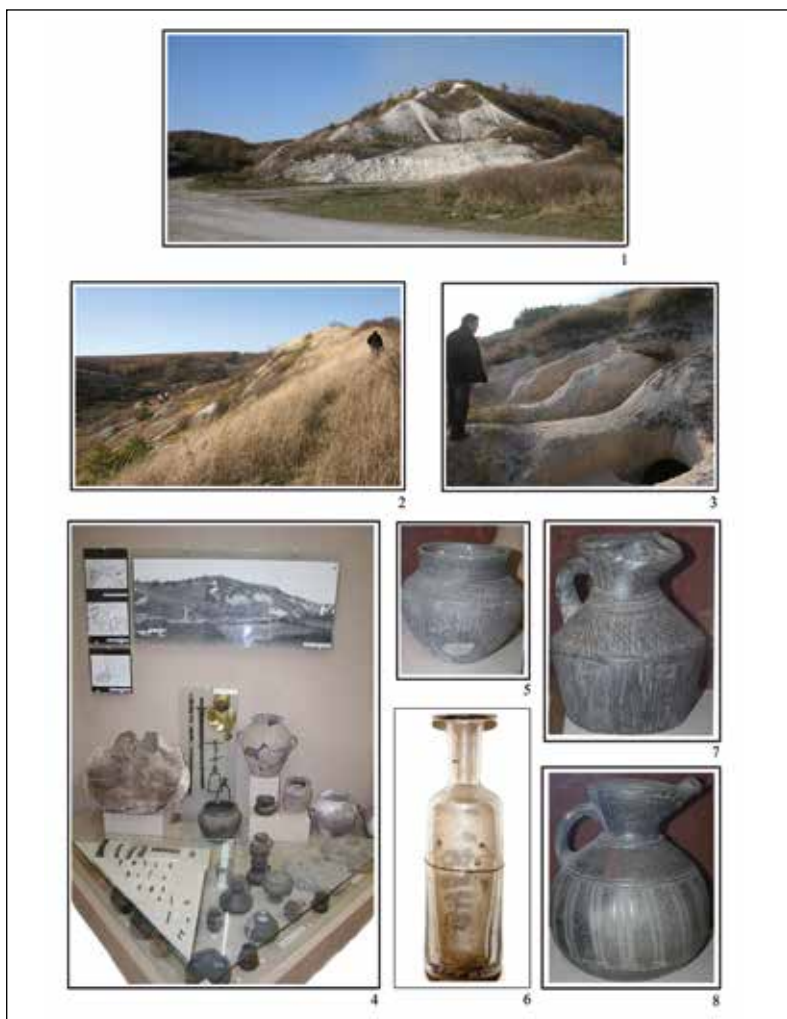
7. kép. 1–2: Válogatás a Verhnyij Szaltyiv-i kamrasíros temető leletanyagából
 (V. A. Babenko ásatása 1903–1905, üvegnegatívok, Állami Ermitázs Múzeum,
 Szentpétervár, a szerző felvételei)

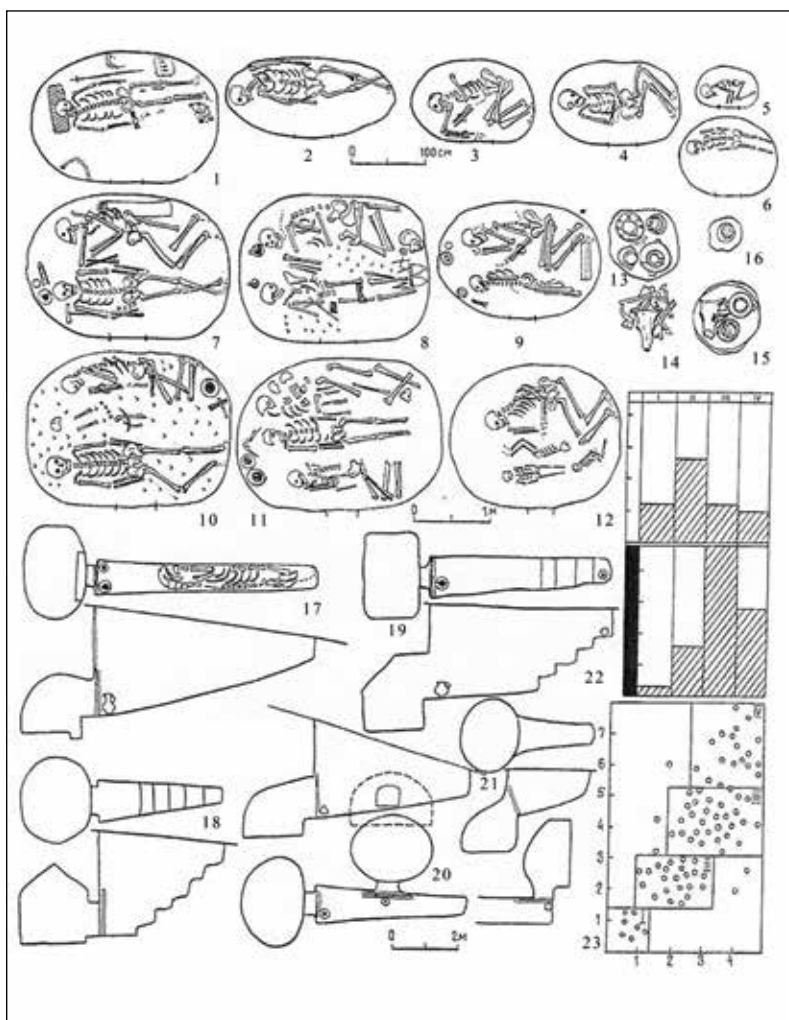
8. kép. 1–4: Válogatás a Verhnyij Szaltyiv-i kamvasztos temető jellegzetes leleteiből
(AKSZJONOV 2006 nyomán)

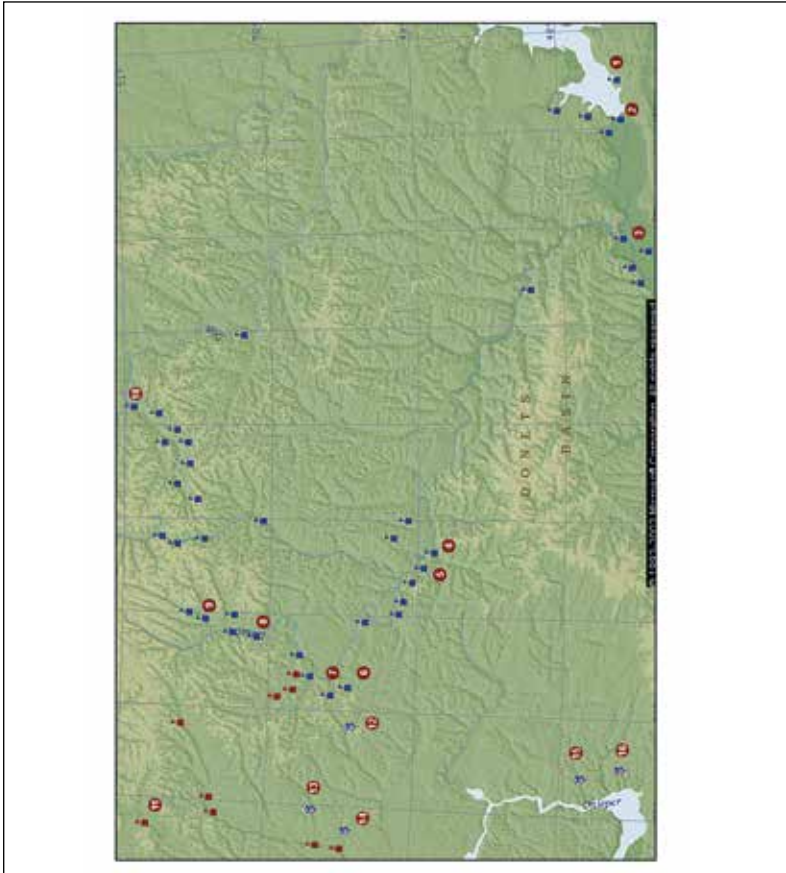
9. kép. 1–5: A Majackoje gorogyscse lelőhelykomplexum. A kővár (4–5) feltárása (1975–1982) a Gyivnogorjei Tájvédelmi Körzet és Múzeum területén (divnogor.ru és a szerző felvételei)

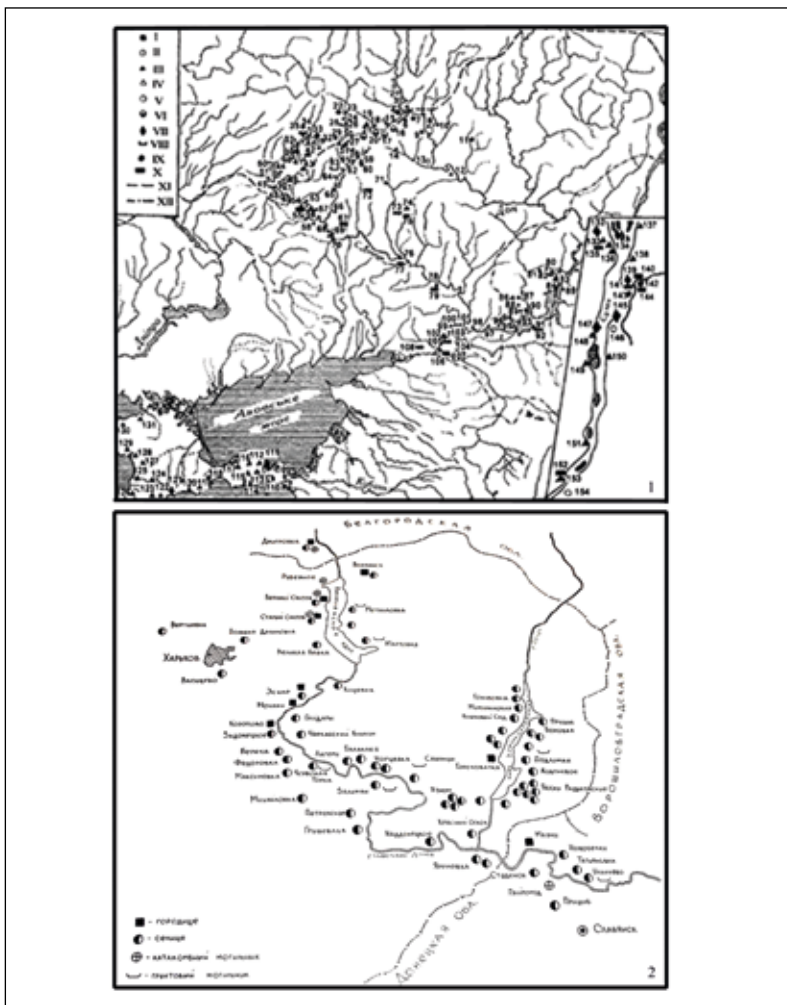
10. kép. 1–6: Dmitrijevka gorogycse (1–3) és válogatás kamrasíros temető leletanyagából (4–6) (Belgorod Helytörténeti Múzeum, a szerző felvételei)

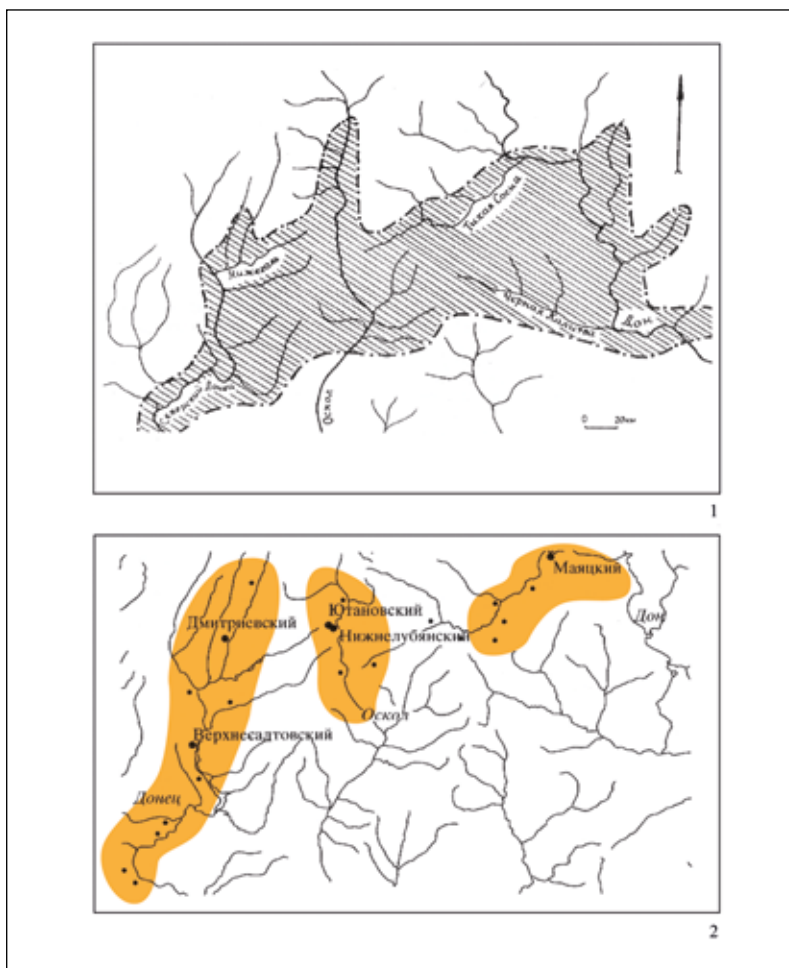
11. kép. A szaltyiv-majaki kultúra kamrasíros temetkezéseinek fontosabb jellemzői
(PLETNYOVA 1981, puc. 44)

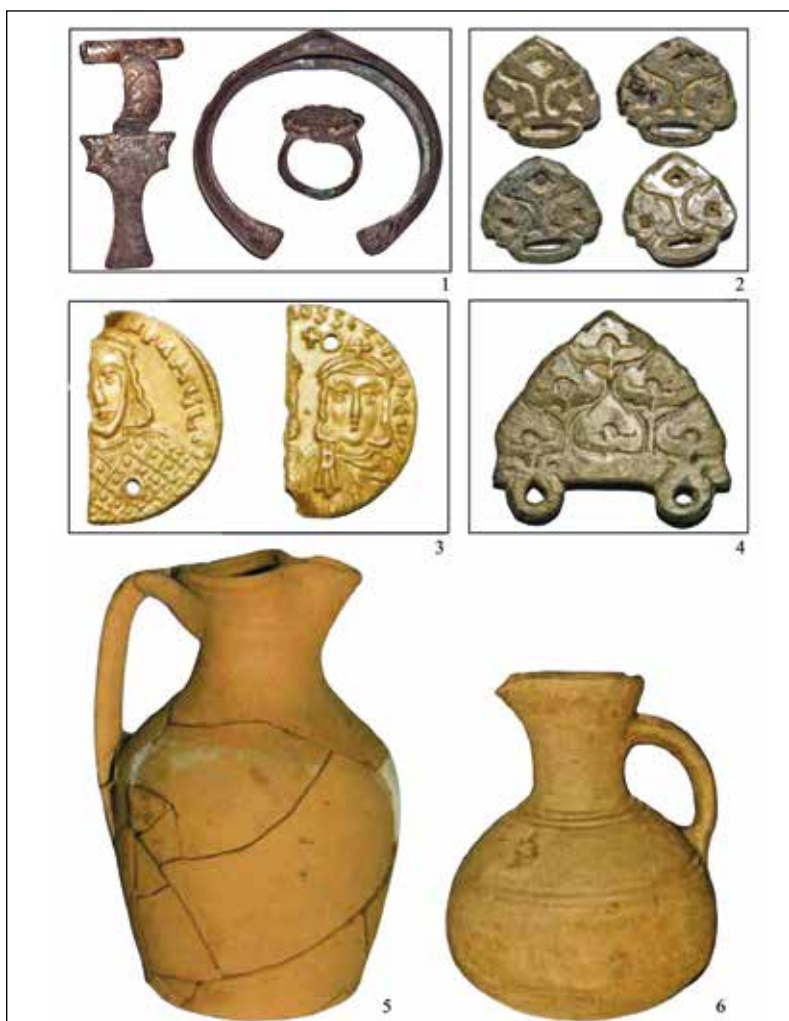
12. kép. A Don menti szaltovói erődök (kék zászlók) a Kazár Kaganátus északnyugati határán (ZSIVKOV 2010, kárta 1). 1: Sarkel; 2: Jobb parti cimljanszki erőd; 3: Szemikarakorszki gorogyiscse; 4: Majaki (Carino) gorogyiscse; 5: Sziporovo gorogyiscse; 6: Szuhaja Gomolsa; 7: Mohnacs; 8: Verhnyij Szaltiv; 9: Dmitrijevka; 10: Majackojee gorogyiscse; 11: Biticja gorogyiscse (Romni kultúra); 12–16: A Perescsepino kultúra fontosabb lelőhelyei (12: Limarovka; 13: Makuhovka; 14: Mala Perescsepina; 15: Novogrigorjevka; 16: Voznyeszenka)

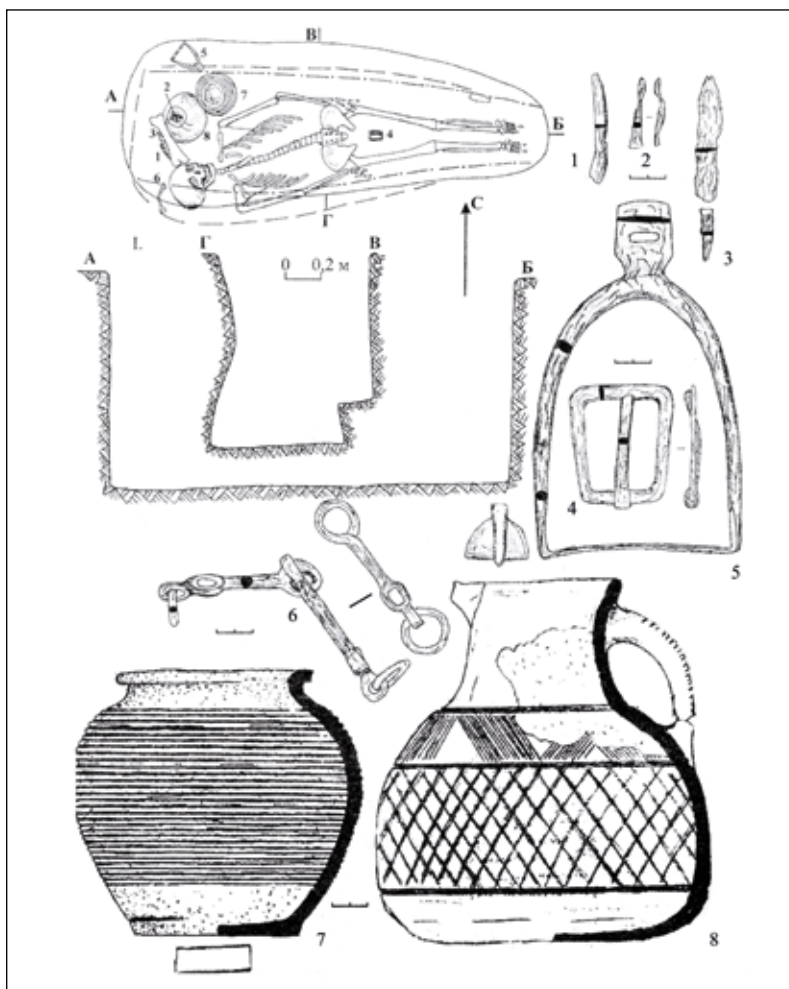
13. kép. A szaltovói kultúrkör régészeti lelőhelyeinek elterjedése a Don és Szeverszkij Donyec mentén (erdős sztyepp) a Kazár Kaganátus nyugati és északi határán (1: PLETNYOVA 1967, puc. 5; 2: Verhnyij Szaltyiv Helytörténeti Múzeum, a szerző felvétele)

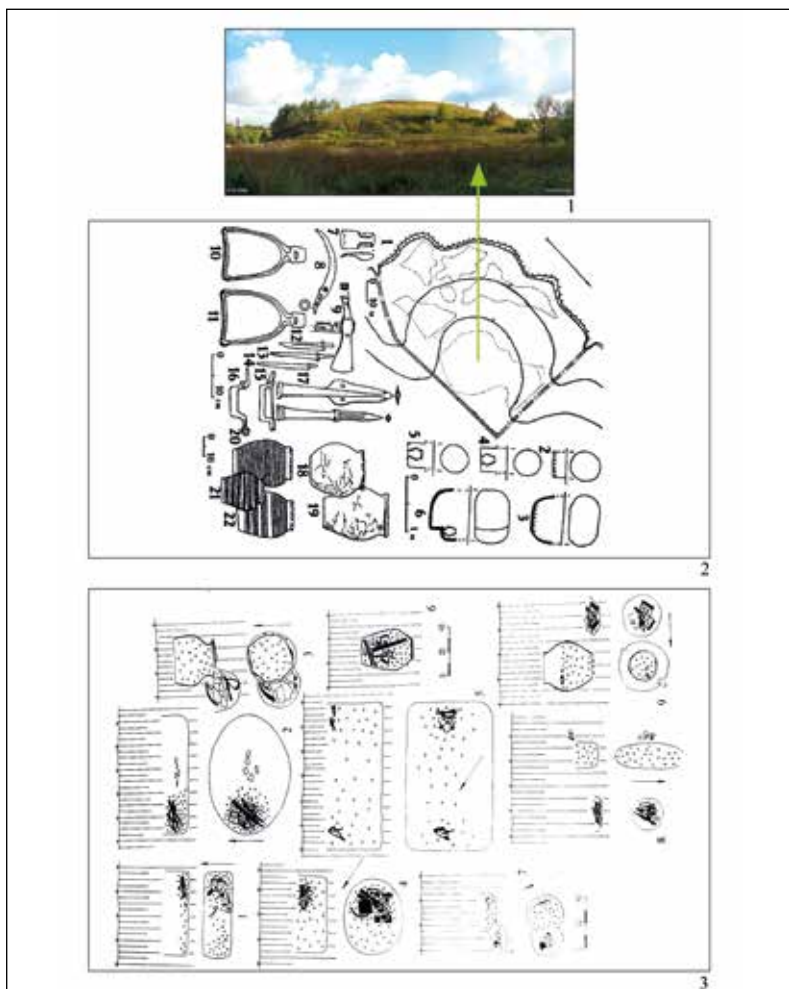
14. kép. A szalztovói kultúrkör földrajzi variánsai. 1: A szalztovói kultúrkör erdős sztyeppi variánsának (szaltyiv-majaki kultúra) lelőhelyeinek elterjedése (AFANASZJEV 1987, puc. 1);
 2: A szaltyiv-majaki kultúra (8–10. sz.) három fő regionális csoportja a kamrasíros tetemkezések alapján (AFANASZJEV 1987, puc. 85 nyomán)

15. kép. Gödörsíros temetkezések a szaltovói kultúrkör területén. 1–6: Válogatás a nyetajlovkai (település: Metallovka) (kazár) temető jellegzetes leleteiből (KOMAR 2009a, 118–125)

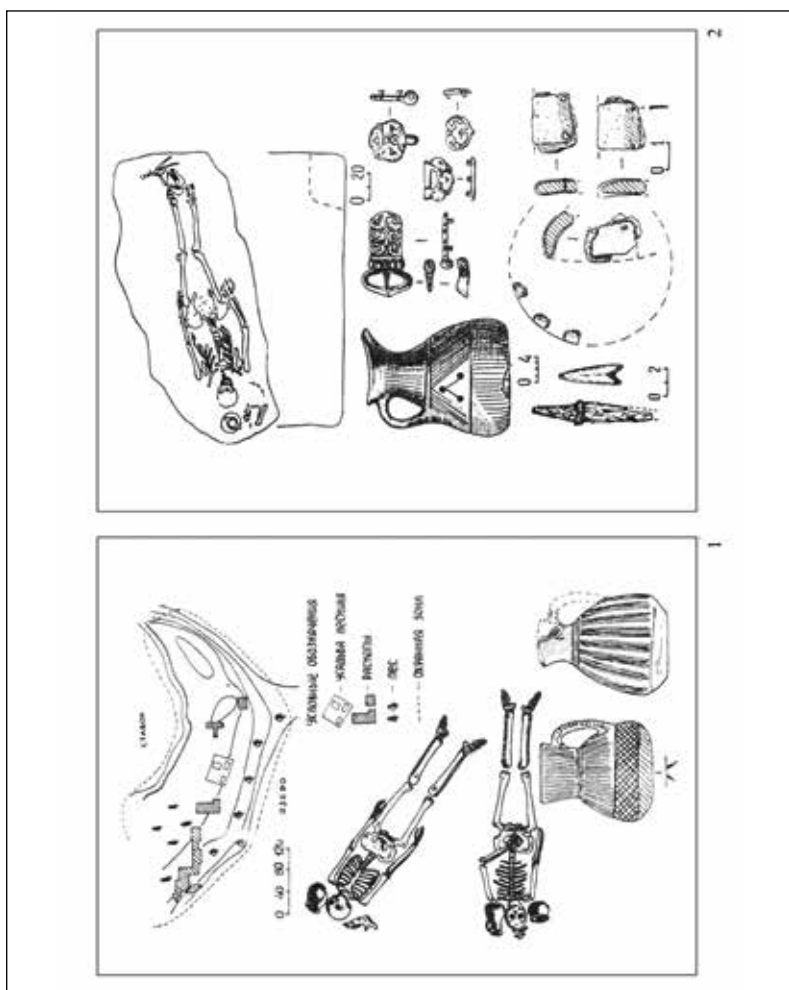

16. kép. Gödörsíros temetkezések a szaltovói kultúrkör területén
 (Mandrovo–Rzsevka-típus). 1–8: Mandrovo 39. sír
 (VINNYIKOV–SZARAPULKIN 2008, puc. 30)

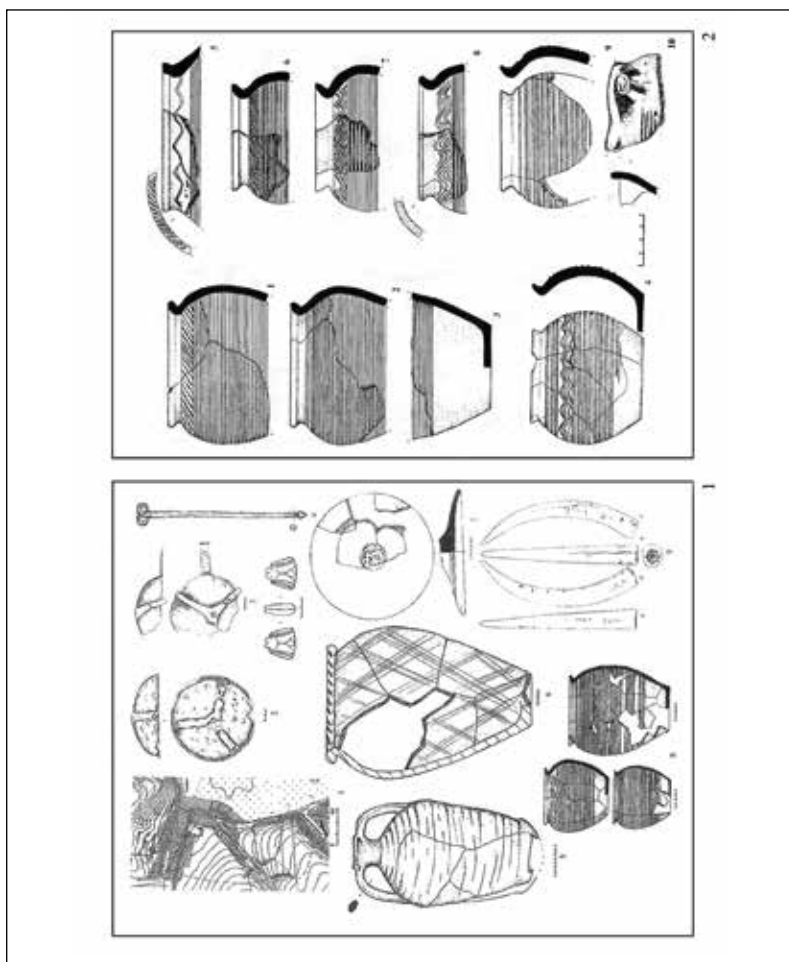

17. kép. Hamvasztásos temetkezések a szaltovói kultúrkör területén.

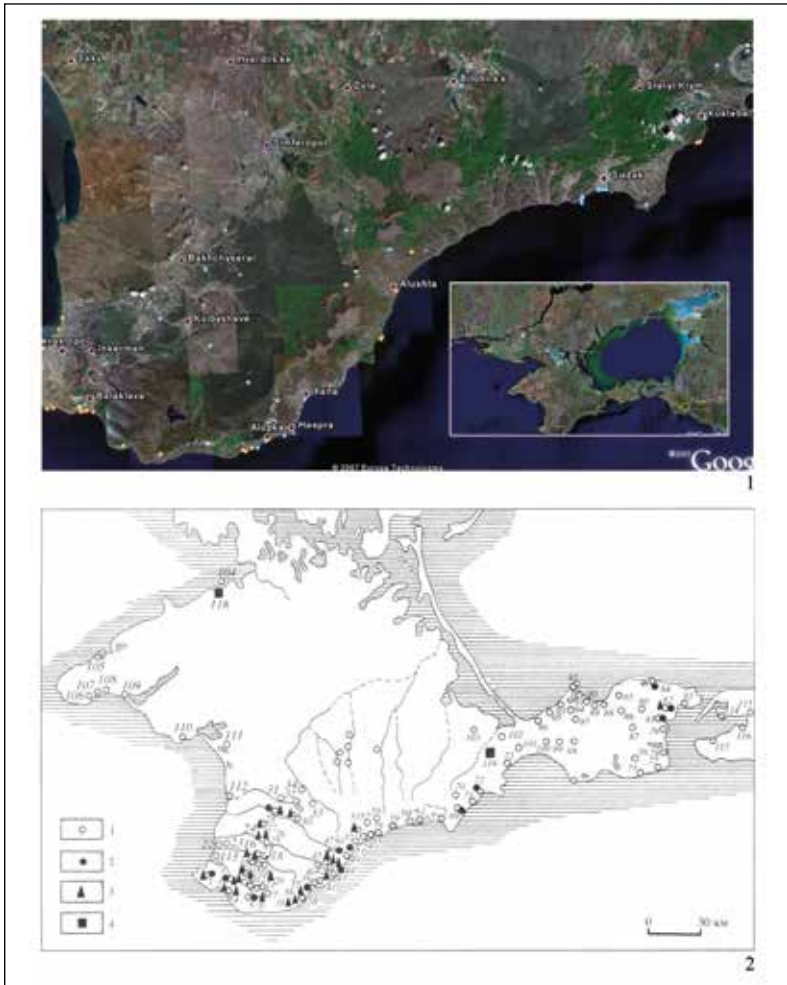
1–3: Válogatás a Szuha Gomolsa lelőhelykomplexum hamvasztásos temetőjének leletanyagából (2: PLETNYOVA 1999, puc. 32; 3: AKSZJONOV–TORTYIKA 2001, puc. 6)

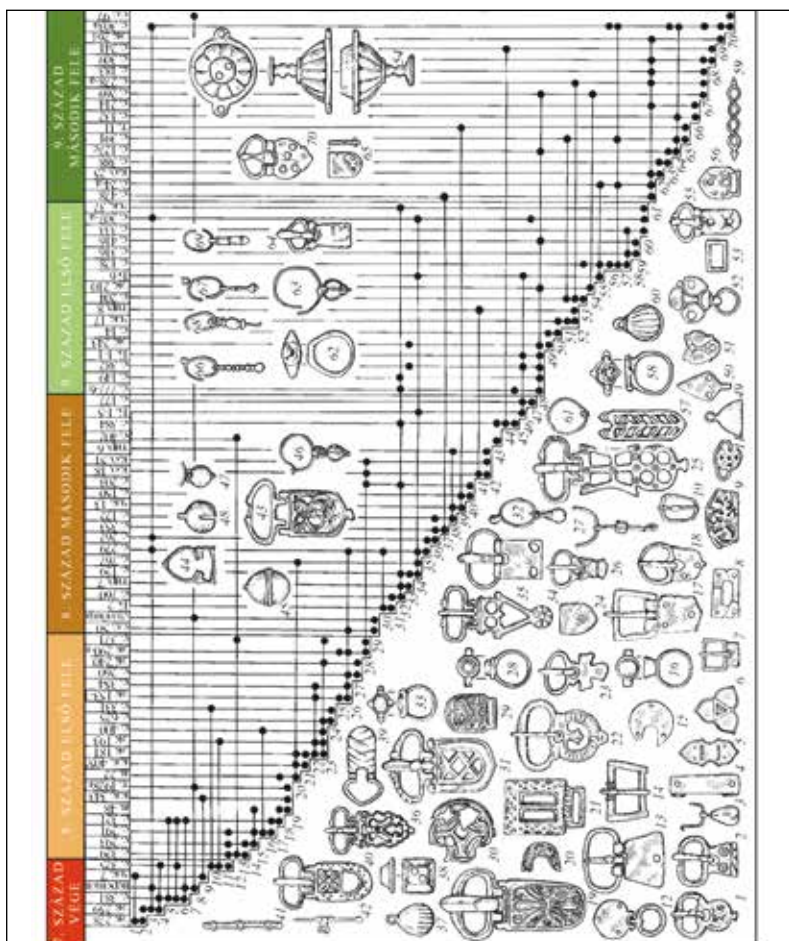
18. kép. A szaltonóvi kultúrkör földrajzi variánsai. Gödörösíros temetők a szaltonóvi kultúrkör Don menti (füves sztyeppi) területén. 1–2: Válogatás a Zlivki-típusú temetők (korai bolgárok) névadó lelőhelyén feltárt jellemző régészeti leletekből (SVECOV 1991, puc. 1–2)

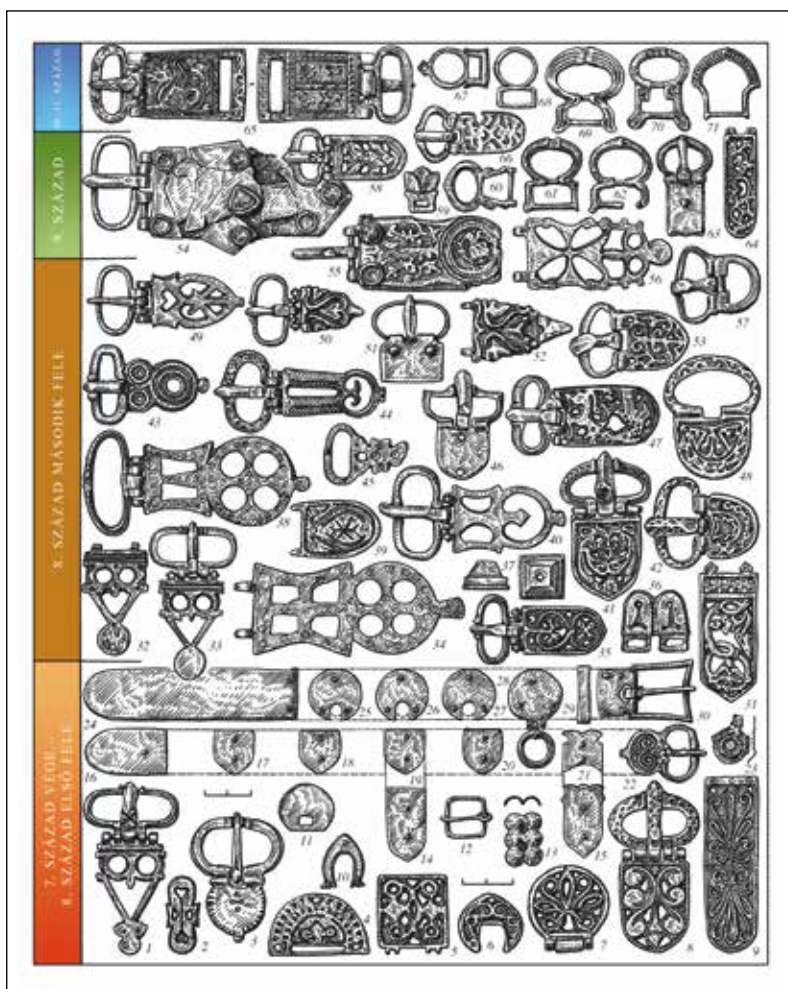
19. kép. A szaltovói kultúrkör földrajzi variánsai. Gödörstíros temetők a szaltovói kultúrkör Don menti (füves sztyeppi) területén. 1–2: Válogatás a Szidorovo-típusú temetők (muszlim ritus) régészeti jellegzetességeiből (1: KRAVCSENKO 2020, puc. 37–40, 164–165, 191, 206, 211; 2: KRAVCSENKO–DAVIGYENKO 2001, puc. 30)

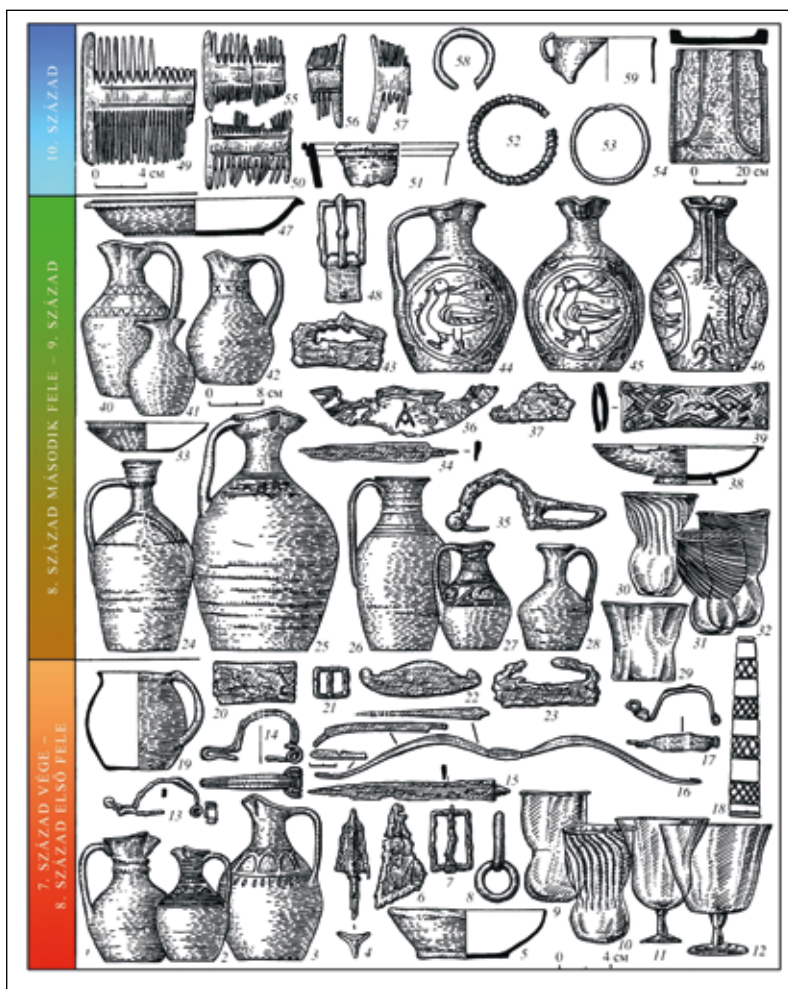
20. kép. A szaltovói kultúrkör földrajzi variánsai. 1: A Krim-félsziget települései (Google Earth kép); 2: A Krim-félsziget kazár kori régészeti lelőhelyei a 7. század utolsó negyedétől a 8–9. század fordulójáig (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, puc. 4)

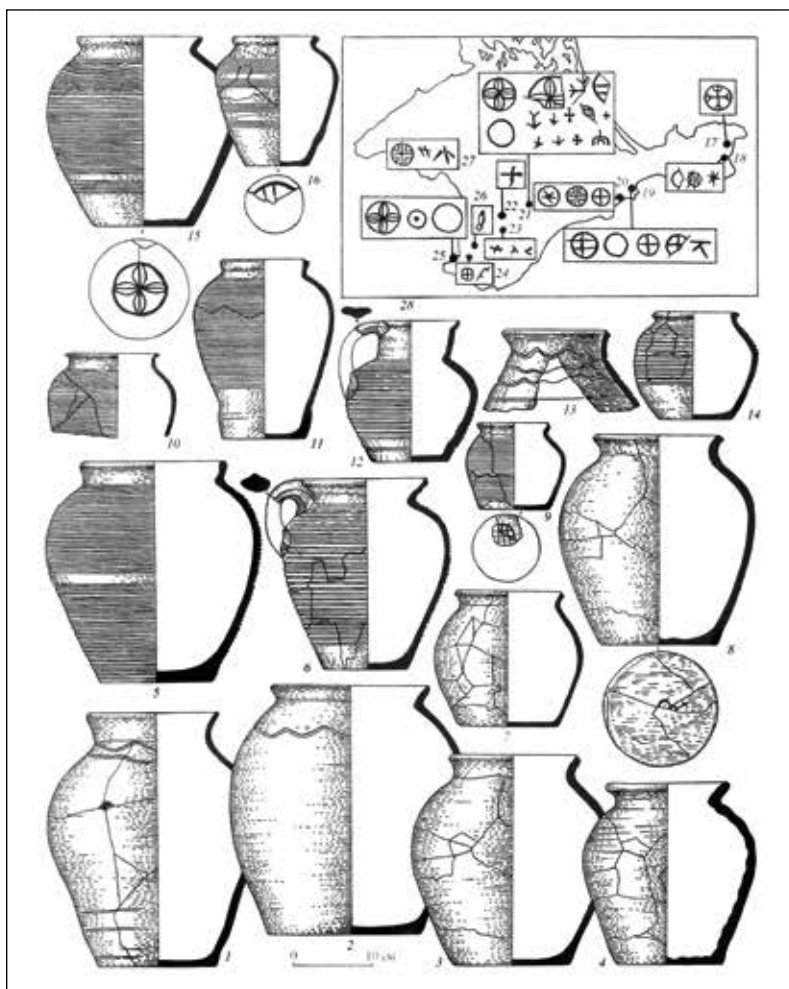
21. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai.
 A Kr. u. 8–9. századi strokból származó leletek szeriációs összefüggései
 (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Taó. 36. nyomán) (C: Szkalisztoje; T: Tepszeny;
 ЭК: Eszki Kermen; А: Lucsisztoje; СС: Szuuk-Szu; Tup: Tyritake; ЧК: Csufut Kale;
 КО: Kordon Oba; Б: Bakla)

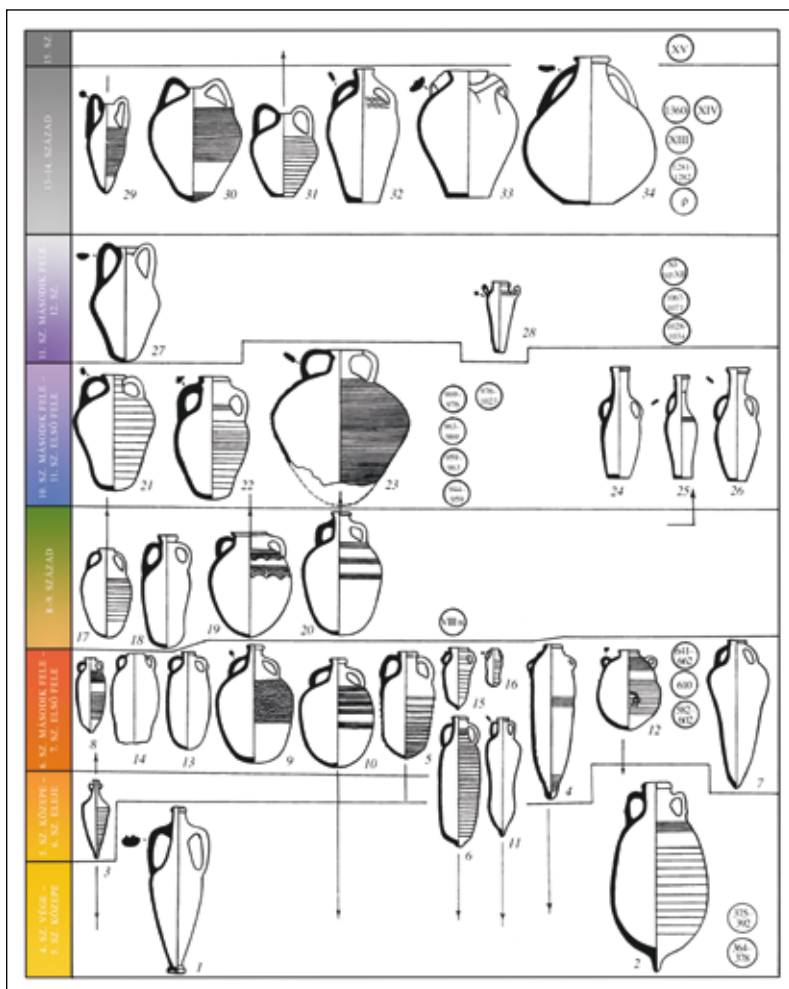
22. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai.
Ékszeres és díszítmények a 7. század végétől a 9. századig keltezhető sárokból
(MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Tab. 37. nyomán)

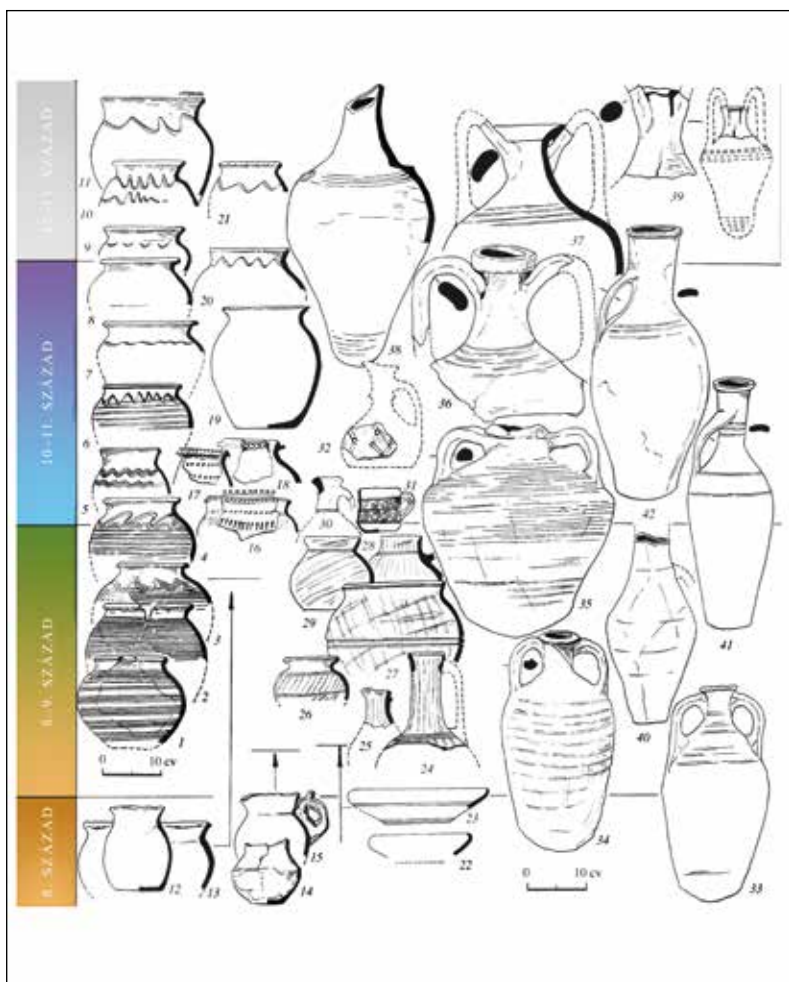
23. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai.
 Leletek a 7. század végétől a 9. századig keltezhető sírokból
 (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Tab. 38. nyomán)

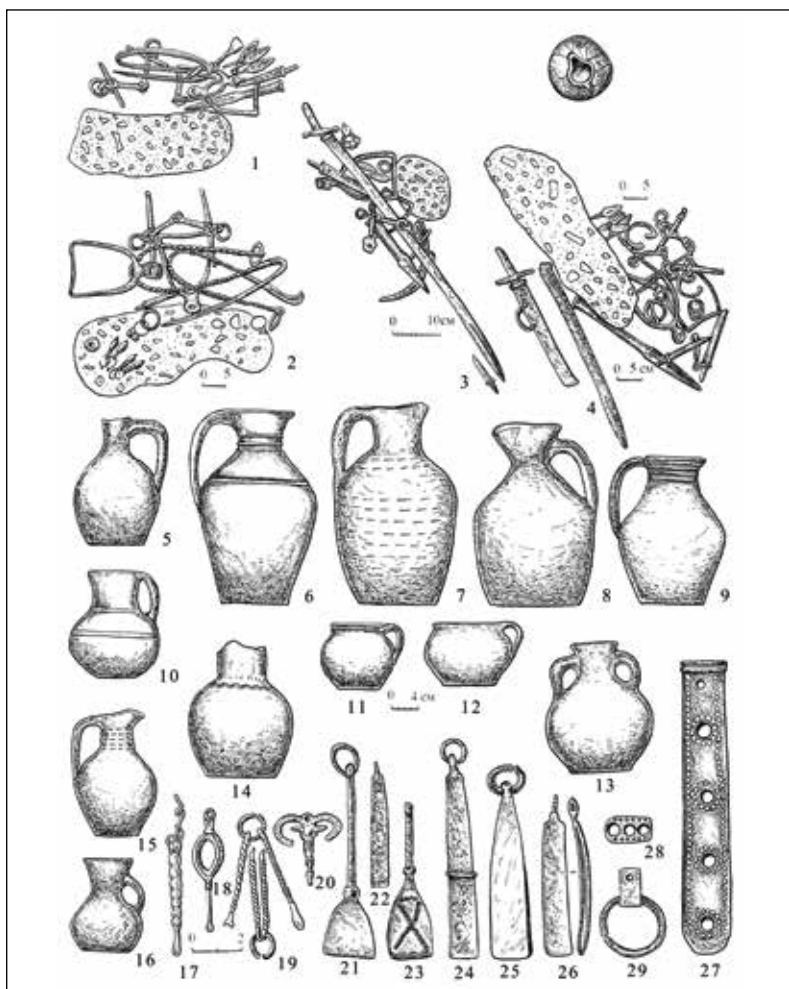
24. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Főzőedények és azok fenékbélyegei a 8–9. századi telepeleletekből (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Tab. 34. nyomán)

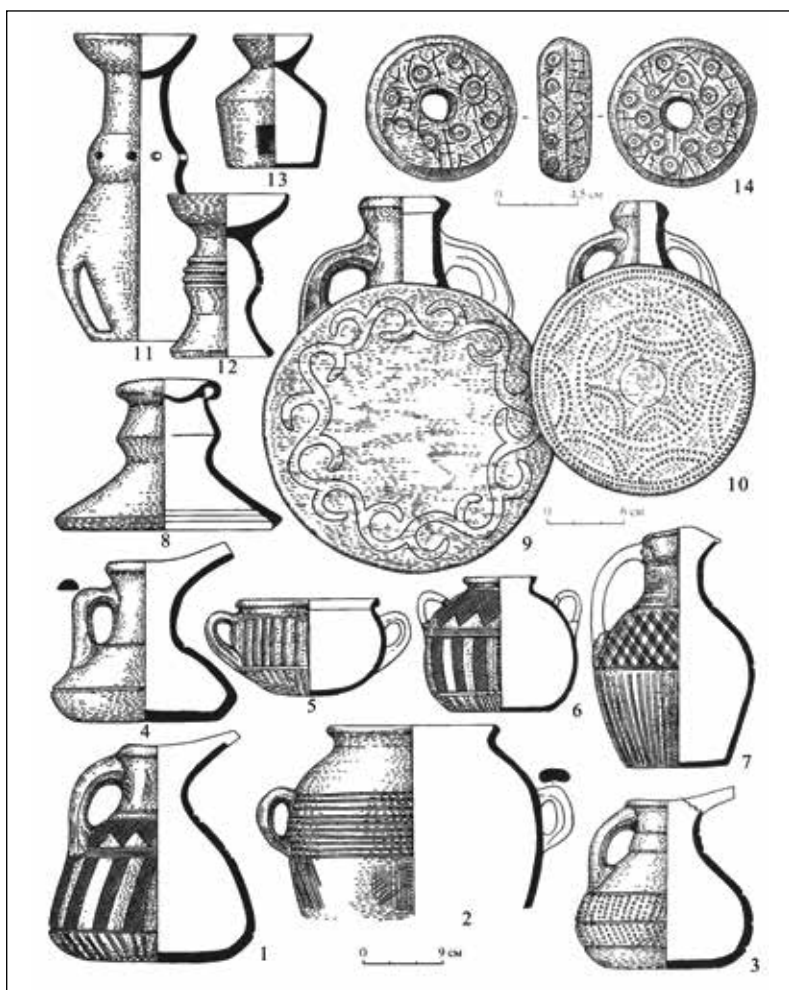
25. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Tmutarakanyn
 lelőhely kultúrrétegeiből származó kerámialeletek főbb korhatározó csoportjai
 (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Taó. 67)

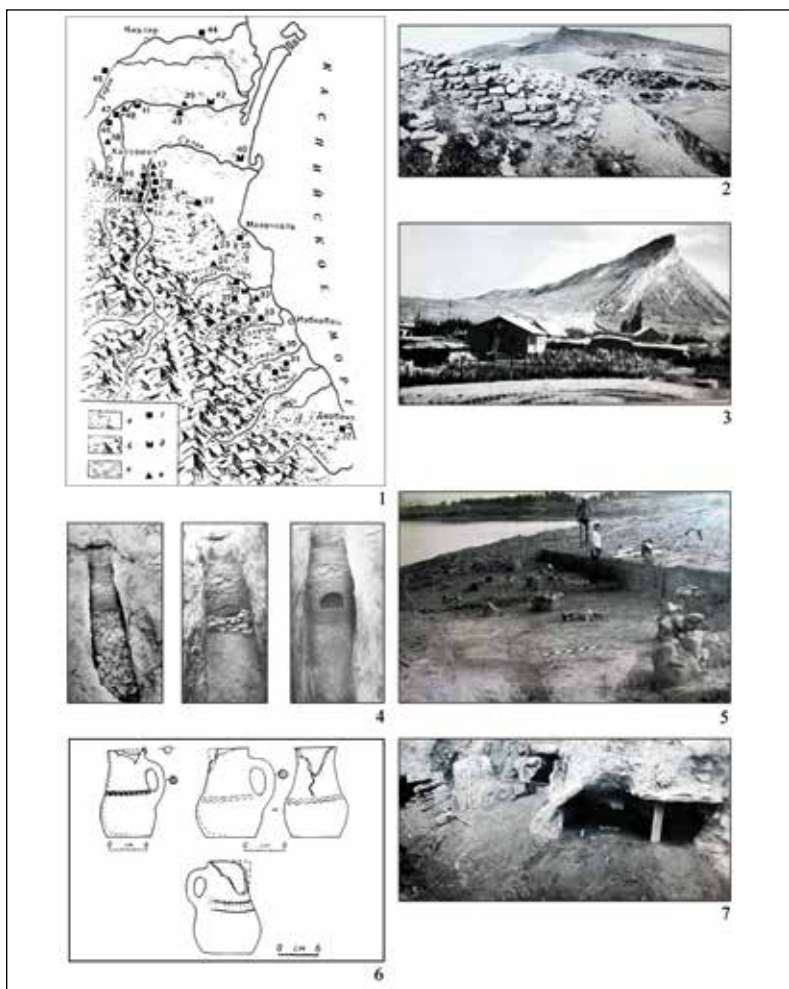
26. kép. A Tamany-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Tmutarakany lelőhely kultúrrétegeiből származó kerámialeletek főbb korhatározó csoportjai (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Ta6. 67. nyomán)

27. kép. A Fekete-tenger északi partvidékének középkori lelőhelyei. A gyurszói 9. századi hamvasztásos temetkezések fegyver- és kerámialeletekkel, valamint pipereeszközökkel (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Ta6. 87. nyomán)

28. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Besimított (1–7) és gyorskorongolt (8–14) kerámialeletek a 8. század második fele – 9. század időszakából (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Taб. 35. nyomán)

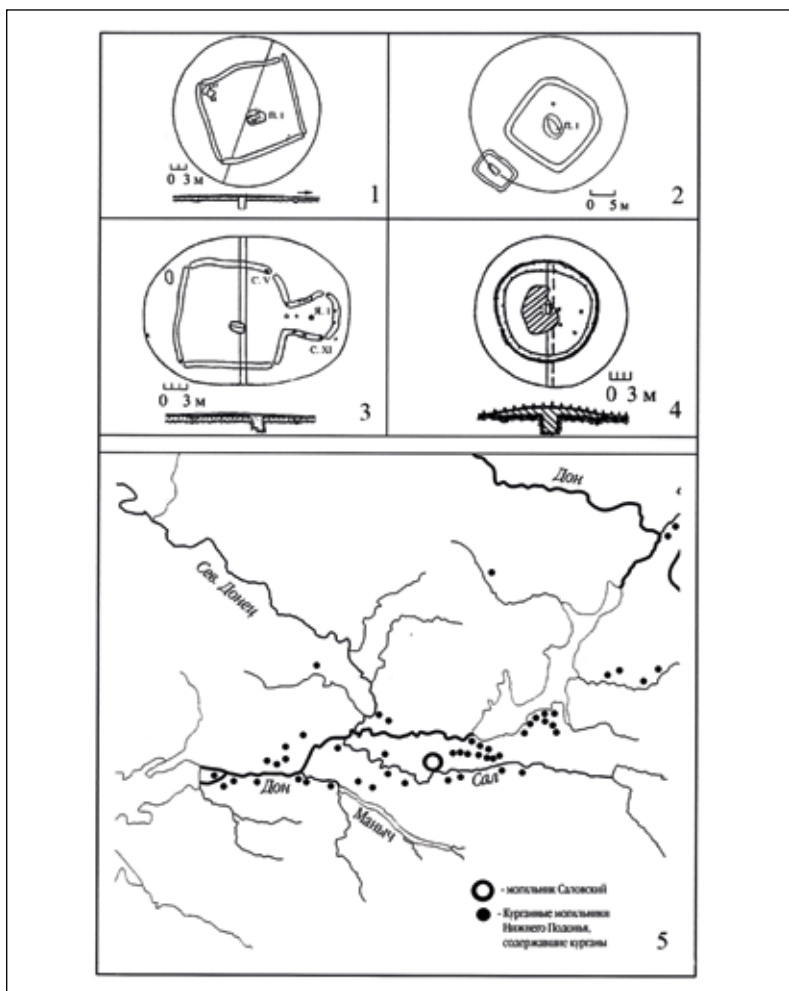

29. kép. A szalotovói kultúrkör földrajzi variánsai.

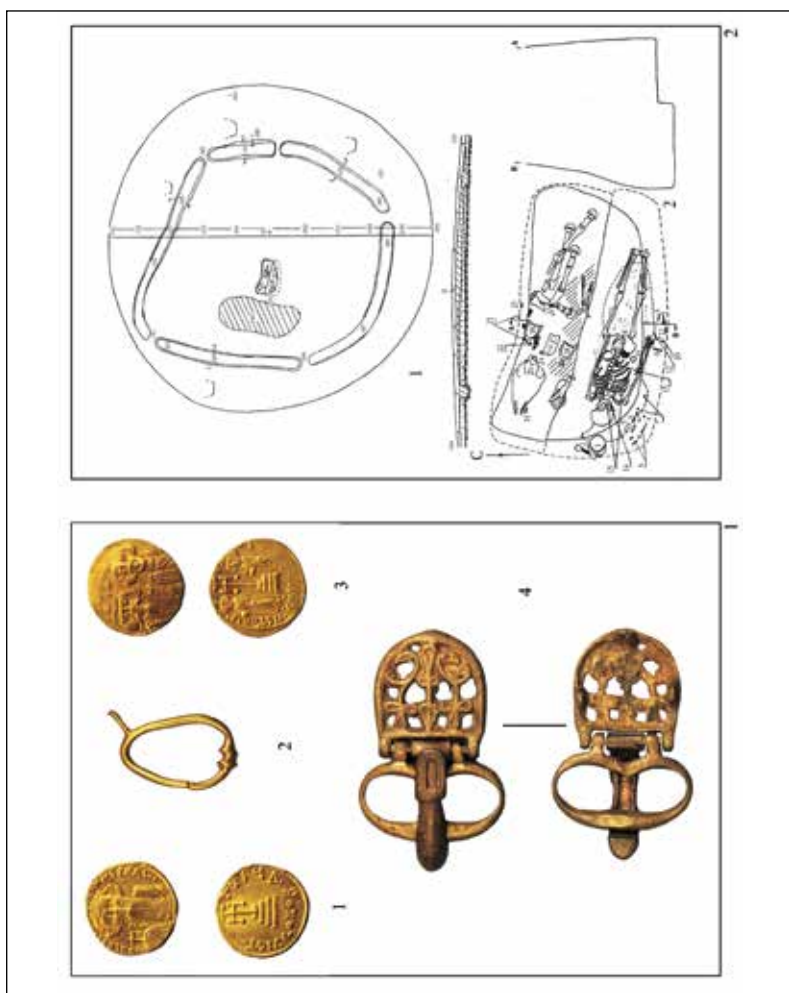
1–7: A dagesztáni variáns, valamint a Verhnyij Csirjurt-i erőd és temetők
 (ásatási dokumentáció, OTA Régészeti Intézet, Adattár, Moszkva, a szerző felvétele)

30. kép. A szaltovói kultúrkör földrajzi variánsai. 1–6: Az Alsó-Volga menti variáns (Google Earth felvétel és válogatás a szamoszgyelkai ásatások felvételeiből)

31. kép. A szalotvói kultúrkör földrajzi variánsai. 1–5: A szalotvói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa, az ún. „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok” (Szokolovszkaja Balka-típus) és földrajzi elterjedésük (ILJUKOV–KOSZJANYENKO 2007, рuc. 1)

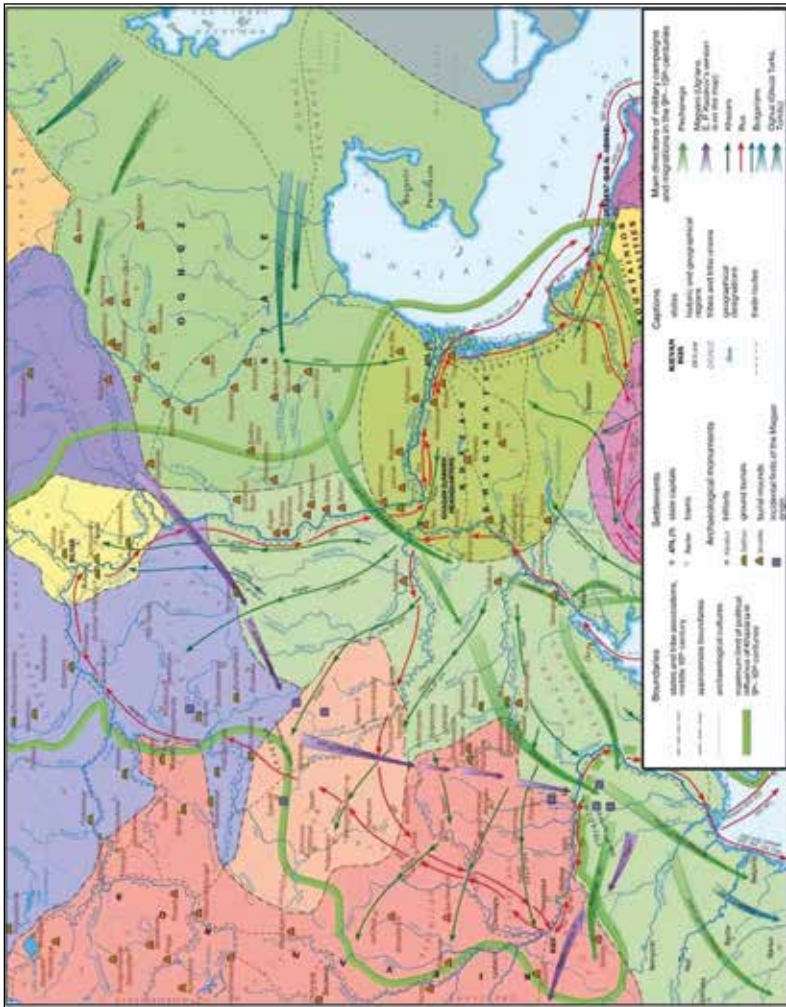
32. kép. A szaltonyói kultúrkör földrajzi variánsai. 1–2: A szaltonyói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa, az ún. „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok” (Szokolovszkaja Balka-típus) leletanyaga (Bolszaja Orlovka) (LJUKOV–KOSZJANYENKO 2007, puc. 2–5. nyomán)

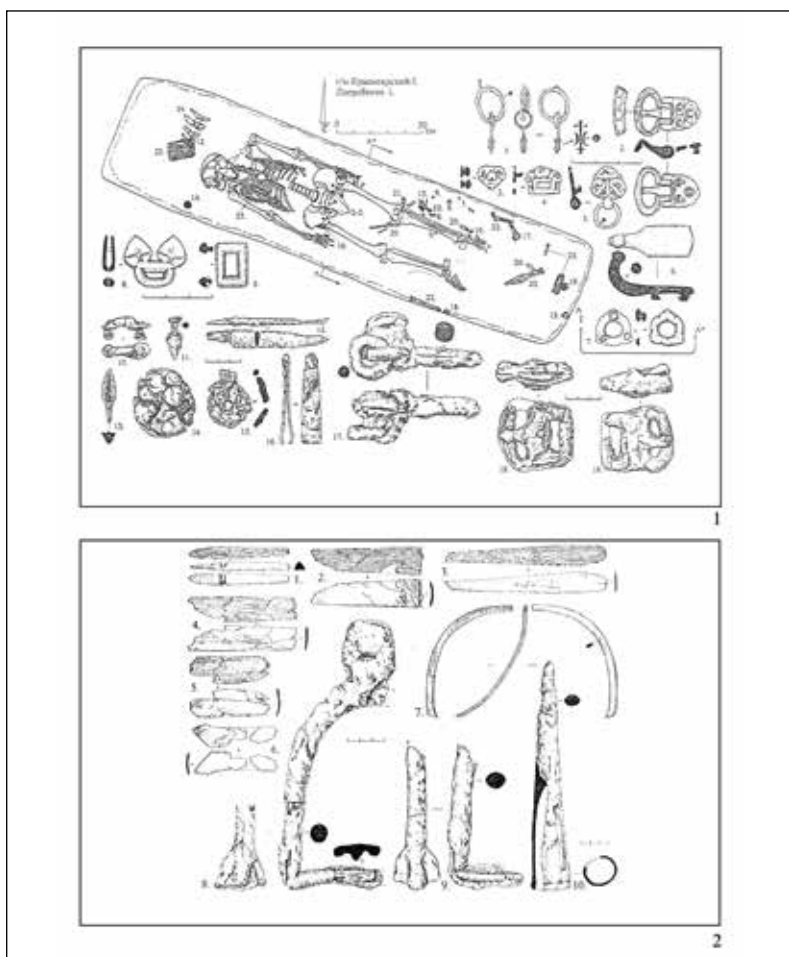
33. kép. A szaltovói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa. 1–16: Az ún. „négyzetes árkokkal körülvevett kurgánok” (Szokolovszkaja Balka-típus) (PLETNYOVA 1999, puc. 98)

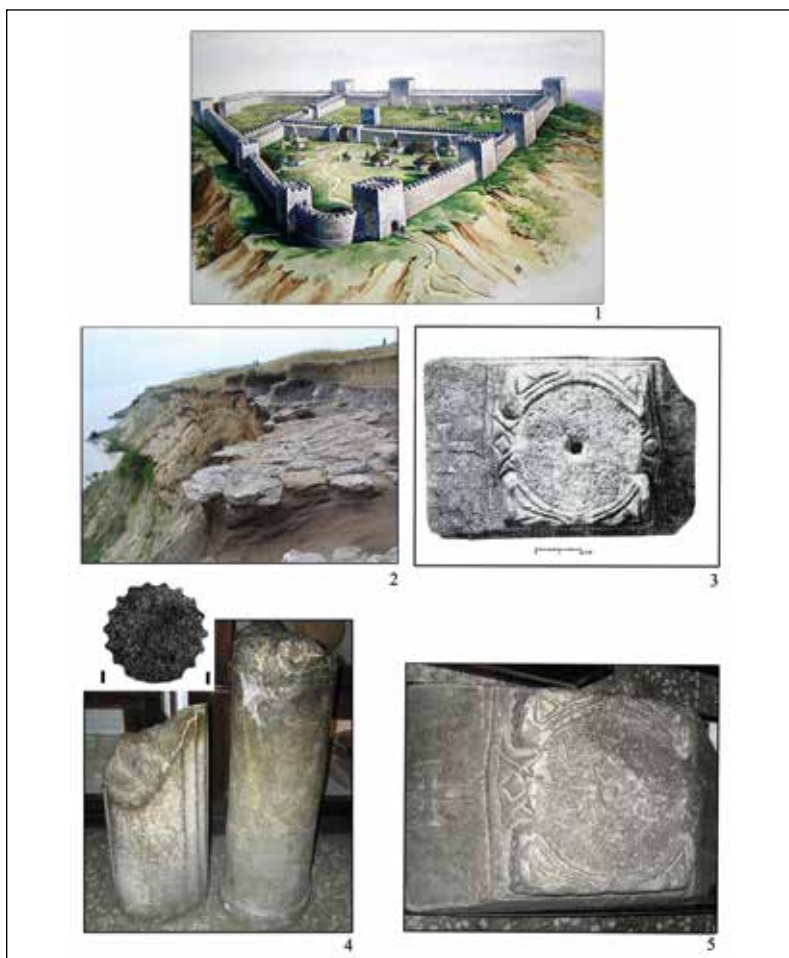
34. kép. A szaltovói kultúrkör földrajzi variánsai. 1–2: A szaltovói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa, az ún. „négyzetes árkokkal körülvevett kurgánok” (Szokolovszkaja Balka-típus) leletanyaga (Bolsaja Orlovka) (LJUKOV–KOSZJANYENKO 2007, puc. 4–5. nyomán)

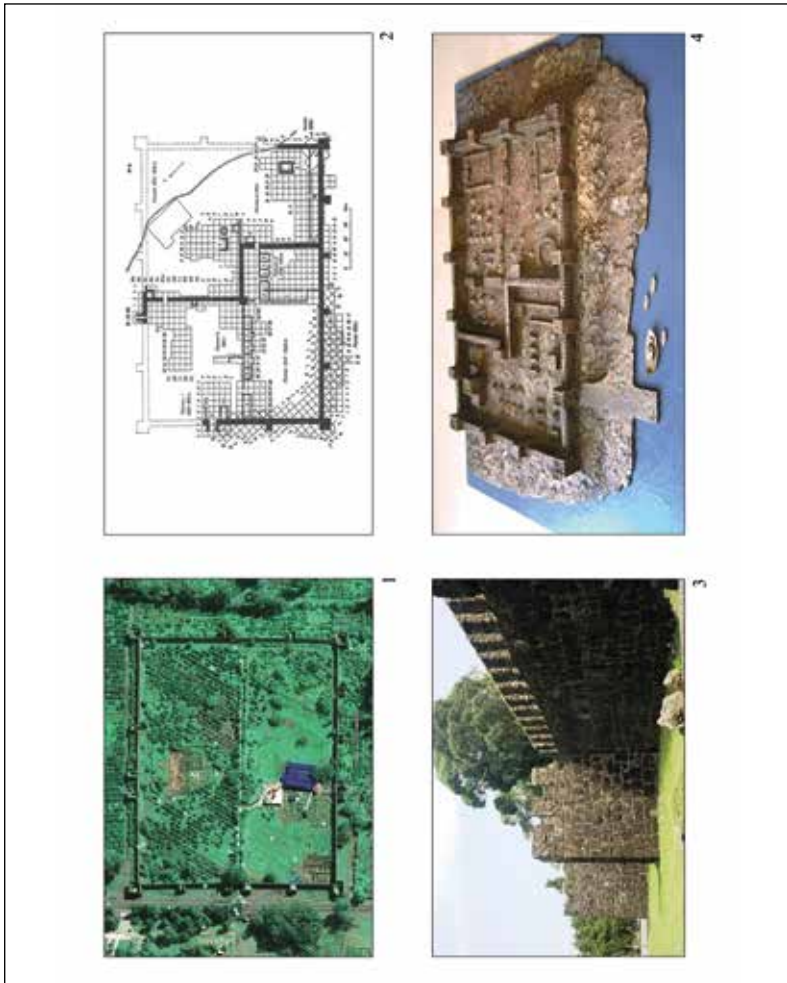
35. kép. A Kazár Kaganátus a történeti rekonstrukciók tükrében (RAHMANALIJEV 2009)

36. kép. A szalotvói kultúrkör földrajzi variánsai. 1-2: A szalotvói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa, az ún. „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok” (Szkolovszkaja Balka-típus) leletanyagá gődörsíros temetőből (Krasnojarszkij 1. sír) (PARUSZIMOV–PROKOFJEV 2003, puc. 2–5. nyomán)

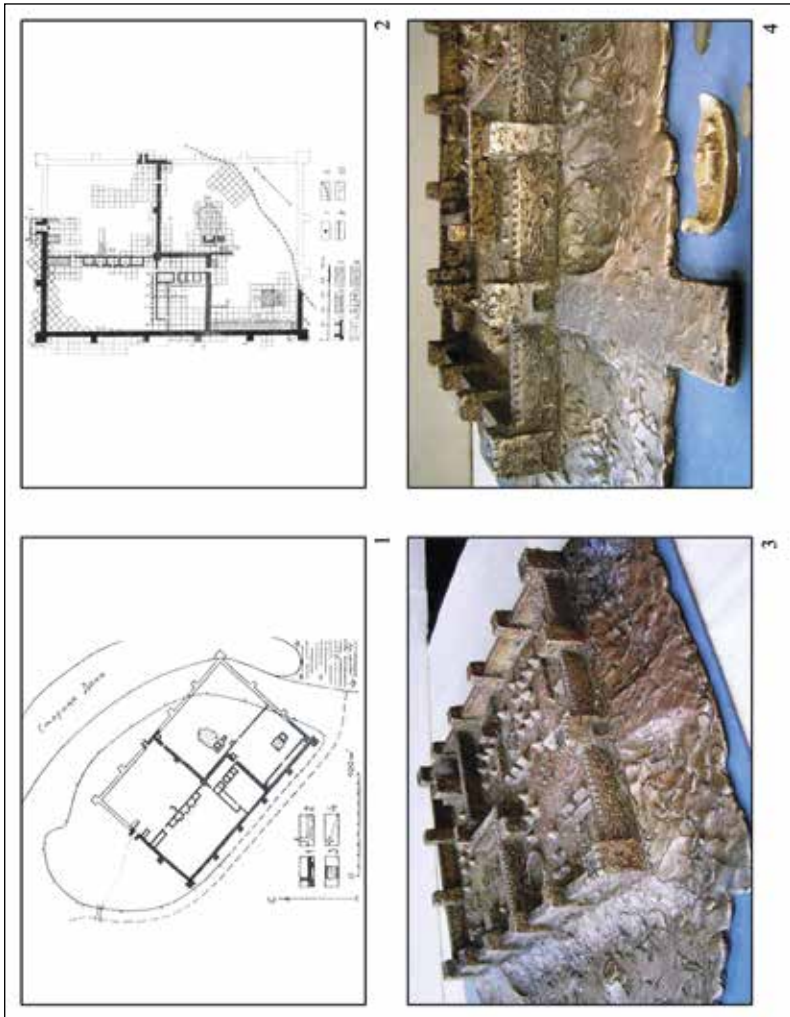
37. kép. A szaltovói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa. 1–2: A jobb parti cimljanszki erőd és rekonstrukciója (FLJOROV 2005 nyomán; www.sarkel.ru); 3–5: A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) feltárásán előkerült bizánci kőfaragványok (PLETNYOVA 1967 nyomán; www.sarkel.ru)

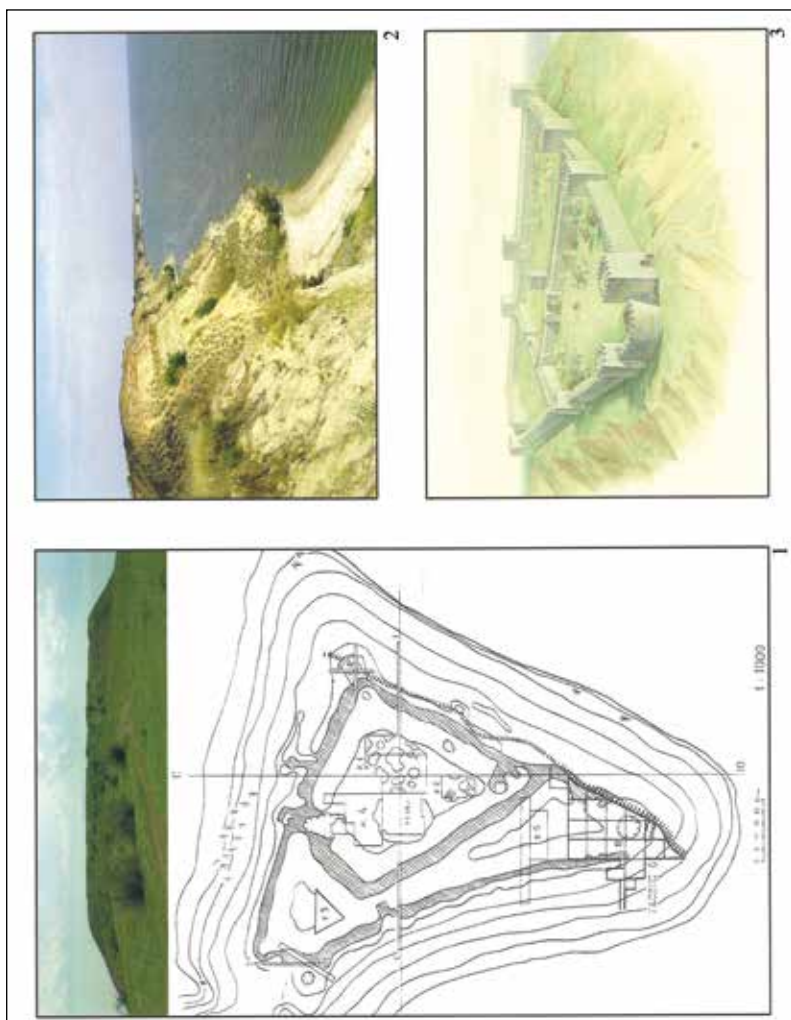
38. kép. A szal'tovói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa. A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) (2, 4) és a feltehetően mintaként szolgáló aszparoszi erőd (1, 3) Grúziában (АЕАНАСЗЈЕУ 2010 nyomán; www.sarkel.ru)

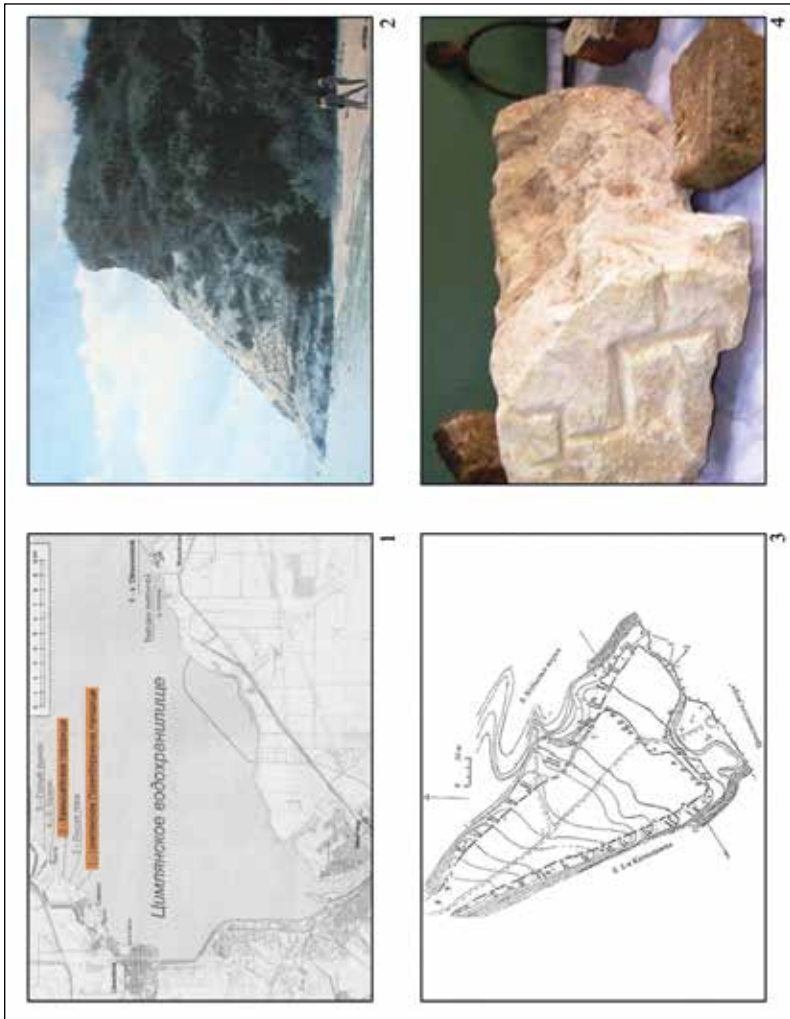
39. kép. A szaltovói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa. 1–6: A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) feltárása (PLETNYOVA 1967 nyomán; www.sarkel.ru)

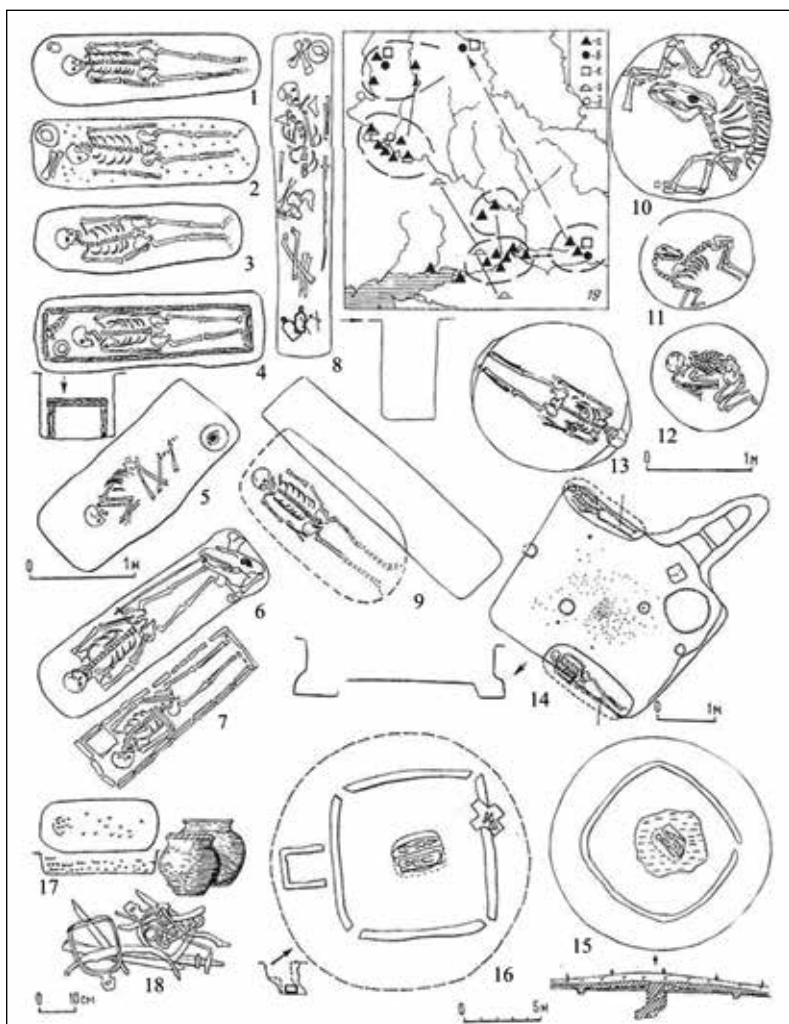
40. kép. A szalotovói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa. 1–4: A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) alaprajza és rekonstrukciója (PLETNYOVA 1967 nyomán; www.sarkel.ru)

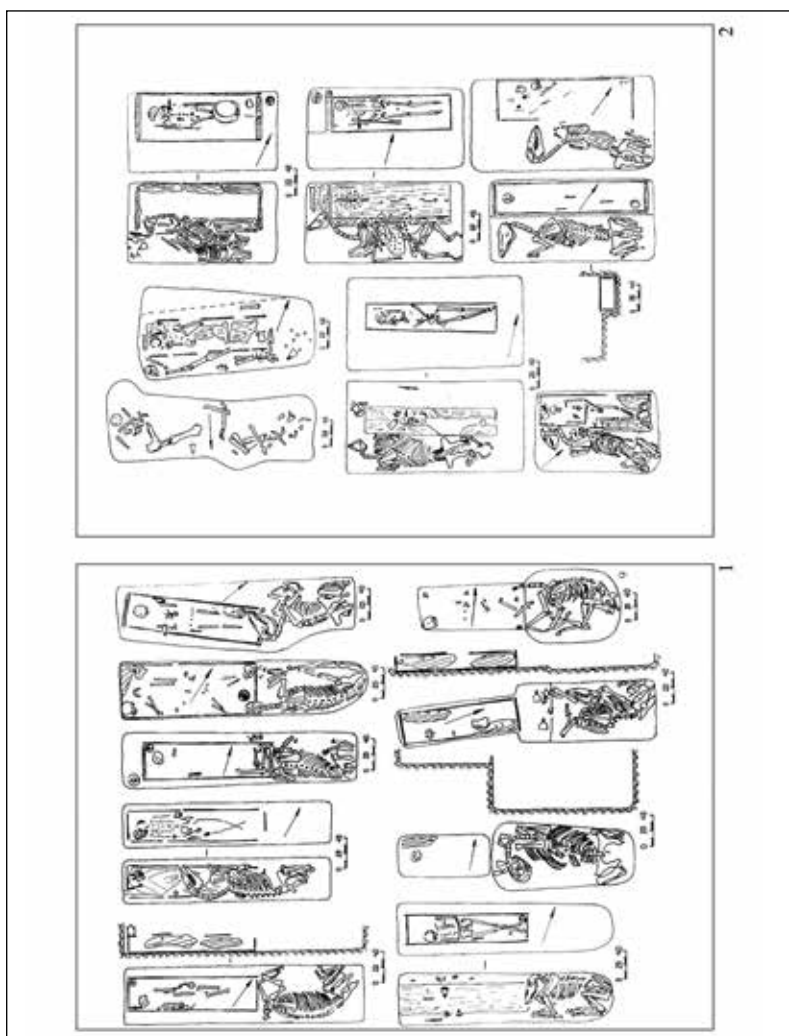
41. kép. A szaltovói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa. 1–4: A jobb parti cimljanszki erőd és rekonstrukciója (FLJOROV 2005 nyomán; www.sarkel.ru)

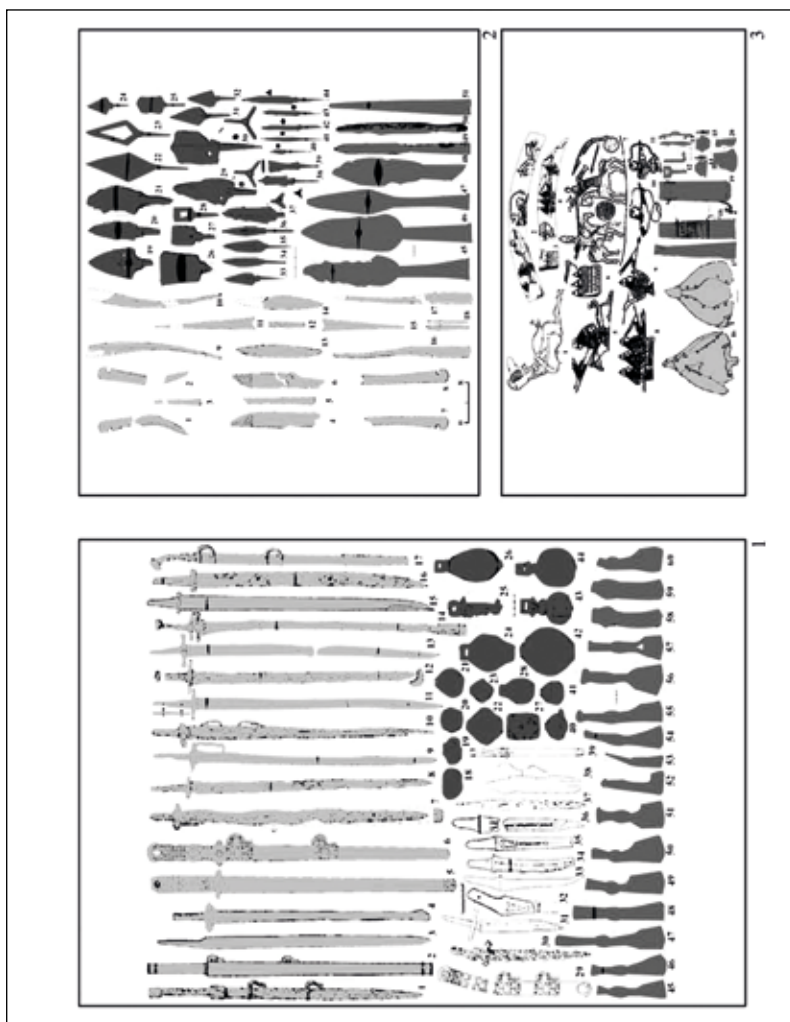
42. kép. A szaltovói kultúrkör Alsó-Don menti variánsa. 1–4: A jobb parti II. címjanszki erőd (Kamisino gorogyiscse) (FLJOROV 2005 nyomán; www.sarkel.ru)

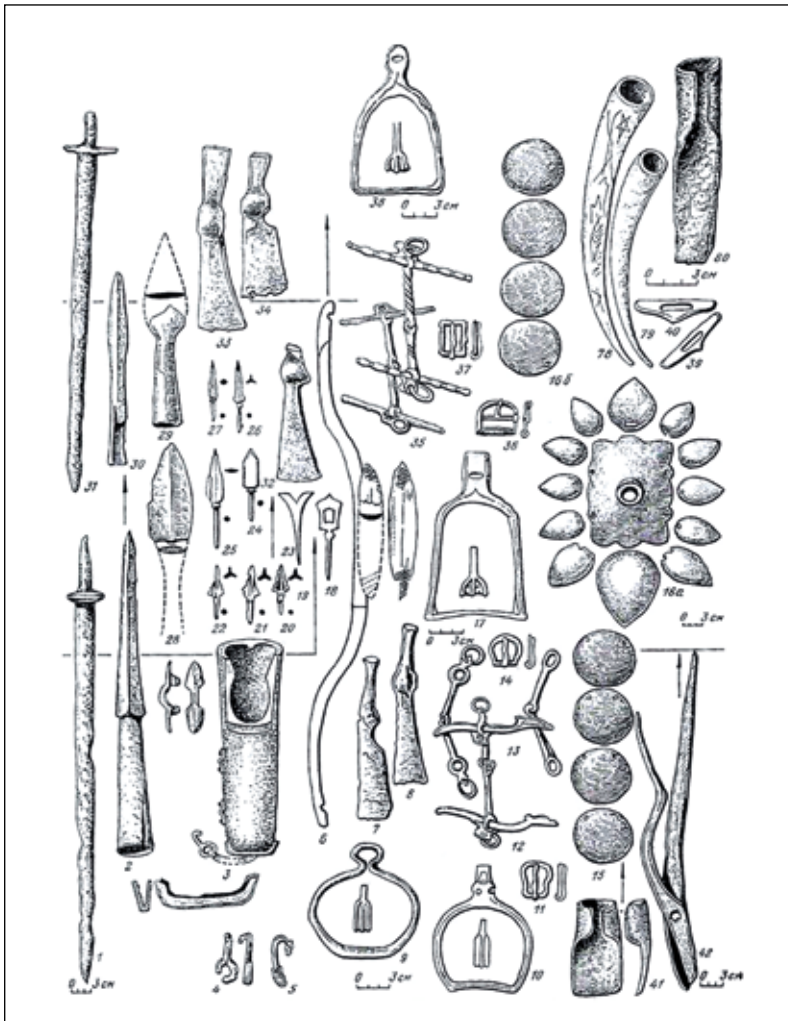
43. kép. A szalotvői kultúrkör temetőinek fontosabb jellemzői
(PLETNYOVA 1981, p. 44)

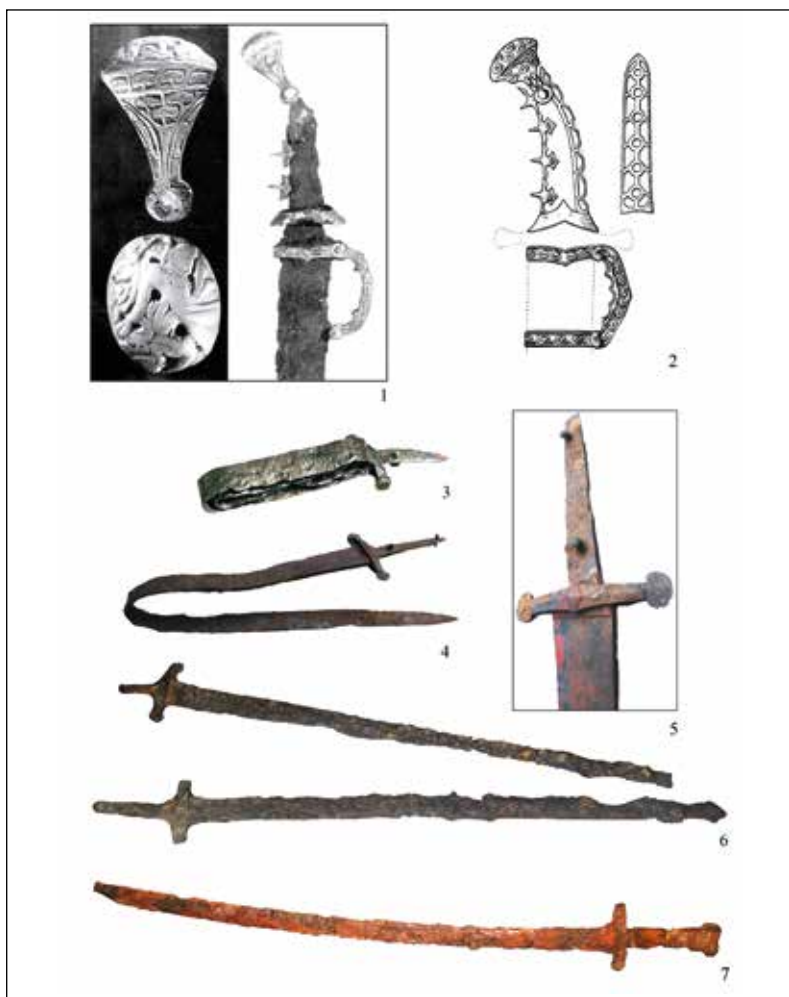
44. kép. 1: A lovastemetkezések és a sírformák összefüggései; 2: A lószerszámós temetkezések és a vázak helyzetének összefüggései (AKSZJONOV 1999 nyomán)

45. kép 1–3: A szaltovói kultúrkör fegyverleleteinek tipológiai összefoglalása
(KOMAR–SZUHOBOKOV 2000, puc. 2. nyomán)

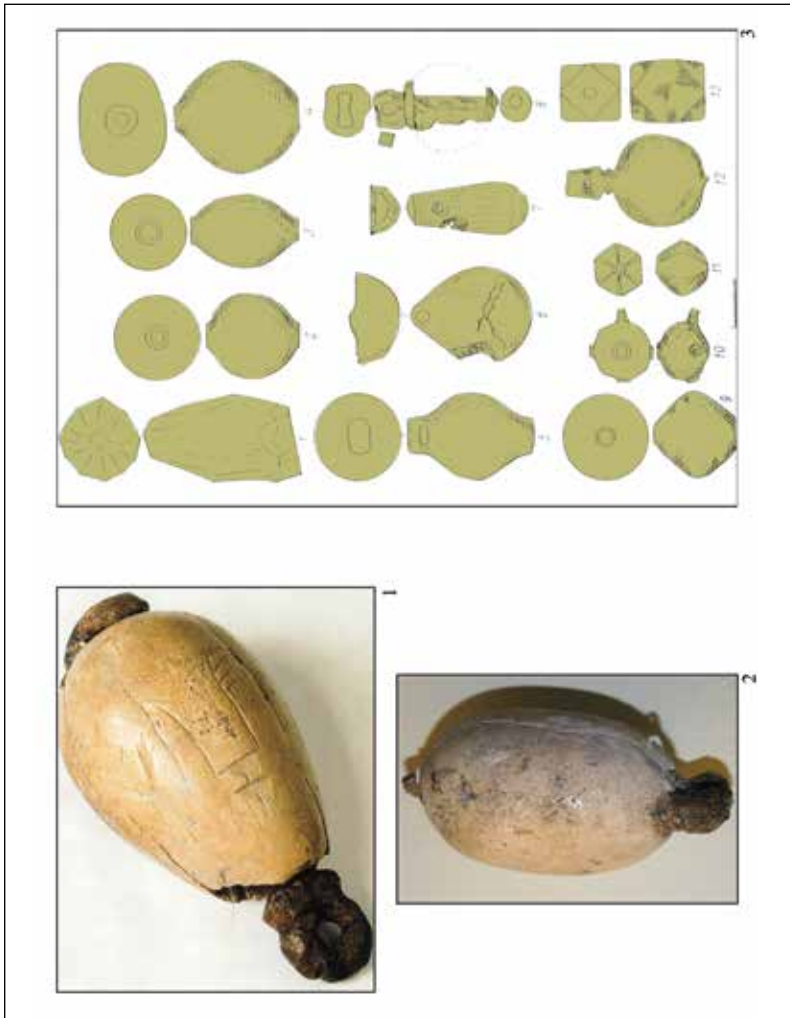
46. kép. A szalotvői kultúrkör fegyver- és lőszerszámleteinek tipológiai összefoglalása
(PLETNYOVA 1981, puc. 36)

47. kép. A szaltovói kultúrkör fegyverleletei. Szablyák a Verhnyij Szaltyiv-i temetőből (1–2: ZAHAROV–ARENDE 1935 nyomán; 3–7: Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

48. kép. A szaltonvői kultúrkör fegyverleletei. 1–5: A lándzsacsúcsok főbb típusai
(Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

49. kép. A szaltovói kultúrkör fegyverletei. 1–3: Az ostorbuzogányok főbb típusai (1–2: Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei; 3: KRIGANOV 1987 nyomán)

50. kép. A szaltovói kultúrkör lószerszám leletei.

1–4: A zablák főbb típusai a Verhnyij Szaltyiv-i és Krasznojaja Gorka-i temetőből (Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

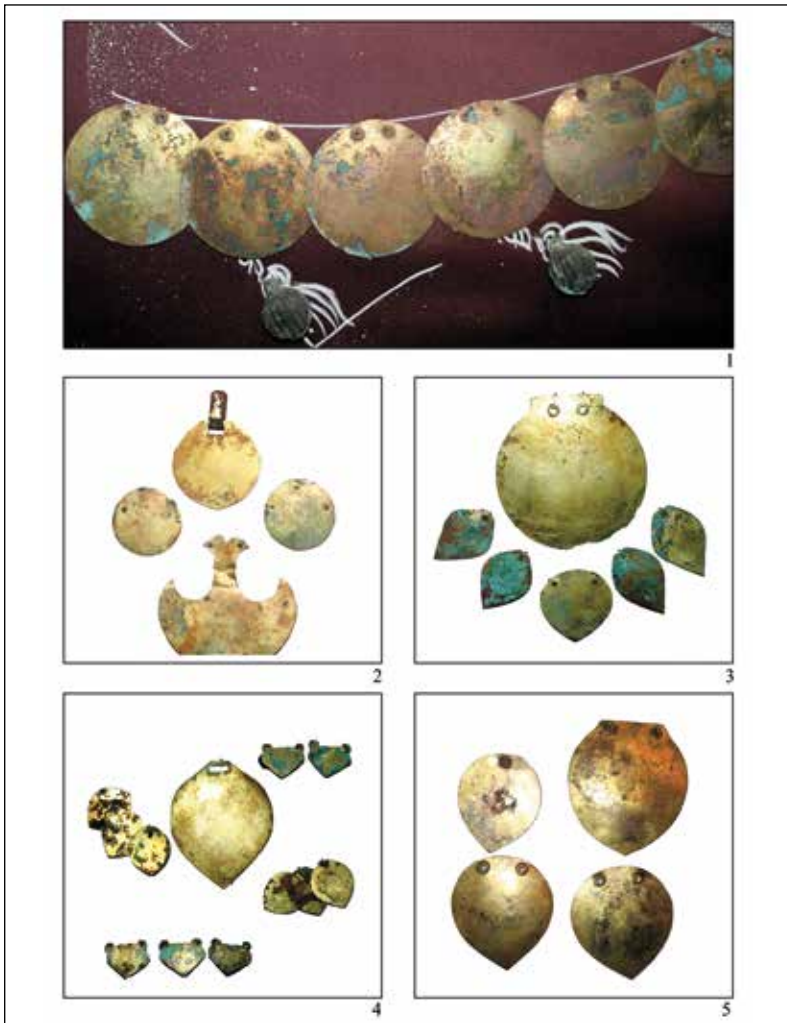
51. kép. A szaltovói kultúrkör lószerszám leletei.
 1–9: A kengyelek főbb típusai a Verhnyij Szaltyiv-i és Krasznaja Gorka-i temetőből
 (Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

52. kép. A szaltonói kultúrkör lószerszám leletei. 1–8: Szijelosztó karikák, hevedercsatok és vas nyeregpánt (Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

53. kép. A szalotóvi kultúrkör lószerszám leletei. 1–5: A lószerszámok főbb típusai: a kantár és a szügyelő díszei (Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

54. kép. 1–5: A lőszerszámok főbb típusai: a kantár és a szügyelő díszei
 (Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

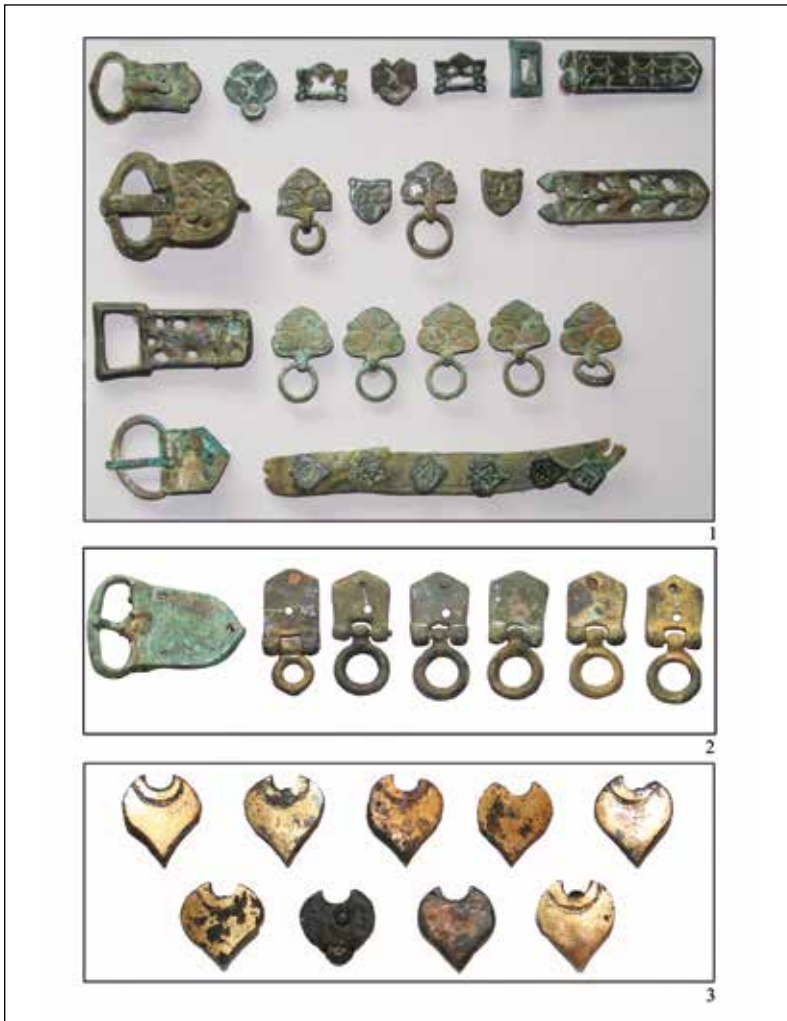
55. kép. 1–5: Lószerszámveretek és a kantár fejdíszje a Verhnyij Szaltyiv-i temetőből
(Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

56. kép. 1–8: A szaltovói kultúrkör legfontosabb fibula típusai (Régészeti Múzeum, Voronyezsi Állami Egyetem; Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

57. kép. A szaltonói kultúrkör jellegzetes övveretei
(Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

58. kép. A szaltonóvi kultúrkör jellegzetes övveretei
(Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

59. kép. A szalotóvi kultúrkör jellegzetes övveretei
 (Állami Történelmi Múzeum Moszkva, a szerző felvételei)

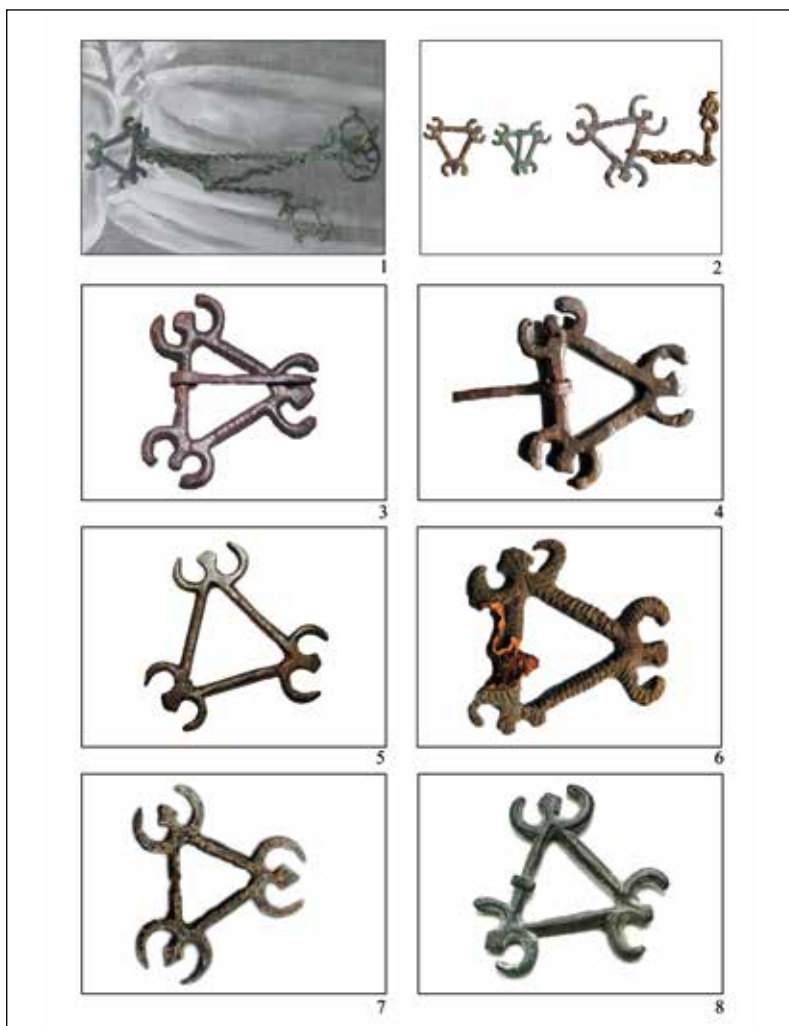
60. kép. 1–8: Fontosabb öntött csattípusok a dmitrijevkai és a Verhnyij Szaltyiv-i temetőből (Állami Ermitázs Múzeum, Szentpétervár, a szerző felvétele)

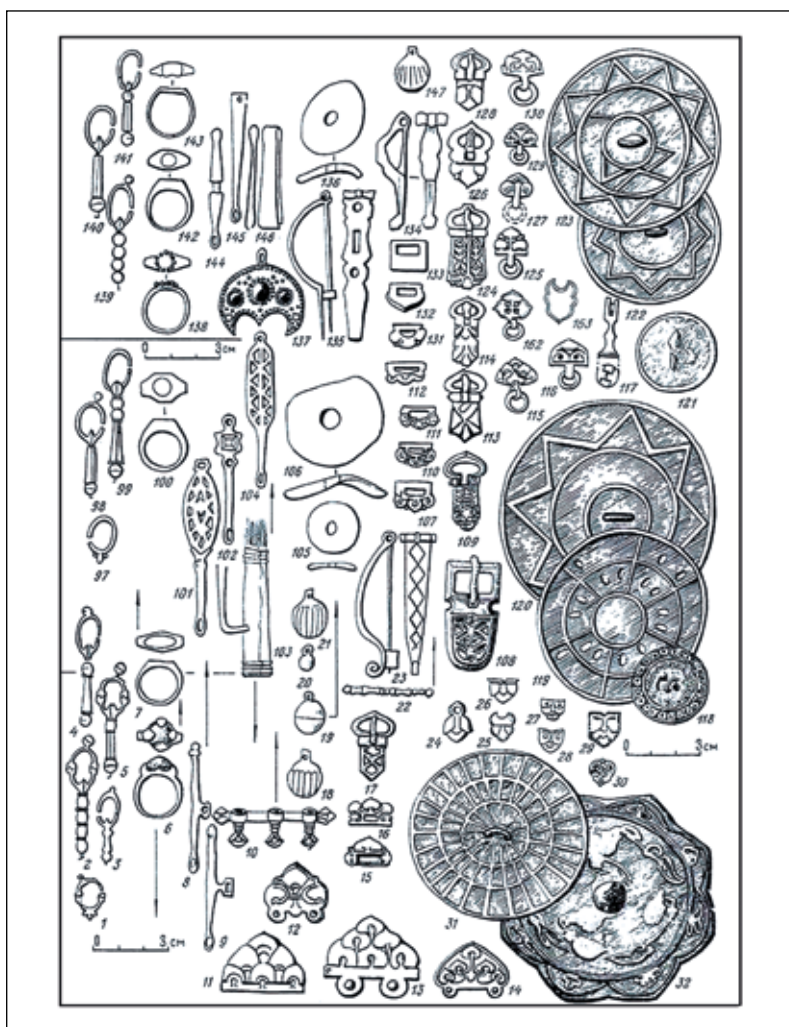
61. kép. 1–9: Növényi és geometrikus díszítésű öntött szaltovói szíjvégek a dmitrijevkai és a Verhnyij Szaltyiv-i temetőből (Állami Ermitázs Múzeum, Szentpétervár, a szerző felvétele)

62. kép. 1–9: Növényi díszítésű lemezes és öntött szaltovói szíjvégek a dmitrijevukai és a Verbnij Szaltyiv-i temetőből (Állami Ermitázs Múzeum, Szentpétervár, a szerző felvétele)

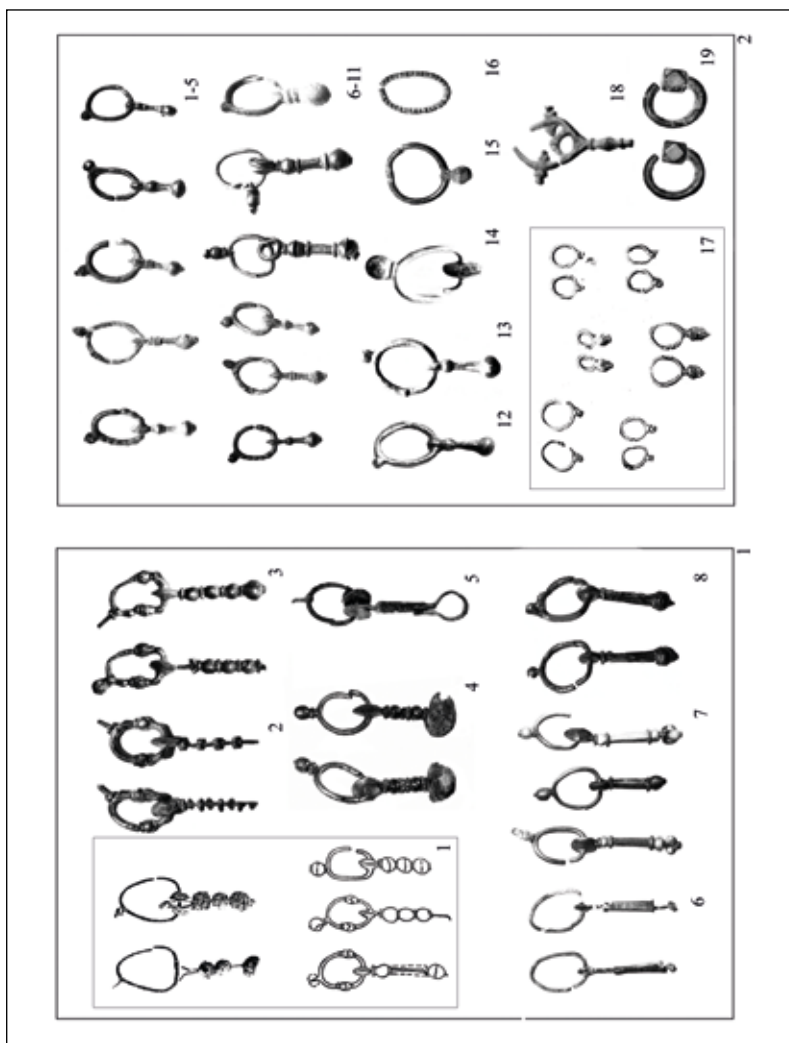
63. kép. A szaltonói kultúrkör jellegzetes csatjai. 1–8: A triagonális (és többnyire amulett-tartó) csatok legfontosabb változatai (Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

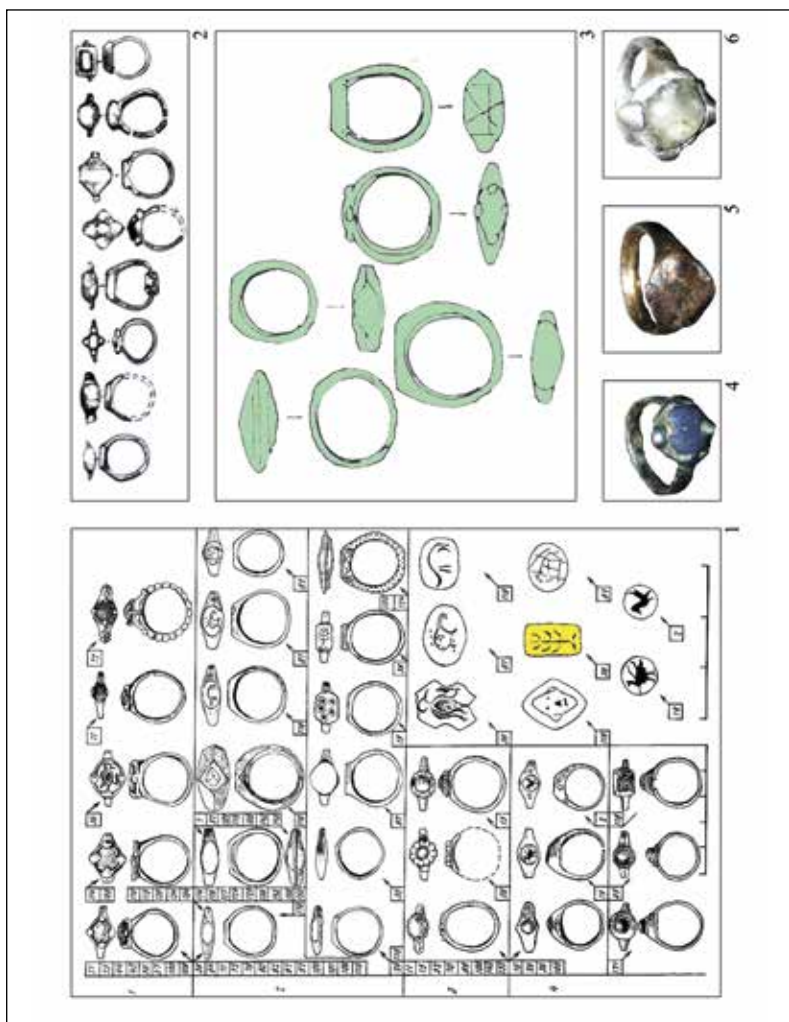
64. kép. A szaltovói kultúrkör fontosabb viseleti elemeinek tipológiai összefoglalása
(PLETNYOVA 1981 puc. 37)

65. kép. 1–5: A szaltovói kultúrkör főbb karperecztípusai (csavart és kiszélesedő végűek)
 (Allami Ermitázs Múzeum, Szentpétervár; Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv;
 Allami Történelmi Múzeum, Moszkva a szerző felvételei)

66. kép. 1–2: A szalatóvői kultúrkör jellegzetes fülbevalótípusai (a szerző felvételei)

67. kép. 1–6: A szaltonyói kultúrkör főbb gyűrűtípusainak tipológiai összefoglalásai
(PLETNYOVA 1989 és AKSZJONOV 1999 alapján)

68. kép. 1–6: Jellemző gyöngytípusok és gyöngysorok a szaltovói kultúrkör hagyatékában
 (Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

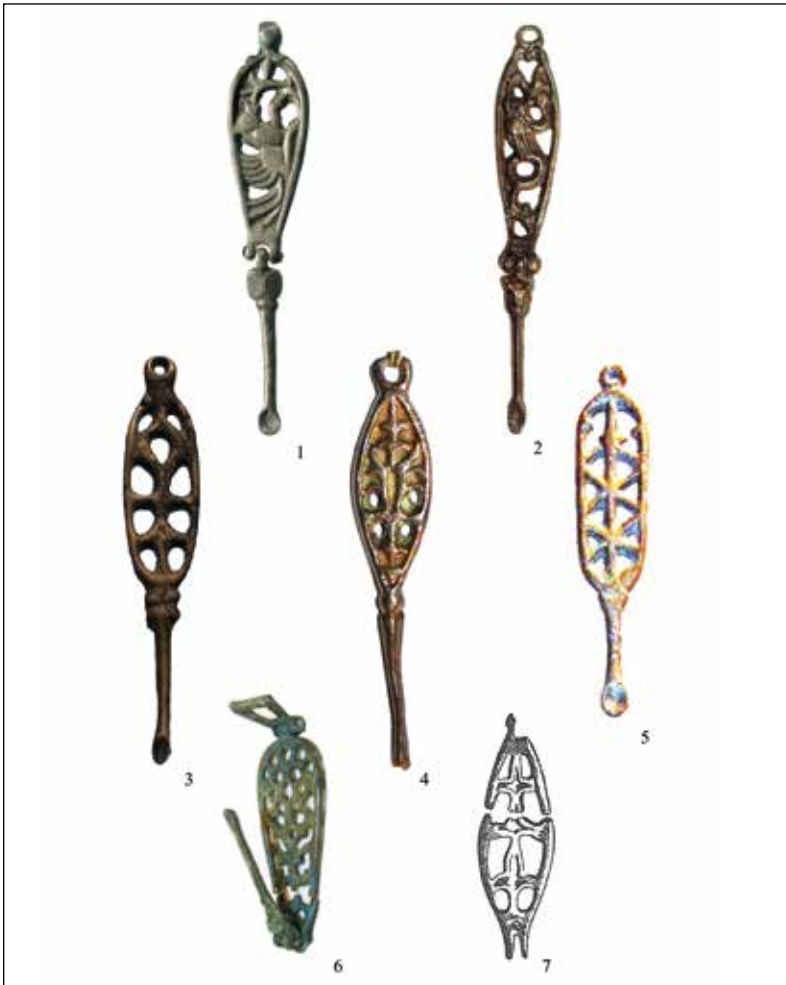
69. kép. 1–6: Jellegetes gyöngytípusok és gyöngysorok a szaltovói kultúrkör hagyatékában (Voronyezsi Állami Egyetemi Múzeum, Voronyezs; Állami Történeti Múzeum, Moszkva, a szerző felvételei)

70. kép. 1–11: Tarsolyzárók (csöves és áttört típusok) a szaltovói kultúrkör és a honfoglalás kori (11) hagyatékban (Voronyezsi Állami Egyetemi Múzeum, Voronyezs, a szerző felvételei)

71. kép. Csizholók és csipeszek a szaltovói kultúrkör hagyatékában. 1–4: Csizholók és 5–8: csipeszek a szaltovói kultúra és a honfoglalás kori (9) hagyatékban (AKSZJONOV 1999 nyomán, valamint a Voronyezsi Állami Egyetemi Múzeum, Voronyezs, a szerző felvételei)

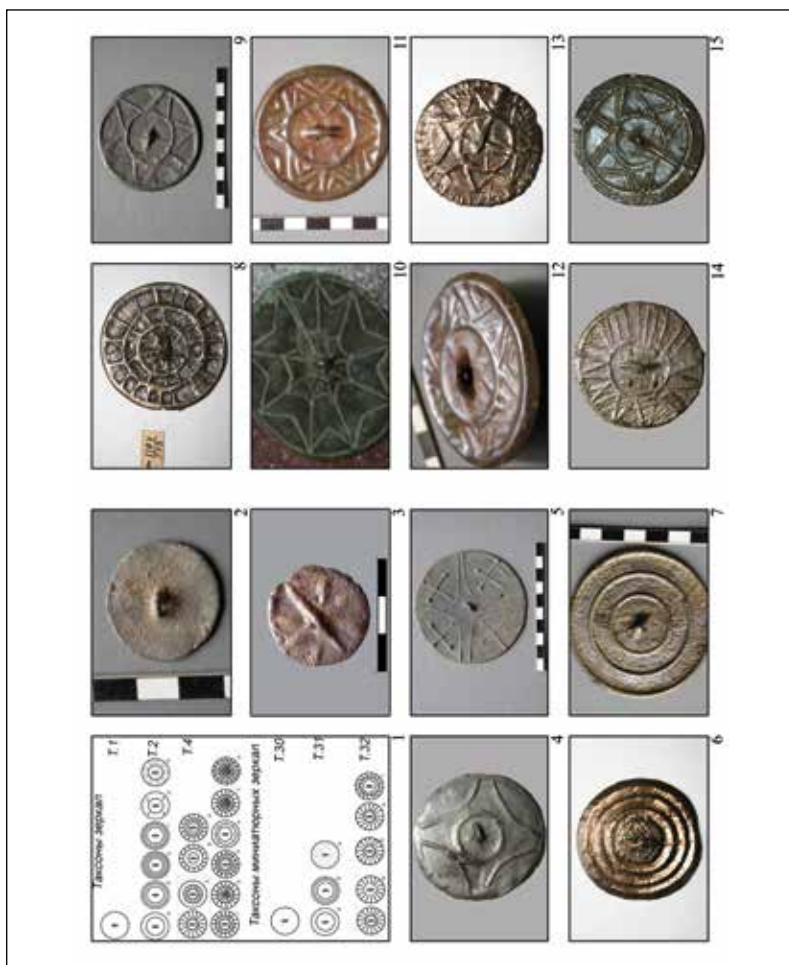
72. kép. A szaltonóvi kultúrkör pipereeszközei. 1–7: Fülkanalak (áttört nyelű típus) a szaltonóvi kultúrkör és a honfoglalás kori hagyatékban (Vörönyezsi Állami Egyetemi Múzeum, Vörönyezs, a szerző felvételei)

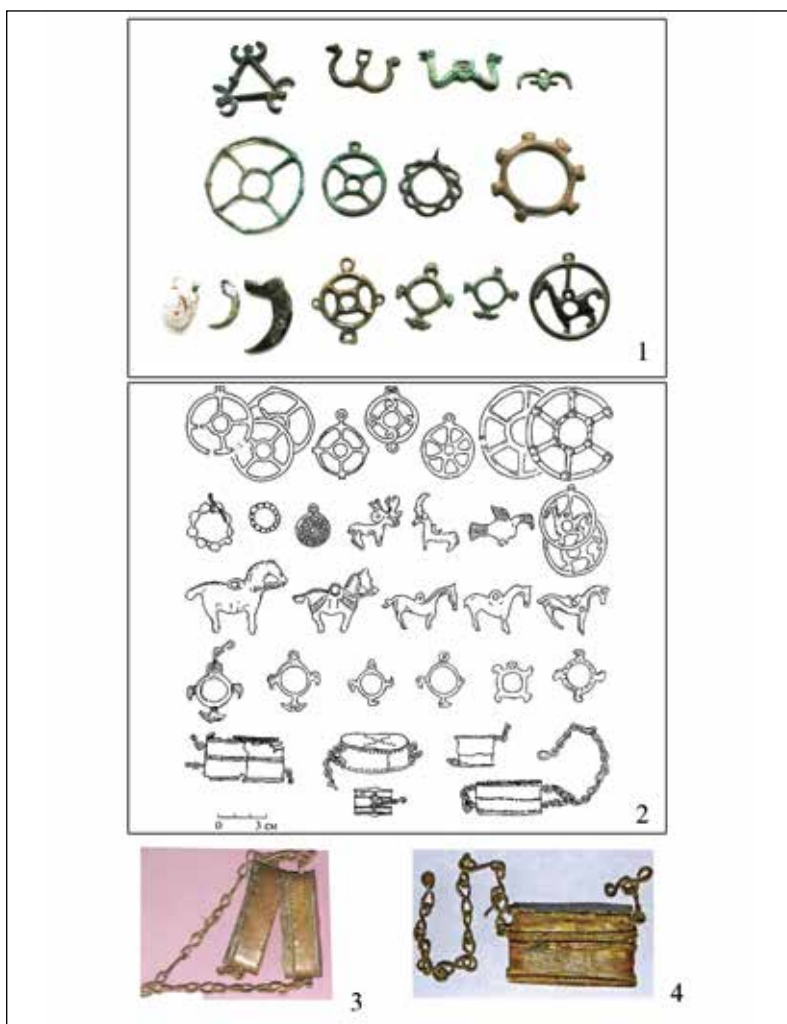
73. kép. A szaltovói kultúrkör pipereeszközei. 1–9: A szaltovói kultúrkör jellegzetes fülszűrtői (8-as alakú nyelű és gombos végű típus) (Voronyezsi Állami Egyetemi Múzeum, Voronyezs; Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

74. kép. A szaltovói kultúrkör piperezskéi. 1–2: Szűrőkanalak; 3–5: Ecsetek; 6–8: Fiolák a szaltovói kultúra hagyatékában (Belgorodi Helytörténeti Múzeum, Belgorod; Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

75. kép. 1: A szaltovói kultúrkör jellegzetes tükörleleteinek tipológiai összefoglalása (KOVALEVSZKAJA ET AL. 2006 alapján); 2–15: A szaltovói kultúrkör jellegzetes tükör-, illetve tüköraramulett-leletei (Állami Ermitázs Múzeum, Szentpétervár; Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, N. Jenyioszova felvételei)

76. kép. 1–4: A szaltovói kultúrkör jellegzetes amulettjei (1, 3–4, a szerző felvételei) és tipológiai összefoglalásuk (2: ALBEGOVA 2001, puc. 2)

1

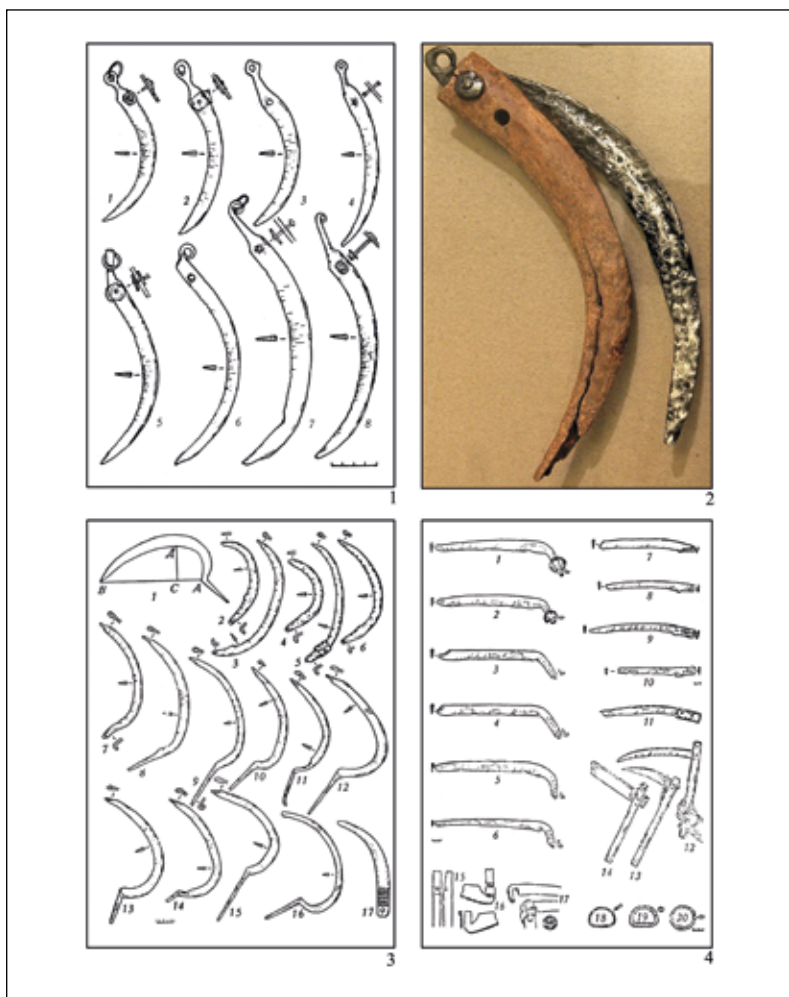

2

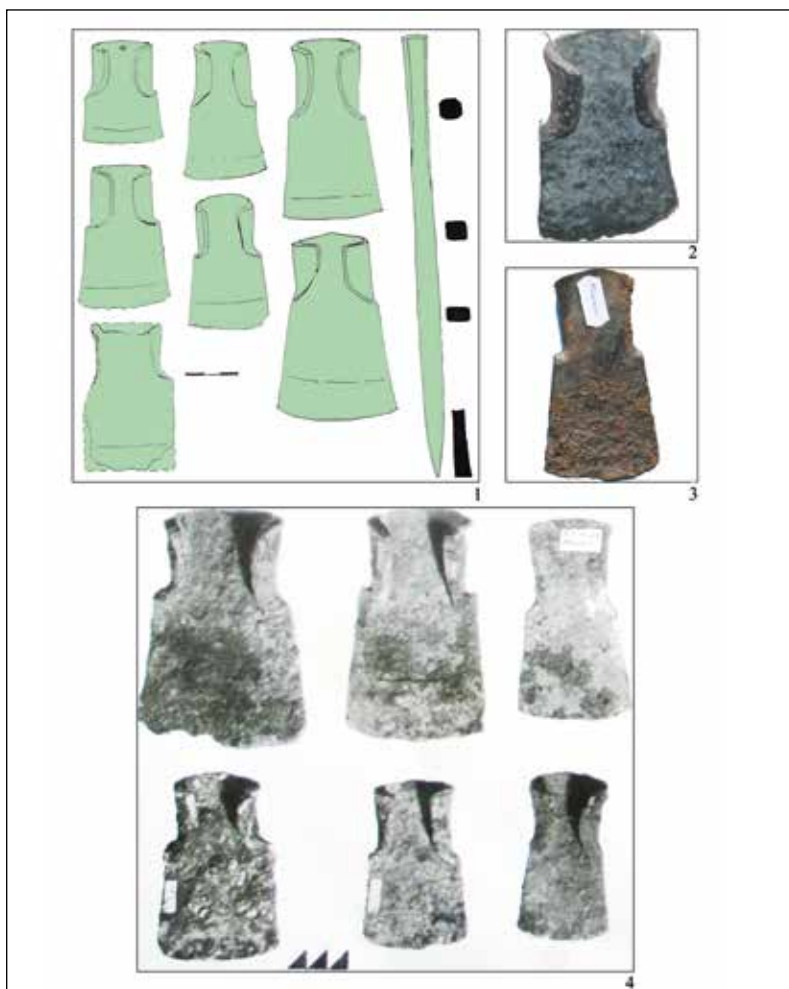

3

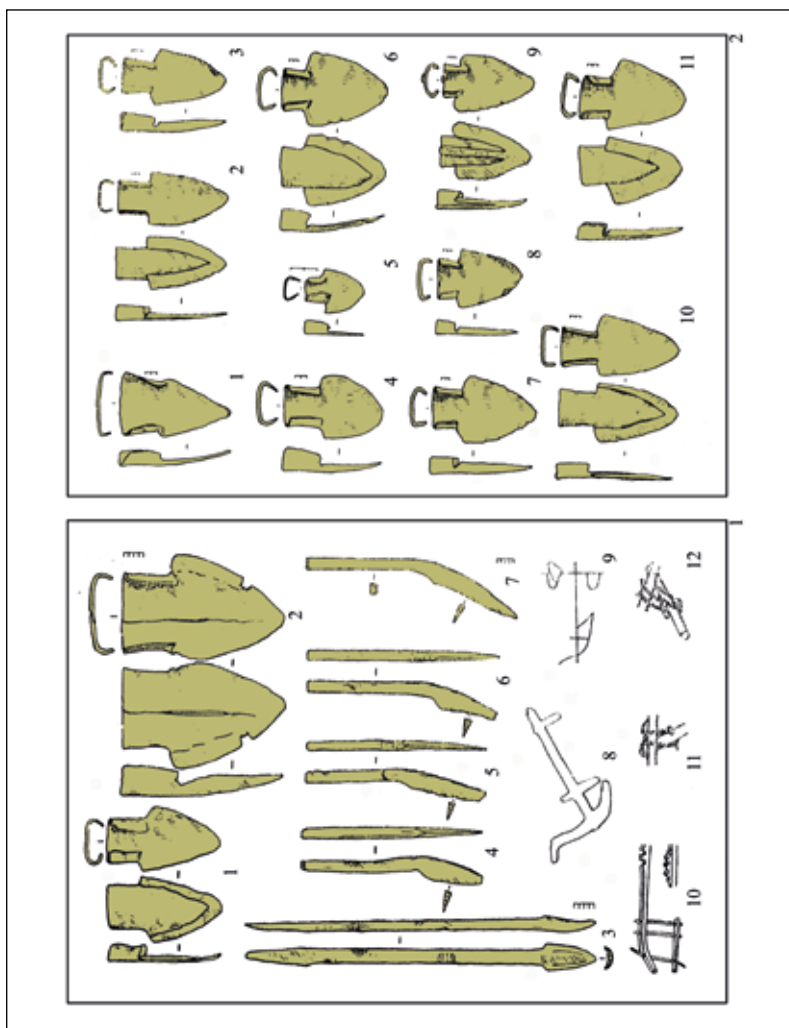
77. kép. 1–3: A szaltovói kultúrkör jellemző női viselete
(Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

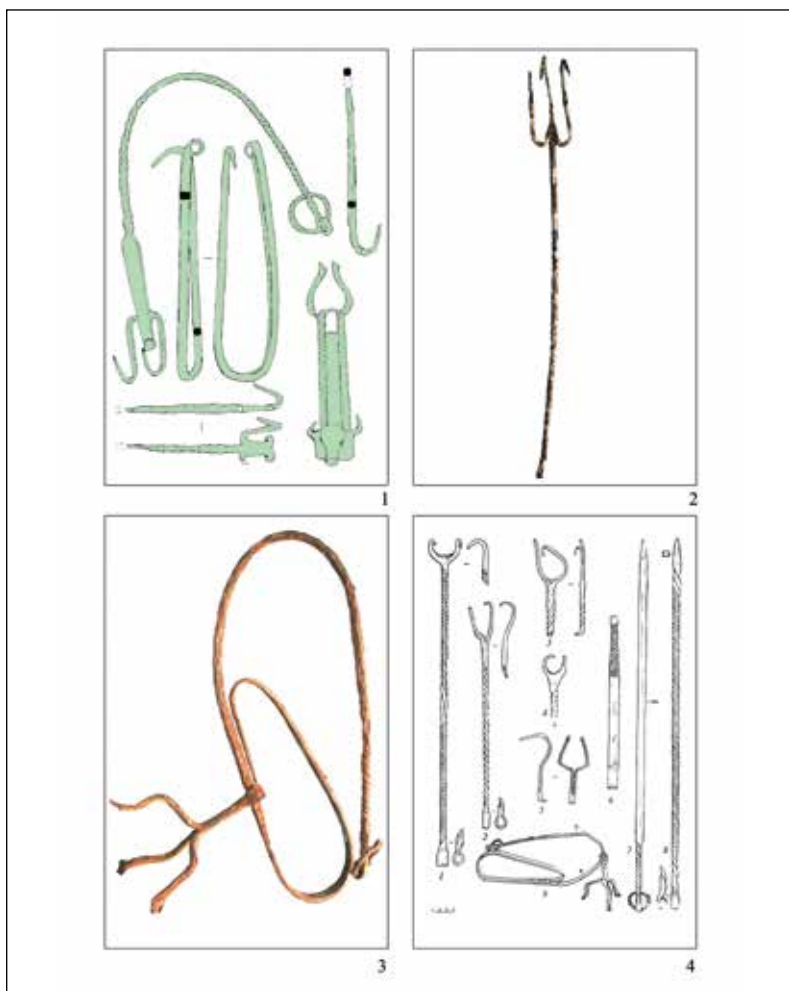
78. kép. A szaltovói kultúrkör jellegzetes munkaeszköz leletei. 1–4: A szaltovói kultúra sarlóinak és rövid kaszáinak tipológiai összefoglalása (MIHEJEV 1985 nyomán 1: puc. 26; 2: Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvétele; 3: puc. 25; 4: puc. 21)

79. kép. A szalatóvi kultúrkör jellegzetes munkaeszköz leletei. 1–4: Kapák (magyarban: szalu) tipológiai összefoglalása (Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei, illetve AKSZJONOV 1999 nyomán)

80. kép. A szaltonói kultúrkör jellegzetes munkaeszköz leletei. 1–2: Az ásópapucs- és csoroszlya-leletek tipológiai összefoglalása (MIHÉJEV 1985 nyomán 1: puc. 23; 2: puc. 22)

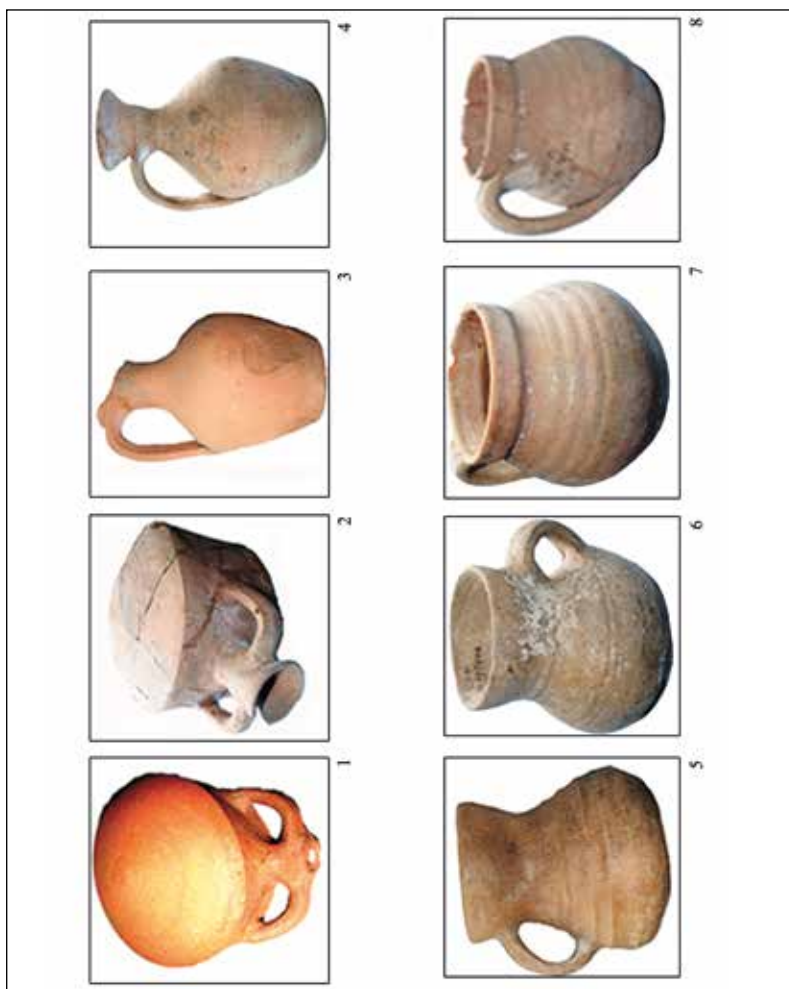
81. kép. A mindennapi élet tárgyai a szalotvói kultúrkörben. 1–4: Villák és húsnyársak tipológiai összefoglalása (Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei, illetve AKSZJONOV 1999, valamint MIHEJEV 1985 nyomán 4: puc. 37)

82. kép. 1–10: A szaltovói kultúrkör kerámialeletei.
 A szaltovói kultúrkör tipikus fényezett kerámiájának jellemző edénytípusai
 (Vörönyezsi Állami Egyetemi Múzeum, Vörönyezs, a szerző felvételei)

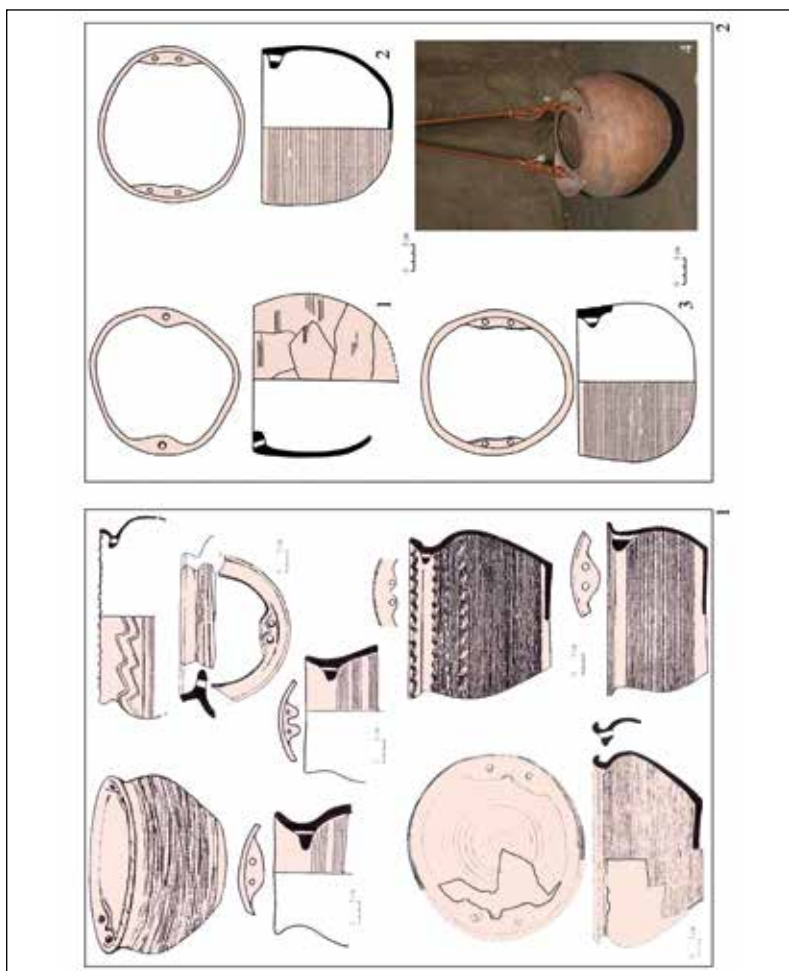
83. kép. 1–4: A szaltovói előzményeket jelentő Kancerka-típusú kerámiaművesség (7. század) jellegzetes darabjai (Helytörténeti Múzeum, Poltava, a szerző felvételei)

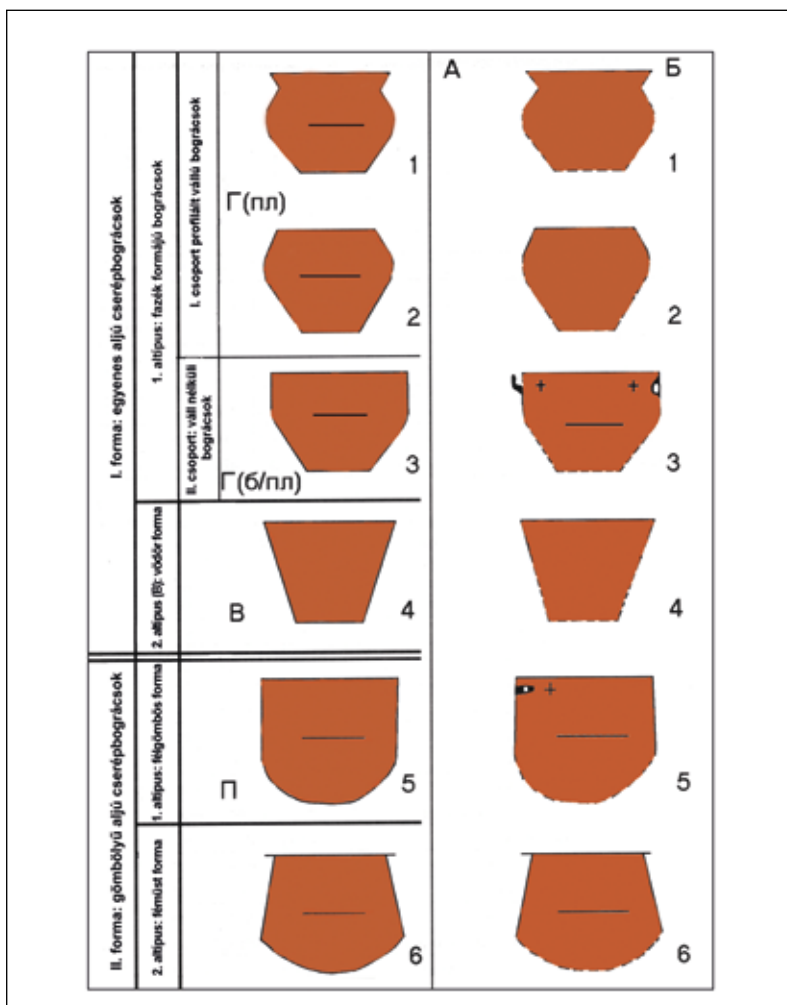
84. kép. A szaltovói kultúrkör kerámialeletei. 1–8: A szaltovói sírkerámia kiemelkedő leletei: vörös színű, finom agyagból készült, jól kiegészített import (1–4) és helyi kerámia (Régészeti és Néprajzi Múzeum, Harkiv, a szerző felvételei)

85. kép. 1–6: A szaltonóti kultúrkör kerámialeletei. A szaltonóti kultúrkör házikerámiajának jellemző edénytípusai (Vöronyezsi Állami Egyetemi Múzeum, Vöronyezs, a szerző felvételei)

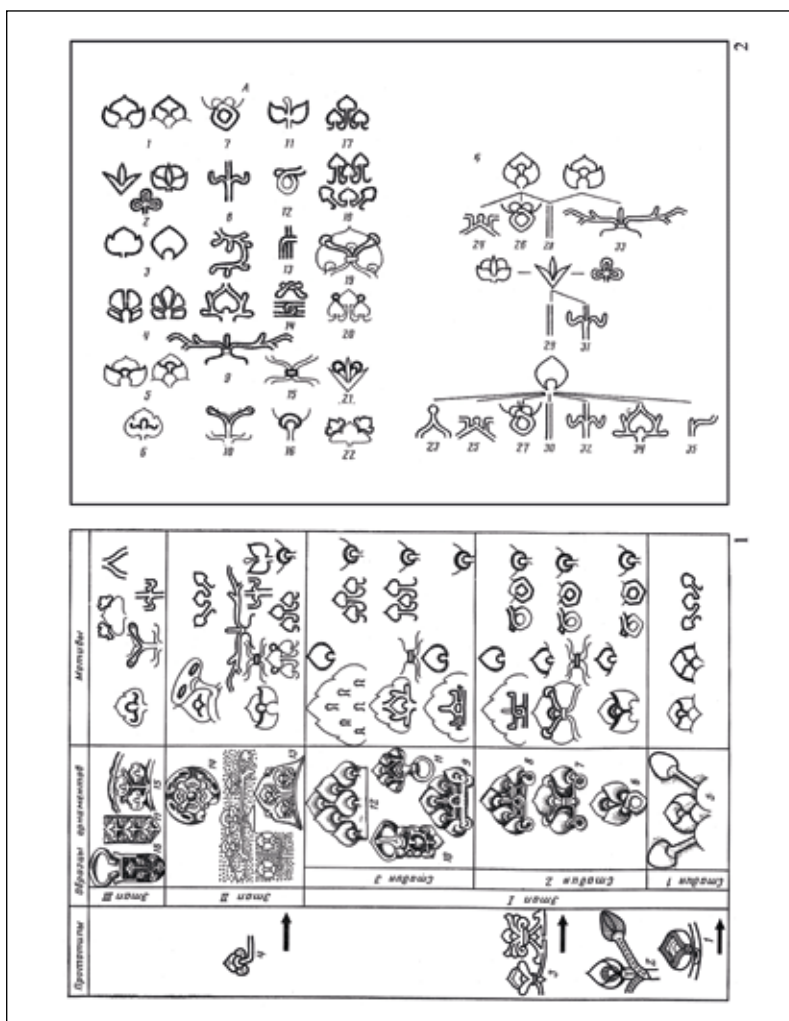

86. kép. A szaltonóvi kultúrkör kerámialeletei. 1–2: A szaltonóvi kultúrkör cserépbográcsainak jellemző típusai (LOPAN 2007, puc. 1–3. nyomán), és a jellegzetes északi, füves sztyeppi kagylós fülű szaltonóvi bogrács (2:4) rekonstrukciója (Majackoje gorogyisce, Gyimnogorje, a szerző felvétele)

87. kép. A szaltovói kultúrkör kerámialelei.

1–2: A szaltovói kultúrkör cserépbográcsainak tipológiája (LOPAN 2007, puc. 7. nyomán)

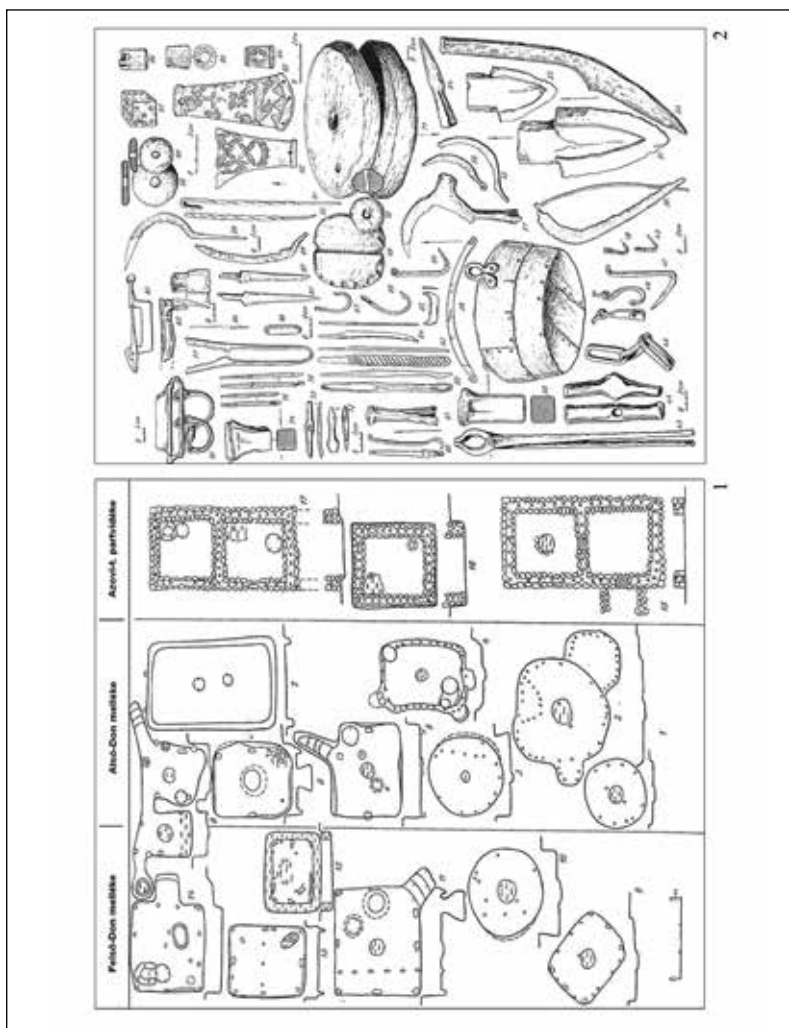
88. kép. A szaltovói kultúrkör díszítőmotiveinek mintakincese. A növényi ornamentika klasszifikációs elemei (2) és tipokronológiai fejlődése (FONYAKOVA 1988, puc. 2–3. nyomán)

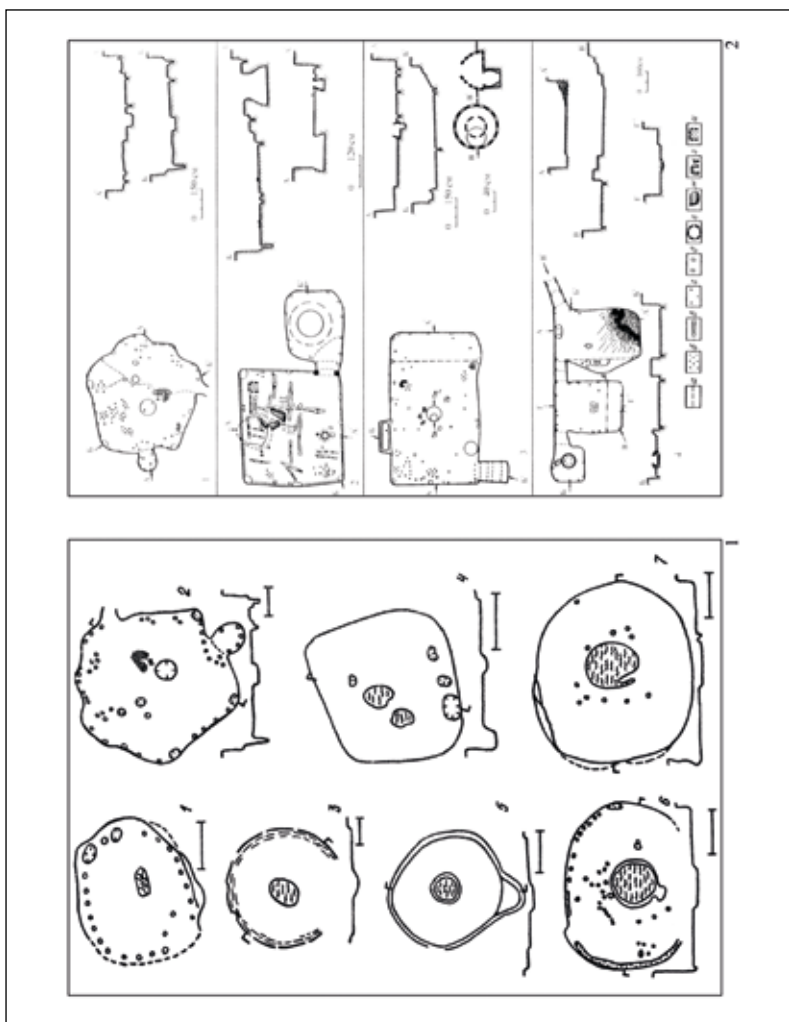
89. kép. A szaltovói kultúrkör díszítményeinek mintakincse. 1–3: Zsidó vallási jelképeket hordozó tárgyak a Kazár Kaganátus területéről (szórványleletek, Fekete-tenger északi előtere); 4: Menóradiszés gyűré a dmitrijevukai kamrasíros temetőből (PLETNYOVA 1989, puc. 28. nyomán)

90. kép. A szalotovói kultúra díszterményeinek mintakincse. Keresztény vallási jelképeket hordozó faragott csont nyereg- és tegezdszék a Kazár Kaganátus területéről (szórványleletek a Volga alsó folyása mentén, internetes gyűjtés)

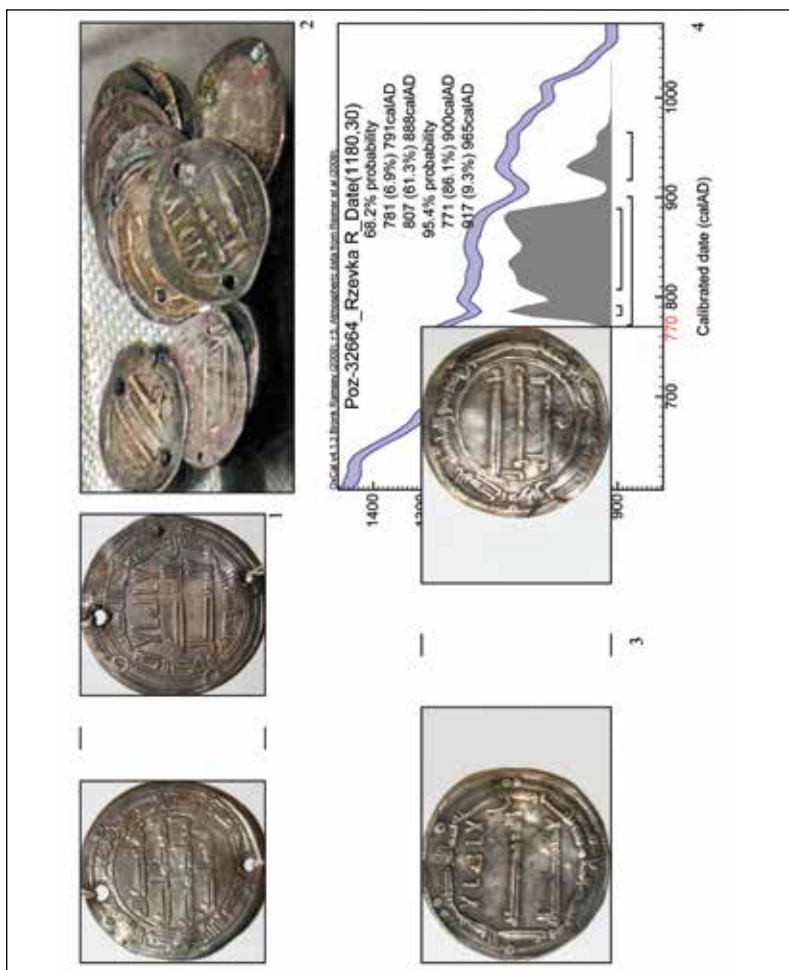
91. kép. 1–2: A szalotvói kultúrkör jellegzetes háztípusainak (1) és telepleteinek (2) tipológiai összefoglalása (PLETNYOVA 1981, puc. 43. és 36)

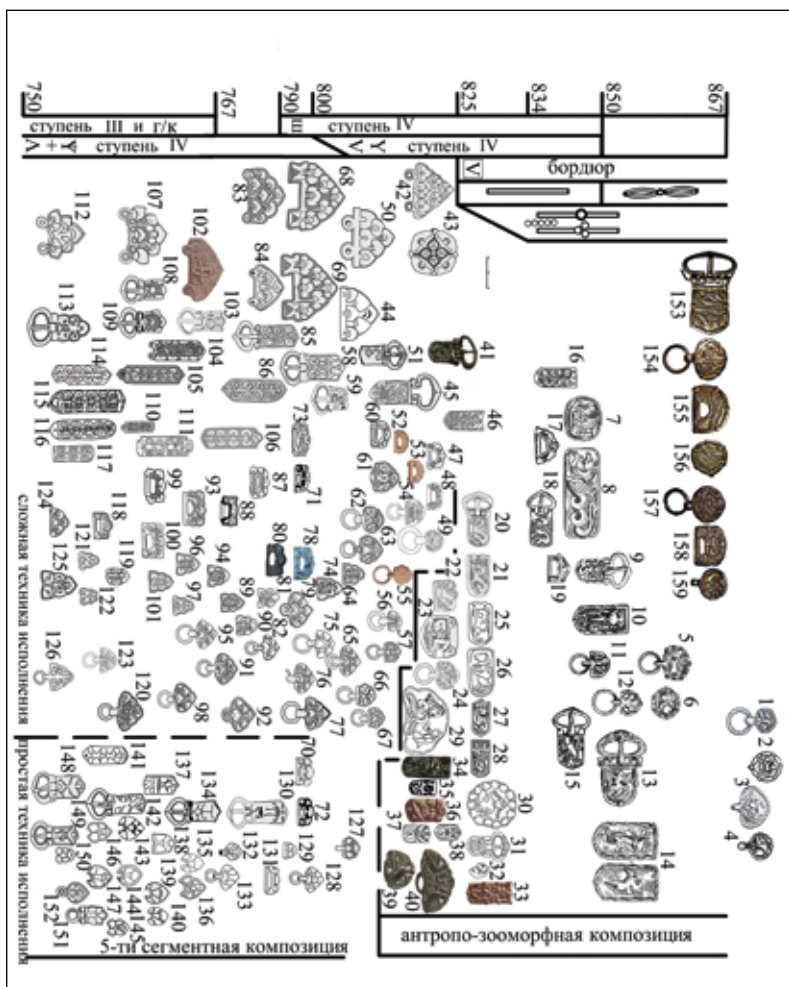
92. kép. 1–2: A szalotvói kultúrkör háztípusainak tipológiai összefoglalása
 (1: FIJOROV 1996, puc. 8; 2: KRASZILNYIKOVA 2005, puc. 20).

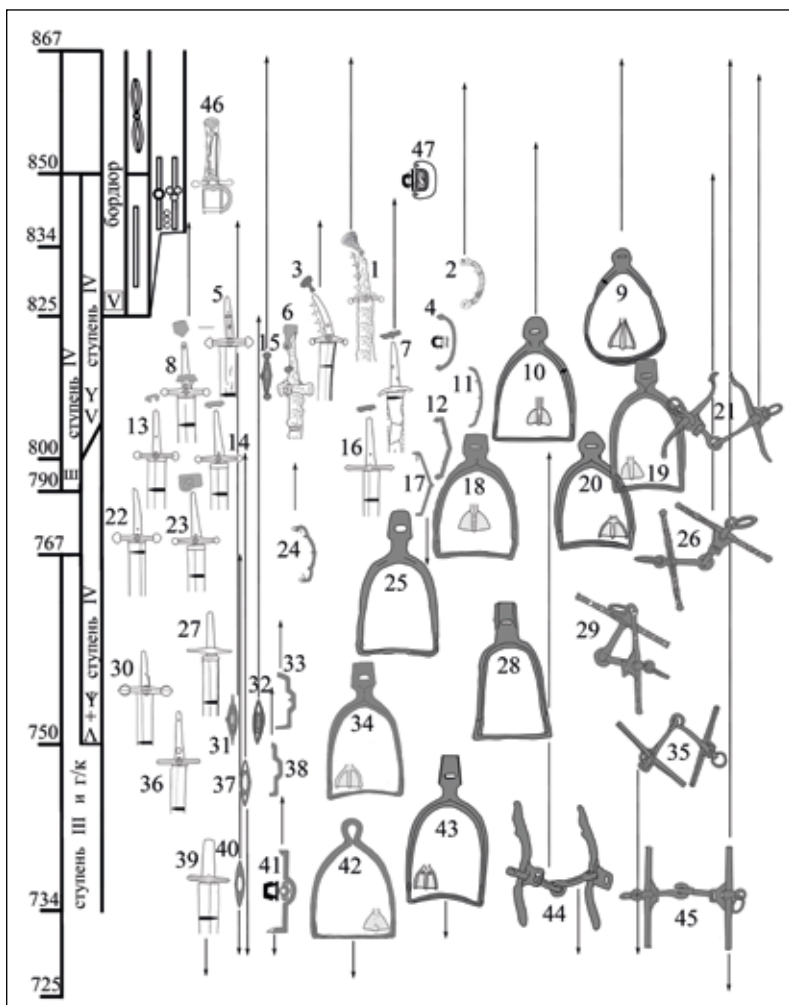
93. kép. A szaltovói kultúrkör éremleletei. 1–7: Bizánci és szászánida érmék a szaltovói kultúrkör hagyatékában (KOMAR 2009a, 123 nyomán; Állami Ermitázs Múzeum, Szentpétervár, a szerző felvételei)

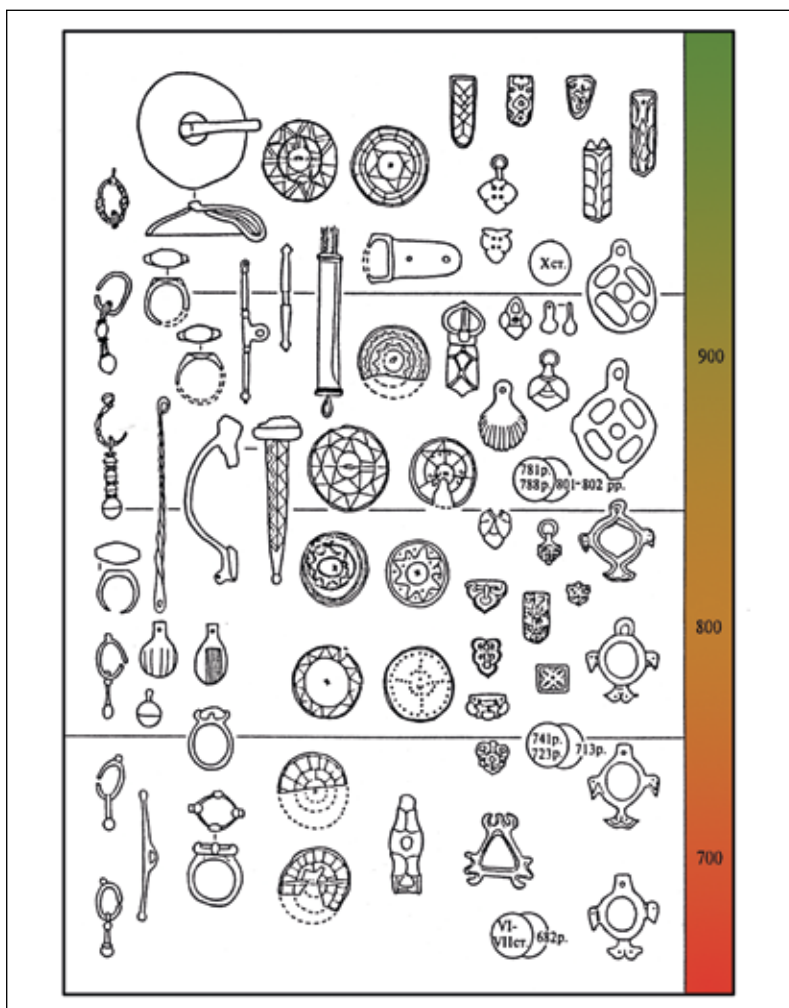
94. kép. A szaltonói kultúrkör emlékei. 1–2: Dirhemek és utánzatok a szaltonói kultúrkör hagyatékában (Állami Történeti Múzeum, Moszkva, a szerző felvételei); 3–4: Dirhemlelet a rzevkai temető 2. sírjából (SZARAPULKIN 2006 nyomán) és a temetkezés kalibrált radiokarbon mérésének eredménye

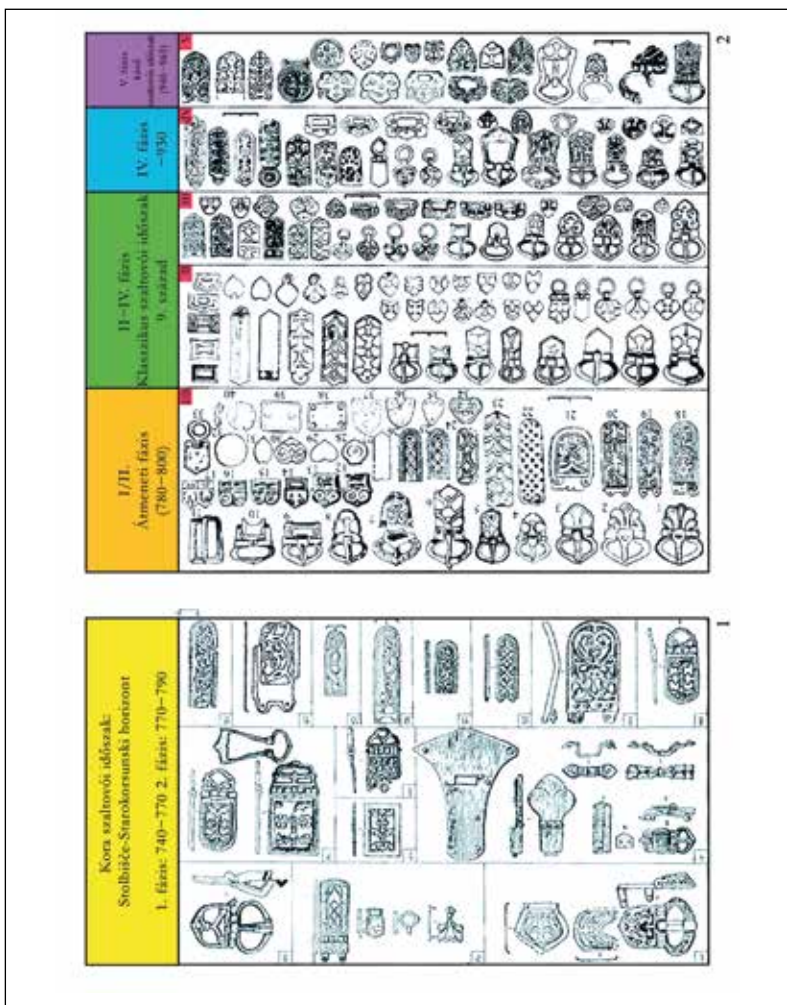
95. kép. Kelet-Európa 8–9. századi növényi, állati és emberábrázolású övvereteinek tipokronológiája (GOLUBEV 2018, puc. 4)

96. kép. A szalotvói kultúrkör szablya-, kengyel- és zablaleleteinek tipokronológiája
(GOLUBJEV 2018, puc. 7)

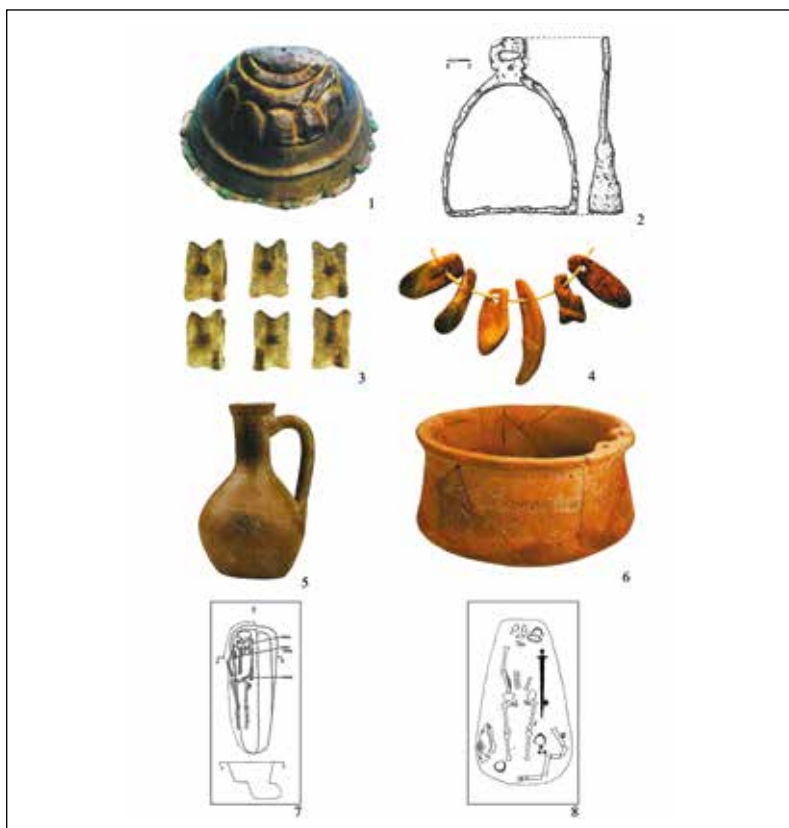
97. kép. A szalotvői kultúrkör régészeti időrendje. A szalotvői kultúrkör hagyatékának tipokronológiai időrendje (MOCJA 2004, puc. 1 nyomán)

98. kép. A szalotvői kultúrkör régészeti időrendje. A korai kazár kor (1) és a klasszikus szalotvői kultúrkör (2) időrendje (KOMAR 1999, puc. 4–5. nyomán)

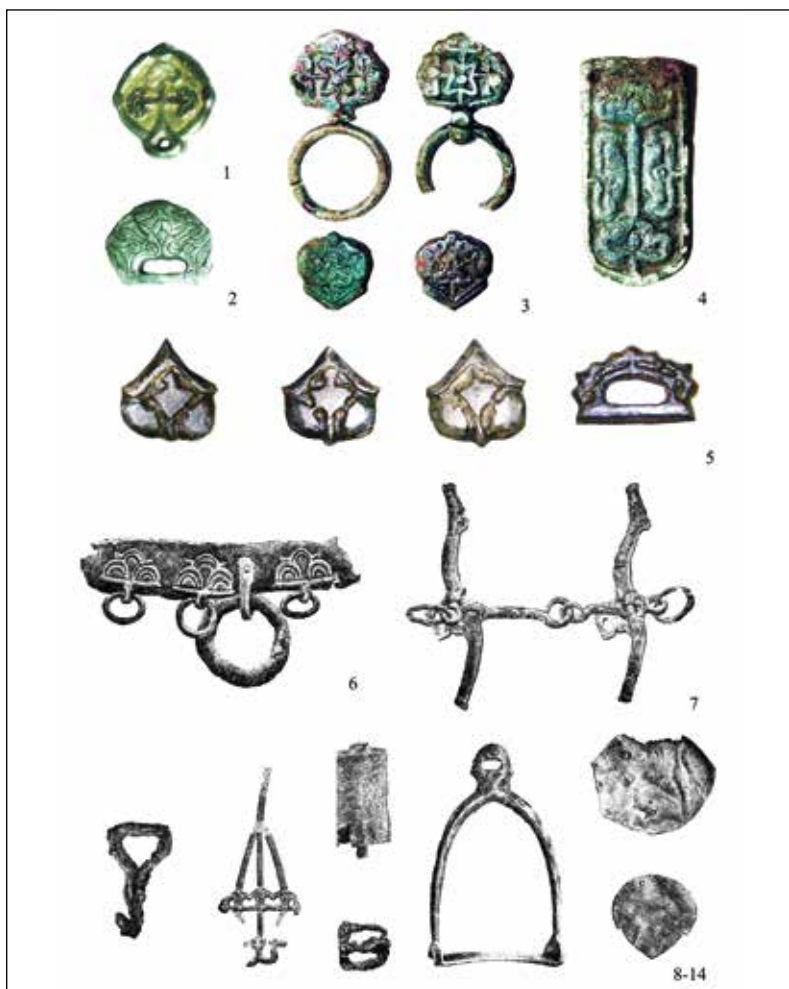
99. kép. Szaltovói jellegű tárgytipusok a Kárpát-medence 10. századi hagyatékában.
 1: Övveret, Vereb (KATALÓGUS 1996, 375); 2: Övveret, Karos-Eperjesszög II. temető 50. sír (a szerző felvétele); 3: Övveret, Levice-Géňa, 3. sír (NEVIZÁNSKY 2006, Taf. 5, 1–10);
 4: Fülbevaló, Karos-Eperjesszög II. temető 27. sír (RÉVÉSZ 1999, 57); 5: Fülbevaló, Szeged-Bojárhalom, 5. sír (LÁSZLÓ 1996, 49. kép); 6: Fülkanál, Eger-Szépasszonyvölgy 26. sír (KATALÓGUS 1996, 387); 7: Gyűrű, Pusztadobos (KATALÓGUS 1996, 161);
 8: Bimetal karkötő (arany/bronz), Heves-Kapitányhegy (KATALÓGUS 1996, 393); 9: Sugaras hátú bronztükrő, Szentes-Nagytóke, Jámborhalom, 1929/1. sír (a szerző felvétele)

100. kép. Szaltovói jellegű tárgytipusok a Kárpát-medence 10. századi hagyatékában.
 1: Aranyozott bronz farmatringdész (Karos-Eperjesszőg II. temető 49. sír, KATALÓGUS 1996, 98); 2: Egyenes talpú, boltos szárú kengyel (Szeged-Órhalom, V. homokbánya 36. sír, TÜRK ET AL. 2015, Abb. 71, 2); 3: Asztragalosz leletek, Veregyháza-Ivacs (WOLF 2000, 178); 4: Állatcsont amulett, Csongrád-Vendelhalom 39. sír és Halimba-Cseres 54. sír (TÜRK 2018, puc. 2. 3–4); 5: Fényezett felületű korsó (Karos-Eperjesszőg II. temető 66. sír, RÉVÉSZ 1999, 224); 6: Cserépbognács (Lébény-Bille domb, KATALÓGUS 1996, 428); 7: Padmalyos sír (Szolnok-Lenin TSz. 10. sír, MADARAS 1996, 2. kép); 8: Harang alakú sírgödör (Dolný Peter 61. sír, TOČÍK 1968, 23. Abb. 9, 2)

101. kép. 1–18: Háromlevél díszes késő szaltovói övveretek elterjedése. 1–8: Észak-Európa; 9–17: Rusz (PUSKINA 2007 nyomán); 18: A honfoglalás kori hagyatékban (Karos-Eperjesszög II. temető 50. sír, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, a szerző felvétele)

102. kép. Kazáriai/szaltovói eredetű tárgyak a Káma vidéken (1–5: Válogatás a varnyi temető 9–10. századi leletanyagából, IVANOVA–KULIKOV 2000 nyomán) és a korai mordvin temetők hagyatékából (6–14: IVANOV 1952 nyomán)

103. kép. „Magyar jellegű” veretek Kelet-Európa 9–10. századi hagyatékában.
 A verebi övveret és köre: a háromlevelű-minta levelei között elhelyezett száron ülő
 három pont motívuma és a pálcatagos bordűr
 (1–9: Középső Volga-vidék; 10–14: Szubbotci-típusú lelőhelyek, a szerző felvételei)

104. kép. 1: A karosi II/49. sírban feltárt küpos farmatringdész;
 2: Formai analógiái mongol kori ábrázoláson; 3–4: Analógiák Tang-kori lószobrokon
 (TÜRK ET AL. 2020, 16. kép nyomán)

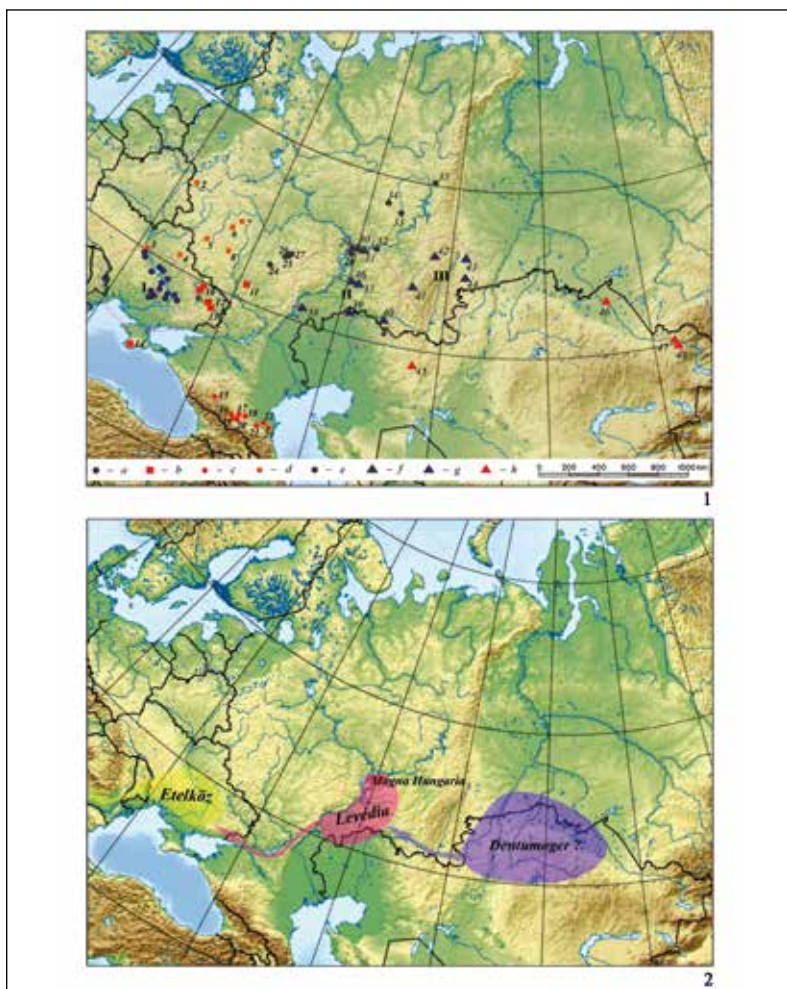

1

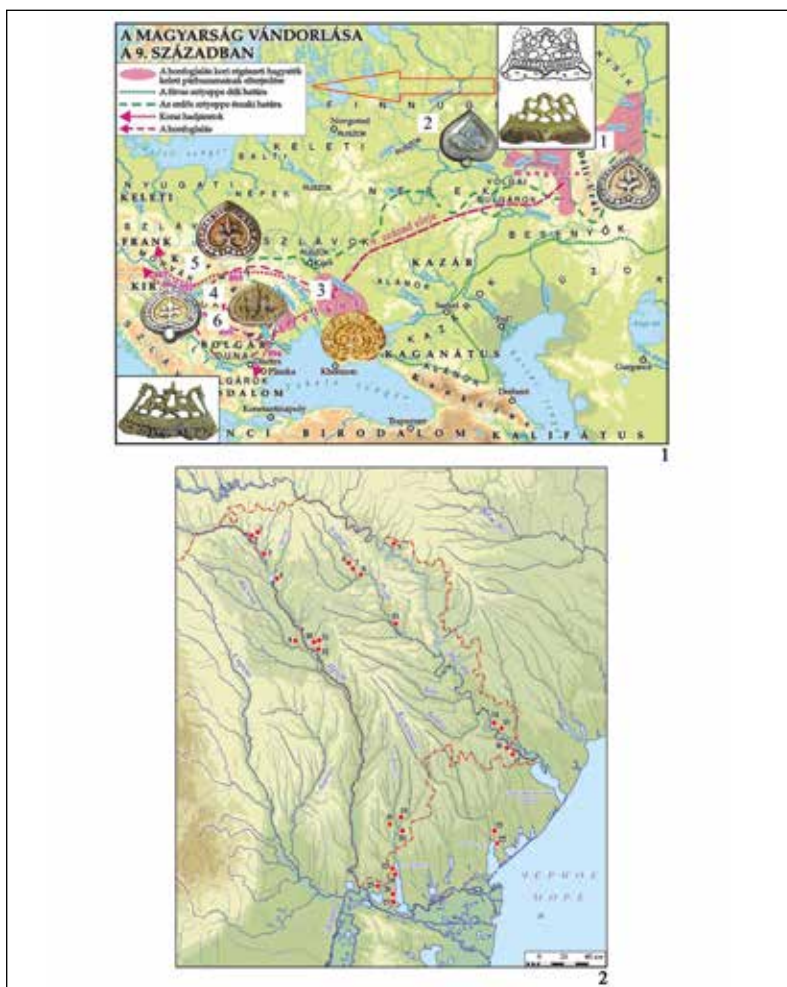

2

105. kép. 1: A korai magyar történelem földrajzi és időrendi kereteinek összefoglalása az 1960–70-es évek régészeti eredményei alapján (FODOR 2009); 2: A szargatkai kultúra (Kr. e. 4. század – Kr. u. 4. század) elterjedése (MATVEJEVA 2000, puc. 2)

106. kép. 1: A Szubbotci-típusú lelőhelyek leleteivel párhuzamot mutató tárgyak elterjedése (KOMAR 2018, 106. kép); 2: A korai magyarok vándorlásának állomásai (KOMAR 2018, 108. kép)

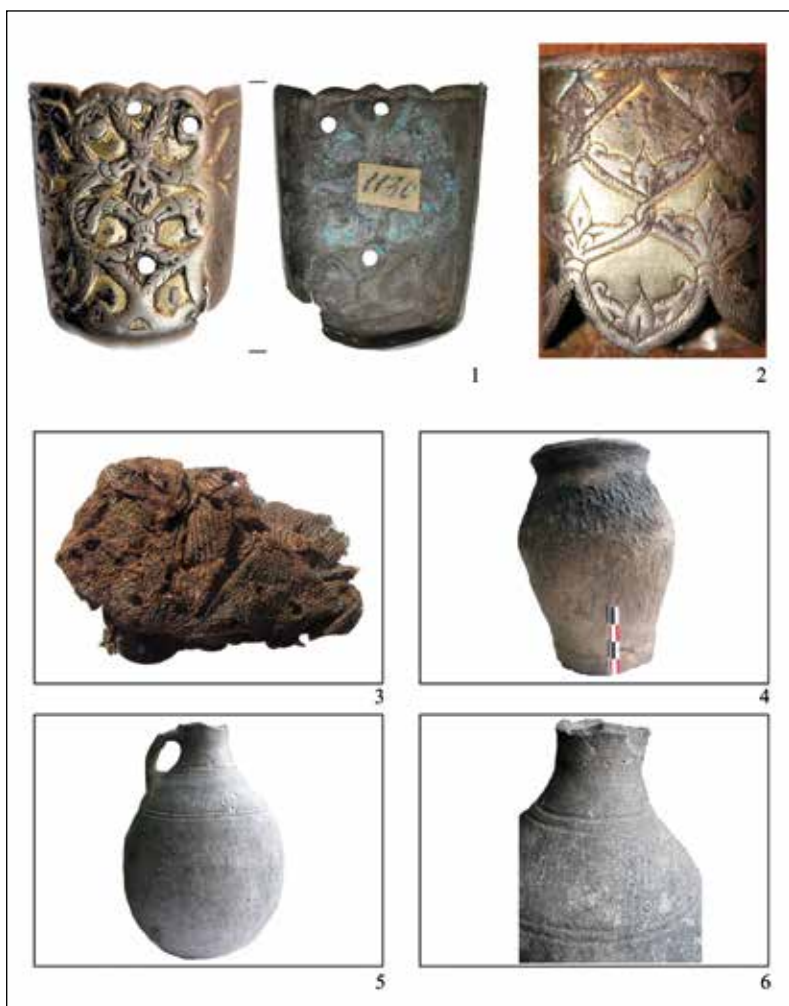
107. kép. 1: A honfoglalás kori hagyaték keleti, Urál-vidéki kapcsolatrendszer a Geszteréd–Ujfalvi-típusú övveretek és a bimetal csiholók elterjedése kapcsán; 2: Néhány magyar típusú lelőhely a Fekete-tenger északnyugati előterében (KÝTNYICKÝ ET AL. 2020a, puc. 1)

108. kép. A Szubbotci-típusú lelőhelyek. A névadó lelőhely (BOKIJ-PLETNYOVA 1989 nyomán, illetve Kirovobradi Helytörténeti Múzeum, Kirovograd, a szerző felvételei és digitális rajzai)

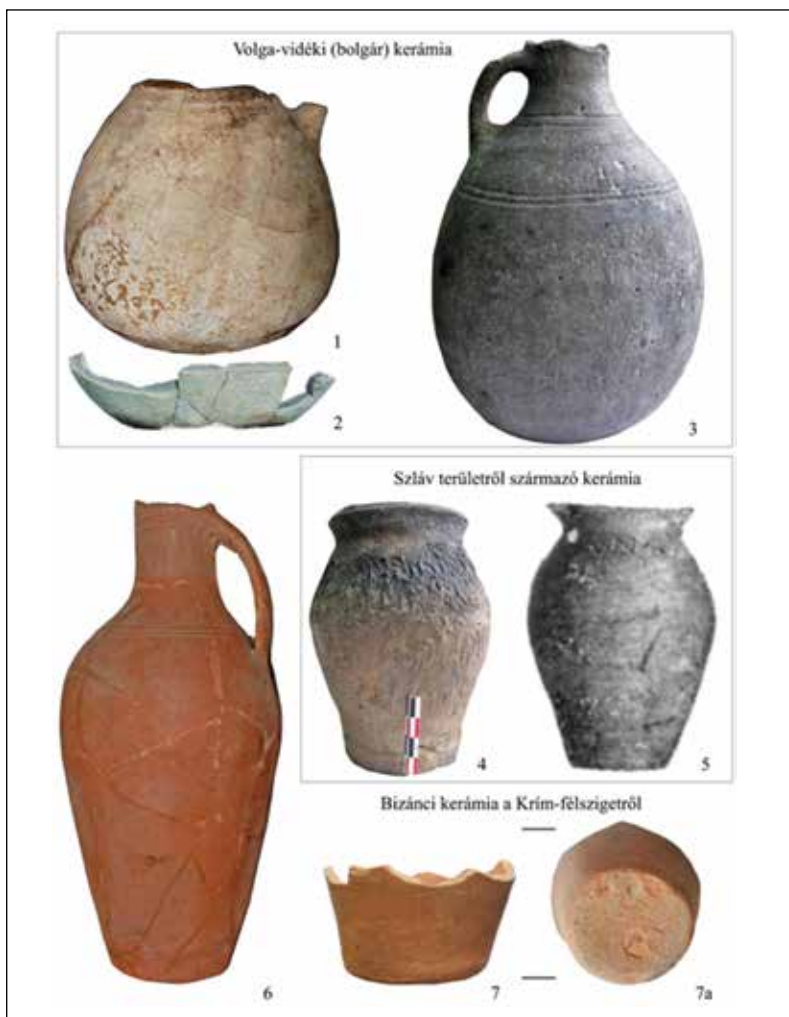
109. kép. 1–3: A Szubbotci-típusú lelőhelyek. Korobcsino
(Helytörténeti Múzeum, Dnyipro, a szerző felvétele)

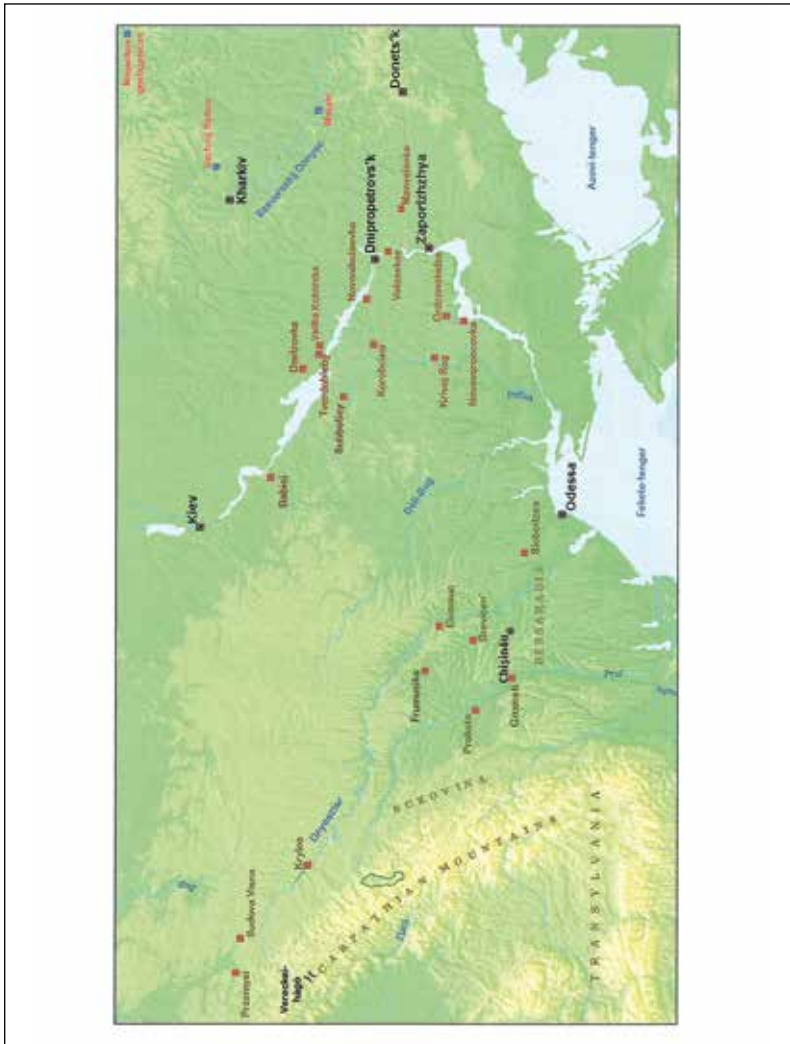
110. kép. 1–6: Válogatás a Szubbotci-típusú lelőhelyek hagyatékából:
 Jekimauci, Korobcsino, Szlobodzeja (a szerző felvételei)

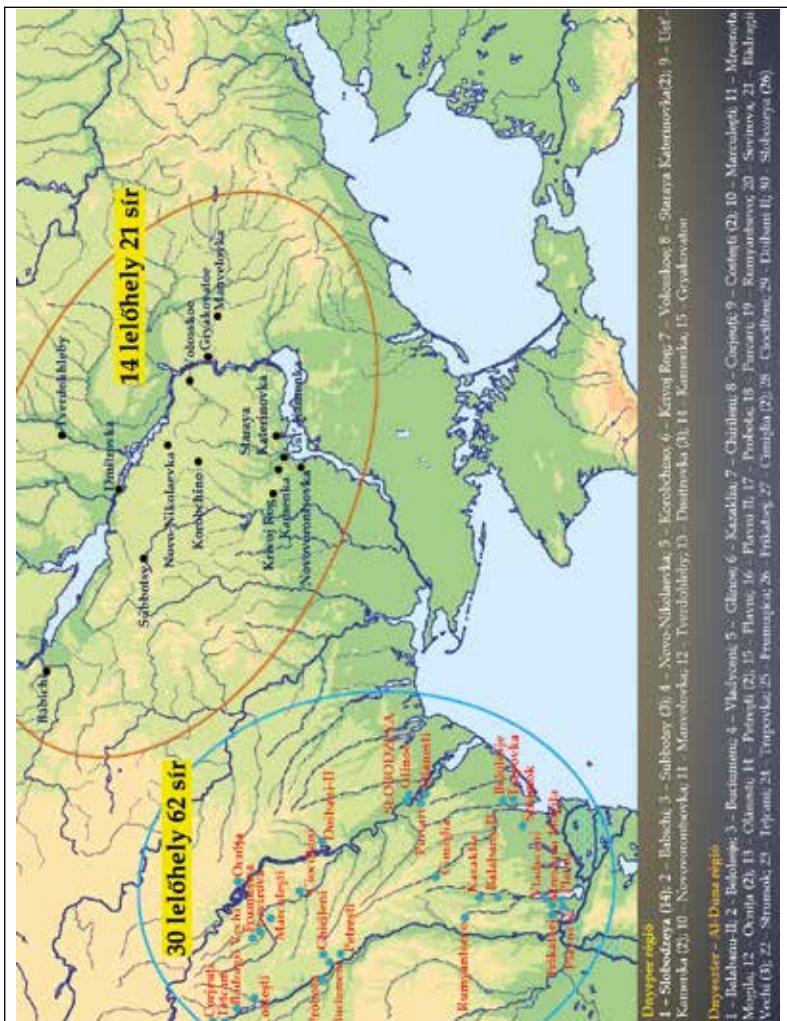
111. kép. A Dnyeper folyó és válogatás a Középső-Dnyeper menti Szubbotci és Korobcsino (Szubbotci-típusú lelőhelyek) kiemelkedő leleteiből (a szerző felvételei)

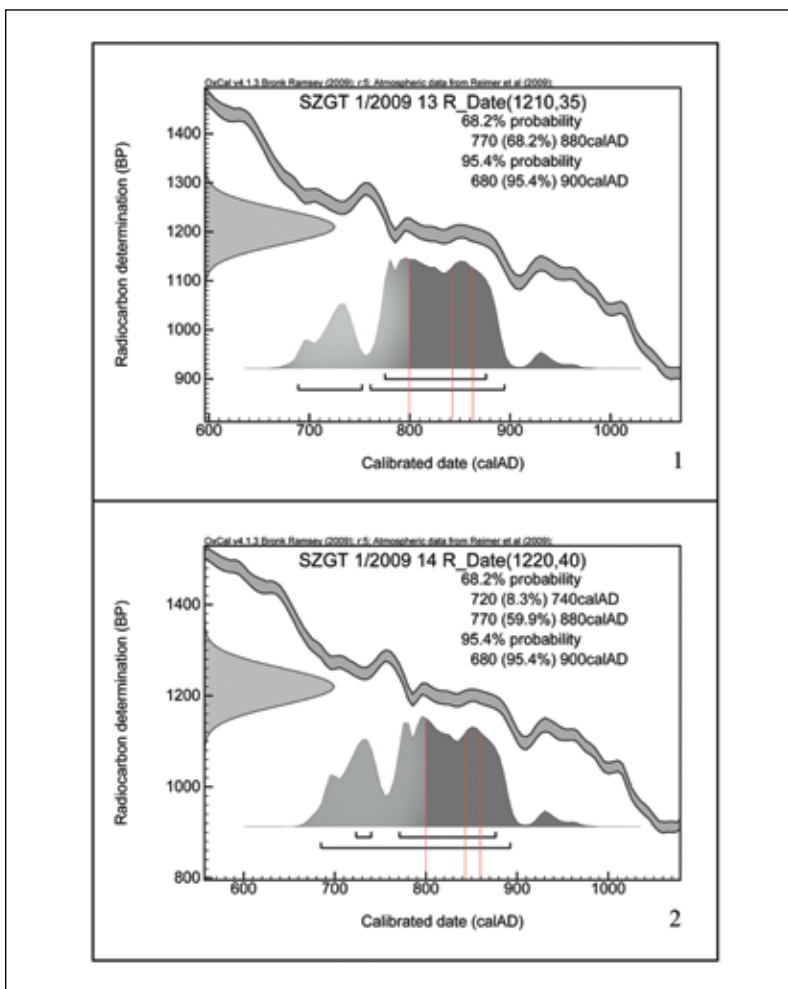
112. kép. A Szubbotci-típusú lelőhelyeken előforduló 9. századi import kerámiaelemek a Volga (1–3) és a szláv nyelvű népek területéről (4–5), valamint a Krim-félszigetről (6–7)

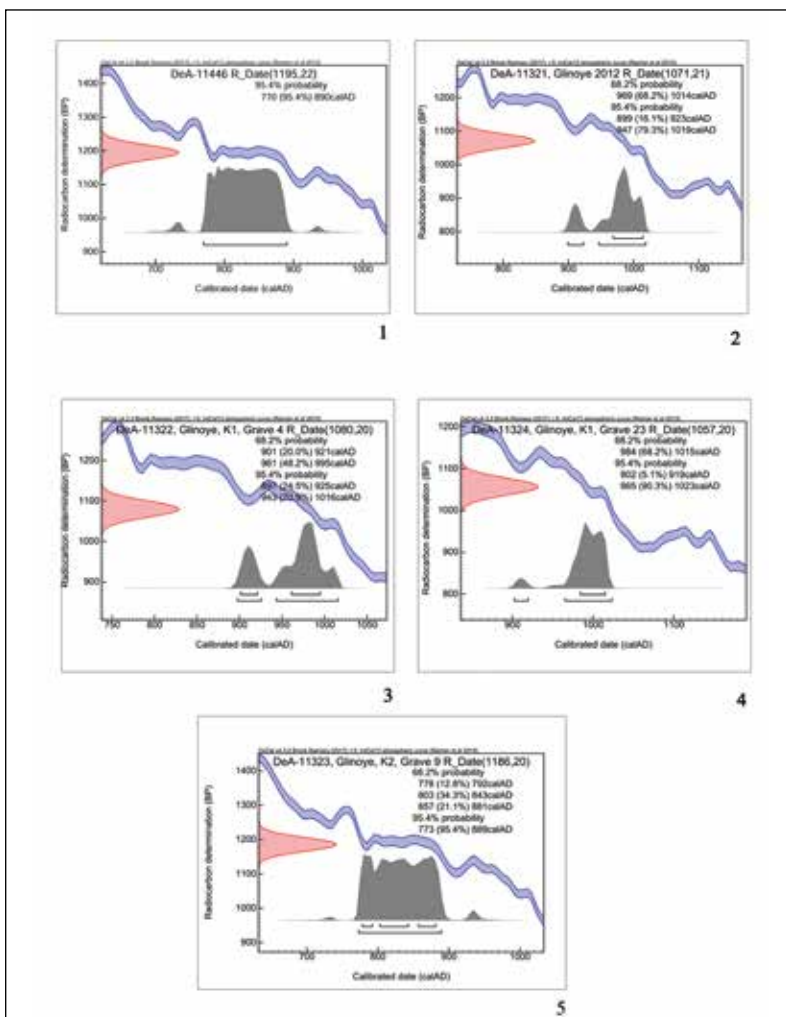
113. kép. Szubbotci-típusú lelőhelyek a Középső-Dnyeper-vidéken (KOMAR 2011 nyomán)

114. kép. Szubbotci-típusú lelőhelyek a Középső-Dnyeper, valamint a Dnyeszter–Prut vidékén (SZINYIKA–TYELNOV–KVITNICKIJ 2019 és KVITNICKIJ ET AL. 2020a, puc. 1)

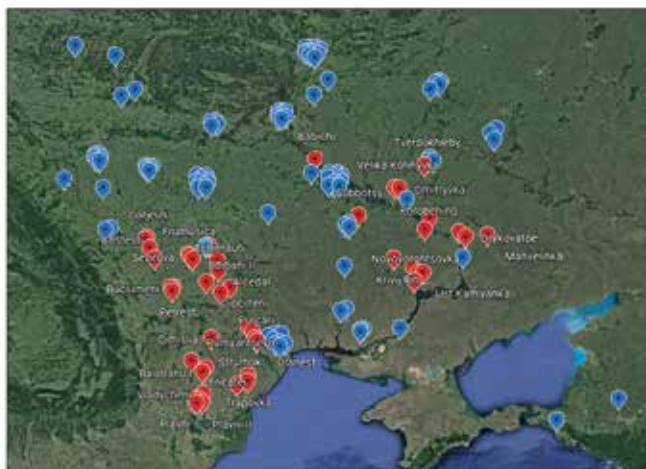
115. kép. Katyerinovka 32. kurgán betöltésében feltárt 1. sírból (Szubbotci-típus) származó két váz (1. az idősebb, 2. a fiatalabb férfi váza) radiokarbon vizsgálatának kalibrált eredménye (TÜRK 2010, 5. kép nyomán)

116. kép. Néhány Szubbotki-típusú temetkezés kalibrált radiokarbon kormeghatározási eredménye Glinoye (Dnyeszter Menti Moldáv Köztársaság) lelőhelyről

117. kép. 1–9: Aranyozott ezüst növényi mintás veretek a Szubbotci-típusú lelőhelyek hagyatékában (szórványleletek: Ua, Rus) (Sánta Zsombor gyűjtése)

1

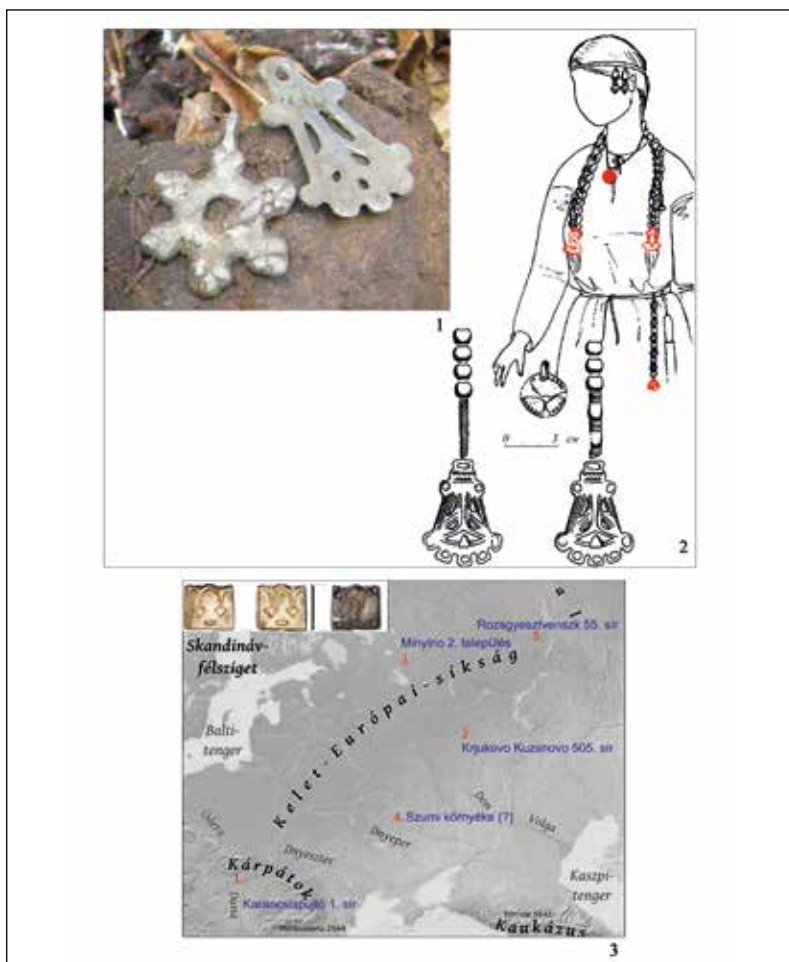

2

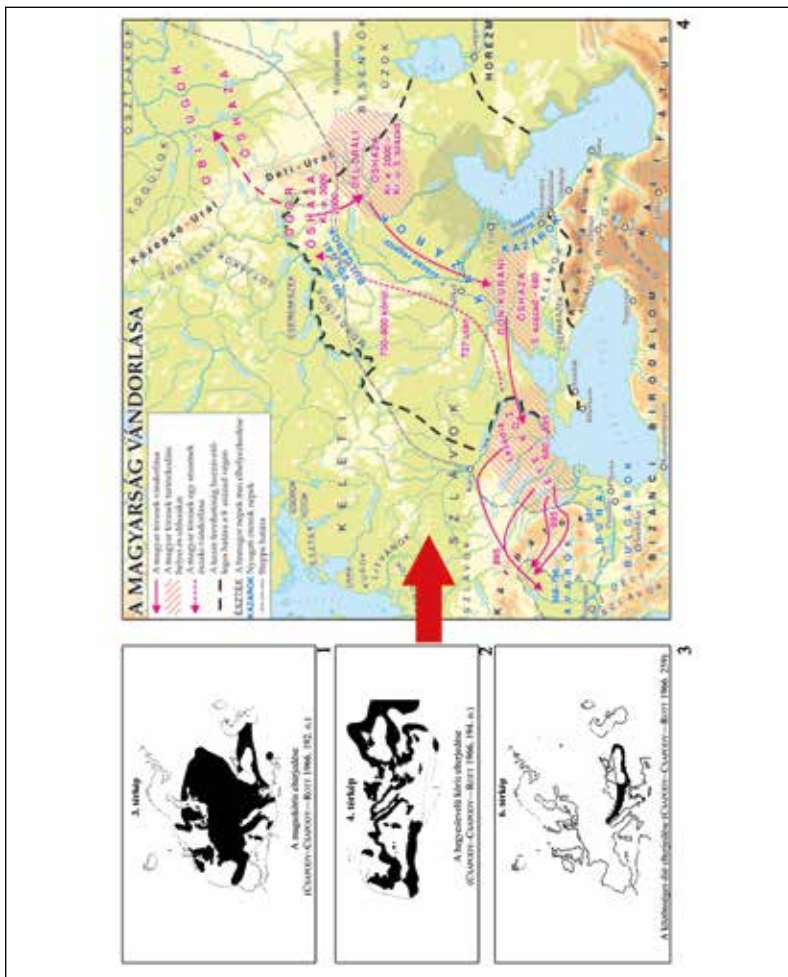
118. kép. 1: A Szubbotci-típusú lelőhelyek (piros) és szórványletek (kék) elterjedése Kelet-Európában; 2: A feltételeesen lelőhelyhez köthető rozettás veretek elterjedése a Szubbotci-típusú lelőhelyek területén (Sánta Zsombor gyűjtése és térképei)

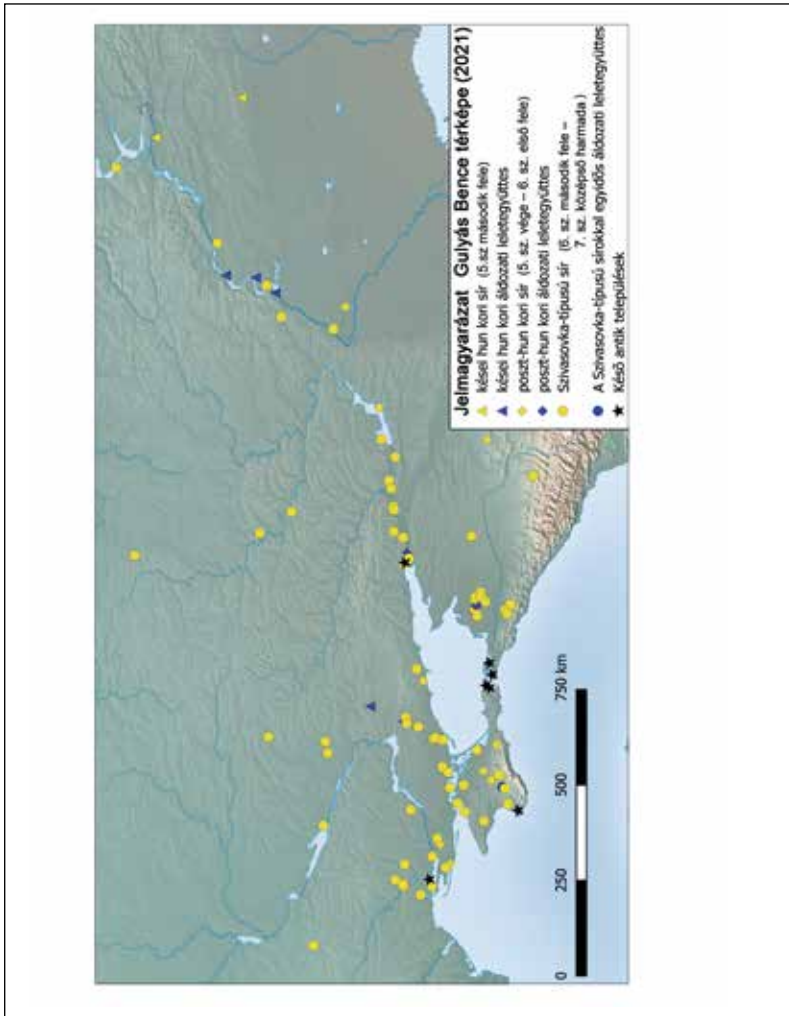
119. kép. 1: A feltételeesen lelőhelyhez köthető magyar jellegű veretek és leletek (szórványok) Ukrajna területén; 2: A feltételeesen lelőhelyhez köthető magyar jellegű veretek (szórványok) Cserkasszi megye (Szubbotci-típusú lelőhelyek) területén; (Sánta Zsombor gyűjtése és térképei)

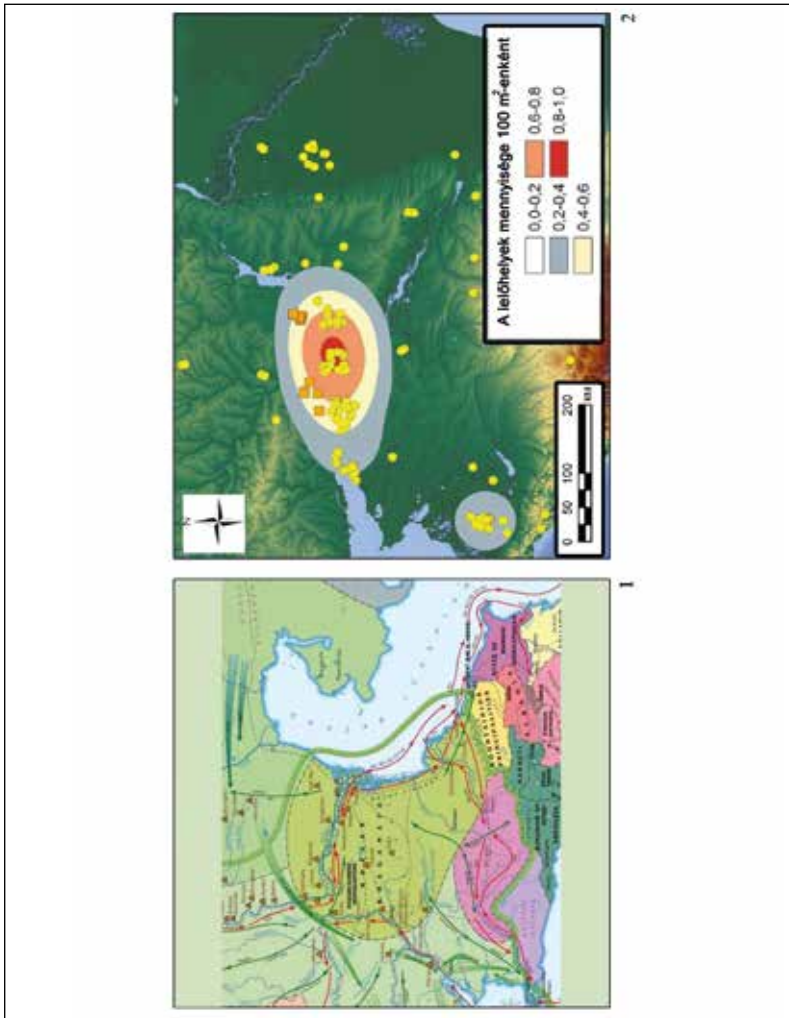
120. kép. Nyevolino-típusú csüngő egy 9. századi szláv telepről (Ukrajna, Szumi terület, O. Komar fotója) és viseleti rekonstrukciója a Káma-vidéken a gyemenki temető 37. sírjában (JEMELJANOVA 2018, puc. 18); 2: A Karancslapujtó–Krijukovo-típusú övveretek (10. század) kelet-európai elterjedése (ZELENCOVA ET AL. 2018, 16. kép 1)

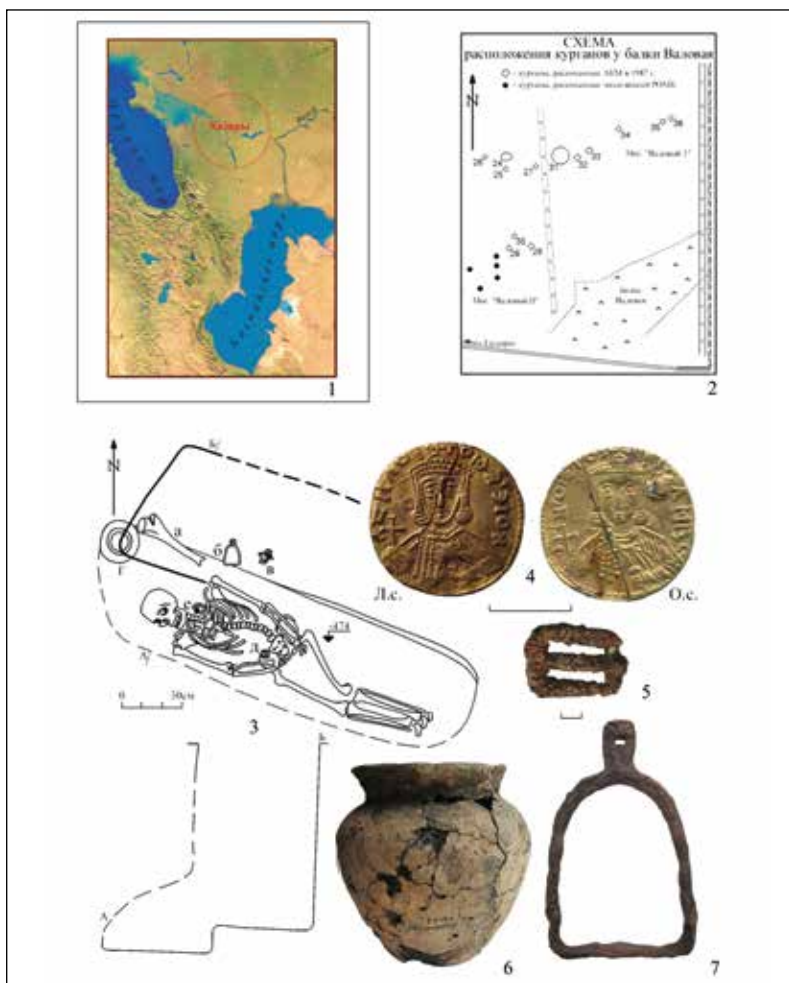
121. kép. 1–3: A Róna-Tas András magyar őstörténeti koncepciójának alapját jelentő növényföldrajzi térképek (Róna-Tas 2004, 2–3, és 6. térkép); 4: Róna-Tas András magyar őstörténeti koncepciója (Róna-Tas 2011)

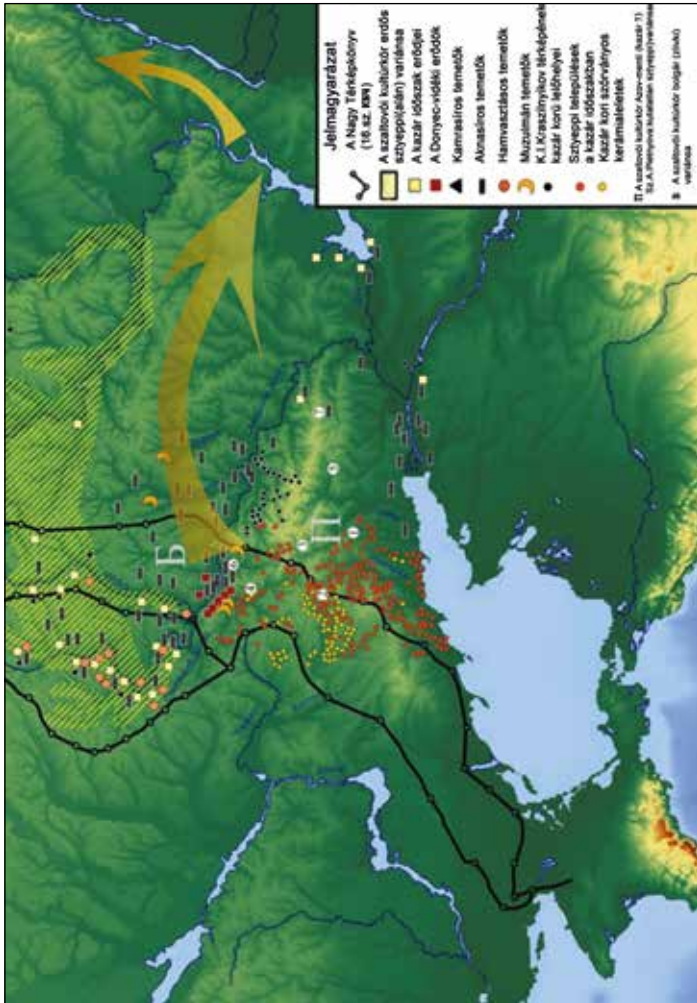
122. kép. A Don–Kubány-vidék és a Fekete-tenger északi előterének régészeti lelőhelyei (5. század második fele – 7. század második fele) (GULYÁS 2021, 3. kép nyomán)

123. kép. A Kazár Kaganátus a történeti rekonstrukciók (1) és a régészeti lelőhelyek (2) tükrében (RAHMANALIJEV 2009; AFANASZJEV 2016, puc. 8)

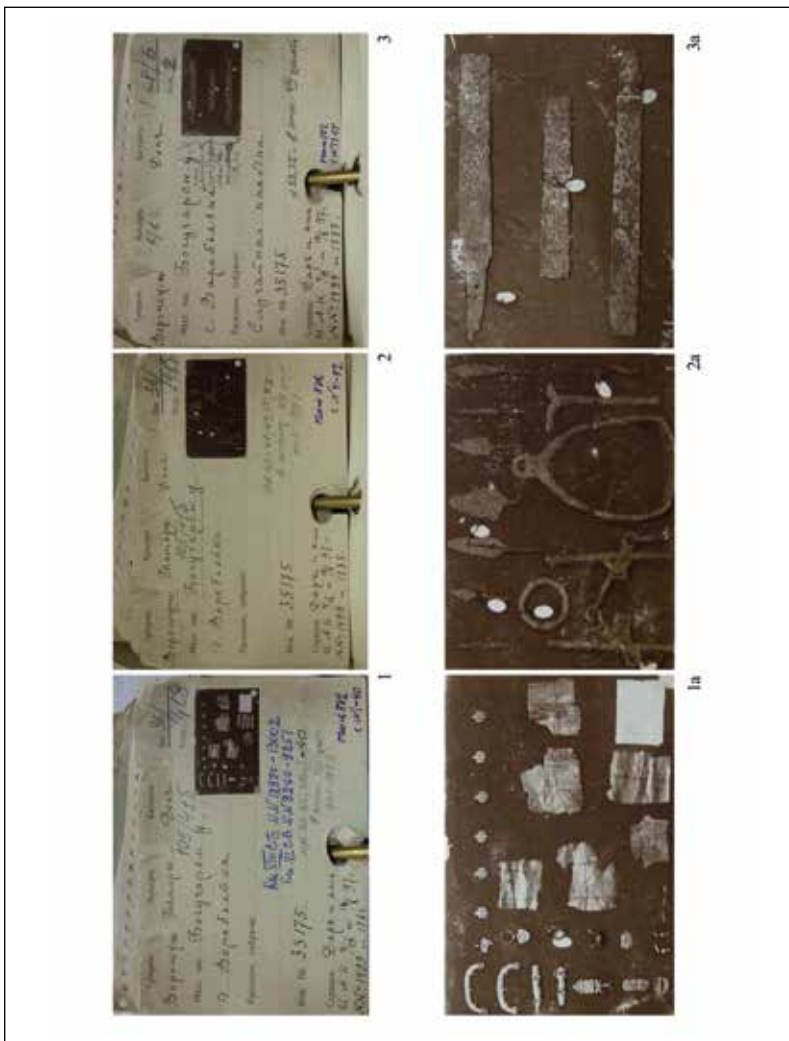
124. kép. 1: A kazárok elhelyezkedése a Kazár Kaganátuson belül (AFANASZJEV 2009, 40); 2–7: A Szokolovszkaja Balka-típus jellegzetes leletei (Valovij I. temető, 31. kurgán 2. sír, KRUGLOV–PARUSZIMOV 2020, рuc. 1–2 nyomán)

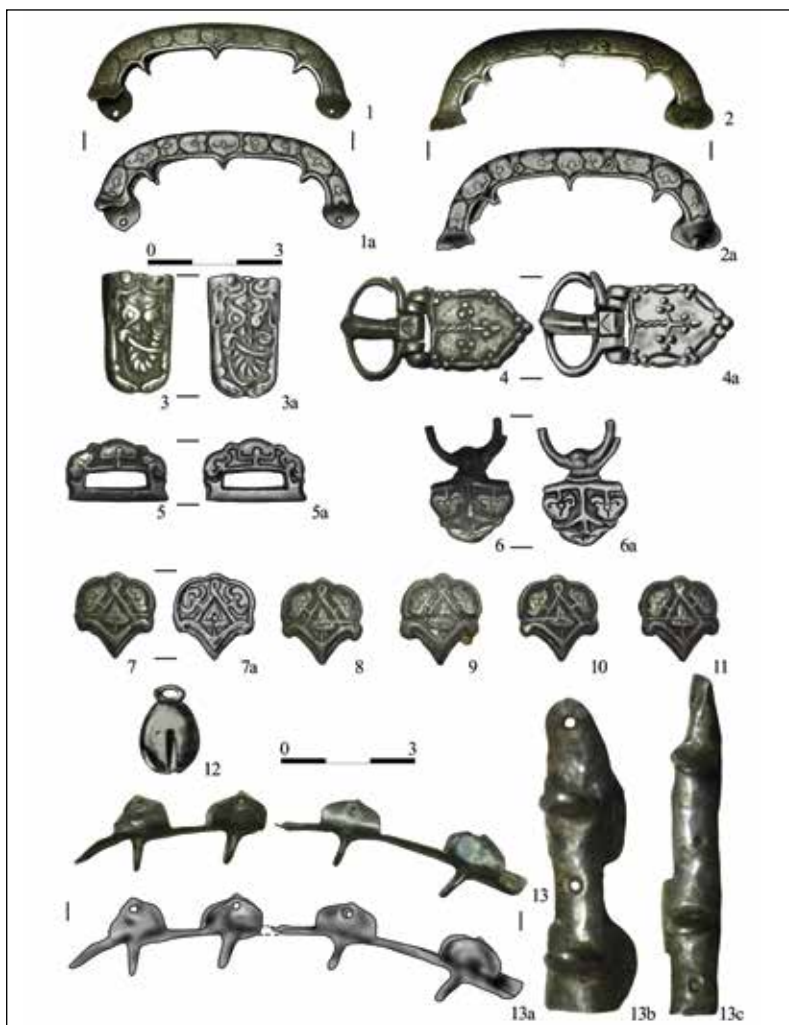
125. kép. Régészeti lelőhelyek (8. század vége – 10. század első fele) a Kazár Kaganátus nyugati területén (KRAVCSENKO 2020, puc. 218. nyomán)

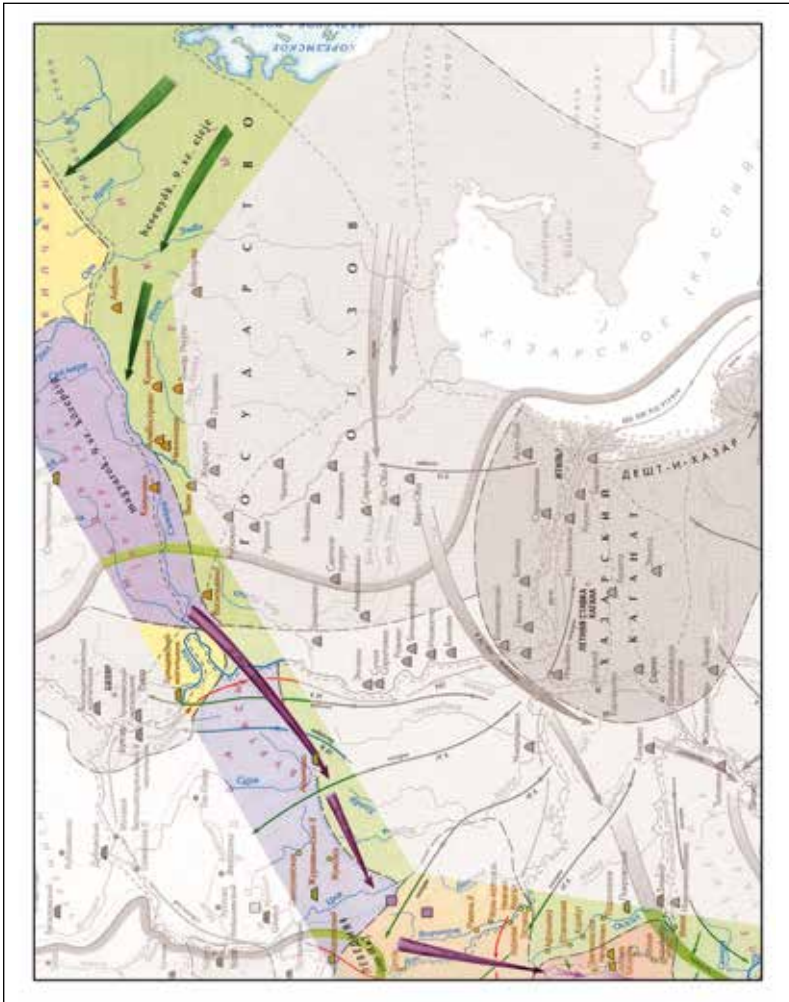
126. kép. Szablya a „Csernyigovi régióból”. 1: A fémkeresős oldal felvételei; 2: M. Goldelman fotó. <http://khazarart.com/gallery/index.php?url=@Sabres@14.Sabre%20with%20gold%20fittings>

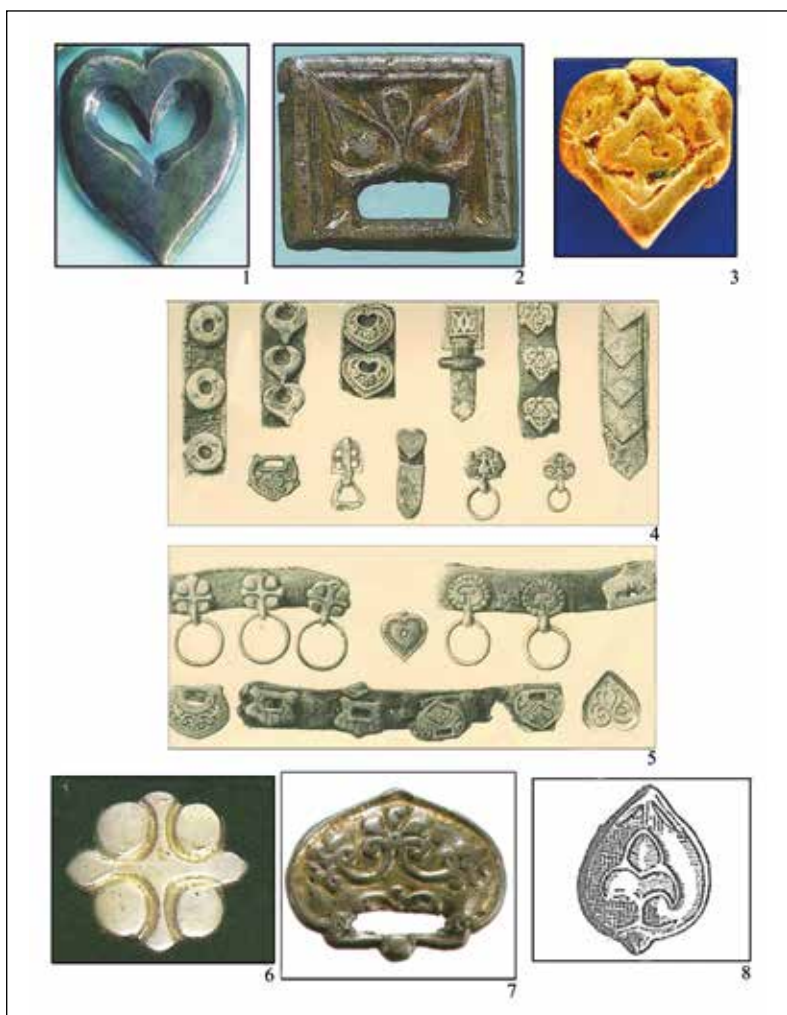
127. kép. 1–3: A vorobjovkai lelet (Állami Történeli Múzeum, Moszkva, a szerző felvételei)

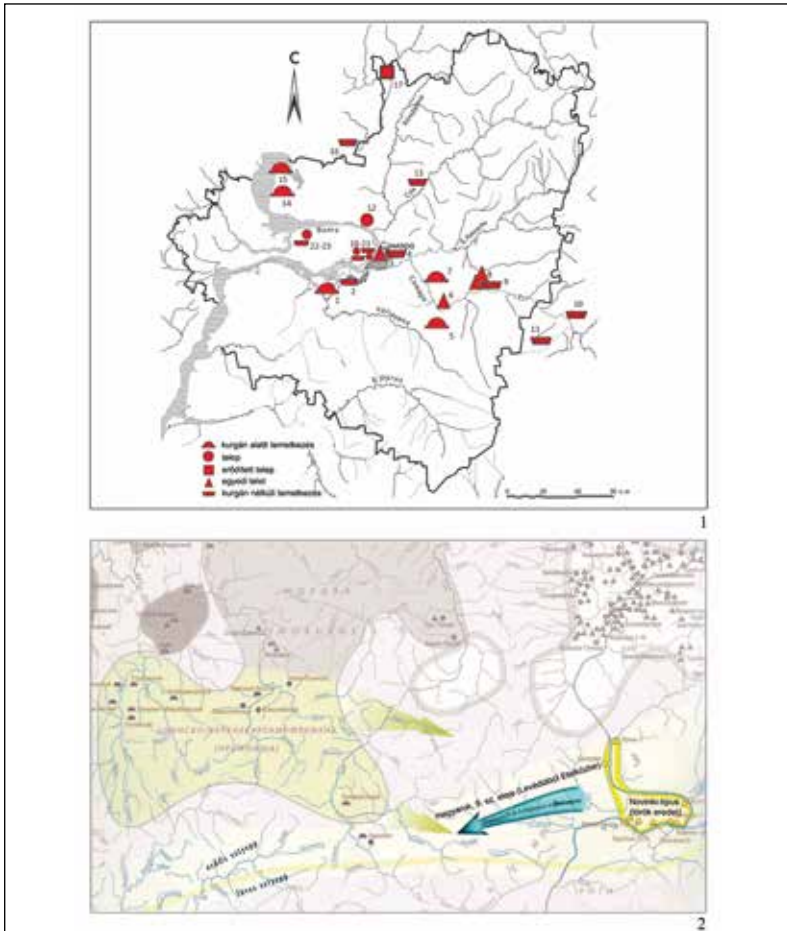
128. kép. 1–13: A vorobyovkai lelet (Állami Történeli Múzeum, Moszkva, a szerző felvételei)

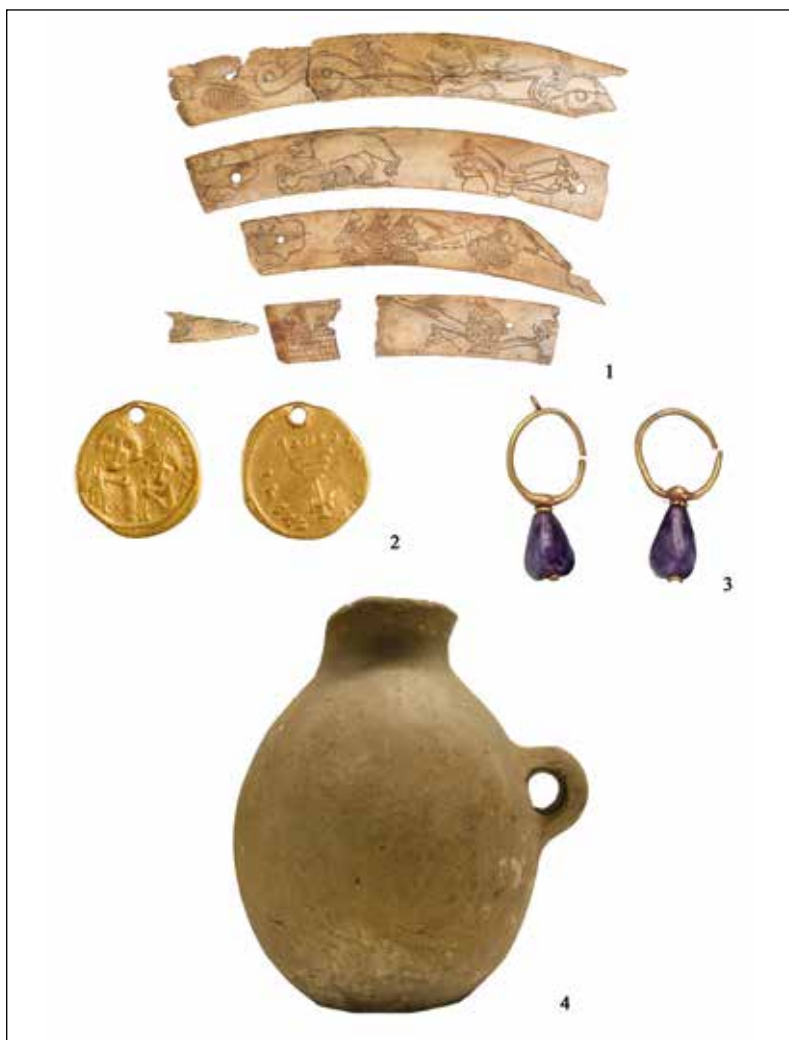
129. kép. A magyarok elődeinek vándorútja az Uráltól a Donig az orosz és ukrán szakirodalom alapján (ATLAS TATARICA 2006 nyomán, kiemelés: Türk A.)

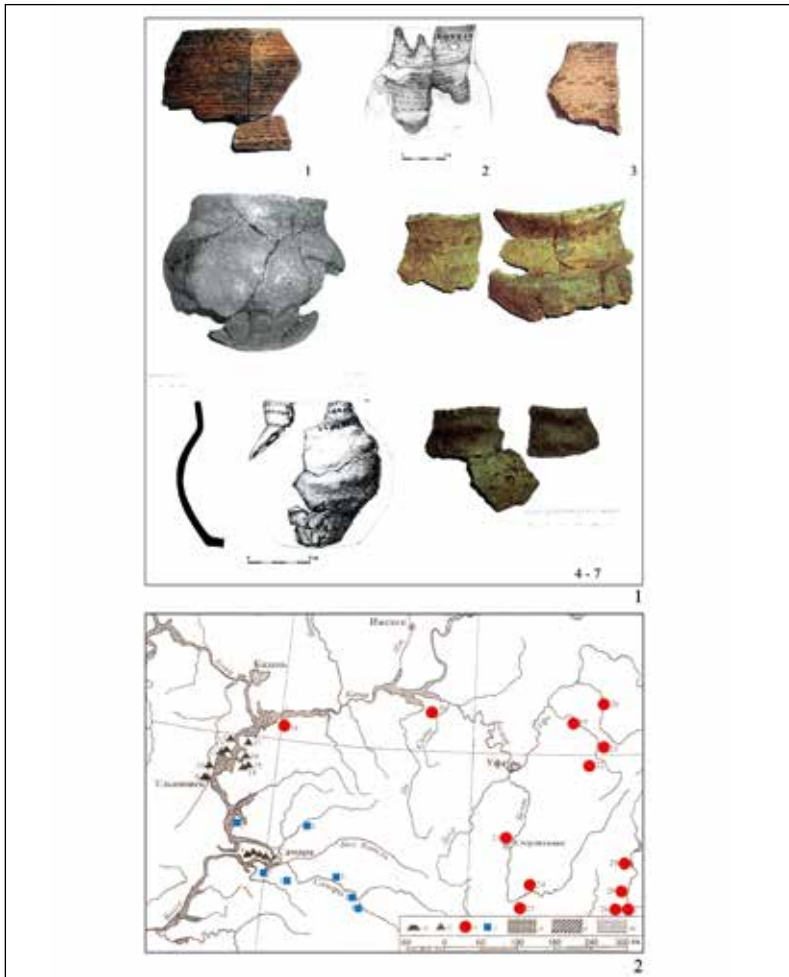
130. kép: Válogatás a bonfoglalás kori és az „ősmordvin” temetők hasonló (öv)vereteiből
(KATALÓGUS 1996 és IVANOV 1952 nyomán)

131. kép. 1: A Szamara menti Volga-vidék magyar leletkörebe sorolt, és a hozzájuk időben közel eső régészeti lelőhelyek (a Novinki-típusú lelőhelyek feltüntetése nélkül) (SZTASENKOV 2020, 18. nyomán); 2: A magyarok elődeinek valószínűsített volgai átkelési helye a szamarai Volga-könyök térségében, a régió egykorú természetföldrajzi és régészeti/etnokulturális viszonyainak feltüntetésével (RAHMANALIJEV 2009 nyomán, fordítás és kiemelés: Türk A.)

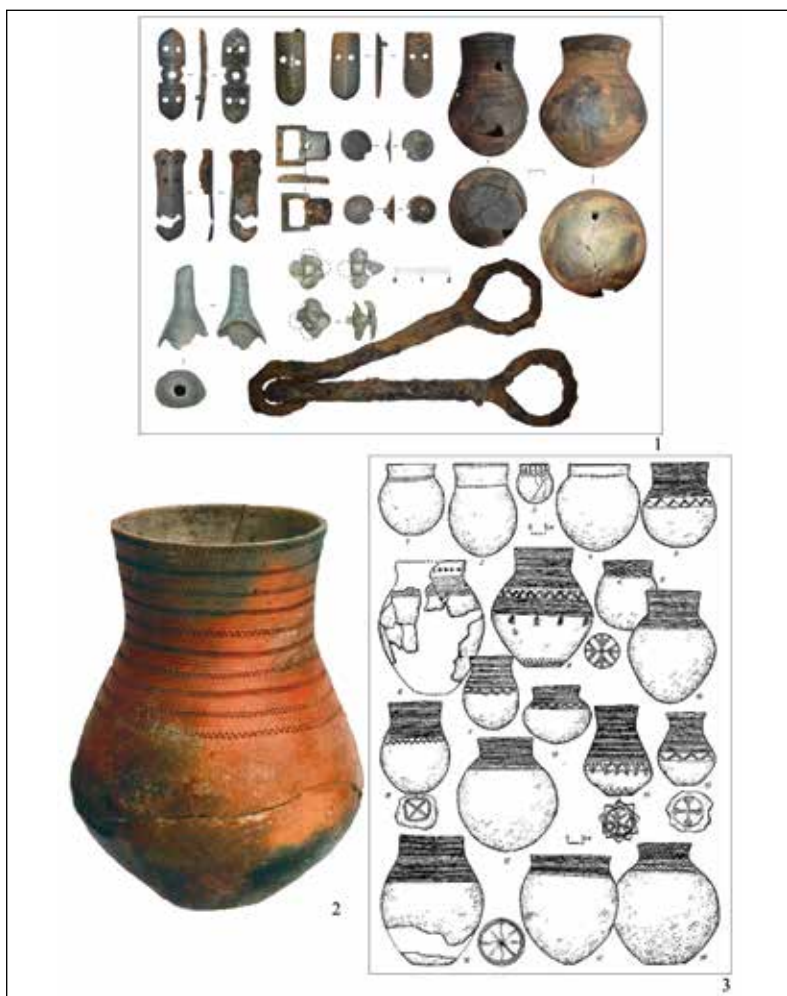
132. kép. 1–4: Válogatás a silovkai kurgánsíros temető leletanyagából (Fotó: D. A. Sztasenkov)

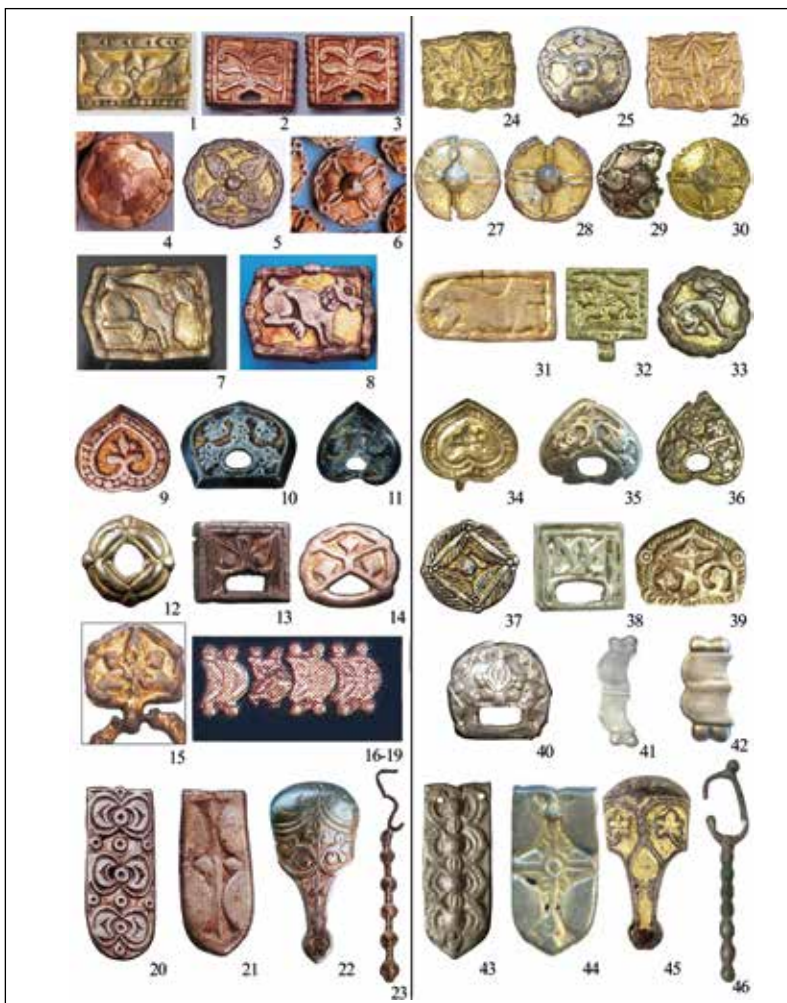
133. kép. 1–2: A szamarai Volga szakasz térségének 6–9. századi lelőhelyei (2) és az ott feltűnő uráli és délnyugat szibériai jellegű/eredetű kerámia (1) (SZTASENKOV 2020, 18. és D. A. Sztaszenkov felvételei nyomán)

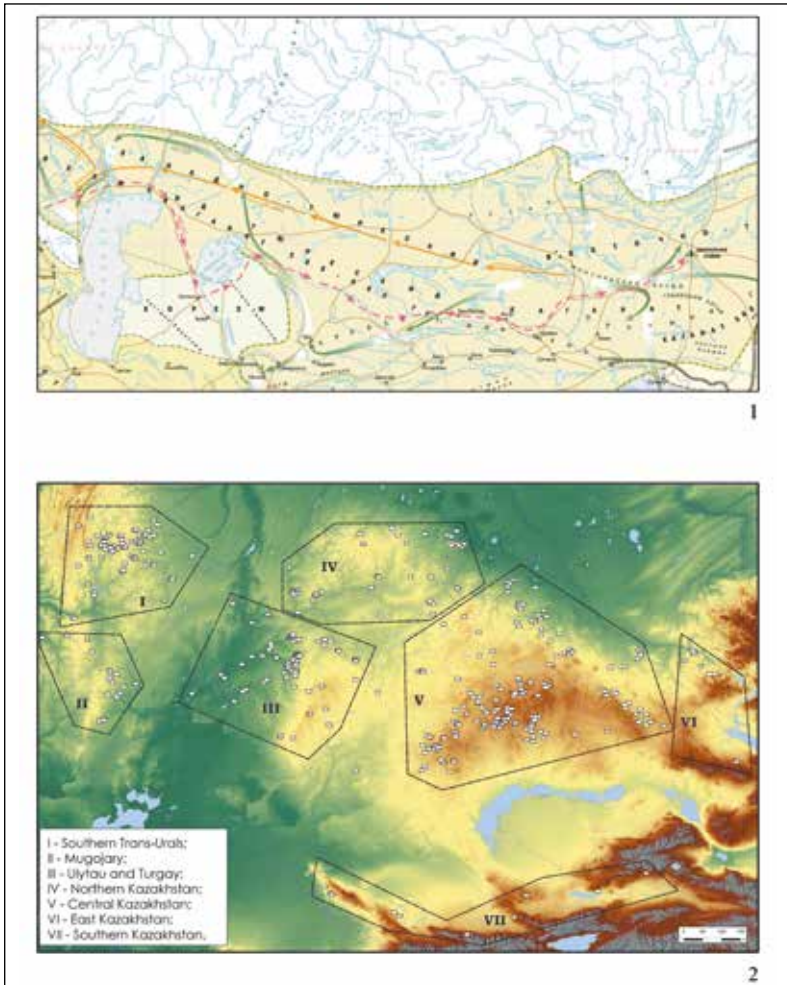
134. kép. Bolsije Tyigani temetője. 1: 12. sír; 2: 19. sír; 3: 20. sír; 4: 47. sír (CHALIKOVA–CHALIKOV 1981, Taf. 10, 16, 17, 33. nyomán. Fotók és digitális rajz: Türk A.)

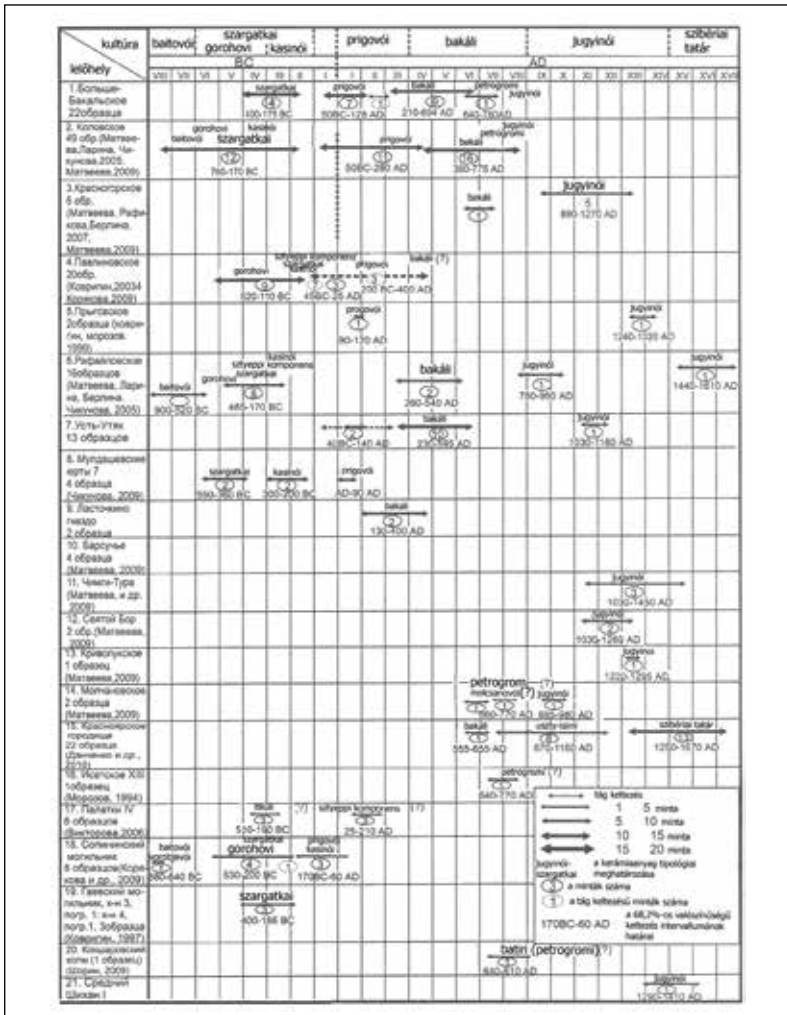
135. kép. 1: A korai kuszarenkovói kultúra jellegzetes leletei a buszstanajevói temetőből
 (Fotó: A. G. Kolonszkib); 2–3: A kuszarenkovói kultúra jellegzetes kerámialeletei
 (BELAVIN ET AL. 2015, 105. nyomán)

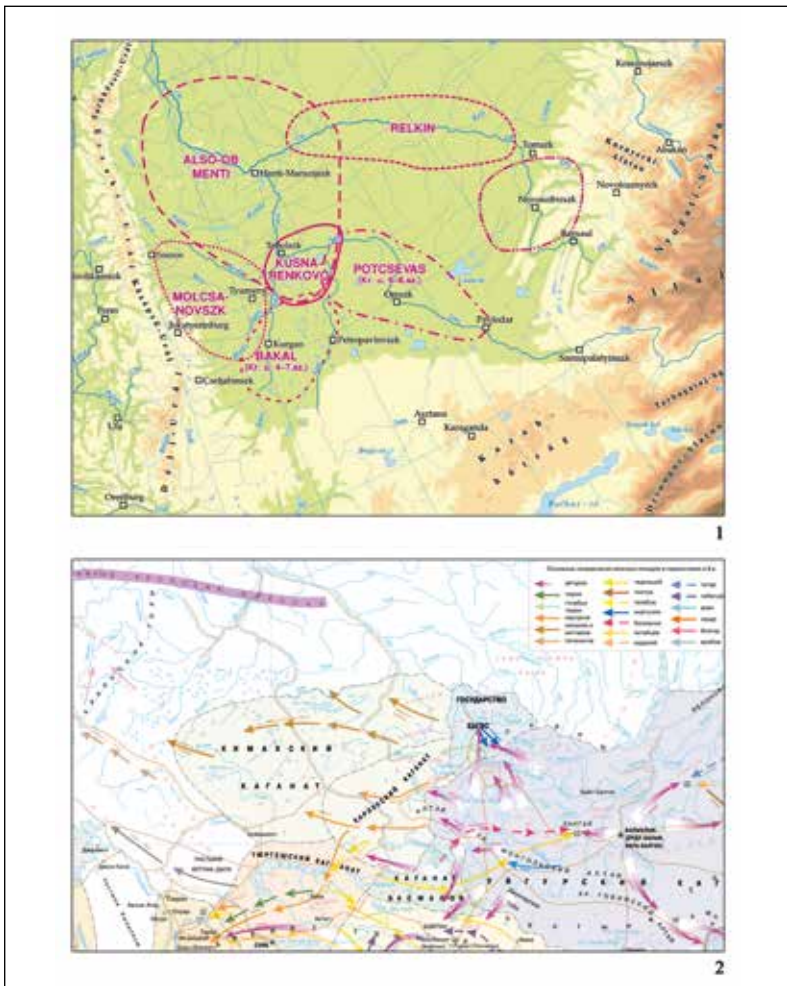
136. kép. A honfoglalás kori hagyatékek verettípusainak (1–23) analógiái az Urál-vidéki Ujelgi temetőjében (24–46) (KATALÓGUS 1996 nyomán és Sz. G. Botalov felvételei)

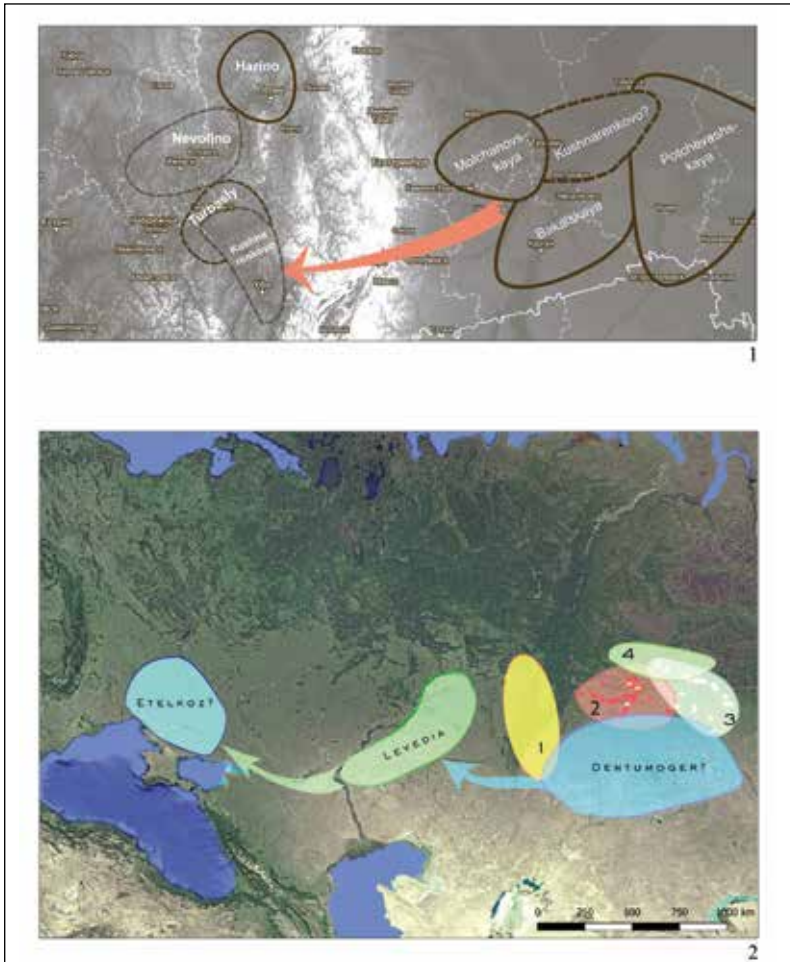
137. kép. 1: Az Első Türk Kaganátus (6. század – 7. század első fele) (RAHMANALIJEV 2009); 2: Az ún. „bajszos kurgánok” kultúrájának elterjedése és csoportjai (4–7. század) (GRUDOSKO 2020)

138. kép. A délnyugat-szibériai és urálintúli kora középkori régészeti kultúrák és lelőhelyek időrendje radiokarbon keltezés alapján (BOTALOV 2016, maб. 1. nyomán)

139. kép. 1: Kora középkori régészeti kultúrák (4–8. század) Délnyugat-Szibériában (A. Sz. Zelenkov koncepciója nyomán készítette Nagy B.); 2: Az eurázsiai sztyepp keleti része a Második Türk Kaganátus (8. század) idején (RAHMANALIJEV 2009)

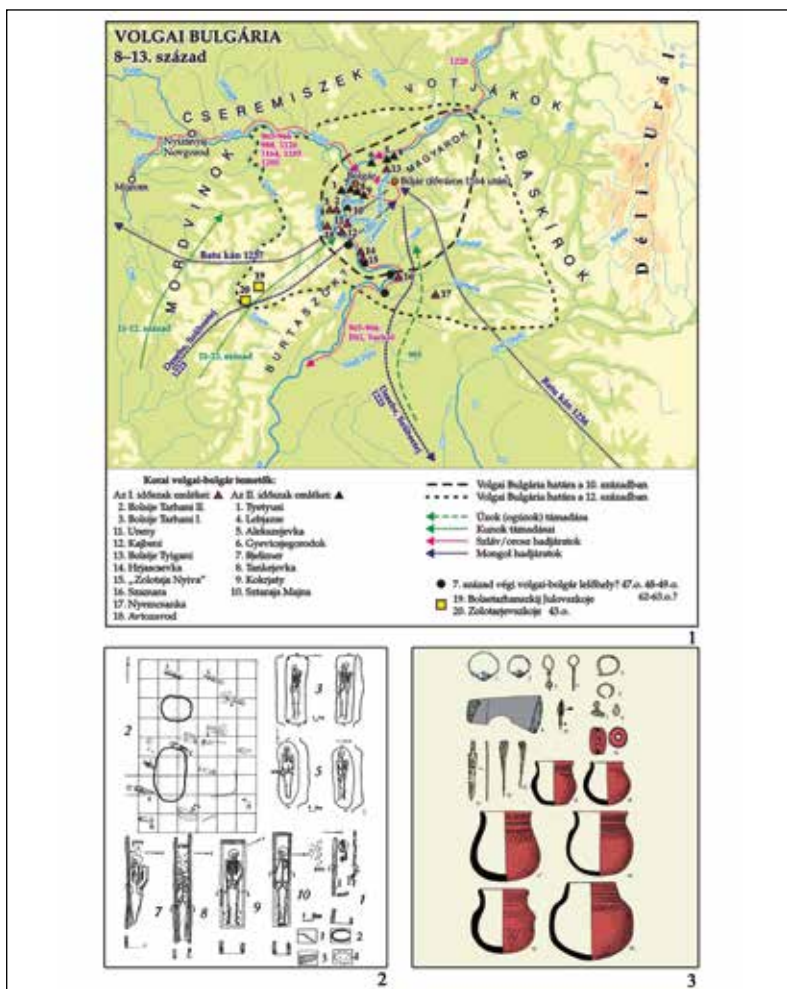
140. kép. 1: Kora középkori régészeti kultúrák (4–8. század) Délnyugat-Szibériában (ZELENKOV 2018, puc. 2. nyomán); 2: A magyarság kialakulásának és vándorlásának elméleti összefoglalása. 1: Karajakupovói kultúra; 2: Bakalszkoje kultúra; 3: Potcsevasi kultúra; 4: Karimi típusú emlékek (MATVEJEVA ET AL. 2022, 1. kép nyomán)

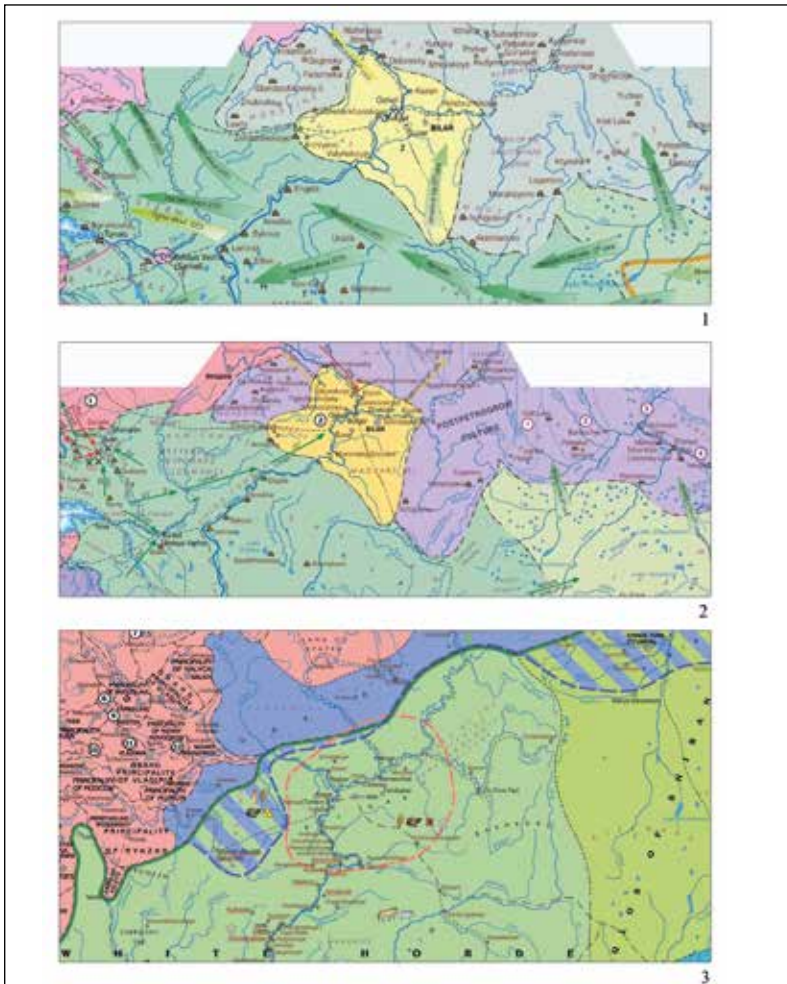
141. kép. 8. századi népmozgások és régészeti kultúrák, lelőhelyek az eurázsiai sztyepp keleti részén (RAHMANALIJEV 2009 nyomán)

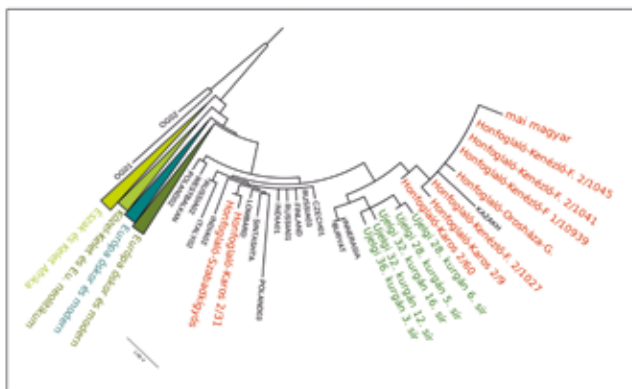
142. kép. A Baraba-sztyepp és Dél-Szibéria régészeti periodizációja (SZOLOVJOV 2003, 6–7); 2: Korai magyar jellegű leletek Aktyube lelőhelyről (GRUDOSKO ET AL. 2021).

143. kép. 1: Volgai Bolgária (8–13. század) a történeti és régészeti források tükrében (ZIMONYI 2015, 68); 2–3: A csisjaliki régészeti műveltség (GARUSZTOVICVS 1988 nyomán), mely részben a keleten maradt (Julianus-féle) magyarok hagyatéka

144. kép. A keleten maradt (Julianus-féle) magyarok feltételezett elhelyezkedésének változása az írott források és a csijaliki kultúra elterjedése nyomán az orosz szakirodalomban (RAHMANALIJEV 2009 nyomán). 1: 11. század; 2: 12. század; 3: 13–14. század

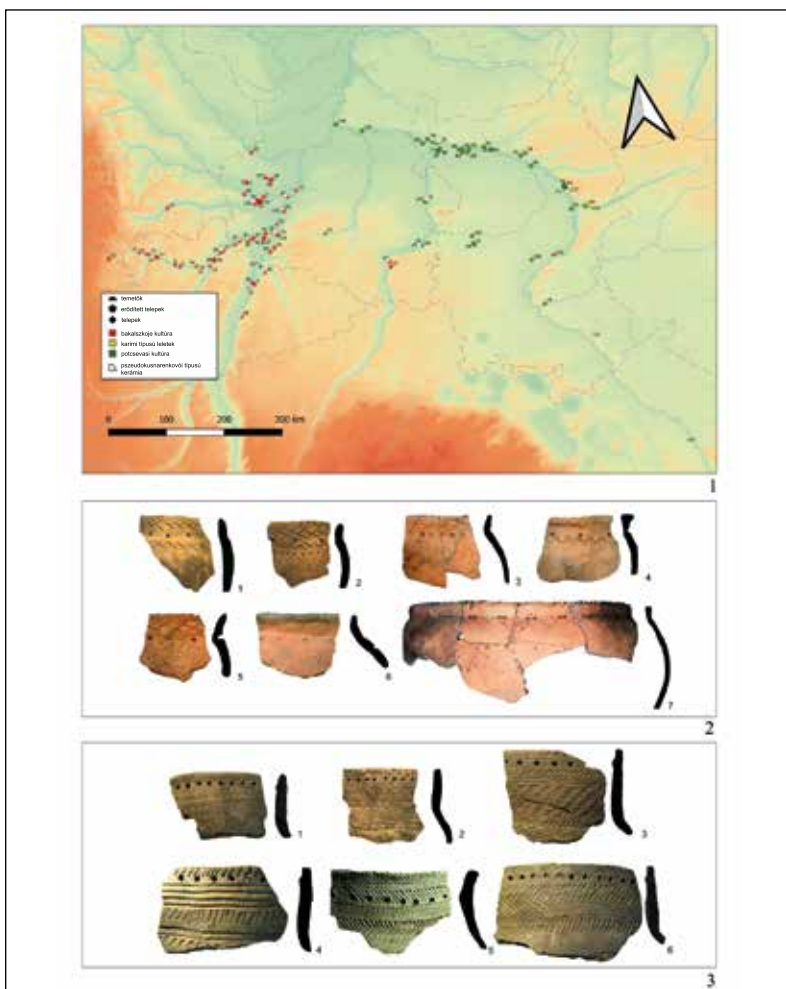

1

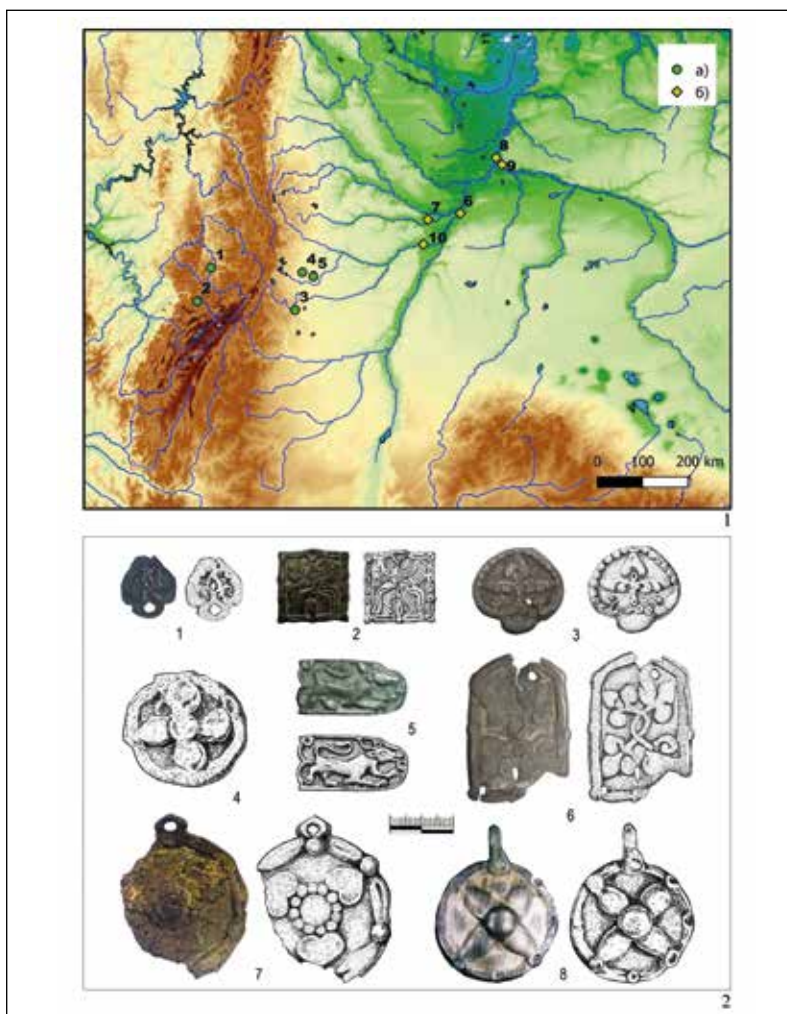
Haplocsoport	Urál-régió (7-10. sz.)	Kárpát-medence (10-11. sz.)
A12a	Ujelgi 30. kurgán	Harta-Freifelt 9. 60/B
C4a2a1	Ujelgi 29. kurgán	M43 25. lelőhely, Makó-Igási-Járandó, 260. 473/B
H1b2	Sukhoj Log 1986/1987	Nyíregyháza-Oross MEGAPARK, 4265 533/B
	Sukhoj Log 111.	Karos 1/1
N1a1a1a1a		Karos 1/2
	Ujelgi 28. kurgán, 6. sír	Karos 2/60
	Ujelgi 28. kurgán, 5. sír	Karos 2/9
	Ujelgi 36. kurgán 3. sír	Kenézlő-Fazekaszug 2/1027
	Ujelgi 32. kurgán 16. sír	Orosháza-Görbicstanya
	Ujelgi 32. kurgán, 12. sír	Kenézlő-Fazekaszug 2/1041
T2b4h	Bajanovo 365	Kenézlő-Fazekaszug 2/1045
	Bartim 10/B	Kenézlő-Fazekaszug 1/10939
		Karos 1/3286
U4d2	Ujelgi 28. kurgán	Karos 2/61
	Bartim 16/D	Karos 2/51
U5a1a1		Karos 2/15
	Ujelgi 7. kurgán, 5. sír	Balatonújlak-Erdő-dűlő 10. 1/B
		Balatonújlak-Erdő-dűlő 17. 4/B
		M43 25. lelőhely Makó-Igási-Járandó 512. 477/B
Forrás	Csáky et al 2020	Csáky et al 2020, Neparáczki et al 2017, 2018

2

145. kép. A korai magyar történelem kutatásának archeogenetikai eredményei. 1: Az N1a1a1a1a mitokondriális haplocsoport filogenetikai fája (CsÁKY ET AL. 2020 nyomán kibővíve); 2: Az uráli régióban és a Kárpát-medencében egyaránt detektált anyai (mitokondriális) vonalak (CsÁKY ET AL. 2020, Fig 4; NEPARÁCZKI ET AL. 2017; NEPARÁCZKI ET AL. 2018 nyomán)

146. kép. A pszeudokusnarenkovi típusú kerámia elterjedési térképe a Tobol-Irtis vidék (magyar őshaza térsége) erdős sztyeppi és tajgai átmeneti zónájának kora középkori lelőhelyein (ZELENKOV 2022, puc. 1)

147. kép. A „magyar jellegű” leletek elterjedése az Urálon túl kora középkori hagyatékában
 (TRETJAKOV–TÜRK 2023, puc. 1–2 nyomán)

148. kép. Honfoglalás kori veret- és lelettípusok (1–14),
 illetve analógiáik a Szrosztki-kultúra bagyatókában (15–28)

TARTALOM

Bevezetés	5
Módszertani szempontok a kutatástörténet fényében	7
Átírások és a szaltyiv-majaki kultúra nevének helyesírásáról.....	14
Kutatástörténet	19
A szaltovói-kazár kutatás kezdetei az első leletektől az 1917. októberi bolsevik forradalomig (1890–1917).....	19
Szaltovói kutatás a szovjet periódus első felében (1917–1945).....	26
A szaltovói leletanyag szerepe a kazár történeti és régészeti kutatásokban.....	26
Az észak-kaukázusi GAIMK-expedíciók (1924–1928)	27
Az M. I. Artamonov vezette Don menti (Sarkel) expedíciók (1934–1936)	32
Szaltovói kutatás a szovjet periódus második felében (1945–1987)	38
A Kazár Kaganátus régészeti problematikája és a Volga–Don menti nagy régészeti expedíciók az 1950-es években	39
A Kazár Kaganátus történeti-régészeti kutatásának problematikája az 1950-es években	45
A szovjet kazárkutatás az 1950-es évek közepétől az 1960-as évek közepéig	51
Vissza a leletanyaghoz – Gennagyij Je. Afanaszjev kritikai elemzése (1987).....	60
A modern szaltovói kutatás (1987–).....	62
A szaltovói kultúrkör feltételezett variánsai az etnikai interpretációk tükrében.....	69
Az erdős sztyeppi, vagy alán variáns	69
A füves sztyeppi, vagy bolgár variáns	77
A Zlivki-horizont és a gödörsíros szaltovói temetők típusai.....	77
Az Alsó-Don és Azov menti, avagy kazár variáns	83
A Szokolovszkaja Balka-típusú lelőhelyek és a kurgánsírok köre	83
A dagesztáni variáns és a korai kazár főváros kérdése.....	85

A krími variáns és a bizánci kultúrkör	91
A Krim-félsziget szaltovói jellegű leleteinek időrendjéről összefoglalóan	99
Az Alsó-Volga menti variáns és Itil kérdése.....	100
A szaltyiv-majaki kultúra régészeti definíciója	103
A kamrasíros temetők jellemzése	103
A Verhnyij Szaltyiv-i temető.....	103
Majackoe gorogyiscse	104
Dmitrijevka gorogyiscse és környezete.....	104
A hamvasztásos és birituális temetők a szaltovói kultúrkör területén..	109
A szaltovói kultúrkör régészeti jellemzése	115
Temetkezési szokások	115
Lovas- és lótemetkezések	115
Koporsó	119
A temetés utáni, rituális célú halottbolygatás	119
A leletanyag	122
Fegyverzet	122
Szablya és kard	122
Tőrök és harci kések	124
Lándzsa.....	125
Harci balta, fokos, csákány	127
Ostorbuzogány	128
Íj	130
Íjtegez	132
Nyíltegez	132
Nyílhegyek	133
Védőfelszerelések	135
Lószerszámok.....	136
A viselet elemei	142
Ékszerek és piperetárgyak	146
Használati tárgyak.....	153
A szaltovói kultúrkör temetkezéseinek antropológiai jellemzői	179
A szaltovói kultúrkör földrajzi variánsainak belső kapcsolatrendszere.....	181

A szaltovói probléma a korai magyar történelem régészeti kutatásában....	185
A szaltovói kapcsolatok kérdése a Levédia-koncepciók tükrében.....	185
A szaltovói–magyar régészeti kapcsolatok kutatástörténete	187
Olekszij Komar koncepciója a szaltovói – korai magyar kapcsolatokról a Levédia-kérdés fényében.....	190
Szempontok és adatok a honfoglalás kori leletanyag szaltovói kapcsolatainak értékeléséhez	194
A honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatrendszere	201
A honfoglalás kori tárgytípusok és temetkezési szokások szaltovói kapcsolatairól átfogóan	201
Rítuselemek és tárgyak	201
Az etelközi és honfoglaló hagyaték szaltovói kapcsolatú leletkörének időrendi helyzete O. Komar szaltovói kronológiai rendszere nyomán.....	209
Adatok a honfoglalás kori temetkezési szokások újabb keleti vonatkozású elemeihez.....	211
A halmos temetkezések köre.....	212
Padmalyos és fülkés sírok a honfoglalás kori hagyatékban és Kelet- Európában	217
Padkás sírok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában	220
Padkás sírok Kelet-Európa kora középkori hagyatékában.....	222
A lovastemetkezésekben előforduló lókoponyák tájolásáról	226
Lovastemetkezések és lóáldozatok a kora középkori Kelet-Európában	228
Régészeti összefoglalás.....	231
A korai magyarok kazáriai kapcsolatainak kérdése régészeti és történeti kitekintésben	235
Új kutatások a kazáriai fémművesség közvetett hatásáról.....	236
A 9. századi magyar szállásterület kérdéséről az írott források és a szakirodalom alapján	238
Az Uráltól a Kárpátokig. A korai magyar történelem régészeti kutatásának legújabb eredményei interdiszciplináris kitekintésben	241
A honfoglalás kori hagyaték keleti gyökerei és kapcsolatrendszere – napjaink kutatási módszeréről.....	241

Etelköz és a Szubbotci-típusú leletkör	246
Levédia, a kazárok és a szaltovói régészeti kultúrkör kérdése új megvilágításban.....	253
A Sarkel kérdés magyar őstörténeti vonatkozásai	262
A Volga–Dél-Urál-vidék.....	264
Összefoglalás	271
Bibliográfia.....	275
From the Urals to the Carpathians. Archaeology and history of Early Hungarians.....	357
Eastern connections of the Hungarian Conquest period material.....	358
Etelköz and the Subbotsi-type material	360
The question of Levédia, the Khazars, and the Saltovo cultural-historical complex	363
The region of the Volga-Southern Urals	369
Képek.....	375

